ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

ISSN 0041-4255

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXVII Sa. 250

Aralık 2003

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
2004

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler: **Sayfa**

KOÇAK, ÖZDEMİR: Erken Sinop Yerleşmeleri (2 harita, 3 levha, 3 plan ile birlikte) 697
GÜNEL, SEVİNÇ: Batı Anadolu Bölgesi Tarihöncesi Dönemlerine Yeni Katkılar (15 levha, 2 harita ile birlikte) 719
GÜRLER, BİNNUR: Kaystros (Küçük Menderes) Ovasında Yeni Bir Antik Yer/Birgi Yakınındaki Hacı Hasanlar Köyü ve Buluntuları (3 resim, 8 çizim ile birlikte) . 739
KAÇAR, TURHAN: Ioannes Chrysostomus'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika 745
ABDURRAHMAN, VARİS: Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler (1 harita, 1 resim ile birlikte) 771
ARSLANTAŞ, YÜKSEL: Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri 781
KARAMAN, DENİZ: XVI. Yüzyılda Ayaş Kazası Vakıfları 801
ÇOLAK, SONGÜL: XVIII. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazıcılarından Hazine-i Birûn Kâtibi Ahmed Bin Mahmud'un Hayatı 853
YILMAZ, SALİH: Karakalpakların Hive Hanlarına Karşı Yürüttükleri İsyan Hareketleri (1855-1856) 865
HALAÇOĞLU, AHMET: İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898) 881
EYİCİL, AHMET: I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi 911
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Uneasy Relationship: Turkey's Foreign Policy as Regards the Soviet Union at the Outbreak of the Second World War 949

Kitap Tanıtmalar:

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: *Kitap, matbaa, kitap tarihi, dergi, dergi tarihi İtalya'da Şark âlemi için basılan eserler üzerine araştırmalar* 987
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. - NASKALİ, ESKO: Luke Treadwell: *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)* 991
ARIKAN, ZEKİ: Göknur Göğebakan: *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)* 1001
KAYAPINAR, LEVENT: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century (VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Bizans İktisat Tarihi)* . 1005
MERÇİL, ERDOĞAN: Dr. Seyyid Ebu'l-Kasım Furuzanî: *Sîmcûrîyân, Nuhustîn Dudmân-ı Kudretmend-i Türk der İrân* 1013
İLGÜREL, MÜCTEBA: Haz. Feridun M. Emecen: *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi. İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)* 1021
İngilizce Özetler 1023

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees
Doç. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Önder BİLGİ
Prof. Dr. Orhan BİNGÖL
Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI
Prof. Dr. Özkan İZGİ
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Mehmet SARAY
Doç. Dr. Tunç SİPAHİ
Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR
Yrd. Doç. Dr. Mustafa TÜRKEŞ
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Adres/Address:
Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: http://www.ttk.org.tr
e-posta: yusuf @ ttk.org.tr
e-posta: ttkinfo@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını Internet üzerinden alabileceğiniz adresler
Internet Adresi : http://e-magaza.ttk.org.tr
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt: LXVII Aralık 2003 Sayı: 250

ERKEN SİNOP YERLEŞMELERİ

ÖZDEMİR KOÇAK*

Sinop, Karadeniz Bölgesi'nin önemli liman kentlerinden birisidir. Burası Kuzey Anadolu Dağları tarafından ikiye bölünen ve farklı coğrafi özellikler gösteren bir bölgedir (Harita 1). Bu çalışmamızda, Sinop'un en eski dönemlerinden başlayarak Roma egemenliği sonuna kadar olan yerleşmelerini ele almaktayız.

Burada, Sinop'da yapılan birkaç bilimsel araştırma ve kazının yanısıra bölgede sürdürdüğümüz araştırmalar ve müze çalısmaları sırasında edindiğimiz bilgiler de değerlendirmelerimizde önemli bir katkı sağladı[1]. Bu bölgede yapılan çalışmaların başlıcaları: Ch. Burney[2], M. A. Işın[3] ve Ş. Dönmez[4] gibi araştırmacıların bilimsel nitelikli yüzey araştırmaları ve buradaki malzemelerle ilgili değerlendirmeleri ile, E. Akurgal'ın Sinop'da yaptığı kazılardır[5]. Bunun yanında Karadeniz Ticari Projesi çerçevesinde bölgede çalışan bir ekibin değerlendirmeleri de gözönüne alınmıştır[6].

* S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi Dr.

[1] Prof. Dr. M. Özsait başkanlığında 1990 yılından bu yana sürdürdüğümüz "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları: Amasya, Tokat, Samsun ve Ordu İllerinde" isimli çalışmalarımız, bölgenin yerleşim özelliklerinin yanısıra, coğrafi ve ekonomik yapı özelliklerini de anlamamız bakımından oldukça yararlı olmuştur. Sinop da, genel özellikleri bakımından Orta Karadeniz ve Batı Karadeniz Bölgeleri arasında bir geçiş bölgesi görünümündedir.

[2] Burney 1956, 179 vdd.

[3] Işın 1998, 95 vdd.

[4] Dönmez 2000, 229 vdd.

[5] Akurgal 1956, 47 vdd.; Akurgal-Budde 1956, 4 vdd. Ayrıca bkz. Erzen 1956, 3 vdd.

[6] Doonan vd. 1998, 367; Doonan vd. 1999, 364 vdd.; Hiebert 1997, 377.

Sinop yerleşmelerini iki kısımda inceledik. İlk önce, genel yerleşim özellikleri ve bunun çerçevesinde Sinop yerleşmeleri üzerinde durduk. Daha sonra, Sinop'da araştırılmış yerleşmelerden yararlanarak yerleşmelerdeki kültürler, bu kültürler arasındaki ilişki ve sürekliliği ortaya koymaya çalıştık.

1. Yerleşim Özellikleri

Önceleri Karadeniz kıyılarındaki yerleşim şekilleri ile ilgili farklı düşünceler vardı. Bu düşünceler de, genel olarak bölgedeki araştırmaların yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim, 1940'lı yıllarda E. Forrer, Karadeniz kıyılarında höyük tipi yerleşmelerin çok sık bulunamayacağı düşüncesindeydi. Ona göre, bu bölgede daha çok ormanlık bölgeye uygun, birbirinden uzak mesafelerde, yamaçlar üzerine kurulmuş yerleşmeler bulunmalıdır. Araştırmacıya göre bölgede ahşap malzemenin bol kullanıldığı küçük köy tipi yerleşmelerin yoğun olması gerekmektedir[7]. Aynı şekilde, K. Bittel da, bu bölgedeki höyüklerin kuzey sınırını, Amasya ve Çorum'dan daha yukarıya çıkarmamaktaydı[8]. Ancak, yapılan araştırmalarla bunun doğru olmadığını, biraz aşağıda da değinileceği gibi, özellikle bölgedeki derin nehir vadilerinde ve sahildeki geniş ovalarda yoğun bir höyük yerleşiminin olduğu anlaşılacaktır[9].

[7] Forrer 1927, 27 vdd

[8] K. Bittel, *Praehistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul, 1934, 120 vdd. 1926'larda H. von der Osten'ın yaptığı araştırmalarda, bölgede az da olsa erken dönemleri veren yerleşmeler bilinmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. H. von der Osten, *Explorations in Central Anatolia. Season of 1926*, Chicago, 1929; Th. Macridy, "Une Citadelle Archaique du Pont", *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 4 (1907), 167-175, fig. 1-26, 169 vdd. R. Naumann da, höyüklerin sayılarının İç Anadolu'dan kıyılara doğru giderek azaldığını öne sürer. Bkz. R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, çev. B. Madra, Ankara, 1985, 214.

[9] K. Kökten- T. Özgüç, "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar (1)", *Ülkü, Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, XV/89 (1940), 413-419, 414 vd. T.Özgüç, Samsun, Çarşamba, Bafra ve Sinop'ta yerleşmeye uygun kıyı ovaları ve küçük nehir deltaları bulunduğunu belirterek; bu görüşün, bütün Karadeniz kıyıları için geçerli olamayacağını bildirmektedir. Bu konuda bkz. Özgüç 1948, 394 vd. Ayrıca bkz. Kökten vd. 1945, 364, 396 vd.; İ. K. Kökten, Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *DTCFD*, X/3-4 (1952), 167-207, hrt.1-4, 192. Nitekim, E. Y. Bostancı, Prehistorik yerleşmelerle ilgili değerlendirmeler yaparken, bu nehir vadilerinin, aynı zamanda doğal prehistorik yollar olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Gökırmak kültürlerinin, Orta ve Güney Anadolu'da da mevcut olması dolayısıyla, Kızılırmak ve Yeşilırmağın kuzeyi güneye birleştiren, doğal iki prehistorik yol olduğu neticesi çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak da, Gökırmak Vadisi'ndeki Paleolitik ve Bakırçağ (İT II) kültürlerinin, Kızılırmak ve Gökırmak yoluyla bu vadiye geldiğini düşünmektedir. E. Bostancı, "Gökırmak Vadisi'nde Prehistuvar Araştırmaları ve Yeni Paleolitik Buluntular", *DTCFD*, X/1 (1952), 137-143, 140, 142.

K. Kökten, sahil boyu araştırmaları sırasında, Samsun'dan itibaren Çarşamba Deltası doğusuna kadar olan alanın, verimli; delta doğusundan Ordu çevresine kadar şüpheli ve Ordu doğusundan Rize'ye kadar boş bir netice vermesi ve Kızılırmak deltasından batıya, yani Sinop dolayına silik bir sıçrayış göstermesinin, Samsun'un arkeolojik yönden önemini arttırmasına kanıt olarak göstermektedir[10].

Karadeniz Bölgesi'nin kuzey kesimlerindeki yerleşim yerlerini, güneyden kuzeye doğru uzanan nehirlerin açtığı derin vadilerde, K. Kökten'in de söylediği gibi, Kuzey Anadolu sıradağlarının arasından uzanan tarihi doğal yol güzergahında aramak gerekmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar, bölgenin en erken dönemlerden itibaren ve yaygın olarak yerleşime sahne olduğunu göstermektedir[11]. Özellikle, ormanlık kesimlerde yerleşim yoğunluğunun azalması muhtemelen sosyokültürel yapıyla ilgili olmalıdır[12]. Kıyı kesiminde, yüksek sahadaki yeni yerleşmelerinin çoğunluğu, vadi yamaç ve içlerinde kaynaklara yakın yerlerde toplanmışlardır[13].

Coğrafi konum ve özellikler bakımından Sinop'la yakın olan Kastamonu da, yerleşim özellikleri bakımından önemli bir yerdir. Burada da, bölgenin

[10] İ. K. Kökten, *DTCFD*, III/5 (1945), 479. Yine buna bağlı olarak, K. Kökten, Yıldızeli ve Artova çevresinin Bakırçağ (İT II-III), Hitit ve Phryg dönemlerinde Yukarı Kızılırmak boyu ile, kısmen Kangal çevresinden ziyade, Samsun çevresi ve onun güney ve batı hinterlandı yönüne bir bağlantı gösterdiğini öne sürmektedir. Bkz. İ. K. Kökten, "1947 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten*, XII/45 (1948), 223-226, 223. Bu iddiaların, 1940-50'li yıllarda bölgede yapılan araştırmaların yetersizliğinden dolayı gündeme geldiği gözönünde bulundurulmalıdır. Aynı şekilde, 1946'lı yıllarda T.Özgüç de, bölgenin orta kesimlerinde höyüklerin olmayışını eski dönemlerde buraların bataklık olmasıyla açıklamaktadır. Bkz. T. Özgüç, "Anadolu"da Arkeoloji Araştırmaları I", *Belleten*, X/40 (1946), 557-597, 596.

[11] Özellikle, Sinop'da Erfelek, Ordu'da Melet Vadisi ve Kastamonu'da Gökırmak, Daday, Araç/Ilgaz vadileri çevresinde yapılan araştırmalar, bölgenin yerleşim coğrafyasını vermesi açısından çok önemlidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Özsait, "1990 Yılında Ordu-Mesudiye Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", *AST*, IX (1992), 357-376, 357 vdd.; M. Özsait, "1991Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *AST*, X (1993), 311-330, 311 vdd.; M. Özsait, "1992 Yılı Ordu-Mesudiye Yüzey Araştırmaları", *AST*, XI (1994), 285-300, 285 vdd.; Işın 1990, 241 vdd.; Işın 1991, 177 vdd.; Işın vd. 1992; Özdoğan vd. 2000, 41 vdd. Kavak-Kaledoruğu'nun içinde bulunduğu ova da bu duruma güzel bir örnektir. Bu ovanın etrafı, büyük dağlarla kaplı, suyu bol ve yerleşmeye elverişlidir. Bkz. Özgüç 1948, 412; Kökten vd. 1945, 390.

[12] Örneğin; Samsun- Bafra arasındaki alan ormanlıktır. Bu yüzden, bu kesimde höyüklerin sayısı oldukça azdır. Özgüç 1948, 418.

[13] A. Özçağlar, "Çarşamba Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3, 1994 (1995), 93-128, 98 vd.

önemli nehirleri olan Gökırmak, Daday, Araç/Ilgaz vadilerindeki yerleşim yoğunluğu açık bir şekilde gözlenmektedir[14].

Yerleşim yerlerinin seçiminde belirleyici unsurların gözardı edilmediği bir gerçektir. Bir başka deyişle, insanlar yerleşmelerini oluştururken rastlantılarla değilde bazı belirleyici unsurlarla hareket etmektedirler. Bu unsurların en başlıcaları: su, toprak, coğrafi konum, tarihi doğal yollar, maden yatakları vb.'dir[15]. Nitekim, bu kesimde yer alan Samsun-İkiztepe[16] ve Kastamonu Kınık yerleşmeleri[17] bu özelliklerin hemen bütününü bünyelerinde toplamaktadır.

Durağan'ın güneydoğusunda yer alan Uluköy-Çay yerleşmesi de bu yerleşim seçimi ile ilgili güzel bir örnektir (Harita 2; no: 46). Burada Kalkolitik ve İTÇ dönemlerinde yerleşilmiştir[18]. Durağan'ın 7 km. doğusunda ise Durağan-Alaçam karayolu üzerinde arsenik cevherleşmesine rastlanmaktadır[19]. Bu yerleşme aynı zamanda Kızılırmak yakınlarında ve Kızılırmak Vadisi'ne olduğu gibi Durağan-Alaçam yoluna da yakın bir konumdadır (Harita 2; no: 46)[20].

Özellikle su, toplumsal yaşamın en önemli parçalarından birisidir. Bu yüzden yerleşmelerin kurulmasında su kaynakları ya da verimli nehir vadileri öncelikli tercih sebeplerinden birisi olmuştur. Nitekim Sinop yerleşmelerinin de Sarımsak, Erfelek, Kabala ve Karasu gibi başlıca ırmak vadilerinde ya da su kaynaklarının yakınlarında kurulduğu görülmektedir. Bu durum, özellikle Kalkolitik ve İTÇ yerleşmelerinde daha belirgin olarak gözlenebilmektedir (Harita 2)[21].

[14] Özdoğan vd. 2000, 41 vdd., harita 1.

[15] Sinop'da Durağan kesimi de maden rezervleri bakımından önemli bir yere sahiptir. Bkz. Özbal vd. 2000, 48 vd.

[16] Alkım vd. 1988, 5 vd.; Bilgi 1990, 2; Bilgi 1994, 253 vdd.; Bilgi 1999 a, 43 vd.; Bilgi 1999 c, 63 vdd.

[17] Çınaroğlu 1991, 55 vdd.; Emre-Çınaroğlu 1993, 675; Bilgen 1999, 269 vdd.

[18] Burney 1956, 181.

[19] Özbal vd. 2000, 48 vd.

[20] Orta Karadeniz kesiminde, yerleşimlerle ilgili bu tercihleri yansıtan en önemli merkez İkiztepe'dir. Bkz. Alkım vd. 1988, 1 vdd.

[21] Bu durum için Samsun-İkiztepe yerleşmesinin konumu örnek olabilir. Bu yerleşme, önceleri hem Karadeniz'in ve hem de Kızılırmağın kıyısında yer almaktaydı. Bkz. Alkım vd. 1988, XXV, 5 vd.

Bu kesimde yer alan önemli yerleşmelerden Kocagöz Höyük, yerleşim özellikleri bakımından önemli bir örnektir. Bu höyük, iki tarafından vadilerle çevrilmiş hâkim bir tepe üzerindedir ve doğusunda verimli Taşmanlı Ovası uzanmaktadır (Harita 2)[22].

Erken Kalkolitik döneme tarihlenen Kabalı ve Kıran Höyükleri de Kabala Çayı Vadisi'nde yer almaktadırlar. Aynı şekilde, Sinop'daki başlıca yerleşmelerden Habuhaş Tepe, Kahkül Tepe, Üvez Tepe, Gavur Tepe Erfelek Çayı kenarında olan yerleşmelerdir. Çimbektepe de Kabalı Çayı Vadisi'ne hâkim bir yamaçtadır (Harita 2; Levha I: 1)[23].

İTÇ'ın sonlarında başlayan siyasal ve ekonomik değişimler, OTÇ/STÇ'da en üstdüzeye ulaşmıştır. Sonuçta, insanların birarada yaşama ihtiyaçlarının daha da artması, o dönemin küçük kentlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde, özellikle, suyu artan nüfusa yetebilecek daha verimli bölgeler, arazinin artan nüfusa yetecek nitelik ve genişlikte olması, diğer yerleşmelerle bağlantının rahat sağlanması ve askeri-stratejik bakımdan korunaklı noktaların tercih sebebi olduğu görülmektedir[24]. Bu yüzden, OTÇ/STÇ yerleşmelerinin debisi çok yüksek su kaynakları, verimli tarım arazileri ve korunaklı tepecikler ya da tepeler üzerinde kurulduğu gözlenir[25].

[22] Koçak 1993, 19; Işın vd. 1992, 4, harita; Burney 1956, 184. Kocagöz Höyüğü'nün Troia I-II ve Yortan kültürleriyle (İT.I) paralel olduğu görülür. Bunun yanında, kendine has bazı kültürel özelliklerinin olması Orta ve Batı Anadolu'ya karşı oldukça kapalı bir bölgede bulunmasından dolayıdır. Bkz. Işın 1991, 177; French 1988, 10; Erzen 1956, 6.

[23] Erzen 1956, 5 vdd.; Işın vd. 1992, 4, harita.; Işın 1998, 249 vdd.; Işın 1991, 177; Orthmann 1963, 49, 52, Tafel 96, 98-2; Koçak 1993, 17 vdd.

[24] Samsun-Bafra kesiminde yer alan İkiztepe'nin İTÇ ve OTÇ'daki yerleşim durumu, bunun açık bir kanıtıdır. Bkz. Bilgi 1999 a, 41 vdd.; Bilgi 1998, 63 vdd.

[25] Nitekim, Anadolu'daki önemli OTÇ/STÇ yerleşmelerinin kayalık alanlar üzerine kurulduğu görülmektedir. Orta Karadeniz Bölgesi'nde bu dönemi veren en önemli yerleşmelerden Maşat Höyüğün, kalker bloklar üzerine oturduğu görülür. Bu tür yerleşmelerin kurulduğu kayalık alanlar, etraftaki araziden yüksek olduğundan tahkimatın yanı sıra, engebeli doğa da savunmada yardımcıdır. Bu durum, Orta Anadolu'daki önemli yerleşmelerden Boğazköy'de de böyledir. Ayrıca Maşat Höyük, büyük bir şehrin oluşması için gerekli bütün olanaklara sahiptir. Yapı malzemesi için gerekli taş ve ağaç kolayca sağlanabilmektedir. Bunun yanında, bu yerleşme Kuzey-Güney yoluna da hâkim bir konumda yer alır. Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. T. Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara, 1978, 2; T. Özgüç, *Maşat Höyük II, Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, Ankara, 1982, 1 vdd.; A. M. Dinçol, "Hititler" *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, I (1982), 18-120, 1, 66 vd.; M. Darga, *Hitit Mimarlığı/ 1. Yapı Sanatı*, İstanbul, 1985, 30. Orta Karadeniz Bölgesi'nde bu dönem yerleşmeleri ile ilgili olarak bkz. Bilgi 1998, 63 vdd.

Yukarıda, yerleşmelerin kurulmasında savunmanın önemli bir yer tuttuğundan sözetmiştik. Asayişin bozuk olduğu ve istila tehlikesinin hüküm sürdüğü devirlerde ve yerlerde, özellikle yüksek mevkilerin tercih edildiği görülür. Ancak, bu yüksek mevkiler, ticari bakımdan elverişli olmamasından dolayı, sadece savunma amaçlı olarak ve asayişin bozuk olduğu dönemlerde önem kazanır[26].

Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki, Phryg ya da Demirçağı yerleşmelerinin de, yerleşim modellerinin bu yönde değiştiği görülür. Bunlar, özellikle, doğal bakımdan korunaklı, dağlık kesimlere doğru yönelmişlerdir. Bu durum da, sözü edilen dönemde duyulan savunma ve korunma ihtiyacıyla ilgili olmalıdır[27].

Demir Çağı'nda Orta Karadeniz Bölümü'nde yerleşmelerin kentleşme özelliklerinin fazla olmadığı anlaşılmaktadır[28]. Ancak, bu bölgedeki kıyı yerleşmeleri, ekonomik faaliyetlerinden dolayı biraz daha iyi durumdadır.

Yine, başta Sinope olmak üzere, bu bölgedeki Grek koloni yerleşmelerinin, ana kentlerin bazı özelliklerini taşıdıkları görülmektedir. Nitekim, Sinope bir yarımada kıstasında kurulması ve çift limanı ile bunun kanıtıdır (Levha II-III; Plan). Ancak bu yerleşmelerin, kapladıkları alan ve mimari özellikler bakımından, Batı Anadolu kentlerinden çok geri oldukları görülmektedir[29].

Bölgedeki kıyı yerleşmeleri, topoğrafyaları bakımdan üç grupta incelenmektedir. Bunlardan bir grup da: Yarımada, kıyıya birleşmiş ada, dil ya da burun üzerine kurulmuş şehirlerdir. Savunması kolay olan bu, tipik denizaşırı yerleşmelere Sinope güzel bir örnektir (Levha II-III; PLAN). Nitekim, A. Akarca, Sinope kentini burun tarafı dağlık bir yarımadanın boynu üzerine kurulmuş yerleşmeler arasında saymaktadır[30].

[26] S. Gōney, *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul, 1984², 233.

[27] Bu yerleşmelerle ilgili olarak bkz. Kökten vd. 1945, 396 vd.

[28] V.Sevin, "Eski Anadolu Halkları: Mozayiğe Genel Bir Bakış", *Palmet*, II (1998), 21-35, 30 vd.

[29] Bölgedeki önemli ana şehirlerden birisi olan Miletos için bkz. Wycherley 1986, 16, 56 vdd. Karadeniz kıyı yerleşmelerinin Yunan kentleri ile benzerliği, denizaşırı göçlerle ilgilidir. Sinope de, yerleşim özellikleri ve kent planı bakımından ana şehri Miletos'a benzemektedir. Bu konuda bkz. Akarca 1987, 24 vdd., resim 7.

[30] Bkz. Akarca 1987, 26.

Sinope, Bozburun yarımadasının boynu üzerine kurulmuştur. Bu yarımada, çepeçevre dik kıyılarla çevrilidir[31]. Burası, bölgedeki en önemli liman kentlerindendir. Burada, iki liman bulunmaktadır. Bu limanlardan, batıda yer alanı, kuzeybatıdan esen sert rüzgarlara açık olduğundan daha az kullanışlıdır. Doğu limanı ise, kış fırtınalarında bile gemilere güvenli bir korunma imkanı sağlamaktaydı (Levha II-III; Plan: 2-3)[32].

Buradaki, Hamsilos (Hamsaros) Burnu, kuzeydoğu yönüne doğru, Akliman'ın kuzey tarafına yakın sahilden, kısa bir çıkıntı teşkil eder ve kayalık kıyıdan yarım mil uzağa kadar uzanır. Biraz ileride, tepe ve kayalıkların kenarında bulunan alçak kumsalın kuzeybatı sınırında ise Akliman (Harmene: Akliman) yeralır. Bu liman, Sarıada ve Karaada isimli iki ada tarafından korunmaktadır. Bunlardan, Karaada kuzey başlangıç noktasına, Sarıada ise güney başlangıç noktasına yakındır. Batıda yer alan İnceburun Yarımadası, Akliman kesimine doğru, kuzey rüzgarlarının neden olduğu etkili dalgaları önlemektedir[33].

Sinope, Yunan kolonizasyonu sırasında önemli bir rol oynamıştır. Kentin en önemli özellikleri: liman olarak konumu, Kuzey Anadolu'nun en uç noktasında bulunması ve Orta Anadolu'yla olan bağlantısıdır. Ancak, Sinope gücünü, kara bağlantılarından daha çok denize borçludur. Ayrıca, bu kent, açık havalarda Kırım ile yapılan deniz seferlerinden dolayı, uzun zaman önemini korumuştur. Kent, konumundan dolayı Akdeniz ticaretinde önemli bir yer kazanmıştır[34].

Sinope'nin bir diğer önemli özelliği, çok iyi bir şekilde tahkim edilmiş olmasıdır. Kentin, Pontos Kralı II. Mithradates'in yaptığı (M. Ö. 220) saldırıya ve Roma kuşatmasına karşı direnmesi bu tahkimatlı yapıyla ilişkilidir. Sinope'yi, ana karaya bağlayan dar boğaz, büyük duvarlar tarafından korunmaktaydı. Denizden yapılacak saldırılar da, yarımadayı çevreleyen dik kayalardan dolayı imkansızdı[35].

[31] Sinop'da mezarlıkta ve yarımada boynu üzerinde yapılan kazı çalışmalarında M. Ö. 7. yüzyıl sonlarına kadar giden buluntular ele geçmiştir. Bkz. Akurgal 1956, 47 vdd.; Akurgal-Budde 1956, 4 vdd.; Boysal 1958, 23 vdd.

[32] Polybios, *Historiai*, IV.56; Strabon, *Geographika*, XII.3.11. Ayrıca bkz. Akarca 1987, 26, 36 vd., resim 7; Stoop 1978, 118 vdd.

[33] Strabon, *Geographika*, XII.3.10-11; Ksenophon, *Anabasis*, VI.1.15-17; Ksenophon, *Hellenika*, VI. 1.11-17; Plinius, *Naturalis Historia*, VI.2. Ayrıca bkz. Stoop 1978, 118 vdd.

[34] Leaf 1916, 3. Ayrıca bkz. Boysal 1958, 27.

[35] Polybios, *Historiai*, IV.56; Strabon, *Geographika*, XII.3.11; Plinius, *Naturalis Historia*, VI.2, 6-7.

Yerleşimle ilgili bir diğer belirleyicinin, tarihi doğal yollar olduğu bilinmektedir. Sinop da, önemli tarihi doğal yollar üzerinde yer almaktadır. Sinop'un başlangıç noktası olduğu önemli tarihi doğal yol güzergahı, buradan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan Kuzey-Güney Yolu'dur[36].

Yukarıda bu yol bağlantılarının, yerleşme yerlerinin seçiminde de önemli rol oynadığından sözetmiştik. Nitekim, Sinop'daki bazı yerleşmelerin batıda Ayancık, doğuda Gerze ile bağlantının sağlandığı yollar üzerinde kurulduğu görülür. Sinop-Gerze arasındaki bağlantı, buradan Samsun'a uzanan tarihi doğal yolun bir kısmını teşkil etmektedir (Harita 2)[37].

Sinop'un hinterlandla ilişkisini sağlayan en önemli bağlantılarından birisi Boyabat'a kadar uzanan yoldur[38]. Burası, muhtemelen Sinop'u güneye doğru inen bir yol ile Amnias (Gökırmak) Ovası'ndan Doğu-batı yoluna bağlayan tarihi yoldur[39]. İncelediğimiz yerleşmeler içerisinde de Sinop-Boyabat

[36] W. M. Ramsay, "Some Phrygian Monuments", *JHS*, III (1882), 256-263, 260; J. A. R. Munro, "Roads in Pontus, Royal and Roman", *JHS*, XXI (1901), 52-66., 52 vdd.; Leaf 1916, 3; Burney 1956, 179 vd.; W. M. Calder- G. E. Bean, *A Classical Map of Asia Minor*, London, 1958, harita; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. M. Pektaş, İstanbul, 1960, 27 vd.

[37] Leaf 1916, 3 vd.; Burney 1956, 182; B. Darkot, "Sinop", *İslam Ansiklopedisi*, X (1988), 683-689, 684. Kastamonu-Taşköprü-Sinop üzerinden, Samsun'a uzanan bir yolun varlığı bilinmektedir. Bu yolun, Sinop'dan Samsun'a uzanan belli bir kesimi belirlenmiştir. Yol, Sinop'dan sonra Gerze'ye (Karousa), oradan da Samsun sınırında bulunan Çayağzı'na ulaşmaktadır. Bkz. D. H. French, "Roma Yolları ve Miltaşları: 1984", *AST*, III (1986), 143-154, 145; D. H. French, "Roman Roads and Milestones of Asia Minor 1989", *AS, The Years Work*, XL (1990), 9-11, 9; D. H. French, "1989 Roma Yolları Miltaşları ve Yazıtları Araştırması", *AST*, VIII (1991), 229-240, 229.

[38] D. R. Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods, a New Survey with Particular Reference to Surface Remains Still Visible* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Oxford, 1960, 180. Sinop'dan başlayarak, güneyde Boyabat, oradan da İskilip'in altında Kızılırmağa ve nehri geçtikten sonra Alaca Ovası, Sorgun ve Sarıkaya'ya doğru devam eden ve "Ceneviz Yolu" olarak isimlendirilen bir yol vardır. Bkz. D. H. French, "Sinop: the So-Called Ceneviz Yolu", *Tahsin Özgüç'e Armağan/ Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Anatolia and the Ancient Near East*, ed. K. Emre-B. Hrouda- M. Mellink- T. Özgüç, Ankara, 1989, 143-147, Pl.35-36, 143.

[39] H. Weimert, *Wirtschaft Als Landschaftsgebundenes Phänomen. Die Antike Landschaft Pontos. Eine Fallstudie*, (Doktora Tezi) Stuttgart, 1983, 184 vd. Bu yol güzergahı, güneydeki doğu-batı yollarından birisiyle bağlanır. Bu doğu-batı yolu Daday'ın doğusundan Taşköprü'ye (Pompeiopolis: Zımbıllı Tepe), buradan da Gökırmak Vadisi boyunca devam ederek Boyabat'a ulaşır. Gökırmağın Kızılırmak ile birleştiği yerden Vezirköprü'ye (Neoklaudiopolis) inen yol, buradan Niksar'a kadar gider. Bkz. Burney 1956, 181 vd.; D. H. French, "CIL XVII Fasc. 5. Roman Roads and Milestones of Asia Minor; Recam: Sinop", *AS, The Year's Work*, XXXIII (1983), 9-10, 10; D. H. French, "Roman Roads and Milestones in Anatolia 1982", *AST*, I (1984), 87-88, 88; D. H. French, "Roads and Milestones 1984", *AS, The Year's Work*, XXXV (1985), 8-

arasındaki yol bağlantısı belli kesimlerde açık bir şekilde gözlenebilmektedir (Harita 2).

Yukarıda da sözettiğimiz gibi, coğrafi yapı özelliklerinden dolayı Sinop' un yol bağlantılarının çok güçlü olmadığı görülmektedir. Bu yüzden, Sinop' un dış dünyayla deniz yolu ile olan bağlantısı da gözardı edilmemelidir[40]. Nitekim, Güney Karadeniz kıyılarındaki en önemli limanın bu kesimde bulunduğu görülmektedir. Burada, iki liman bulunmaktadır. Bunlardan, batıdaki, kuzeybatıdan esen sert rüzgarlara açık olduğundan daha az kullanışlıdır. Ancak, doğu limanı kış fırtınalarında bile gemilere güvenli bir korunma imkânı sağlamaktaydı. Sinope, çift limanıyla, Hellen dünyasında görülen kentleri andırmaktadır[41].

2. Yerleşmelerdeki Kültürler*

Sinop'daki yerleşim durumuyla ilgili olarak toplam 53 yerleşmeyi esas aldık. Bunlar arasından da Kalkolitik Çağ'dan Hellenistik Dönem'e kadar olan kültürleri içinde barındıran 50 yerleşme esas alındı (TABLO 1-6; Harita 2: 1-4) [42]. Ayrıca, OTÇ ile STÇ, sözedilen dönemlerdeki siyasal ve sosyal karı-

---

10, 9; D. H. French, *AST*, III (1986), 145; D. H. French, "Roman Roads and Milestones of Asia Minor", *AS, The Years Work*, XXXVII (1987), 8-11, 10; French 1988, 9; D. H. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor 1-2*, Ankara, 1988, Map 12; D. H. French, "1987 Yılı Roma Yolları ve Miltaşları Çalışması", *AST*, VI (1989), 273-281, 275.

[40] D. M. Robinson, "Ancient Sinope", *American Journal of Philology*, XXVII/2 (1905), 125-153, 135 vd.; J. A. R. Munro, *JHS*, XXI (1901), 53 vdd.; Leaf 1916, 3. Örneğin; gemicilikteki ilerlemeler sonrası, M.Ö. 5. yüzyıl sonu ve M.Ö. 4. yüzyıl başlarında kısa bir deniz rotası bulunmuştur. Bu rota, Kırım'daki Kriou Metopon (Sariç Burnu) ve Sinop'un 130 km. kadar batısındaki Karambis (Kerempe Burnu) arasındaki 140 mil uzunluğundaki deniz yoludur. Bu rota, deniz ticaretinin gelişmesi açısından çok yararlı olmuştur. Bkz. Ps. Skymnos, 593. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Atasoy, *Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun, 1997, 80, dipnot 69.

[41] B. C. Mc Ging, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden, 1986, 3; E. Olshausen, *Einführung in die Historische Geographie der Alten Welt*, Darmstadt, 1991, 174.

* Burada değerlendirmelerimiz, Sinop'da yapılan bilimsel yüzey araştırmaları ve kazı esas alınarak yapılmıştır. Bu konuda örnek bir çalışma için bkz. T. Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demirçağ Yerleşim Tarihi", *Belleten*, LXII-234, 1998 (1999), 299-336. Ayrıca bkz. Koçak 2000, 48 vdd.

[42] İnceburun'daki Üst Paleolitik (M. Ö. 40000-12000) döneme ait olduğu iddia edilen (Bkz. Işın vd. 1992, 4, harita; Işın 1998, pl. 1) bir merkez dışında Sinop kesiminde Kalkolitik Çağ öncesini veren buluntulara rastlanmamıştır. Samsun Bölgesi'ndeki araştırmalar bu bölgenin ilk defa Geç Kalkolitik Çağ'da iskan edilmeye başlandığını gösterir. Bkz. Bilgi 1990, 1.

şıklıklar ve bazı problemlerden dolayı birlikte ele alınarak değerlendirildi[43]. Yine, Hellenistik Dönem ve sonrası da yerleşim durumuyla ilgili verilerden dolayı harita ve grafiklerde verilmemiştir.

TABLO 1

	Kalkolitik	İTÇ	OTÇ/STÇ	DÇ
SİNOP	15	47	13	7
%	18,2	57,3	15,8	8,5

Sinop'un bu erken yerleşmelerinde en yaygın kültür İTÇ'a ait olanıdır. Buradaki İTÇ kültürleri bütün höyükler içinde % 57,3'lük bir oranda (47 tane) yer almaktadır (Tablo 1, 3-6; Harita: 1-2). Bu, Sinop yerleşmelerindeki en yaygın kültürün İTÇ'a ait olduğunu açıkça göstermektedir. Bunu, % 18,2'lik oranla Kalkolitik (15 adet), % 15,8 ile OTÇ/STÇ (13 adet) ve % 8,5 ile DÇ (7 adet) yerleşmeleri takip eder (Tablo 1, 3-6; Harita: 1-2).

Kalkolitik Çağ'dan İTÇ'a geçişte yerleşmelerin sayısının yaklaşık 3 kat artması, nüfustaki artışı göstermektedir. Ancak, bu dönem yerleşmelerinin genelde küçük ve orta boy höyükler olduğu da gözardı edilmemelidir.

Genel olarak, Anadolu'da olduğu gibi[44] Sinop'da da İTÇ'dan OTÇ/STÇ'a geçişte yerleşmelerin sayı olarak azaldığı görülmektedir. Sinop-'ta İTÇ'dan OTÇ/STÇ'a geçişte, yerleşmelerinin sayısının yaklaşık 1/4 oranında azaldığı görülür (Tablo 1, 3-6; Harita 2). Bu durum muhtemelen OTÇ/STÇ içindeki sosyal ve siyasal değişim ve gelişmelerle ilgili olmalıdır. Nitekim, genel olarak İTÇ sonları ve OTÇ başlarında Anadolu'da başlayan ekonomik ve ticari değişim ve gelişim muhtemelen bu yerleşmelerde de kendini göstermiş, tarihi doğal yollar üzerindeki yerleşmeler daha da önem kazanmışlardır. Bunun yanında siyasal problemler ve küçük krallıkların (ya da kent devletleri) kurulmasıyla ilk siyasal yapılanmalar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu siyasal ve ticari değişim, insanların küçük köyleri terkederek,

[43] Ö. Bilgi, İkiztepe ve Dündartepe'nin, Orta Anadolu'daki Acemhöyük ve Konya-Karahöyük gibi M.Ö. 18. yüzyılda terkedildiğini bildirerek bu yerleşmelerde Eski Hitit ve Hitit İmparatorluk Çağı kültürlerinin bulunmadığını ileri sürer. Bu durumu da, Kaşkaların bu kesimde egemenlik kurmalarıyla ilişkili görür. Bkz. Bilgi 1998, 66.

[44] Burney 1956, 82; 183 vd.

sözettiğimiz merkezi-büyük yerleşmelere yönelmelerine neden olmuş olmalıdır[45].

Bölgenin, özellikle kuzey kesimlerindeki M.Ö. II. bin yıl yerleşmelerinin çoğunun, Hitit İmparatorluk Çağı kültürlerini vermemesi ise, bölgedeki Kaşka egemenliği ve Kaşka saldırıları ile ilgili olmalıdır (Tablo 3-6)[46].

Sinop kesiminde bilinen DÇ yerleşmelerinin de sayı olarak çok az olduğu görülür (Tablo 1, 3-6; Harita: 1-2). Bu durum, Anadolu'da bu dönemde görülen karışıklıklarla ilgili olmalıdır. Muhtemelen DÇ halkları, kendilerini bu karışıklıktan koruyacak, dağlık veya daha korunaklı bölgelere yönelmiş olmalıdır.

Bölge yerleşmeleriyle ilgili olarak değerlendirme yaparken ele aldığımız ikinci bir husus ta, kültürlerdeki süreklilik idi.

Sinop'ta ele aldığımız 53 yerleşme içinde yaklaşık 82 kültürün bulunduğu görülmektedir (Kalkolitik'ten Hellenistik Dönem başına kadar) (TABLO 2, 3-6; Harita: 3-4).

Bunlar arasında, İTÇ kültürleri, bir höyükte tek başına en yüksek oranda bulunan kültür durumundadır. Bunun oranı % 44'dür (22 adet).

[45] Bilgi 1999 a, 44. Kastamonu yerleşmelerinde de İTÇ III sonlarından itibaren yerleşmelerin kapladığı alanların genişlediği hakkında bkz. Özdoğan vd. 2000, 47. Bu yerleşmelere örnek olarak İkiztepe için bkz. Alkım vd. 1988, 1 vdd.

[46] Kaşkalar'ın yaşamış oldukları yerler, Hitit Devleti'nin kuzeyinde kabaca Sinop ve Ordu arasındaki bölgedir. Ancak, Hitit hâkimiyetinin zayıfladığı dönemlerde bazen Pala-Tum(m)ana gibi çevre bölgelerde de egemenlik kurmuşlardır. Diğer bir deyişle, Kaşkalar Pala, Tum(m)ana ve Azzi-Hayaşa ile komşudurlar. Bkz. A. Ünal, "Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö.2. Binyıl İskan Tarihiyle İlgili Sorunlar", *Anadolu/ Anatolia*, ed. C. Bayburtluoğlu, XXII, 1981/1983 (1989), 17-37, 26; H. Ertem, *Hitit Devleti'nin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana*, Ankara, 1980, 7 vdd.; J. Garstang- O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, harita; E. Von Schuler, *Die Kaşkaer*, Berlin, 1965, 12 vdd.; T. Bryce, "The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy", *Tel-Aviv*, 13-14 (1986), 85-102, 85; J. Yakar, "Anatolian Civilization Following the Disintegration of the Hittite Empire: An Archaeological Appraisal", *Tel-Aviv*, XX-1 (1993), 3-28, 5, fig. 1; G. F. Del Monte- J. Tischler, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, VI, Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte Supplement*, Wiesbaden, 1978, 190 vdd., 297 vd., 437 vd.; G. F. Del Monte, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, VI/2, Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte Supplement*, Wiesbaden, 1992, 72 vd., 118, 173. A. Dinçol- J. Yakar da, Kaşka Ülkesinin, Amasya-Merzifon hattının kuzeyinde ve Sinop-Ordu arasında yer aldığını düşünmektedirler. Bkz. J. Yakar- A. M. Dinçol, "Remarks on the Historical Gegraphy of North-Central Anatolia During the Pre-Hittite Periods", *Tel Aviv*, I (1974) , 85-99, 86 vdd., 564; Koçak 2000, 57.

Bunun yanında, höyüklerde Kalkolitik ve İTÇ yerleşmelerinin birarada bulunma oranları da % 28 idi (14 adet). Buradaki 15 Kalkolitik kültürden 14'ünün üzerinde İTÇ'ın devam etmesi (% 93,3), Kalkolitik'ten İTÇ'a geçişteki sürekliliği göstermektedir (Tablo 2, 3-6; Harita: 3-4)[47].

Ayrıca değerlendirmeye aldığımız yerleşmelerden üçü dışındaki diğer bütün merkezlerde İTÇ kültürlerine rastlandığı görülmektedir.

Sinop yerleşmelerinde süreklilik gösteren ikinci kültür grubu: İTÇ ile OTÇ/STÇ kültürleridir. Bunlar da, toplam içinde % 26'lık bir orana (13 adet) sahiptir (Tablo 2, 3-6; Harita: 3-4).

Bu yerleşmeler arasındaki bütün OTÇ/STÇ kültürlerinin, İTÇ kültürleri üzerinde kurulduğu görülür (13 adet; Tablo 2, 3-5; Harita: 3-6).

DÇ yerleşmelerinin de 3/4'lük bir oranı İTÇ kültürleriyle birlikte yer almaktadır (Tablo 2, 3-6; Harita: 3-4).

TABLO 2

	Kalkolitik	İTÇ	DÇ	Kalkolitik-İTÇ	Kalkolitik-İTÇ-OTÇ/STÇ	İTÇ-OTÇ/STÇ	İTÇ-DÇ	İTÇ-OTÇ/STÇ-DÇ	TOPLAM
SİNOP	1	22	2	10	4	6	2	3	50
%	2	44	4	20	8	12	4	6	100

Karadeniz Ticari Projesiyle ilgili çalışmaları değerlendiren Amerikalı bir ekip, Sinop İTÇ yerleşimlerinin yoğunluğunun daha sonraki dönemlerde azaldığını bildirir. Hellenistik Dönemde ise, iç kesimlerde az olmakla beraber, kıyı şeridindeki yerleşimlerde önemli bir gelişmenin varlığı saptanmıştır. Roma ve Erken Bizans dönemlerinde o zamana kadar görülmeyen bir gelişme gözlenmektedir. Bu dönemlerde, iç kesimlerde de nispi bir gelişme olmuştur. İç kesimlerdeki gelişmeyi, kıyıdaki gelişmeyle ilgili görmek gerekmektedir. Çünkü, iç bölgeler, kıyıdaki hammadde ihtiyacını desteklemekte-

[47] Nitekim, Kastamonu kesimindeki Kalkolitik ve İTÇ I-II yerleşmelerinin de genellikle üst üste bulunduğu ve bu yerleşmelerin küçük bir alan kapladıkları anlaşılmıştır. Bkz. Özdoğan vd. 2000, 46 vd.

dir[48]. Demirci Vadisi ve Sinop çevresi Hellenistik-Roma yerleşmelerinin yoğunluğu da siyasal, sosyal ve ekonomik değişim ve gelişmelerle ilgili bir durumdur[49]. Nitekim, Sinop'un batısındaki Bafra Ovası'nda da Hellenistik Dönem boyunca yaygın olarak yerleşilmiştir[50].

Burada dikkat çekici bir diğer konu da, saydığımız kültürlerin bütününün hemen hiçbir yerleşmede bir arada görülmemesi; ya da bu yerleşmelerdeki kültürel sürekliliğin çok az olmasıdır (Tablo 2, 3-6).

Bütün bunlardan, yerleşim şekillerinin oluşmasında insan iradesinin ve coğrafi özelliklerin belirleyicilikleri ortaya çıkmaktır. İnsanlar, yerleşim yerlerini seçerken tesadüflerle hareket etmemişlerdir. Su kaynakları, verimli tarım arazileri, doğal yol güzergahları, nehir vadileri, maden yatakları vb. bu seçimde etkili olmuştur[51]. Siyasal, askeri ve ekonomik yapı özellikleri ve değişimler de bu tercihlerde belirleyici olmuştur. Sinop yerleşmelerinde de, söylediğimiz bu tercih sebepleri aranmıştır. Harita üzerine yaptığımız yerleştirmede bütün bu unsurların önemi açık şekilde görülmektedir (Harita 2).

[48] Doonan vd. 1998, 367; Doonan vd. 1999, 367; İ. Tatlıcan, "Sinop, Çiftlik Köyü, Mozaik Kurtarma Kazısı", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, VII (1997), 333-356, 341; Hiebert 1997, 377; Koçak 2000, 147 vdd.

[49] Doonan vd. 1998, 367; Doonan vd. 1999, 364 vdd.; E. S. G. Robinson, "A Find of Coins of Sinope", *Numismatic Chronicle*, XX (1920), 1-16, 1 vdd.

[50] Bilgi 1999 b, 38.

[51] Sinop'un doğusunda Bafra'da yer alan İkiztepe, bu bölgede, sözünü ettiğimiz yerleşim tercihi ile ilgili güzel bir örnektir. Bkz. Alkım vd. 1988, 5 vdd.; Bilgi 1990, 2; Bilgi 1994, 253 vdd.; Bilgi 1999 a, 43 vd. Ayrıca, Kastamonu-Kınık yerleşmesi ile ilgili olarak bkz. Çınaroğlu 1991, 55 vdd.; Emre-Çınaroğlu 1993, 675; Bilgen 1999, 269 vdd. Durağan kesimindeki maden kaynakları hakkında bkz. Özbal vd. 2000, 48 vd.

TABLO 3*

NO	İSİM	İL/ İLÇE KÖY	KALKOLİTİK	TUNÇ ÇAĞI		Demir Çağ	Hellenistik-Roma	GÖNDERME
				İTÇ	OTÇ-STÇ			
01	Sinop	Sinop-Merkez				X	X	Akurgal 1956, 47 vdd.; Akurgal-Budde 1956, 4 vdd.; Erzen 1956, 3 vdd.
02	Kılıçlı Tepe	Sinop-Merkez Kılıçlı	GKÇ	X	OTÇ			Işın 1990, 247; Işın vd. 1992, 4; Dönmez 2000, 229; Işın 1998, 99.
03	Maltepe (Hacıoğlu)	Sinop-Merkez Hacıoğlu	GKÇ	X				Işın 1990, 248; Burney 1956, 181; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 99; Doonan vd. 2000, 346 vd.
04	Kocagöz H.	Sinop-Merkez Demirci	X	X				Işın 1990, 248-249; Burney 1956, 181; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 99; Orthmann 1963, 49.
05	Habuhaş Tepe	Sinop-Merkez Bektaşağa		X				Işın 1990, 249; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 101.
06	Mezarlık Tepe	Sinop-Merkez Yalı	X	X				Işın 1990, 253; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 99.
07	İlya'nın Yeri	Sinop-Merkez Lala Altınoğlu	X	X				Işın 1990, 253-254; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 99 vd.
08	Çimbek Tepe (LEVHA I: 1)	Sinop-Merkez Lala Tavukçu-luğu	X	X				Işın 1990, 254; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 100; Doonan vd. 2000, 346.
09	Tıngıroğlu	Sinop-Merkez Tıngıroğlu		X	OTÇ	Phryg GDÇ	Roma	Işın 1990, 255; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 103 vd.; Dönmez 2000, 230.
10	Maltepe	Sinop-Merkez Tepealtı		X				Işın 1990, 255; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 104; Orthmann 1963, 52.
11	Kabalı	Sinop-Merkez Kabalı	X					Işın 1998, 103.
12	Yama Tepesi	Sinop-Erfelek Karaca		X				Işın 1990, 245-246; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 97.
13	Harman Tepe	Sinop-Erfelek Bıyıklı	X	X	OTÇ ?			Işın 1990, 246; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 97.
14	Çiltepe	Sinop-Erfelek Başaran		X			Roma	Işın 1990, 246-247; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 97 vdd.
15	Kumtepe	Sinop-Erfelek Hamidiye		X				Işın 1990 , 249-250; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 101.
16	Kahkül Tepe	Sinop-Erfelek Hamidiye		X				Işın 1990, 250; Işın 1998, 101 vd.
17	Halil Usta Te. (LEVHA 1: 2)	Sinop-Erfelek Hasandere	GKÇ	X				Işın 1990, 250-251; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 102.
18	Üvez Tepe	Sinop-Erfelek Kirenpara mh.						Işın 1990, 251; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 102.

* Burada, kesinliği anlaşılmayan ve yerleşim yerleri tam olarak bilinmeyen bazı merkezlerle; aynı zamanda yerleşim özellikleri taşımayan, nekropol ve bazı kaleler de verilmemiştir. Bunlar arasında, Sinop yakınlarındaki Gerze ve Tingiroğlu çevresiyle, bu kesimdeki diğer birkaç yerleşme sayılabilir. Bkz. French 1988, 10. Ayrıca bkz. Doonan vd. 2000, 347 vd. Ayrıca, İncebu-run'daki Üst Paleolitik (M. Ö. 40000-12000) bir merkez de burada verilmemektedir. Bkz. Işın vd. 1992, 4, harita; Işın 1998, pl. 1. Yerleşmelerle ilgili göndermeler yaparken, bütün araştırmalar değil de, başlıca çalışmaların verilmesiyle yetinilmiştir.

TABLO 4

NO	İSİM	İL/ İLÇE KÖY	KALKOLİTİK	TUNÇ ÇAĞI		Demir Çağ	Hellenistik-Roma	GÖNDERME
				İTÇ	OTÇ-STÇ			
19	Ören Tepe	Sinop-Erfelek Mecitdüzü		X			Roma	Işın 1990, 251-252; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 102.
20	Gavur Tepe	Sinop-Erfelek Kazma Sökü		X		Phryg GDÇ	Roma	Işın 1990, 252; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 102 vd.; Dönmez 2000, 230.
21	Sarımustafa Te pesi	Sinop-Erfelek Kazma Sökü	GKÇ	X				Işın 1990, 253; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 103.
22	Gölalu Tepesi	Sinop-Erfelek Gölalu					Roma	Dönmez 2000, 230.
23	Çindilli Tepe	Sinop-Erfelek Dizdaroğlu	X	X				Işın 1998, 102.
24	Tepecik Üstü	Sinop-Erfelek Sorgun		X				Işın 1998, 103.
25	Kıran Tepe	Sinop-Erfelek Çayırköy		X				Işın 1998, 103
26	Alma Çukuru	Sinop-Gerze Gözsökü		X			Hell-Roma	Işın 1990, 256; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 104.
27	Yanık Maltepe	Sinop-Gerze Hıdırlı		X				Işın 1990, 256; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 104.
28	Keçi Türbesi	Sinop-Gerze Hıdırlı	X	X	OTÇ bronz ok uçları		Roma-Geç Roma	Işın 1990, 256-257; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 104 vd.; Dönmez 2000, 230.
29	Zeus Mabedi	Sinop-Gerze Sorgun					Hell.	Işın 1990, 258; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 109.
30	Köşk Höyük	Sinop-Gerze		X	Er Hitit			Işın vd. 1992, 4, 7; Işın 1998, 100 vd.; Dönmez 2000, 231.
31	Kadı Mezarı	Sinop-Gerze Şahinoğlu		X	OTÇ ?			Işın 1998, 105 vd.
32	Bakacak Tepe	Sinop-Gerze		X?			Hell.	Işın 1998, 106.
33	Maltepe Burumcuk	Sinop-Gerze Bolalı		X	X			Işın 1998, 106 vd.
34	Aktopraklık	Sinop-Gerze Bolalı		X				Işın 1998, 107.
35	Dönbektepe	Sinop-Gerze Sarımsaklı		X				Işın 1998, 107.
36	Cintepe	Sinop-Gerze Sarımsaklı	X	X			Geç Roma	Işın 1998, 107.
37	Alun Kaşı	Sinop-Gerze Sarımsaklı		X				Işın 1998, 107.
38	Maltepe Sarımsak	Sinop-Gerze Sarımsak		X	X		Roma	Işın 1998, 107 vd.
39	Kargalo	Sinop-Gerze Tilkilik		X	OTÇ ?			Işın 1998, 108.
40	Mercimek Tepe	Sinop-Gerze Tilkilik		X				Işın 1998, 108.

TABLO 5

NO	İSİM	İL/ İLÇE KÖY	KALKOLİTİK	TUNÇ ÇAĞI		Demir Çağ	Hellenistik-Roma	GÖNDERME
				İTÇ	OTÇ-STÇ			
41	Görümcek	Sinop- Gerze Sarımsaklı		X				Işın 1998, 108.
42	Karamkuru	Sinop-Yaykın		X	OTÇ ?			Işın 1998, 109.
43	Tepecik	Sinop-Ayancık Tarakçı		X			Geç Roma	Işın 1990, 245; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 97.
44	İstefan	Sinop-Ayancık		X				Işın 1990, 245; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 97.
45	Maltepe (Emiryayla)	Sinop-Boyabat Emiryayla-Algayçayırı	X	X	X		Roma	Işın 1990, 257-258; Işın vd. 1992, 4; Işın 1998, 105; Dönmez 2000, 231.
46	Ulıköy-Çay	Sinop-Boyabat	X	X				Burney 1956, 181.
47	Salar Kalesi	Sinop-Boyabat		X			Helle-nis.-Roma	R. Leonhard, *Paphlagonia, Reisen und Forschungen im Nördlichen Klein-Asien*, Berlin, 1915, 263 vdd.; H. von Gall, *Die Paphlagonis-chen Felsgraber. Eine Studie zur Kleinasiatischen Kunst-geschichte*, Tübingen, 1966, Tafel 3/1-4; 5/1-3; C. Marek, *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993, Tafel 42/2; Dönmez 2000, 231 vd.
48	Pazar Tepesi	Sinop-Boyabat Erkeç		X				Dönmez 2000, 232.
49	Boyalı İkiztepe I	Sinop-Boyabat Boyalı		X	OTÇ	GDÇ		Dönmez 2000, 232.
50	Boyalı İkiztepe II	Sinop-Boyabat Boyalı		X	OTÇ	GDÇ		Dönmez 2000, 232.
51	Çukurhan Kale	Sinop-Boyabat Çukurhan				X	Helle-nis.-Roma	Işın 1998, 105.
52	Dodurga	Sinop-Boyabat Dodurga		X		X	Helle-nis.-Roma	Işın 1998, 105.
53	Bayram Tepesi	Sinop-Saraydüzü		X				Dönmez 2000, 232.

BİBLİYOGRAFYA*

AKARCA, A.

1987: *Şehir ve Savunması*, Ankara.

AKURGAL, E.

1956: "Sinop Kazıları-Die Ausgrabungen von Sinope", *TAD*, VI-1, 47-61.

AKURGAL, E.- L.BUDDE

1956: *Vorlaufige Bericht Über Die Ausgrabungen in Sinope*, Ankara.

ALKIM, U.B.-H.ALKIM-Ö.BİLGİ

1988: *İkiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları The First and Second Seasons' Excavations (1974-1975)*, Ankara.

BİLGEN, A.N.

1999: "Kastamonu-Kınık Kazısı 1994-1995 Metalurjik Buluntuları", *An.Ar.*, XV, 269-293.

BİLGİ, Ö.

1990: "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, II/1, 1988, 1-3.

1994: "Samsun Müzesi Protohistorik Çağ Silahları ve Orta Karadeniz Bölgesi Maden Sanatı Hakkında Yeni Gözlemler", *TTKong.*, XI, 253-268.

1998: "M.Ö. 2. Binyılda Orta Karadeniz Bölgesi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara, 63-75.

1999 a: "İkiztepe'de Ele Geçen Son Buluntuları Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatı Hakkında Yeni Gözlemler", *TTKong.*, XII/1, 1994, 41-50, Levha 17-28.

1999 b: "İkiztepe in the Late Iron Age", *AS, Anatolian Iron Ages*, ed. A. Çilingiroğlu- R.J. Matthews, 4, 27-54.

* Bibliyografya seçme eserlerden oluşmuktadır. Diğer eserler dipnotlarda verilmiştir.

1999 c: "Karadeniz Bölgesi Kıyı Kesimi İlk Tunç Çağı Mimarisi", *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslar arası Sempozyumu*, İstanbul, 63-74.

BOYSAL, Y.

1958: "Sinop'un En Eski Buluntuları ve Kolonizasyonu Hakkında", *TAD*, VIII-2, 23-29.

BURNEY, C. A.

1956: "Northern Anatolia Before Classical Times", *AS*, VI, 179-203.

ÇINAROĞLU, A.

1991: "Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş Eseri", *Müze/Museum*, 4 (1990-91), 53-58.

DOONAN, O.- A. GANTOS- D. SMART- F. HIEBERT

1998: "Survey of Sinop Province, Turkey, 1997", paper delivered at AIA Annual Meeting, Chicago, 12/97. Abstarct forthcoming in *AJA*, 102, 367.

1999: "Sinop İli Yoğun Alan Araştırması, 1997", *AST*, XVII-II, 359-371.

DOONAN, O.- A. GANTOS- F. HIEBERT- A. YAYCIOĞLU- M. BESONEN

2000: "Sinop Bölgesel Arkeoloji Araştırması 1998: Karasu Vadi Araştırması", *AST*, XVII-2, 345-356.

DÖNMEZ, Ş.

2000: "Sinop-Samsun-Amasya İlleri 1998 Yüzey Araştırması", *AST*, XVII-2, 229-244.

EMRE, K.- A. ÇINAROĞLU

1993: "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık- Kastamonu", *Nimet Özgüç'e Armağan*, Ankara, 675-713.

ERZEN, A.

1956: "Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları", *TAD*, VI-1'den ayrıbasım, 3-6, Levha XXVIII-XXXI.

FORRER, E.

1927: "Ergebnisse Einer Archaologischen Reise in Kleinasien", *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 65, 27-43.

FRENCH, D. H.

1988: "Roman Roads and Milestones of Asia Minor 1987", *AS, The Years Work*, XXXVIII, 8-10.

IŞIN, M. A.

1990: "Sinop Bölgesi Yüzey Araştırması", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, II/1, 241-277.

1991: "Kocagöz Höyük'te Bulunan Tek Kulplu Kupalar", *TAD*, XXIX, 177-191.

1998: "Sinop Region Field Survey", *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu*, VI, 95-139.

IŞIN, M. A.- İ. TATLICAN- M. IŞIN

1992: *Sinop*, Ankara.

KOÇAK, Ö.

1993: *Eskiçağ Tarihinde Sinope*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

2000: *M. Ö. II. ve I. Bin Yıllarda Orta Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik ve Sosyopolitik Yapısı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

KÖKTEN, K.-N.ÖZGÜÇ-T.ÖZGÜÇ

1945: "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten*, IX/35, 361-400, Levha LXIII-LXXIV.

LEAF, W.

1916: "The Commerce of Sinope", *JHS*, XXXVI (1916), 1-15.

ORTHMANN, W.

1963: *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Interanatolien*, Berlin.

ÖZBAL, H.- A. ADRIAENS- B. EARL- B. GEDİK

2000: "Samsun-Amasya-Tokat İlleri Yüzey Araştırmaları", *ArkST.*, XV, 47-54.

ÖZDOĞAN, A.- C. MARRO- A. TİBET- C. KUZUCUOĞLU

2000: "Kastamonu Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *AST*, XVII-2, 41-56.

ÖZGÜÇ, T.

1948: "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri", *TTKong.*, 3, 1943, 393-419.

STOOP, M.V.

1978: "Ancient Armene and Its Harbour", *Anatolica*, VI, 1977-1978, 282-318.

WYCHERLEY, R.E.

1986: *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, çev. N.Nirven-N.Başgelen, İstanbul.

KISALTMALAR

AJA *American Journal of Archaeology*, Baltimore, 1885 vd.

An.Ar. *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul, 1955 vd.

AS *Anatolian Studies*, Journal of the British Instituteof Archeology at Ankara, London, 1951 vd.

AST T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1983 vdd.

Belleten Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, 1937 vd.

DTCFD *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1942 vd.

JHS *Journal of Hellenic Studies*

TAD *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara, 1950 vd.

TTKong. *Türk Tarih Kongresi Raporları*, Ankara, 1932 vd.

Diğer Kısaltmalar:

İTÇ: İlk Tunç Çağ

OTÇ: Orta Tunç Çağ

STÇ: Son Tunç Çağ

DÇ: Demir Çağı

GDÇ: Geç Demir Çağ

HARİTA, LEVHA VE PLANLARIN LİSTESİ

HARİTA 1

Orta Karadeniz Bölgesi'nin topografik durumu (S. Gözenç- N. Günal, "Türkiye'nin Coğrafi Bölgelerinde Kır-Şehir Nüfusu Ayrımı ile Şehir Nüfusunun 1/ 200.000 Ölçekli Haritada Yükselti Kademelerine Göre Tespiti", *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülten*, 3/4, 1987 (1988), 27-37, topoğrafi haritası).

HARİTA 2

Harita Genel Müdürlüğü, Zonguldak 1:500.000, 333 C Harita Paftası, Ankara; *Harita Genel Müdürlüğü*, Samsun 1:500.000, 324 D Harita Paftası, Ankara.

LEVHA I

1. Sinop- Merkez Lala Tavukçuluğu'nda yer alan Çimbektepe Yerleşmesi (Işın vd. 1992, 6).

2. Sinop- Erfelek Hasandere'de yer alan Halil Usta Tepesi Yerleşmesi (Işın vd. 1992, 6).

LEVHA II

1. Sinop'un hemen girişindeki Pervane Dede Tepesi'nden Sinop'un güneyinde yer alan Aşağı Liman.

2.Sinop Yarımadası boynunun kuzeyinden Yukarı Liman.

LEVHA III

1. Sinop'un hemen girişindeki Pervane Dede Tepesi'nden Sinop Yarımadası ile Kuzey ve Güney Limanları.

2. Sinop'un hemen girişindeki Pervane Dede Tepesi'nden modern Samsun-Gerze yolu, Akliman ve Hamsalos Burnu.

PLAN

1. Wycherley 1986, Şekil 3, Miletos.

2. Y. Garlan- D. K. Tezgör, "Prospection d'ateliers d'amphores et de Ceramiques de Sinope", *Anatolia Antiqua- Eski Anadolu*, IV (1996), 325-334, Figür 1.

3. Işın vd. 1992, 50. 13. yüzyıl Selçuklu onarımından sonra Sinop kale surları.

TABLO 1

	Kalkolitik	İTÇ	OTÇ/STÇ	DÇ
SİNOP	15	47	13	7
%	18,2	57,3	15,8	8,5

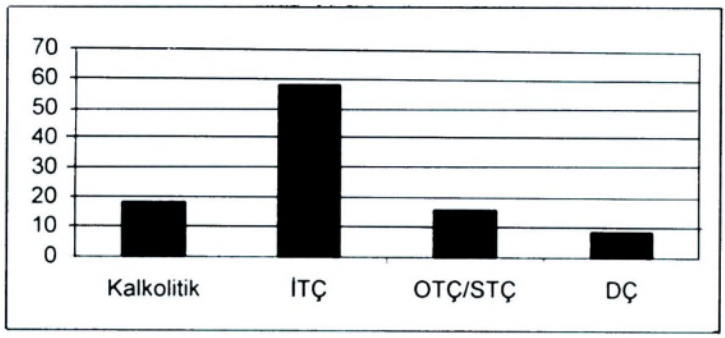

TABLO 2

	Kalkolitik	İTÇ	DÇ	Kalkolitik- İTÇ	Kalkolitik- İTÇ- OTÇ/STÇ	İTÇ- OTÇ/STÇ	İTÇ- DÇ	İTÇ- OTÇ/STÇ- DÇ	TOPLAM
SİNOP	1	22	2	10	4	6	2	3	50
%	2	44	4	20	8	12	4	6	100

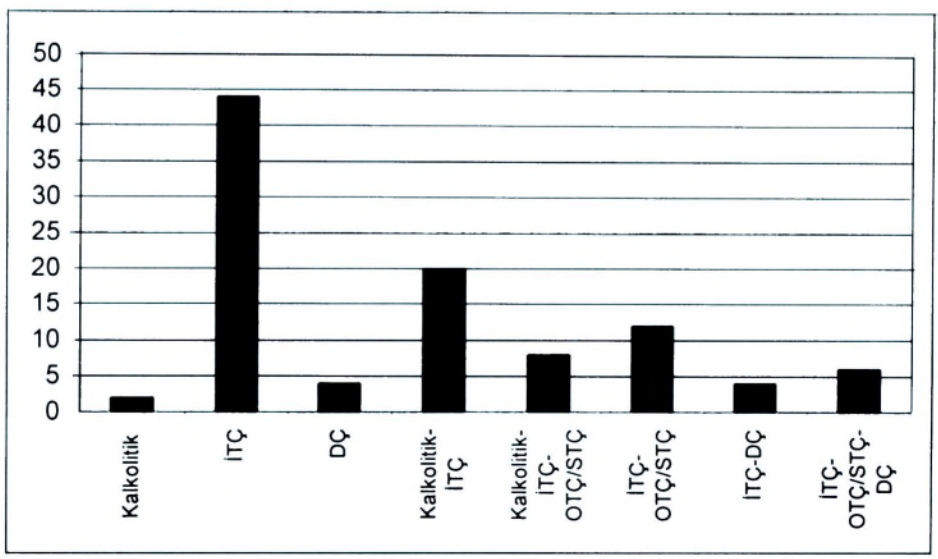

K A R A D E N İ Z
SİNOP
Alaçam
Bafra
SAMSUN
Kavak
Vezirköprü
Havza
Lâdik
Taşova
Suluova
Merzifon
G. Hacıköy
AMASYA
Turhal
Zile
TOKAT
Boyabat
Taşköprü
KASTAMONU
Osmancık
Tosya
İlgaz
ÇORUM
ÇANKIRI
1000
500
0
50
100 km.

Harita 1

1. Sinop'un hemen girişindeki Pervane Dede Tepesi'nden Sinop'un güneyinde yer alan Aşağı Liman.

2.Sinop Yarımadası boynunun kuzeyinden Yukarı Liman.

1. Sinop'un hemen girişindeki Pervane Dede Tepesi'nden Sinop Yarımadası ile Kuzey ve Güney Limanları.

2. Sinop'un hemen girişindeki Pervane Dede Tepesi'nden modern Samsun-Gerze yolu, Akliman ve Hamsalos Burnu.

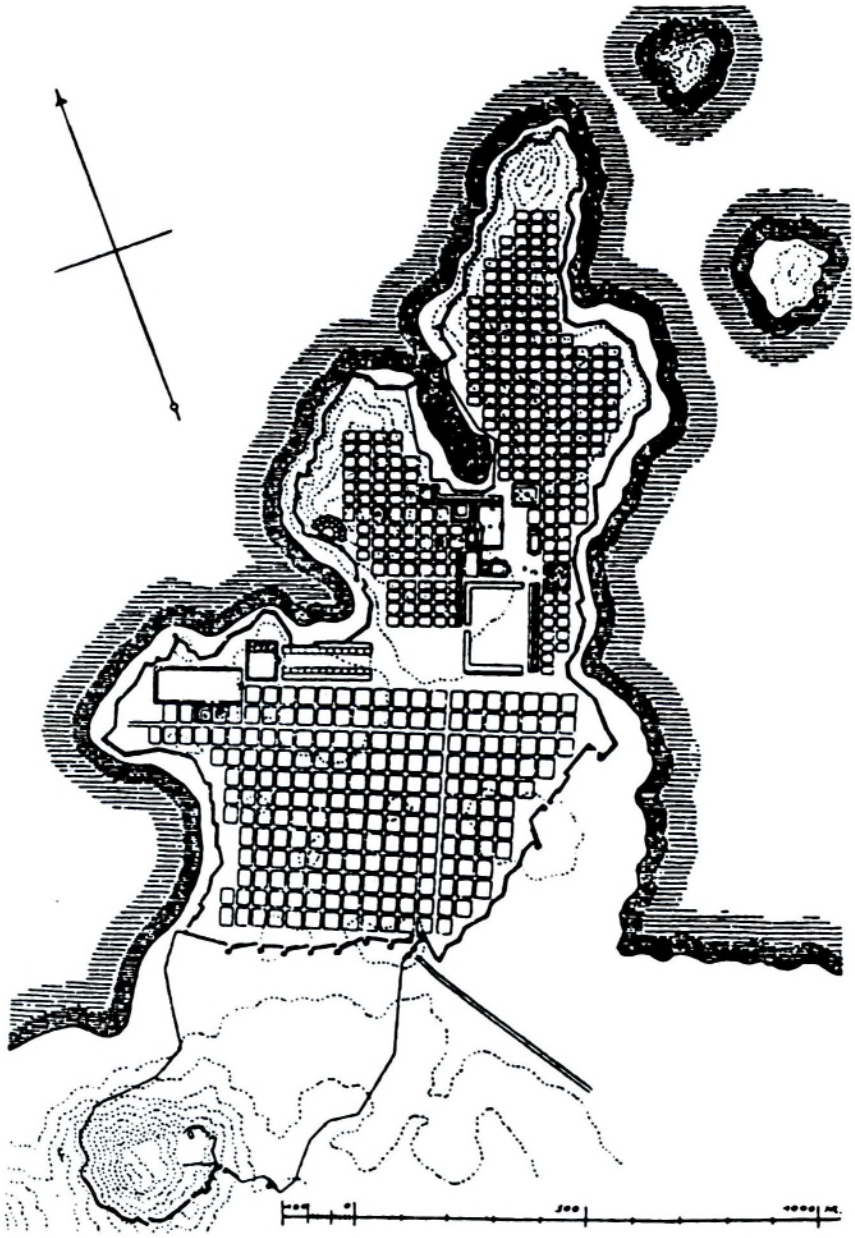

1. Wycherley 1986, Şekil 3, Miletos.

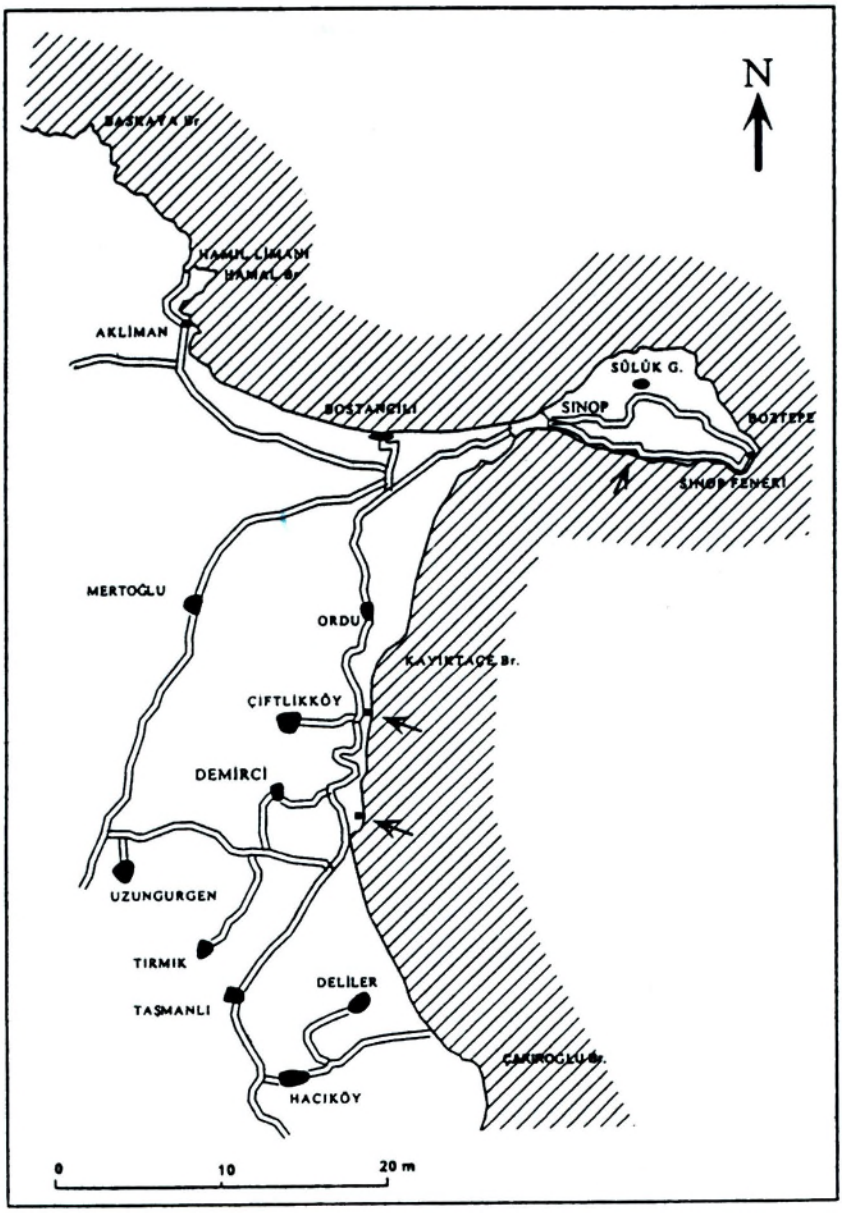

2. Y. Garlan- D. K. Tezgör, "Prospection d'ateliers d'amphores et de Ceramiques de Sinope", *Anatolia Antiqua- Eski Anadolu*, IV (1996), 325-334, Figür 1.

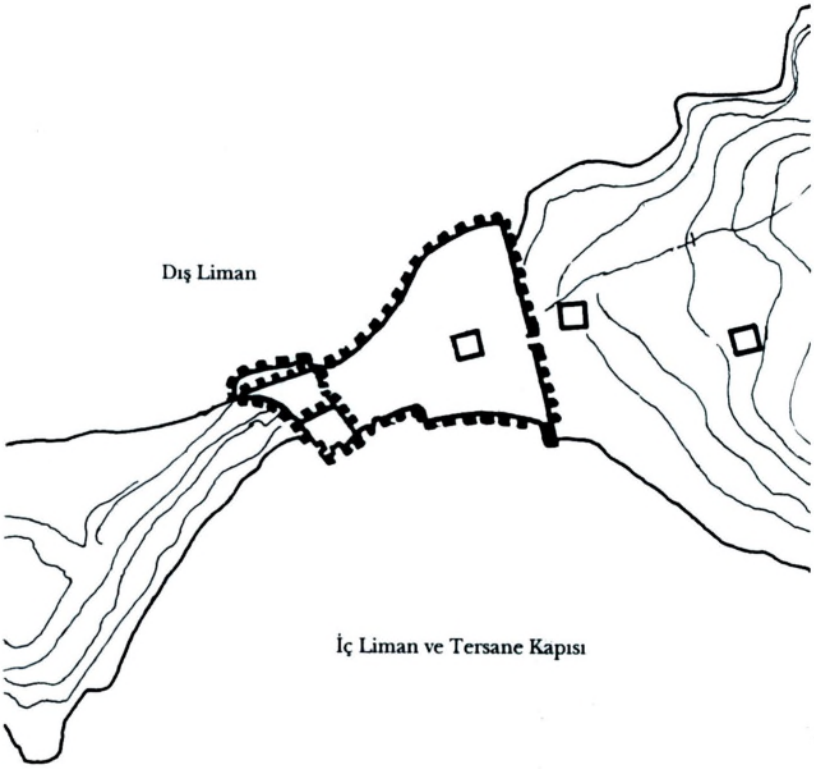

3. Işın vd. 1992, 50. 13. yüzyıl Selçuklu onarımından sonra Sinop kale surları.

BATI ANADOLU BÖLGESİ TARİHÖNCESİ DÖNEMLERİNE YENİ KATKILAR

SEVİNÇ GÜNEL

I. Giriş

İç Anadolu platosuyla Ege kıyı şeridi arasında uzanan Batı Anadolu Bölgesi, sıra dağları ve geniş ovaların oluşturduğu coğrafi yapısıyla genel olarak Akdeniz iklim kuşağının hakim olduğu bir konumdadır (Harita 1)[1]. Batı Anadolu'da Küçük Menderes vadisinin (Cayster) güneyi, farklı jeomorfolojik yapıları bir arada sergileyen ve Ege'nin tüm karakteristik özelliklerini yansıtan bir bölge olarak dikkati çekmektedir[2]. Küçük Menderes'in güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan Aydın dağları (Messogis), bölgenin en yüksek dağ sıralarından biridir[3]. Aydın dağlarının batısı Samsun dağlarıyla takip edilerek Ege kıyı şeridine uzanmakta doğusu, İç Anadolu Bölgesi'nin yüksek platosuyla birleşmekte güneyi ise, Anadolu'nun en önemli nehirlerinden biri olma özelliği taşıyan Büyük Menderes'in (Maeander) oluşturduğu ovaya bağlanmaktadır[4].

Ege Bölgesi'nde İçbatı Anadolu'ya doğru en fazla sokulan bir vadi özelliğini taşıyan Büyük Menderes, doğu yönünde daralan, batı ve güneybatıya doğru ise, belirgin derin kıvrımlar yapan görünümüyle farklı coğrafi bölgeler oluşturmuştur[5]. Batıda kıyı şeridine doğru genişleyen bir

[1] Kiepert 1890: 1 vd.; Darkot-Tuncel 1978: 25-36; Erol 1983: 74-83; Yakar 2000: 11-12.

[2] Erol 1983: 77.

[3] Yakar 2000: 12.

[4] Jeomorfolojik araştırmalara bakıldığında, Büyük Menderes bölgesi, Neojen sonları ve Pleistosen başlarındaki tektonik hareketler sonucunda oluşan fay sistemlerine bağlı olarak geniş ve uzun vadilerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır (Göney 1975: 3). Pleistosen döneminden itibaren oluşumunu sürdüren ve yüksekliği 800-1200 m. arasında değişen Büyük Menderes, Neojen sedimentlerin oluşturduğu bir ova düzlüğü olarak tanımlanmaktadır (Erol 1983: 77). Büyük Menderes bölgesindeki tektonik ve morfolojik oluşumlarla bölgenin şekillenmesinin özellikle üçüncü zaman sonlarından itibaren daha belirginleştiği ve topografyasının bugünkü şeklini kazandığı anlaşılmaktadır (Göney 1975: 26).

[5] Büyük Menderes nehrinin doğu-batı yönündeki uzanısına göre oluşan bu bölgeler, Büyük Menderes'in yukarı kesiminde *Denizli bölgesi*, ovanın darlaşarak batıya doğru açıldığı, Büyük Menderes'in orta kesimini kapsayan *Aydın Bölgesi* ve batıda Gümüşdağı

delta görünümünü alan Menderes, kıyı bölgesinden itibaren doğuda Honaz dağının kuzeydoğusunda, Kaklık mevkiindeki ovalık bölgeye kadar yaklaşık 220 km. lik bir uzantıyı takip etmektedir[6]. Bu açıdan Ege Bölgesi'nin en uzun ova olma özelliğini taşıyan Menderes, alüvyon dolgu tabakasının yanı sıra Neojen tortul tabakalarından oluşan yüksek düzlük ve bunun yanı sıra tepelik alanlarıyla dikkati çekmektedir. Bu yapısıyla Büyük Menderes ve çevresi, Ege kıyılarıyla İçbatı Anadolu, Burdur-Göller bölgesi ve İç Anadolu arasında doğal yolların oluşmasına olanak sağlamıştır. Buna göre, Büyük Menderes doğuda Denizli'ye ulaşmakta ve bu bölgede kuzey yönünde Afyon, güneydoğu yönünde ise, Burdur-Göller bölgesiyle bağlantıları sağlayabilecek coğrafi şartları oluşturmaktadır. Bu doğal yollar, doğu ve güneydoğu yönündeki bağlantıları kurmasının yanı sıra Akdeniz iklimi etkilerinin ve bu iklime uygun bitki örtüsünün ulaşmasına da olanak sağlamıştır[7]. Öte yandan Büyük Menderes'in güney yönünde uzanan Doğu ve Batı Menteşe dağ sıraları, Çine, Karacasu ve Akçay/ Bozdoğan ovalarıyla kesintiye uğramaktadır[8]. Bu bölgede Menteşe dağları Mandalyla körfezi-Muğla ve Denizli bölgelerine uzanan bir bölgeyi kapsamaktadır [9].

Böylesine farklı bir coğrafyaya ve yumuşak iklim kuşağına sahip olan bu bölge, Prehistorik Çağ'lara değin uzanan bir kültür tarihiyle de zenginliğini kanıtlamaktadır. Aydın dağlarından itibaren Büyük Menderes ve güneyinde tarihöncesi dönemlere ait kültürel gelişimin ortaya konması, hiç şüphesiz bölgenin şu ana kadar bilinmeyen erken dönemlerine ışık tutması açısından son derece önem taşımaktadır. Aydın ve Muğla İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları kapsamında gerçekleştirilen çalışmalarda bölgenin prehistoryasını aydınlatacak önemli adımlar atılmış bulunmaktadır[10]. Bu proje kapsamında ele alınan buluntu yerlerinden ilki, Aydın

---

(Samsun dağı uzantısı) önünde güneybatıya döndüğü Aşağı Menderes kesimini kapsayan *Söke-Milet bölgesidir* (Darkot-Tuncel 1978: 106).

[6] Philippson 1911: 77-80, Harita. 3; Erol 1983: 79; French 1997: 573.

[7] Darkot-Tuncel 1978: 106.

[8] Darkot-Tuncel 1978: 15.

[9] Yakar 2000: 12.

[10] 2001 yılından itibaren Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün onayıyla gerçekleştirilen "Aydın ve Muğla İlleri Yüzey Araştırmaları", Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi tarafından desteklenmektedir. Projeye ilgi ve desteklerinden ötürü ilgili kurumlara teşekkürlerimizi sunarız. Günel 2003: 113-126.

sıra dağlarının uzandığı dağlık bölgede yar alan *Köprüova*; diğeri ise, Büyük Menderes'in önemli güney kollarından biri olan Çine Çayı ovasında *Tepecik Höyüğü*'dür.

II. Köprüva

II.1. Konumu

Büyük Menderes nehrinin kuzey yönündeki yan kollarından biri olan İkizdere, Aydın sıra dağları arasından uzanarak dar bir geçiş olanağı sağlamakta ve Tire aracılığıyla Küçük Menderes bölgesiyle birleşmektedir[11]. Aydın sıra dağlarının batı uzantısında İncirliova-Tire arasında İkizdere mevkiinde tespit edilen merkez, Aydın ilinin kuzeybatısında bulunan İncirliova ilçesinin 12 km. kuzeyinde, Köprüova köyünün bugünkü yerleşim alanında yer almaktadır (Harita: 2; Lev. 1)[12]. İncirliova - Tire asfalt yolu üzerinde dağlık bir coğrafi konumda yer alan köyün dağ eteklerinde ve düz arazilerde incir ve zeytin yetiştirilmektedir. Köprüova köy camisinin bulunduğu alan ve bu camiinin hemen güney kenarından geçen Tire yönündeki asfalt yolun hem kuzeybatı hem de güneydoğusu olmak üzere her iki yönde takip edilen prehistorik malzeme, bölgenin en erken kültür tarihiyle ilgili ip uçlarını vermiştir. Özellikle asfalt yol ile yolun kuzeybatı ve güneydoğusunda yer alan incir bahçeleri ve zeytinliklerin oluşturduğu arazi, prehistorik yerleşimin bulunduğu çekirdek bölgeyi oluşturmaktadır (Lev. 2:1-2). İncirliova - Tire asfalt yolu, bu yerleşim yerinin ortasından geçmektedir. Bu konumuyla merkez, bir taraftan yol diğer taraftan ekili bahçelerin yanı sıra çevresindeki yapılaşma nedeniyle yoğun bir şekilde tahrip edilmiştir. Bu tahribatlar, prehistorik yerleşimin esas yayılım alanının ve konumunun bozulmasına neden olmuştur.

2001 yılı Aydın ili kapsamındaki yüzey araştırmalarında yüzeyde rastlanan seramik buluntuların yanı sıra taş baltalar ile özellikle çok sayıdaki obsidyen ve sileks buluntular burada gelişmiş bir Yontmataş Endüstrisi'nin varlığına işaret etmektedir. Gerek seramik gerekse taş aletler en er-

[11] Philippson 1911: 80-81, Harita. 3.

[12] Aydın Arkeoloji Müzesine Köprüova köyü imamı Maruf Kul tarafından getirilen taş bir balta, dikkatlerin bu bölge üzerine çekilmesinde etken olmuştur. Bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıyla Prehistorik merkezin konumu ve yayılım alanı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu konuda Aydın Müze Müdürü Sayın Emin Yener'e, Müze elemanlarından Handan Özkan'a ve fotoğraf çekiminde yardımlarından ötürü Hakan Özkan'a teşekkür ederiz.

ken Neolitik Çağ'a uzanan bir sürecin varlığı ile ilgili kanıtları oluşturmaktadır.

II.2. Seramik Buluntuları

Seramik buluntularında genel olarak orta ve kaba nitelikte malzeme olmak üzere iki ana grup dikkati çekmektedir. Orta nitelikli seramikte hamur, genel olarak ufak boyutta beyaz ve siyah renkte taş katkılıdır. Hamurda ince zerrecikler halinde mika görülmektedir. Hamur rengi, devetüyü, kahverengi ya da kiremit renginde olup genel olarak içte ve dışta devetüyü, kahverengi ya da kırmızı renkte astarlıdır. Kaba nitelikli malzemede ise, taş katkısının daha yoğun ve daha iri boyutlarda olduğu gözlenmiştir. Hamur rengi, bazı parçalarda pişme niteliği ve derecesinden dolayı koyu gri ya da siyahtır. Yüzey içte koyu gri olup dışta, grimsi-devetüyü ve kiremit rengindedir (Lev. 3: 1-2).

Yüzeyden ele geçen seramik buluntuları arasında, çanak ve çömlek formunu veren parçaların yanı sıra farklı tiplerde dip ve kulplar görülmektedir (Lev. 3: 2). Tipolojik ayrıma göre, yuvarlak gövdeli, dışa eğik ve basit ağız kenarlı çanaklara (Lev. 4:1-2) ve bunun yanı sıra ağız kenarına doğru daralan, içe eğik, basit ağız kenarlı çömlek formu veren örneklere de rastlanmıştır (Lev. 3:1; Lev. 4: 3-6). Kap parçaları arasında ağız kenarına doğru dik uzanan, derin-yuvarlak gövde formuna sahip basit ağız kenarlı bir parça, çömlek grubunda farklı bir tipi temsil etmektedir (Lev. 5:1). Kap eklentisi olarak kulplar, ip delikli tutamak kulp (Lev.5: 2-5) ve tünel kulp (Lev. 5: 6-7) olmak üzere iki farklı kulp biçimini vermektedir.

Bölgelerarası karşılaştırmalarda Köprüova seramiğine ait malzeme-teknik ve form açısından benzer örneklerle ilgili yayılım alanının *Beycesultan, Burdur-Göller bölgesi* ve *Elmalı bölgesini* kapsadığı görülmektedir. Bu dağılım alanının yanı sıra kuzeyde *Eskişehir bölgesi* prehistorik malzemesi de seramik gelişiminde yakınlık kurulabileceğini göstermektedir. Köprüova'ya ait yuvarlak gövdeli, dışa eğik ve basit ağız kenarlı çanakların benzer formlarına (Lev. 4:1-2) Göller bölgesinde Kuruçay ve Eskişehir bölgesinde Demircihöyük'te rastlanmaktadır. Bu tip kaplar, Neolitik Çağ başından Kalkolitik Çağ'a uzanan bir kronoloji vermektedir[13]. Öte yandan ağız kenarına doğru daralan, içe eğik ve basit ağız kenarlı

[13] *Kuruçay (12. yapı katı)*; Duru 1994: 32, Lev. 47:1-3; *Demircihöyük'te*, Fikirtepe seramik grubunda, Seeher 1987: Lev. 6:1.

çömlek formları (Lev. 4: 3-6). Batı Anadolu'da geniş bir yayılım alanı göstermektedir[14]. Kuruçay'da Neolitik Çağ'ın erken ve geç safhalarında görülen bu örnekler Kalkolitik Çağ'da da takip edilebilmektedir. Güney Anadolu platosunda benzer çömlekler erken Neolitik Çağ'a verilmektedir. Demircihöyük'te ise, Neolitik Çağ'a ait mika katkılı seramik grubunda karşılaşılmaktadır. Orta ve kaba nitelikli seramik grubuna ait bu kaplar, Güneybatı Anadolu ile Kuzeybatı Anadolu Bölgeleri arasında seramik gelişiminde form açısından yakınlık kurulan örnekler arasında değerlendirilmektedir[15]. Köprüova'da ağız kenarına doğru dik uzanan gövde formuna sahip, basit ağız kenarlı bir çömlek parçası da diğer örneklerle tamamen benzer bir dağılım alanı ve kronoloji vermektedir (Lev. 5: 1)[16]. Köprüova seramik buluntuları arasında bulunan ip delikli tutamak ve ip delikli tünel kulp biçimleri de (Lev. 3:2; Lev. 5: 2-7) Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ seramik gelişiminden tanınan ve genel olarak çömleklerde yaygın karşılaşılan kulp biçimleridir[17].

[14] *Kuruçay'da* 12, 11 ve 10-9. yapı katlarında rastlanan bu örnekler, erken ve geç Neolitik Çağ'da ve aynı zamanda erken Kalkolitik Çağ'da temsil edilmektedir; Duru 1994: 31, Lev. 43:5-7, Lev. 45:2-3; 34, Lev. 57: 3-4; 37, Lev. 86:10; 42, Lev. 123:2; Benzer tipte çömleklerin kullanım süreci Kuruçay'da kaba nitelikli seramik grubunda Geç Kalkolitik Çağ'a değin uzanmaktadır, Duru 1996: 35, Lev. 71:2, Lev. 73: 1; Öte yandan kuzeyde, *Demircih-öyük' te* mika katkılı ve Fikirtepe seramik gruplarında olmak üzere Neolitik Çağ çanak çömleğinde görülmektedir; Seeher 1987: 79-80, Lev. 2.; Lev. 5:2-6; Yüzey araştırmaları kapsamında, Burdur bölgesinde *Gölde Höyük* ve *Sazak'ta* Geç Neolitik malzemeleri arasında rastlanmaktadır; Özsait 1993: 196-197, Lev. I:12, 18; Burdur bölgesinde *Kanlıtepe'de*; Özsait 1993: 197, Lev. IV:10; Güney Anadolu platosunda farklı tutamak kulp biçimleriyle bu çömlekler, erken Neolitik Çağda *Çatalhöyük'te*; Mellaart 1961b: 164, Res. 3: 1-3, ve *Alan Höyük*-'te (Beyşehir) ele geçmiştir; Mellaart 1961b: 169, Res. 5:11. Benzer formdaki çömleklere Manisa-Akhisar bölgesinde yüzey araştırmasında, *Moralı Höyük'*te rastlanmıştır; French 1965: 21, Res. 4:1-4.

[15] Seeher 1987: 80.

[16] Denizli bölgesinde *Beycesultan*; Lloyd - Mellaart 1962: 73, 77, Res. P.1: 40, Res. P.3: 13; Burdur bölgesinde *Kuruçay*; Duru 1994: 31, Lev. 45:1, Duru 1996: 35, Lev. 71:4; Hacılar bölgesinde *Karaaliler*; Özsait 1993: 198, Lev. III:9; Eskişehir bölgesinde *Demircihöyük*; Seeher 1987: 79-80, 84, Lev. 2: 15.

[17] Dikey ip delikli tünel kulp biçimleri, *Hacılar*; Mellaart 1961a: 65, Res. 25: 2-3, 6; Burdur bölgesinde *Kanlıtepe*; Özsait 1993: 197, 204, Lev. IV: 14; Akhisar bölgesinde *Moralı*; French 1965: 19, Res. 5: 1-2; İzmir-Torbalı bölgesinde *Tepeköy*; Meriç 1993: 145, Res. 3:3; kuzeyde ise, Eskişehir bölgesinde Demircihöyük, Seeher 1987: Lev. 7: 14. Benzer kulplar Güney Anadolu platosunda erken Neolitik Çağ'da görülmektedir: *Çatalhöyük*; Mellaart 1961b: 164, Res. 3:1, *Kızılkaya*; Mellaart 1961b: 171, Res. 6: 35-37. İp delikli tutamak kulplar; *Göller Bölgesi, Kuruçay*; Duru 1994: Lev. 51:3; Lev. 59:9, 15; *Demircihöyük*; Seeher 1987: Lev.4: 13-17. Güney Anadolu platosunda Erken Neolitik Çağ'a tarihlenen tutamak kulplar ise, *Çatalhöyük*; Mellaart 1961b: 164, Res. 3: 6-10, *Kızılkaya*; Mellaart 1961b: 171, Res. 6: 34.

II.3. Taş Aletler: Baltalar

Köprüova yüzey buluntuları arasında farklı taş malzemeden yapılmış baltalar, hem boyut hem de form açısından farklılık göstermektedir. Taş baltalar, boyutları açısından orta ve küçük boy (minyatür) olarak sınıflandırmak mümkündür. Bu ayrıma göre, orta boy grubunda ele alınan baltalar, üçgenimsi (Lev. 6: 1-2) ve dörtgen biçimli (Lev. 6:1) olmak üzere iki tip altında toplanmaktadır. Üçgenimsi tipte olan baltaların geniş kenarları keskin ağızlı olup, kısa kenara doğru daralan ve kalınlaşan bir form oluşturur. Bu baltalarda pürüzsüz cilalanmış bir yüzey görülmektedir. Bu baltalardan biri, (Lev. 6:1) yeşilimsi taş renginde, diğeri ise, (Lev. 6: 2) siyah renktedir. Her iki balta da sağlam durumda ele geçmiştir. Orta boy balta grubundaki diğer bir örnek ise (Lev. 6: 1), dörtgen biçimli balta tipine girmektedir. Siyah renkte bir taş cinsine ait olup, keskin ağız kenarlı, kısa kenara doğru incelen ve daralan bir kesit oluşturmaktadır. Diğer balta örnekleri gibi, pürüzsüz cilalı bir yüzeye sahiptir. Ancak bu balta kırık durumda ele geçmiştir. Baltaların ikinci grubunda ele alınan küçük boy baltaya ait bir örnek (Lev. 6:1) yeşilimsi ve şeffaf görünümlü taş cinsiyle (serpantin) diğer örneklerden ayrılmaktadır. Yüzey cilalı ve son derece kaliteli bir işçiliği yansıtmaktadır.

Köprüova taş aletleri Anadolu'da ve Ege Bölgesi'nde Neolitik ve Kalkolitik Çağ taş eserleri arasından tanınan tipleri vermektedir. Bu örnekleri gerek Anadolu gerekse Ege dünyasında geniş bir dağılım alanı içinde takip etmek mümkündür. Bu coğrafi yayılım alanı kapsamında benzer balta örneklerine Göller bölgesinde, Hacılar'da II, ve I A evrelerine ait taş aletler arasında rastlanmaktadır[18]. Benzer tiplerdeki baltaların kullanım süreci Hacılar VI tabakasına değin takip edilebilmektedir[19]. Eskişehir bölgesinde ince-uzun ve geniş yüzlü formda olmak üzere her iki tipteki baltalar Orman Fidanlığı'nda görülmektedir[20]. Üçgen formlu ve geniş keskin kenarlı örneklere Beycesultan'da geç Kalkolitik Çağ'a ait taş eserler arasında[21], Kuruçay'da Geç Kalkolitik Çağ taş aletleri arasında[22], diğer benzer bir örneğe ise, Kumtepe I B safhasında rastlanmaktadır[23]. Bu tip-

[18] Mellaart 1970: 157, Lev. CXVI, b.
[19] a.g.e., 157, Lev. CXV.
[20] Efe 2001: 136, Lev. III:a.
[21] Lloyd-Mellaart 1962: 269, Res. F.2: 12.
[22] Duru 1996: 60, Lev. 165:7-8.
[23] Sperling 1976: 316, Lev. 70:316.

teki baltaların farklı taş cinslerinde olmak üzere Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda ve hatta Erken Tunç Çağı başına uzanan dönemlerde gelişimlerini devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan Anadolu dışında benzer formdaki taş baltaların yayılım alanı Kıta Yunanistan'da Teselya Bölgesi'ne değin takip edilebilmektedir. Sesklo'da serpantinden bir balta, ince-uzun dörtgen biçimli formuyla Köprüova örneğiyle çok yakın bir benzerlik göstermektedir[24]. Yine Sesklo-'dan diğer bir balta, form açısından Köprüova'nın siyah taş baltasıyla benzerdir[25]. Sesklo taş aletleri, Erken Neolitik Çağ'a tarihlenmektedir[26]. Teselya bölgesinde, Dimini'den ele geçen taş baltalar arasında da hem form hem de ölçüleri açısından Köprüova baltalarına yakın örnekleri görmek mümkündür[27]. Kuzey Teselya Bölgesi'nde, Rahmani'de üçgenimsi- geniş yüzlü baltalar[28] ve ince-uzun, dörtgenimsi baltalar[29] Kalkolitik Çağa tarihlenen Rahmani III. tabakasına aittir. Orta Teselya Bölgesi'nde ise, Tsangli'de hem geniş yüzlü[30] hem de ince-uzun balta[31] örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Güney Teselya bölgesinde Zerelia'da Teselya'nın diğer prehistorik merkezlerinde olduğu gibi, geniş[32] ve ince-uzun balta[33] örneklerinin benzerleri bulunmaktadır. Ayrıca Orta Yunanistan bölgesinde Euboea'da prehistorik malzemeler arasında taş balta form açısından benzerlik göstermektedir[34]. Akadia Bölgesi'nde, Asea'da ele geçen yeşil taştan cilalı balta örneği karşılaştırılabilecek diğer bir örnektir[35]. Megali Toumba Bölgesi'nde, Myriophyto yöresinde Olynthus prehistorik merkezinde ise, Geç Neolitik Çağ'a tarihlenen benzer tipte taş baltalar çeşitlilik göstermektedir[36]. Ege bölgesinde Kiklad adalarından Keos benzer taş baltaların görüldüğü dağılım alanı içinde yer almaktadır. Kephala'da üçge-

[24] Karş. için bkz.; Moundrea-Agrafioti 1996: 239, Res. 64:d
[25] a.g.e., 239, Res. 64:d (uz. 5.7 cm.; gen. 1.4 cm.).
[26] a.g.e., 239.
[27] a.g.e., 238, Res. 62: d (uz. 5.9 cm; gen. 4.1 cm.), Res. 62:g (uz. 3.8 cm.; gen. 2.4 cm.
[28] Wace-Thompson 1912: 42, Res. 26: d; 28:m.
[29] a.g.e., 42, Res. 26: a-c.
[30] a.g.e., 121, Res. 67:h.
[31] a.g.e. 121, Res. 67:g.
[32] a.g.e., 164, Res. 111:g.
[33] a.g.e., 164, Res. 111:b.
[34] Sampson 1980: 176, Res. 91.
[35] Holmberg 1944: 122, Res. 115:3.
[36] Mylonas 1929: 64-66, Res. 76.77, 78: b,c.

nimsi, geniş yüzlü ve dörtgen formlu, ince-uzun baltalar, Geç Neolitik Çağ yerleşmesine aittir[37].

Köprüova'da farklı taş cinslerine ve formlara sahip taş aletler, Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerinin dağılım alanı içinde Batı Anadolu ve Ege bölgesiyle paralel bir gelişimden söz edilebileceğini ortaya koymaktadır.

II.4. Yontmataş Endüstrisi: Obsidyen ve Sileks Aletler

Köprüova'da Yontmataş Endüstrisi'nin varlığını ortaya koyan obsidyen ve sileks aletler oldukça zengin bir buluntu grubunu oluşturmaktadır (Lev. 7:1-2). Yüzeyden toplanan 330 parça obsidyen; 56 parça koyu gri renkte sileks; 12 parça beyaz renkte sileks; 3 parça kahverengi sileks ve 4 parça dağ kristali, Köprüova'nın gelişmiş bir Yontmataş Endüstrisi'ne sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Obsidyen siyah renkte, parlak ve bazı örneklerde şeffaf görünümlüdür. Sileksler ise, mat, koyu gri renkte, beyaz ve kahverengi renktedir. Gerek obsidyen gerekse silekslerde önemli bir grubu dilgiler ve ucu sivri deliciler oluşturmaktadır. Obsidyen ve koyu gri renkte silekslerin uzunlukları 4.6 cm. ile 2.2 cm.; genişlikleri 2.4 cm. ile 0.8 cm.; kalınlıkları ise, 0.7 cm. ile 0.2 cm. arasındadır[38].

III. Tepecik Höyüğü

III.1. Konumu

Aydın ilinin 35 km. güneydoğusunda Çine ve çevresini kapsayan araştırmalarda bölgenin erken dönemlerine ait bir yerleşmenin tespit edilmesi, dikkatlerin bu bölge üzerinde yoğunlaşmasında etken olmuş ve bölgenin şuana kadar yeterince bilinmeyen Prehistorik Çağlarına ışık tutmasına katkı sağlamıştır. Büyük Menderes nehrinin güney yönündeki en önemli kollarından biri olan Çine çayının suladığı bereketli ova üzerinde bulunan merkez, Çine'nin 3 km. batısında Karakollar köyüne bağlı ve yöre halkı tarafından Tepecik olarak adlandırılan bir höyük yerleşmesidir (Harita 2). Ova seviyesinden yüksekliği yaklaşık 4-5 m. olan höyük,

[37] Üçgen formlu, geniş yüzlü balta örneği, Coleman 1977: 39, Lev. 24: 66, Lev. 68; Dörtgen formlu, ince-uzun balta, Coleman 1977: 22, Lev. 24:1, Lev. 68.

[38] Köprüova'da yüzey buluntuları arasında çok sayıda ele geçen obsidyen ve sileks aletlerden sadece bir grubun resimleri verilebilmektedir. Köprüova obsidyen ve sileks örnekleriyle ilgili yapılacak analiz çalışmalarından sonra daha ayrıntılı bir değerlendirmeye gidilebilecektir.

kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 150 m. uzanmakta doğu-batı doğrultusundaki genişliği ise, yaklaşık 70 m. yi bulmaktadır (Lev. 8-9). Höyüğün yüksekliği güney-güneybatı yönünde oldukça azalmakta ve düz bir arazi görünümünü vermektedir (Lev. 9:2). Höyük üzeri ve çevresi tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu ekili arazilerle sınırlıdır. Tarımsal faaliyetler zamanla höyüğün esas konumunun ve yayılım alanının bozulmasına neden olmuştur.

Tepecik'te uzun süreden beri kaçak kazıların yapıldığı ve yoğun bir tahribata uğradığı, 2001 yılı yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Özellikle höyüğün kuzey kesimi ve orta kesimlerinde bu tahribatların daha yoğun olduğu açılan derin çukurlardan açıkca anlaşılmaktadır. Gerek höyük üzerinden gerekse höyüğün güneybatısındaki ekili araziden ele geçen buluntular, bölgenin tarihöncesi dönemlerine ait kültürel yapısının aydınlanmasına ve belli bir kronolojik gelişimin tespit edilmesine olanak sağlamaktadır.

III. 2. Seramik Buluntuları

Tepecik Höyüğü'nde yüzeyden ele geçen seramik buluntuları malzeme ve teknik açıdan belli bir gruplandırmayı vermektedir[39]. Bu gruplar, seramik parçalarında hamur niteliği, hamur yapısı, yüzey işlenişi, yapım tekniği ve pişme niteliği gibi malzeme ve teknik özellikler ışığında yapılmış ayrımları oluşturmaktadır. Bu tanımlamalara göre ele geçen seramik parçalarını, ince, orta ve kaba nitelikli seramik olmak üzere alt gruplar altında toplamak mümkündür. Bu ayrıma göre, ince nitelikli seramik grubu, kumlu ve ince beyaz taş ve mika zerrecikli bir hamur yapısında olup gözeneksizdir. Hamur rengi, kiremit yada kırmızımsı-devetüyü, grimsi-devetüyü gri renklerde, yüzey ise, içte ve dışta kırmızı, kırmızımsı-devetüyü renkte astarlıdır. Genel olarak mika katkılı bir yüzey işlenişi görülmektedir. Orta nitelikli seramik grubunda hamur, mikalı, ince beyaz taş ve az miktarda saman katkılıdır. Hamur rengi, kirli devetüyü ve açık kahverengi olup içte ve dışta kırmızımsı-devetüyü ve kiremit renginde astarlıdır (Lev. 10:1). Orta nitelikli seramiğin boya bezeli örnekleri, kumlu ince beyaz taş katkılı ve ince zerrecikler halinde mikalı bir hamur yapısına sahiptir. Hamur rengi, devetüyü olup özü gri renktedir. İçte, be-

[39] Tepecik Höyüğü ve buluntularını kapsayan ayrıntılı bir çalışma "İç Ege Bölgesi'nde Prehistorik Bir Merkez: Tepecik" başlığı ile yayına hazırlanmaktadır.

yaz/sarımsı-bej astar üzerine kırmızı renkte boya bezeme görülmektedir. Ağız kenarında, gövdede ve dip kısmında satranç tahtası motifinin uygulandığı kap parçalarına rastlanmıştır (Lev. 10:2). Ele geçen boyalı parçalar, düz dipli, yuvarlak gövde formuna sahip ve hafif içe eğik, basit ağız kenarlı kase formunu vermektedir. İnce ve orta nitelikteki seramiğin yanı sıra önemli bir grubu kaba nitelikli seramik oluşturmaktadır. Bu grubu temsil eden seramik, iri taş, kuvars ve mika katkılı bir hamur yapısındadır. Hamur rengi, kırmızımsı-devetüyü, kiremit ve devetüyü renginde olup özü gri renktedir. Yüzey içte ve dışta kırmızı, kırmızımsı-devetüyü, sarımsı-devetüyü ya da gri rengin farklı tonlarındadır.

Höyük üzerinde yüzeyden ele geçen seramik parçaları form açısından farklı kap tiplerinin varlığını ortaya koymaktadır. Yüzey buluntuları arasında ince ve orta nitelikli seramik grubuna ait yuvarlak gövdeli, ağız dışa eğik, basit ağız kenarlı ya da hafif kalınlaştırılmış ağız kenarlı boya bezeli kase parçaları (Lev. 11:1-3) görülmektedir. Kase tipi kaplar arasında yuvarlak gövdeli, yuvarlatılmış-basit ağız kenarlı (Lev. 12: 1-3) ve ağız dışa eğik, basit ağız kenarlı ve boya bezeli kaplara (Lev. 12:4) orta nitelikli seramik grubunda olmak üzere farklı varyasyonlarda rastlanmıştır. Öte yandan işlevsel açıdan genel olarak çömlek formunu veren parçalar da tipolojik açıdan çeşitlilik göstermektedir. Ağız kenarına doğru dik gelen gövde formunda, basit ağız kenarlı (Lev. 13: 1-3) ya da içe eğik, basit ağız kenarlı (Lev. 13:4) örnekleri orta ve kaba nitelikli seramik gruplarında görmek mümkündür. Bu buluntuların yanı sıra içi satranç tahtası bezeli bir kaba ait dip parçası (Lev. 14: 1) ve iç yüzeyi aynı motifle süslenmiş bir gövde parçası (Lev. 14: 2) Tepecik'te boyalı kap geleneğinin prehistorik dönem seramik gelişiminde tanındığını ortaya koymaktadır. Ayrıca ağız kenarı, dip ve gövdede görülen bezeme, kapların tüm yüzeyine uygulanan bir süsleme geleneğini de göstermektedir.

Tepecik seramik buluntularını bölgelerarası karşılaştırmalı bir değerlendirmeyle ele alarak kronolojik bir gelişim içinde sunmak mümkündür. Bölgelere göre yapılan karşılaştırmalar, Çine Bölgesi dışında İçbatı Anadolu Bölgesinde *Beycesultan*; güneyde *Burdur-Göller bölgesi* ve yine güney yönünde *Elmalı bölgesi* olmak üzere belli bir coğrafi dağılım alanı kapsamında takip edilebileceğini göstermiştir. Söz konusu bölgeler, kazı ve yüzey araştırmaları ışığında özellikle Neolitik, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı seramik gelişimini yerel özellikleriyle ve belli bir kültürel gelişme

içinde verebilen malzemelerle tanınmaktadır[40]. Çine bölgesinin güney, güneydoğu ve doğusunda yer alan bu bölgelerin yanı sıra prehistorik dönemlere ait seramik gelişimiyle ilgili yayılım alanını *Kuzeybatı Anadolu bölgesine* değin takip etmek mümkündür[41].

Tepecik seramik buluntuları arasında yuvarlak gövdeli, yuvarlatılmış-basit ağız kenarlı çanaklar (Lev. 12: 1-3) Kuruçay Kalkolitik Çağ örnekleriyle benzerlik göstermektedir[42]. Benzer tiplere (Lev. 12: 1-2) *Elmalı Bölgesi'nde*, Akçay I Höyüğünde Neolitik Çağa tarihlenen buluntular arasında[43] ve aynı zamanda benzer tipteki daha derin çanaklara, Bağbaşı, Akçay I Höyüğü ve Korkuteli-Gökpınar'da rastlanmaktadır[44]. Göller bölgesi ve Elmalı bölgesinde bu tipteki kapların Geç Neolitik Çağdan Kalkolitik Çağa uzanan bir süreci verdiği anlaşılmaktadır.

Tepecik'te çömlek grubu altında ele alınan içe eğik , basit ağız kenarlı tiplerin (Lev. 13:4) Kuruçay'da Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağa değin takip edilebilen bir kullanım sürecine sahip olduğu gözlenmektedir[45]. Benzer kaplara, Burdur bölgesinde[46] ve Elmalı bölgesinde[47] yüzey araştırmalarında da rastlanmaktadır. Benzer çömlekler Beycesultan'da, Geç Kalkolitik Çağ'da[48], Güney Anadolu platosunda Çatalhöyük'de Erken Neolitik Çağ'da[49], Eskişehir bölgesinde ise, Ilıpınar'ın V. safhasında[50] ve Demircihöyük'de görülmektedir[51]. Bu tip çömleklerin dağılım alanı Bile-

[40] Bkz.: Lloyd-Mellaart 1962; Mellaart 1970; Duru 1994; Eslick 1992; Mellaart 1955.

[41] Seeher 1987.

[42] *Kuruçay'da* Erken Kalkolitik Çağ'da (10-9. yapı katları) karşılaşılan bu tip kaplar için bkz; Duru 1994: 42, Lev. 121: 1-2, 43, Lev. 128. Geç Kalkolitik Çağ'da (6. yapı katı); Duru 1996: 35, Lev. 71:4.

[43] Eslick 1992: 60, Lev. 77:17-25.

[44] Karş.için bkz.; *Bağbaş;* a.g.e. 19, 26, Lev. 18: 24-25; *Akçay I Höyüğü*; a.g.e., 60, Lev. 77:30; *Gökpınar*; a.g.e., 63, Lev. 79:5.

[45] *Kuruçay'da* Neolitik Çağ'da görülen bu tip kapların (12. yapı katı) kullanım süreci Kalkolitik Çağ'a (10-9. yapı katı) uzanmaktadır. Bkz.; Duru 1994: 31, Lev. 43: 5-8; Lev. 123:2. Geç Kalkolitik Çağ (6. yapı katı); Duru 1996: 40, Lev. 86: 2.

[46] Neolitik ve Kalkolitik Çağ seramiğin ele geçtiği buluntu yerleri; *Sazak* ve *Yenice*; Özsait 1993: 196-197, 201, Lev. I: 21-22.

[47] *Kızılbel*; Eslick 1992: 57, Lev. 74:7.

[48] Lloyd- Mellaart 1962: 75, 87, Res. P.2:11, Res. P.7: 14-15.

[49] Mellaart 1961b: 164, Res. 2: 9.

[50] Roodenberg ve diğerleri 1989-90: 90, Res. 15.8.

[51] Seeher 1987: 48, 88, Lev.2: 1-10, Lev. 10: 1-7.

cik[52] ve Akhisar[53] bölgelerini de kapsamaktadır. Öte yandan yuvarlak gövdeli, dışa eğik, basit ağız kenarlı örnekler (Lev. 12:4) Elmalı, Beycesultan, Burdur ve Eskişehir bölgesine uzanan bir yayılım alanı vermektedir. Elmalı bölgesinde Bağbaşı, Akçay I Höyüğü, Semayük Bekleme ve Karaburun karşılaştırmaların yapılabileceği buluntu yerleridir[54]. Sözü edilen merkezlere ait örnekler, genel olarak Kalkolitik Çağ malzemesini oluşturmaktadır. Tepecik Höyüğü'nde benzer formda ağız kenarının iç kısmı diyagonal çizgilerle boya bezeli parçanın benzerlerini ise (Lev. 12:4), Hacılar Kalkolitik Çağ kapları arasında görmek mümkündür[55]. Ayrıca Burdur bölgesi yüzey araştırmalarında da benzer bezeme stilini yansıtan örnekler ele geçmiştir[56]. Burdur bölgesinde farklı bezeme stillerinde olmak üzere ağız kenarının alt hizasına uygulanan bu süsleme geleneğinin Çine bölgesine uzandığı Tepecik Höyüğü'ndeki örnekle anlaşılmaktadır. Çömlek grubu altında ağız kenarına doğru dik uzanan basit ağız kenarlı parçaları ise, (Lev. 13:1-3) Beycesultan'da Geç Kalkolitik Çağ örnekleriyle[57], Elmalı bölgesinde Akçay I Höyüğü'nden ele geçen ve Neolitik Çağa verilen tiplerle karşılaştırmak mümkündür. Benzer çömlekler, Burdur bölgesinde Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağa tarihlenen seramik buluntularından[58] ve ayrıca Demircihöyük yerleşmesinden de tanınmaktadır[59].

Geç Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a tarihlenen boyalı kap geleneğinde satranç tahtası motifi, bezeme biçimleri arasında bilinen ve uygulanan bir süslemedir. Tepecik Höyüğü'nde bu motif, kapların iç yüzeylerine ya da her iki yüzeye uygulanmış olmasıyla dikkati çekmektedir. Hem bir kasenin ağız kenarının iç kısmında (Lev. 11:1) hem de dip kısmında (Lev. 14: 1) görülmesi ve ayrıca gövdeye ait parçalarda da (Lev. 14: 2) bu motifin uygulanması, Tepecik'te iç yüzeyi tamamen süslü kap geleneğinin varlı-

[52] *Kınık Höyüğü* Kalkolitik Çağ malzemeleri arasından; Efe 1993: 21-22, 25, Res. 9.

[53] Akhisar bölgesinde *Moralı*; French 1965: 19, 21, Res. 3: 21-23.

[54] Karş.için bkz.; Elmalı bölgesinde *Bağbaşı*; Eslick 1992: 19, 25-26 Lev. 16:5, Lev. 17; *Akçay I Höyüğü*; Eslick 1992: 60 Lev. 77: 28-29; *Semayük Bekleme*; Eslick 1992: 64 Lev. 80:1; *Karaburun*; Eslick 1992: 55 Lev. 70:3.

[55] Mellaart 1970: 118 Lev. LXXVI: 3, 6.

[56] *Seydiler Höyüğü*; Özsait 1993: 196, 201-202, Lev. I:25; *İncirli Tepe*; Özsait 1993: 197, Lev. II: 24; Hacılar bölgesinde *Karaaliler*; Özsait 1993: 198, 204, Lev. III:17.

[57] Lloyd-Mellaart 1962: 73, 85, Res. P.1:41, Res. P.6: 29.

[58] *Sazak*; Özsait 1993: 196, 201, Lev. I:14-18; *Çamur*; Özsait 1993: 196, 202, Lev. II: 17-20.

[59] Seeher 1987: 80, 84, Lev. 3:1, 3, 6.

ğını göstermektedir. Satranç tahtası motifi, Anadolu ve Ege Bölgesi'nde Neolitik ve Kalkolitik Çağa ait boyalı kapların görüldüğü merkezlerden tanınan bir süsleme stilidir. Burdur- Göller bölgesinde söz konusu bezemeye, Kuruçay Geç Neolitik Çağ yapı katında rastlanmıştır[60]. Kuzeybatı Anadolu bölgesinde satranç tahtası motifi farklı stillerde görülmektedir. Bu bezeme biçimine Orman Fidanlığı'nda III. Safhaya verilen Kalkolitik Çağa ait seramik buluntuları arasında ve Ilıpınar'da VI-VA safhalarında rastlanmaktadır[61]. Boya bezeli seramikte satranç tahtası motifinin kaplar üzerine uygulama geleneğini Ege Bölgesi'ni kapsayan bir dağılım alanı içinde de takip etmek mümkündür[62]. Bölgesel değerlendirmeler, bu motifin farklı kaplar üzerinde, çeşitli stillerde ve teknikte olmak üzere yerel özellikleriyle Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda geleneksel bezeme biçimleri arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

III.3. Yontmataş Endüstrisi Aletleri: Obsidyen Dilgiler

Obsidyen aletlerden 8 adet parça ele geçmiştir. Bunlardan iyi durumda korunmuş dilgi örnekleri, iki kenarı keskin ve geniş yüzlerinde tek ya da iki keskin kenar yaparak üçgen ya da yamuk kesit oluşturmaktadır (Lev. 15: 1). Ele geçen dilgilerde uzunluklar, 3.1 ile 1.5 cm. arasında; genişlikler, 1.3 ile 0.8 cm.; kalınlıkları ise, 0.3 ile 02 cm. arasında değişmektedir.

III.4. Diğer Küçük Buluntular

Tepecik Höyüğü'nde kırık durumda öğütme taşlarına rastlanmıştır. Bunlara ait gri renkte taştan öğütme taşında kullanılan havan eli, silindirik formlu, ezme kenarına doğru daralan bir forma sahiptir (Lev. 15: 2). Diğer kısa kenar yuvarlak bir form oluşturmaktadır. Ezme kenarında belirgin bir aşınma görünümü veren izler mevcuttur.

[60] *Kuruçay* (11. yapı Katı); Duru 1994: 38, Lev. 81: 13, 100:17, 18.

[61] *Orman Fidanlığı*; Efe 2001: 52, Res. 6:104, 115.

[62] Karş. için bkz.; Kıta Yunanistan'da, Teselya Bölgesi'nde, *Boeotia'da*; Wace - Thompson 1912: 199-200, Res. 140: a-e (A 3 ß); *Dhrakhmani*; a.g.e., 202, Res. 142:a (A 3 ß); Spercheus vadisinde, *Lianokladhi*; a.g.e., 172, Res. 118, 120 (Chaeronea - A 3 ß); Hansen 1933: 124-126, Res. 57:5; *Otzaki Magula*; Hauptmann 1981: 259, Lev. 21: 17-18 (C ser. grubu); *Orchomenos*; Kunze 1931: 37, Lev. XIX:5, e (Chaeronea); Fimmen 1921: 69, 71; Hansen 1933: 30, Res. 12, 3; Schachermeyr 1991: 48, Lev. 28-29; Otto 1985: 99-100, Lev. 34: 2 (A 3 ß); Evans-Renfrew 1968; Weinberg 1962: 175-179, Lev. 56: b 7-8 (erken boyalı seramik grubuna ait), 177, Lev. 57: b, 2,6; Lev. 58: a,4; Girit Adasında, Myrtos; Warren 1972: 100, Res. 39: P 22 (EM II A). İtalya'da, *Castellucia'da*; Hansen 1933: 164, Res. 77:1.

IV. Sonuç

Aydın bölgesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, bölgenin Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerinin tanınmasına ve belli bir kronolojik gelişimin tespit edilebilmesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda Aydın dağlık bölgesinde yer alan Köprüova daha çok Neolitik Çağ kültürlerinin varlığını gösteren seramik buluntuları ve bunun yanı sıra Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerinden tanınan taş aletleri ve obsidyen aletleriyle dikkati çekmektedir. Öte yandan Çine ovasındaki konumuyla Tepecik Höyüğü, seramik buluntuları ışığında yayılım alanının Denizli bölgesi, Burdur-Göller bölgesi, Elmalı bölgesi ve kuzeyde Eskişehir bölgesine değin takip edilebilen bir kültürel birikime sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgesel karşılaştırmalar, Tepecik Höyüğü yerleşmesinin en erken Neolitik Çağa uzanan bir kronoloji içinde değerlendirilebileceğini göstermiştir.

Köprüova ve Tepecik, bölgenin coğrafyasına uygun konumlarıyla bölgelerarası kültürel ilişkilerini ve etkilerini yüzey buluntularıyla da olsa yansıtmaktadır. Yüzey araştırmalarının ilk sonuçlarına göre, doğuda Denizli ve Göller bölgesini içine alan, güneyde Elmalı bölgesini kapsayan, kuzeyde ise, Kuzeybatı Anadolu'yla yakınlık kurulabilen bir kronolojik gelişimi vermektedir. Ayrıca burada ele alınan buluntular, batıda Ege dünyasıyla da bağlantıların kurulabileceğini göstermektedir. Aydın bölgesinde Köprüova ve Tepecik, bu özellikleriyle sadece bulundukları bölgeye değil aynı zamanda Batı Anadolu'nun tarihöncesi dönemlerine katkı sağlayacak neticeleri sunan prehistorik merkezlerdir.

Zusammenfassung

Im Süden wird Westanatolien durch das Boz, das Aydın- (das antike Messogis-Gebirge) und weiter südlich durch das Menteşe-Gebirge, im Westen durch die Ägäis und im Osten durch das Anatolische Hochplateau begrenzt (Karte 1). Das im Gebiet von Aydın gelegene Tal des Mäander teilt sich in verschiedene geographische Regionen. Der kleine Mäander besitzt ein relativ begrenztes Becken in diesem Gebiet, das im Süden durch das Aydın-Gebirge begrenzt wird. Die von West nach Ost verlaufenden Gebirgszüge des Aydın-Gebirges begrenzt durch die Täler des Mäanders. Im Süden wird der Mäander durch das Menteşe-Gebirge angetrennt. Das Mäandertal ist die größte Ebene in Westanatolien; ein

Nebenarm des Flusses fließt im Süden in das Mittelmeer. In dieser Zone sind viele Niederschläge zu beobachten, die in den breiten Täler des Mäanders für einen fruchtbaren Boden sorgen. Der Bereich des Mäanders ist im Westen durch die Ägäis, im Osten durch den Landstricht Beycesultan an einem ehemaligen ZuFluss des Mäanders und im Südosten durch das Seengebiet bei Burdur begrenzt. Die heutige Küstenlinie ist durch alluviale Anschwemmungen des Mäanders gebildet worden. Auf der anderen Seite verläuft das Mäandertal in südlicher Richtung weiter und grenzt mit den Gebirgszügen Menteşe an die südwestliche Raum. Diese geographische geschützte Lage und die Gewässer des Mäander ermöglichten hier die Entstehung fruchbare Täler, weshalb diese Zone seit prähistorischer Zeit ein optimales Ansiedlunsgebiet ist. Dabei geben die Gebirgszüge und Flusstäler wichtige Hinweise auf die vorgeschichtliche Besiedlung dieser Region.

Im Jahr 2001 wurden innerhalb des Untersuchungsgebietes vorgeschichtliche Fundorte entdeckt, von denen nur wenige vorher bekannt waren. Im Verlauf der Begehung wurden prähistorische Siedlungen in der Provinz Aydın und im Mäandertal aufgenommen, wobei einige dieser Niederlassungen nordwestlich von Aydın, andere südöstlich davon angesiedelt sind. Diese liegen Köprüova im Kreis İncirliova und Tepecik im Raum Çine (dem antiken Marsyas) (Karte 2). Der nördliche Bereich von İncirliova wird von Gebirgszügen eingefaßt. Nördlich des Mäanders wird das Gebiet durch das Aydıngebirge abgeschlossen (Karte 1).

Im Raum İncirliova wurde als neuer Siedlungsort *Köprüova* identifiziert (Karte 2). Der Ort liegt 11 km nördlich von İncirliova im Dorf Köprüova an der Südseite der Straße zwischen İncirliova und Tire im Raum İkizdere (Taf. 1-2). Der an einem Feigengarten gelegene Siedlungsbereich wird im Norden durch die Straße begrenzt (Taf. 2:1-2). Der Verlauf des Siedlungsgebiets konnte nördlich auf der anderen Seite der Straße weiter verfolgt werden. Leider ist die Siedlung durch diese Straße und durch Häuser am Straßenrand erheblich zerstört.

Die meisten Kleinfunde konnten in dem Feigengarten südlich der Straße gesammelt werden. Die aufgelesenen Scherben, die zu einer Schüssel und geschlossenen Gefäßen, z.B. Töpfe gehören (Taf. 3-5). Neben den Keramikfunden wurden auch andere Kleinfunde angetroffen. An der Oberfläche im Feigengarten fanden sich mehrere schmale Klingen

und Abschläge aus Obsidian sowie Bergkristall (Taf. 7: 1-2). Ähnliches Material wurde auch auf dem nördlichen Hang der Straße entdeckt. Neben den Obsidianfunden fanden sich auch trapezförmige, breite und schmale Beile aus verschiedenem Steinmaterial (Taf. 6: 1-2). Die Kleinfunde von Köprüova repräsentieren die prähistorische Werkzeugtypen der Bevölkerung dieses Raumes und zeigen eine Besiedlung wahrscheinlich in chalkolitischer und auch neolithischer Zeit auf.

Im Raum Çine wurde ein anderer prähistorischer Fundplatz lokalisiert, der im abgeschiedenen Bergland am Ufer des antiken Flusses Marsyas, dem heutigen Çine Çayı, einem NebenFluss des Mäander liegt (Karte 2). Hier befindet sich ein sehr niedriger Siedlungshügel, *Tepecik* nordwestlich des Dorfes Karakollar (Taf. 8-9).

Die hier angetroffene Keramik besteht aus unterschiedlichen Gattungen, die hinsichtlich der Waren und Formen überwiegend für prähistorischen Material charakteristisch sind (Taf.10: 1-2). Den größten Anteil innerhalb des keramischen Spektrums aus diesem Areal nimmt eine hellbraune, hellgraue oder dunkelgraue mittelgrobe bis grobe Ware ein. Der Ton wurde überwiegend mit Sand, Stein und feinem Glimmer gemagert und zeigt eine feine bis mittelgrobe Körnigkeit. Die Scherbenfarbe variiert zwischen hellbraun und rötlichbraun oder grau. Keramik von ähnlicher Machart und mit vergleichbaren Randprofilen ist in Westanatolien und Südanatolien für die chalkolithische Zeit belegt (Taf. 11-14).

Unter den Funden haben einige der Gattungen zweifellos eine große Bedeutung. Die aufgelesenen Rand-, Wandungs- und Bodenscherben tragen auf ihren Innenseiten eine aufgemalte Verzierung, bei der durch die rote Farbe auf dem weißen Untergrund ein Schachbrettmuster gebildet wird (Taf. 10: 2; Taf. 11: 1; Taf. 14: 1-2). Der Ton ist mit mittelfeinem körnigen Sand und Steinchen gemagert und mit sehr feinem Glimmer durchsetzt. Die Tonfarbe variiert zwischen hellrot und rötlichgelb. Ein Fragment unterscheidet sich durch seinen Verzierungsstil von dieser Gruppe (Taf. 12: 4). Das in dieser Art bemalte Fragment aus Tepecik zeigt Ähnlichkeiten mit Stücken aus dem im Burdur- Seengebiet im südlichen Inneranatolien gelegenen Fundort Kuruçay auf, die dort in der Schicht Neolithikum XI vorkommen. Die bemalte Ware ist ebenfalls aus Hacılar (spätneolithische Schichten VI-IX und Frühchalkolithikum Sc-

hicht V bis I) bekannt. Anhand des Verzierungsstil und Dekoration der bemalten Ware lassen sich somit Beziehungen zwischen dem Mäandertal und dem Burdur- Seengebiet beziehungsweise dem südlichen Anatolien nachweisen. Andererseits zeigen sich auch Verbindungen zu Griechenland, die über den schachbrettartig angeordneten Motive der Rot-auf-Weiß-Ware des Neolithikums in Thessalien und Mittelgriechenland gezogen werden können.

Außer der Keramik wurden auf dem Tepecik auch einige Klingen aus Obsidian gefunden (Taf. 15: 1).

Die Datierung des vorgeschichtlichen Zentrums Tepecik kann sich auf mehrere prähistorische Keramikfunde stützen, die sowohl die Besiedlung auf dem Hügel als auch auf dem Flachareal des Hügels nach Material, technischen Eigenschaften und Verzierungsstil der Keramik in das Neolithikum, das Chalkolithikum verweisen. Aufgrund seiner günstigen Lage im südlichen Bereich Westanatoliens stellt Tepecik ein wichtiges prähistorisches Zentrum dar, das zwischen dem Burdur- Seengebiet und Westküste liegt.

In diesem Zusammenhang ergaben Köprüova und Tepecik und ihre Funde wichtige Hinweise auf die vorgeschichtliche Periode in der Region Aydın.

KAYNAKÇA

COLEMAN, J. E., 1977

Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery. Princeton. J. J. Augustin, Glückstadt.

DARKOT, B.- M. TUNCEL, 1978

Ege Bölgesi Coğrafyası. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

DURU, R., 1994

Kuruçay Höyük I: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayını.

DURU, R., 1996

Kuruçay Höyük II: 1978-1988 Kazılarının Sonuçları, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayını.

EFE, T., 1993

"Chalcolithic Pottery from the Mounds Aslanapa (Kütahya) and Kınık (Bilecik)" *Anatolica* 19. 19-31.

EFE, T., 2001

The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı. A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia. İstanbul.

EROL, O., 1983

Die naturräumliche Gliederung der Türkei, Wiesbaden. Dr. Ludwig Reichert Verlag.

ESLICK, C., 1992

Elmalı-Karataş I. The Neolithic and Chalcolithic Periods: Bağbaşı and other Sites, Bryn Mawr. The Science Press.

EVANS, J. D. - C. RENFREW, 1968

Excavations at Saliagos near Antiparos. Oxford: The British School of Archaeology at Athens. Thames and Hudson.

FIMMEN, D., 1921

Die Kretisch-Mykenische Kultur. Berlin.

FRENCH, D.H., 1965

"Early Pottery Sites from Western Anatolia" *Bulletin of the Institute of Archaeology* 5, 15-24.

FRENCH, D.H., 1997

"Early Bronze Age Pottery in Western Anatolia. A Summary 1970-1995", in: Doumas, Chr. G.-Rosa, V. La. (ed.), *Poliochni E L`antica età Del Bronzo Nell`egeo Settentrionale*, 569-595.

GÖNEY, S., 1975

Büyük Menderes Bölgesi. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

GÜNEL, S., 2003

"Aydın ve Muğla İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları" 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 113-126.

HANSEN, H.D., 1933

Early Civilization in Thessaly. Baltimore.

HAUPTMANN, H., 1981

Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Bonn.

HOLMBERG, E. J., 1944

The Swedish Excavations at Asea in Arcadia. Göteborg.

KIEPERT, H., 1890

Westliches Kleinasien nach seinen eigenen Reisen und anderen größtenteils noch unveröffentlichten Routenaufnahmen bearbeitet. Berlin.

KUNZE, E., 1931

Orchomenos II. Die neolithische Keramik. München.

LLOYD, S.- J. MELLAART, 1962

Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, London. The British Institute of Archaeology at Ankara

MELLAART, J., 1955

"Some Prehistoric Sites in North-Western Anatolia" *Istanbuler Mitteilungen* 55-88.

MELLAART, J., 1961a

"Excavations at Hacılar. Fourth Preliminary Report, 1960"

Anatolian Studies. 11. 39-75.

MELLAART, J., 1961b

"Early Cultures of the South Anatolian Plateau"

Anatolian Studies. 11. 159-184.

MELLAART, J., 1970

Excavations at Hacılar, Edinburg. University Press.

MERİÇ, R., 1993

"Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia" *Anatolica* 19. 143-147.

MOUNDREA-AGRAFIOTI, A. 1996. Tools, in G.A. Papathanassopoulos (ed.), *Neolithic Culture in Greece*. 103-105. Athens: Nicholas P. Goulandris Foundation Museum of Cycladic Art.

MYLONAS, G. E., 1929

Excavations at Olynthus: The Neolithic Settlement. Oxford.

OTTO, B., 1985

Die verzierte Keramik der Sesklo- und Diminikultur Thessaliens. Mainz am Rhein.

ÖZSAİT, M., 1993

"Prospections Archéologiques en Pisidie" *Anatolica* 19, 195-205.

PHILIPPSON, A., 1911

Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien II: Ionien und das westliche Lydien, Gotha: Justus Perthes.

ROODENBERG, J. - L. THISSEN - H. BUITENHUIS, 1989-90

"Preliminary Report on the Archaeological Investigations at Ilıpınar in NW Anatolia" *Anatolica* 16. 61-144.

SAMPSON, A., 1980

Prehistoric Sites and Settlements in Euboea. Tomo.

SCHACHERMEYR, F., 1991

Die neolithische Keramik Thessaliens. Wien.

SEEHER, J., 1987

Demircihüyük III.1. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Mainz am Rhein. Verlag Philipp von Zabern.

SPERLING, J. W., 1976

"Kum Tepe in the Troad. Trial Excavation, 1934" *Hesperia* 45;4, 305-364.

WACE, A.J.B.- M. S. THOMPSON, 1912

Prehistoric Thessaly, Being Some Account of Recent Excavations and Explorations in North-Eastern Greece from Lake Kopais to the Borders of Macedonia. Cambridge: Unıv. Press.

WARREN, P., 1972

Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete. London.

WEINBERG, S.S., 1962

"Excavations at Prehistoric Elateia, 1959" *Hesperia* 31, 158-209.

YAKAR, J., 2000

Ethnoarchaeology of Anatolia-Rural Socia-Economy in the Bronze and Iron Ages, Jarusalem.

1- Köprüova, batıdan görünüm.

2- Köprüova, kuzeydoğudan görünüm.

1- Köprüova güneyi (prehistorik malzemenin ele geçtiği incir bahçesi).

2- Köprüova kuzeyi (prehistorik malzemenin ele geçtiği alan).

1- Köprüova seramik buluntuları.

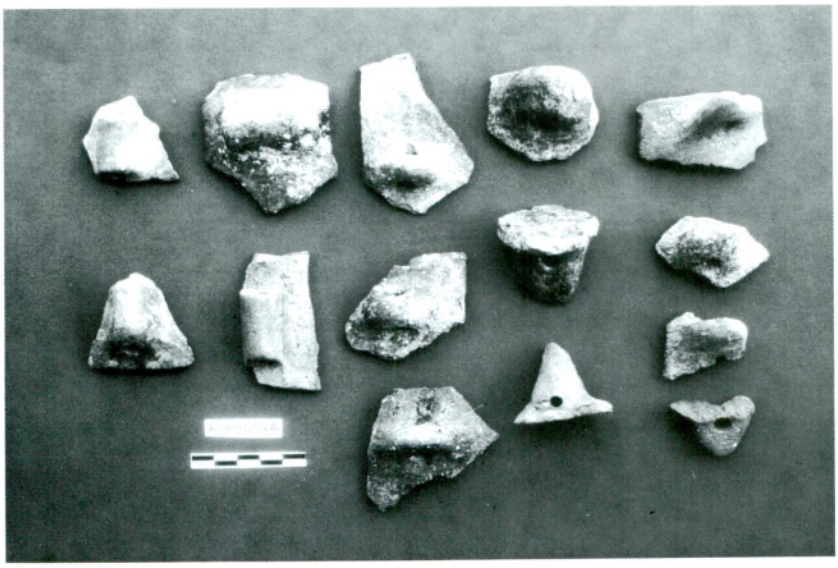

2- Köprüova seramik buluntuları.

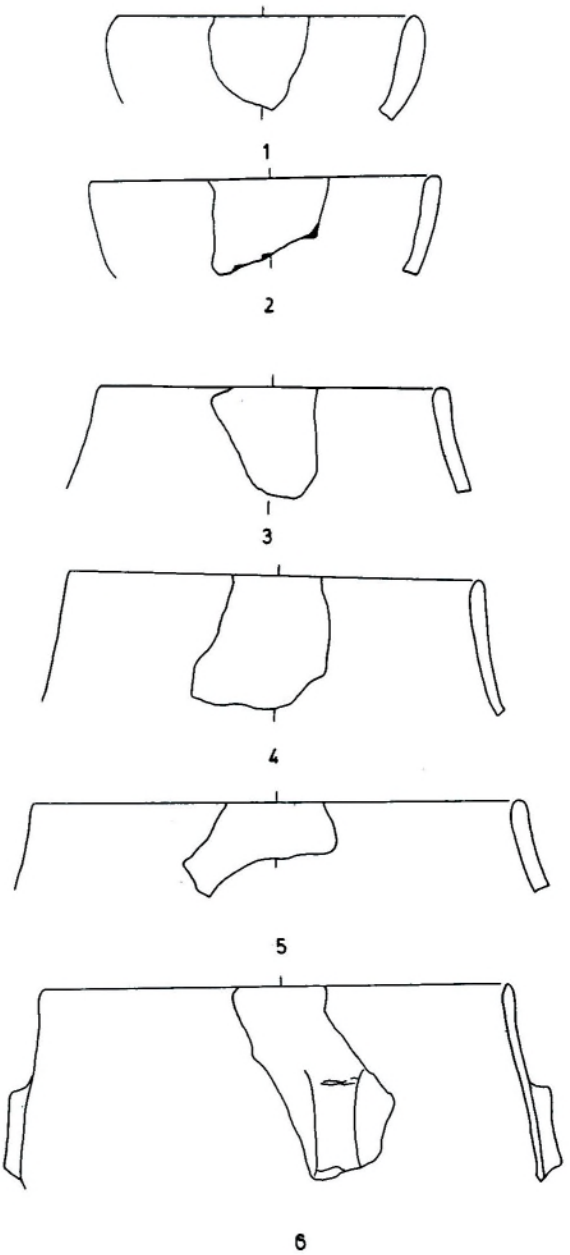

Köprüova, 1-6 Seramik buluntuları, Ö. 1:2.

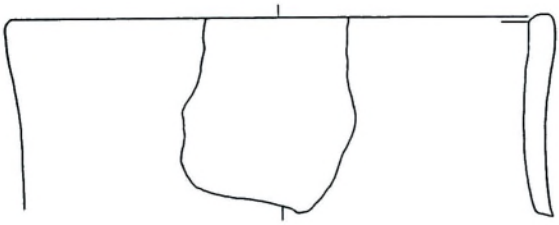

1

2

3

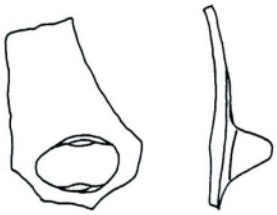

4

5

6

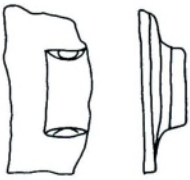

7

Köprüova, 1-7 Seramik buluntuları, Ö. 1:2.

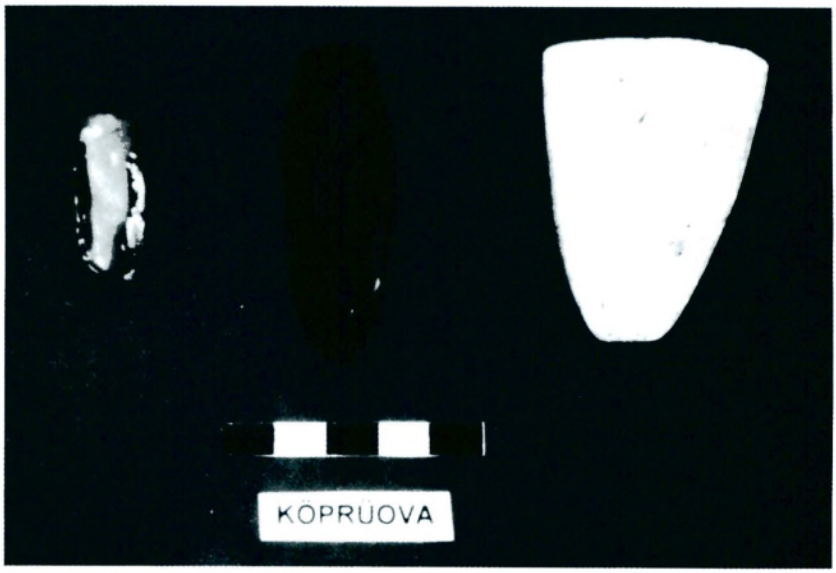

1- Köprüova taş aletleri, baltalar.

2- Köprüova taş balta.

1- Köprüova obsidyen dilgi ve deliciler.

2- Köprüova obsidyen dilgi ve parçalar.

1- Tepecik Höyüğü, kuzeyden görünüm.

2- Tepecik Höyüğü, kuzeydoğudan görünüm.

1- Tepecik Höyüğü, doğudan görünüm.

2- Tepecik Höyüğü, güneyden görünüm.

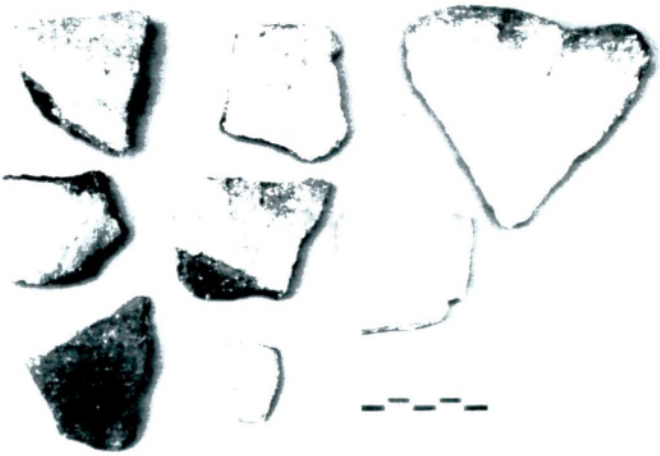

1- Tepecik Höyüğü seramik buluntuları.

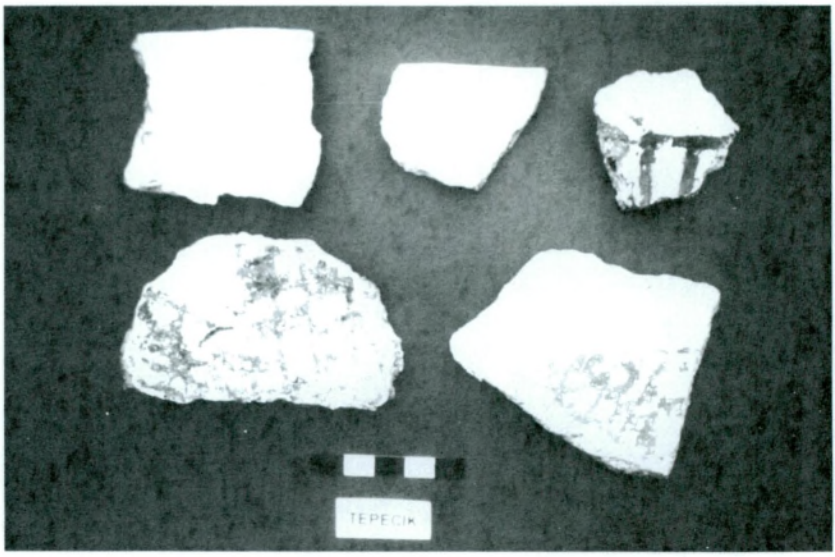

2- Tepecik Höyüğü boya bezeli seramik.

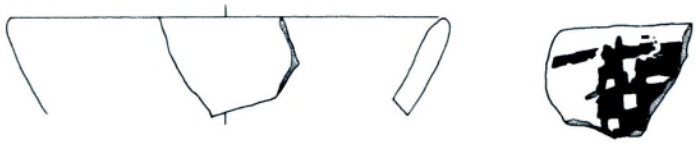

1

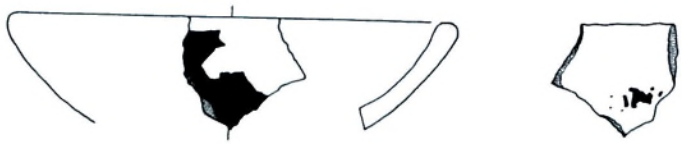

2

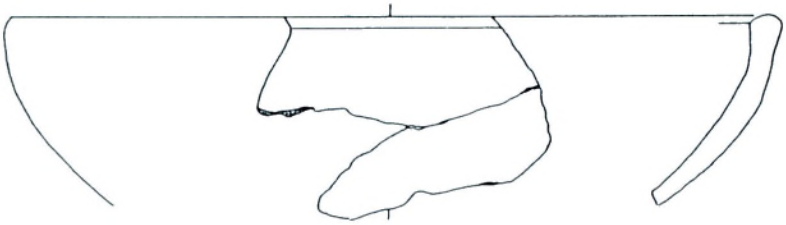

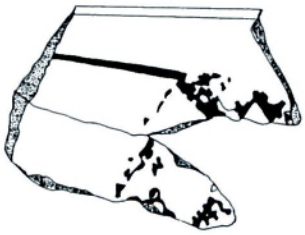

3

Tepecik Höyüğü, 1-3 Seramik buluntuları, Ö. 1:2.

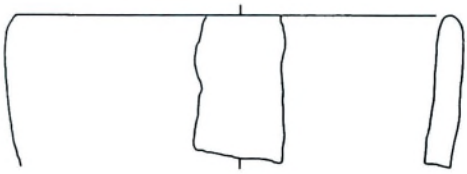

1

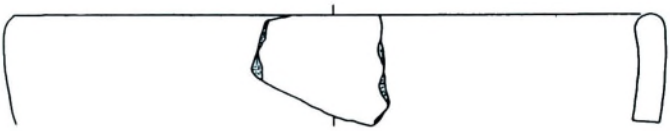

2

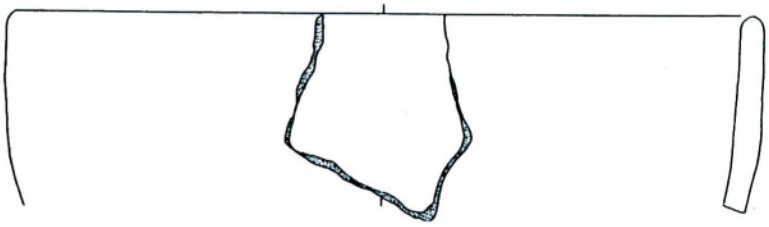

3

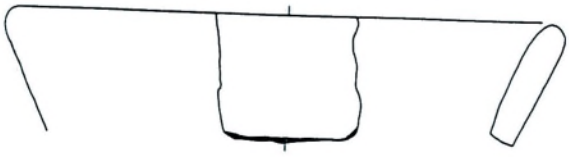

4

Tepecik Höyüğü, 1-4 Seramik buluntuları, Ö. 1:2.

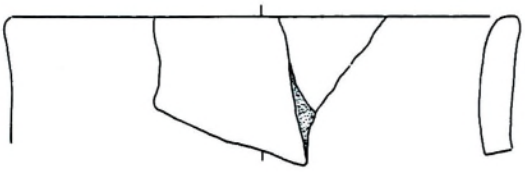

1

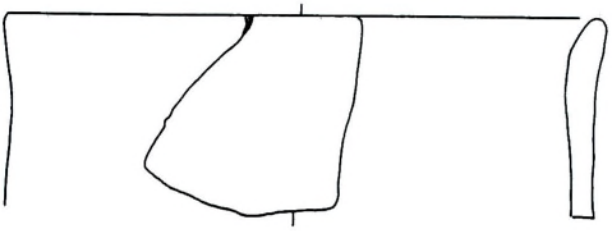

2

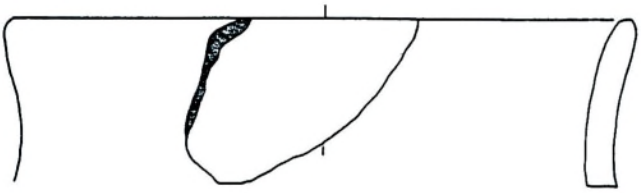

3

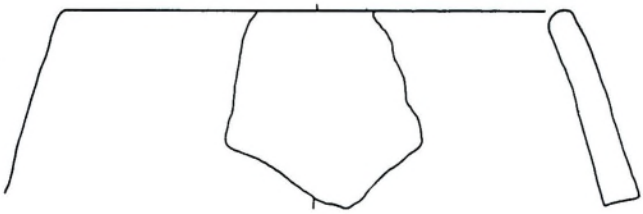

4

Tepecik Höyüğü, 1-4 Seramik buluntuları, Ö. 1:2.

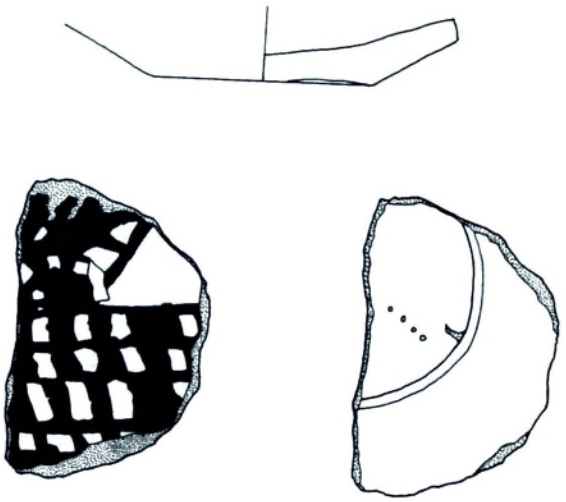

1

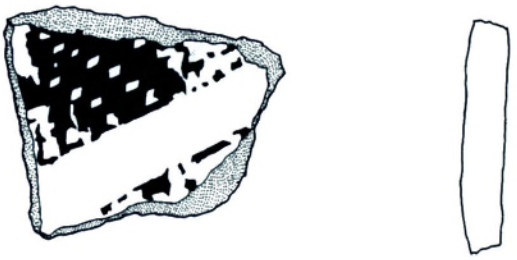

2

Tepecik Höyüğü, 1-2 Seramik buluntuları, Ö. 1:2.

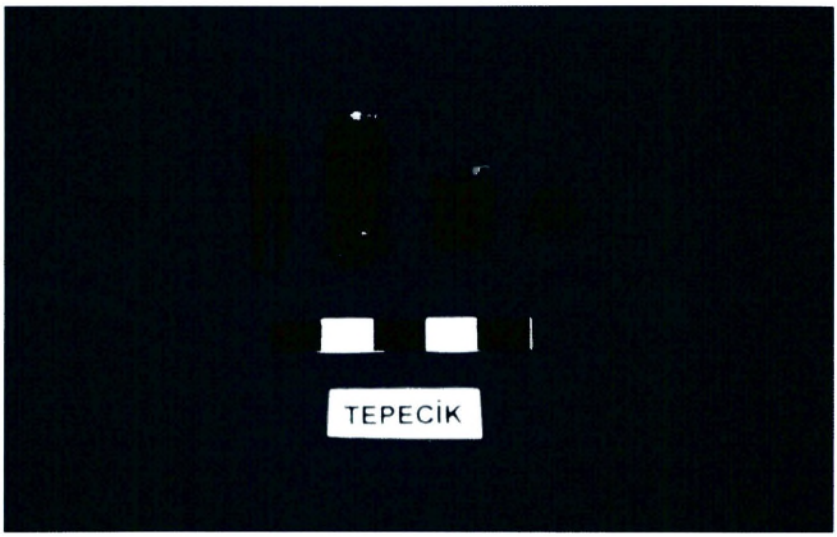

1- Tepecik Höyüğü obsidyen dilgiler.

2- Tepecik Höyüğü havan eli.

Harita 1- Batı Anadolu Bölgesi (Yeni Dünya Atlası. Werder-Stuttgart, Falk Verlag, 1997).

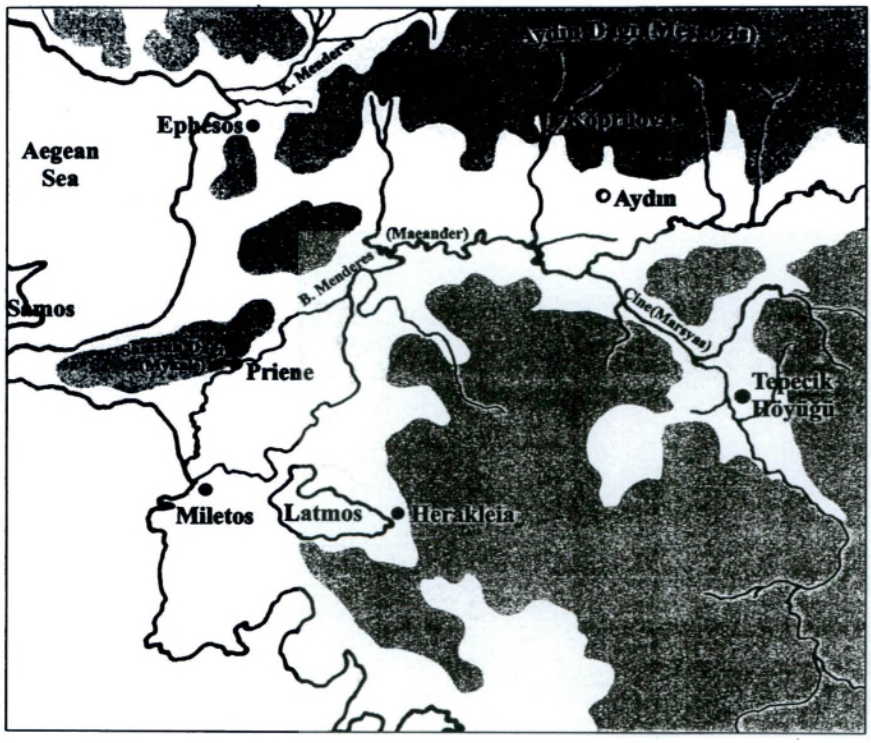

Harita 2- Aydın Bölgesi, Köprüova ve Tepecik Höyüğü.

KAYSTROS (KÜÇÜK MENDERES) OVASINDA YENİ BİR ANTİK YER / BİRGİ YAKININDAKİ HACI HASANLAR KÖYÜ VE BULUNTULARI

BİNNUR GÜRLER*

Kaystros (Küçük Menderes) ovasında saptanan elliye yakın antik yerleşme yerinin, büyük bir çoğunluğu Pentakoma (Mendegüme) gibi dağ yamacı ve eteklerinde bulunurken, az bir bölümü ise ova yerleşmeleri halindeydi [1]. Bugün, bu antik yerleşimlerden 14 adedi Ödemiş ilçe sınırları içinde yer almaktadır.

Kaystros (Küçük Menderes) ovasının orta bölümünde Kaystroslular, doğuda ise Kilboslular Hellenistik döneme kadar dağınık köy toplulukları halinde yaşıyorlardı. İlk kurulan şehir Ödemiş'in kuzeyindeki Hypaipa'dır (Tapay=Datbey=Günlüce). Kaystrosluların ikinci kurdukları şehir Dioshieron'dur (Birgi)[2]. Hypaipa ve Dioshieron antik çağda bölgenin en önemli şehirleri arasında yer alıyordu[3]. Dioshieron, Bizans döneminde Pyrgion adını almış olan bugünkü Birgi yerleşimidir[4]. Pyrgion Bizans döneminde Theira (Tire) ile birlikte Kaystros ovasının iki önemli kentinden biridir[5]. Neikaia (Ayazurat=Türkönü), Koloe (Kiraz) ve Palaiapolis (Balyambolu=Beydağ) ise Kilboslu halklar tarafından kurulmuş şehirlerden bazılarıdır. Özellikle Roma İmparatorluk döneminde zengin bir kırsal yaşamın varlığı, bilinen antik köy

* Doç.Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü.

[1] R.MERİÇ, Küçük Menderes (Kaystros) Havzasının Tarihsel Coğrafyası, Ege Üniversitesi, İzmir 1983 (yayınlanmamış doçentlik tezi), 69.

[2] R.MERİÇ, "Antik Dönemde Küçük Menderes Havzasının Tarihsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış", Ege Coğrafya Dergisi, 4, İzmir 1988, 206.

[3] W.M.LEAKE, Journal Of A Tour In Asia Minor, New York, 1976, 256-257.

[4] K.BURESCH, Aus Lydien. Epigraphisch-Geographische Reisefrüchte (hinterlassen von K. Buresch, hrsg. Von O. Ribbeck), Leipzig 1898, 187; A.H.M. JONES, The Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford 1937, 39; Real-Encyclopadie der classischen Altertums Wissenschaft, "Lydia", 2144; D.MAGIE, Roman Rule In Asia Minor, Princeton 1950, 141; W.M. RAMSAY, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çeviren: M. Pektaş, İstanbul 1961, 430.

[5] J.A. CRAMER, Geographical and Historical Description of Asia Minor, Volume I, Amsterdam 1971, 451.

isimlerinden anlaşılmakta; Savenda gibi köy isimleri yazıtlardan tanınmaktadır[6].

Kleimaka, Daredda (Elbi yakınında), Diginda (Kayacık Asar), Tarigya/Targya (Akpınar Köyü yakındaki Çavuşdağı mevkii), Palaiapolis (Balyanbolu) ve Euadsa (Dioshieron ile Koloe arasında) yazıtlarda adları geçen yerleşimlerdir[7]. Yeri konusunda değişik fikirler ileri sürülen Titakaza antik kaynaklarda adına rastlanmayan bir yerleşimdir[8]. L.Robert, bu yerleşimin Tmolos dağının güney eğimindeki Birgi'de olduğunu belirtirken, J.Keil ve A. Von Premerstein aynı yerleşimi Mastaura ve Brioula arasında yer alan Anineta'nın komşusu olarak kabul ederler[9].

Hacı Hasanlar Köyü, İzmir ili, Ödemiş ilçesi Birgi bucağına bağlı 11 köyden biridir ve Birgi'nin 5 km. kuzeydoğusundadır. 25 Ağustos 1981 tarihinde Hacı Hasanlar Köyü'nde Mustafa Girgin'in arazisinden çıkarıldıktan sonra Ödemiş Jandarma Kumandanlığı tarafından müsadere edilmiş 3 adet seramik ve 5 adet cam eser bugün Tire Müzesi'nde korunmaktadır.

82/24 envanter numaralı , açık kiremit rengi, mikalı, katkılı, yumuşak hamura sahip lekythos tamdır (Resim 1, Çizim 1). Ağız çapı 2 cm., yüksekliği 16 cm. ve kaide çapı 3, 6 cm.dir. Yuvarlak omuzlu yakın bir form İskenderiye'de bulunmuştur[10]. İskenderiye'deki bu eser M.Ö.220-210'a tarihlenmektedir[11]. Omuzu daha dar olan, örneğimizdeki gibi gövde ortası incelmiş ve aşağıya doğru torbalanmış , yüksek kaideli ve kulbu boyundan omuza bağlanan bir diğer örnek de yine İskenderiye'de başka eserlerle beraber aynı mezarda bulunmuştur[12]. Bu mezarda iki paralel örnek daha vardır[13]. Mezar buluntuları Hadra hydriaları ile M.Ö.3.yüzyıl sonu-M.Ö.2.yüzyıla tarihlenmiştir[14].

[6] R. MERİÇ 1988, 206.

[7] I. ŞAHİN, Lydia'da Küçük Yerleşimler, Ege Üniversitesi, İzmir 1998 (yayınlanmamış doktora tezi),55.

[8] I. ŞAHİN 1998, 135 dipnot 1171.

[9] I. ŞAHİN 1998, 135, dipnot 1174; J.KEIL./ A. VON PREMERSTEIN, Bericht über eine dritte Reise in Lydien, Wien 1914, 63-65.

[10] A. ADRIANI, Annuaire Du Musee Greco-Romain III (1940-1950), Alexandrie 1952, Pl.XXXV, Fig.3.

[11] A. ADRIANI 1952, 121.

[12] A.ADRIANI, Annuaire Du Musee Greco-Romain (1933-34/1934-35), Alexandrie 1936, fig.58 no.4 .

[13] A.ADRIANI 1936, no.392 ve 393.

[14] A.ADRIANI 1936, 174.

Tam olarak bulunmuş diğer seramik eser, 82/22 envanter numaralı unguentariumdur (Resim 2, Çizim 2). Mikalı, sarımtırak bej renkte, yumuşak hamura sahiptir. Tüm gövdede, çoğu yerde dökülmüş, kahverengimsi siyah mat firnis izlenmektedir. Dışa çekik dudağın üst kısmı aynı cam benzerlerinde olduğu gibi biçimlendirilmiştir. Boyundan dudağa ve gövdeye geçişte de yine cam şişelerde olduğu gibi sıkıştırmayı hatırlatan profil vardır. Kalın, kısa silindirik boynu torba biçimli sarkık gövde izler. Düz diplidir. Ağız çapı 4 cm., yüksekliği 15,2 cm., dip çapı 5 cm.dir. Almagro Ampurias'daki unguentariumların tipolojik gelişiminde kısa boyun ve küresel gövdeyi Augustus devrine tarihlerken, geç örnekleri uzun boyun ve piriform gövdeleriyle Claudius devrine yerleştirir[15]. Seramik formların üfleme cam formlarla ilişkileri vardır. İskenderiye üfleme cam endüstrisi bu noktada önemli rol oynar[16]. Berenice'de tarihli kontekstlerden gelen örnekler Augustus'tan M.S. geç 1.yüzyıla kadar görülürler[17]. Bunlar piriform unguentarium tip A olarak tanımlanır. Bu tip standart piriform tiptir. Ağız çapı ve dip çapı eşittir. Mat kırmızı, gri ya da oranj kırmızı firnis boyunda ve ağzın iç kısmında görülür[18]. Fusiform unguentariumlarla aynı amaç için kullanılan piriformlar adlarını alev benzeri şekillerinden alırlar. En erken örnekleri M.Ö.1.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkar. Kıbrıs'ta[19], Tarsus'ta [20] ve Atina'da[21] örnekleri vardır. Jericho'da sikkelerle tarihlenmiş depositlerde M.Ö.1.yüzyılın son çeyreğinden M.S.1.yüzyılın 2.çeyreğine kadar görülürler[22]. Bu form İmparatorluktaki çömlekçiler arasında hızla yayılmıştır ve İtalya'da da yerel örnekleri yapılmıştır[23]. Batı Akdeniz'deki diğer tarihli kontekstler Ostia'dadır[24]. Burada popü-

[15] M. ALMAGRO, Las necropolis de Ampurias II, Barcelona 1955, 140-141.

[16] P. KAHANE, "Pottery Types From The Jewish Ossuary Tombs Round Jerusalem", IEJ 2, 1952, 176.

[17] J.A.RILEY, "The Coarse Pottery From Berenice", J.A. Lloyd (ed.), Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) II. Suppl. Libya Ant. V.II, Tripoli 1979, 302, Fig.113 no.689.

[18] J.A.RILEY 1979, 303.

[19] O.VESSBERG , "Glass: typology, chronology", The Swedish Cyprus Expedition IV, 3. The Hellenistic and roman Periods in Cyprus, Stockholm 1956, 501, nos. 430-6, pl.CLXXVI, 8.

[20] F.F. JONES, "The Pottery" , H.Goldman (ed.), The Hellenistic and Roman Periods. Excavations at Gözlü Kule, Tarsus I, Princeton 1950, Fig.159, no.730, 734.

[21] H.S. ROBINSON, Pottery of the Roman Period. Chronology. The Athenian Agora V, Princeton NJ 1959, F 50.

[22] J.B. PRITCHARD, "The 1951 Campaign at Herodian Jericho", BASOR 125, 1951, 15, Fig.6.

[23] J.W.HAYES, Roman Pottery In The Royal Ontario Museum, Toronto 1976, 33-34, no.156-158.

[24] F.ZEVI/I.POHL, "Ostia Saggi di Scavo", Notizie degli Scavi, 24, Supplement I, 1971, 82, no.44.

lerliklerini M.S.1.yüzyılın ortalarına kadar sürdürürler ve yüzyılın sonuna kadar üretimleri sürer.

82/23 numara ile envantere kayıtlı olan tek kulplu testi de tamdır ve ağız çapı 3,7 cm., yüksekliği 24 cm. kaide çapı 6,8 cm.dir (Resim 3, Çizim 3). Bol mikalı, açık kiremit rengi hamura sahiptir. Kırmızı-kahverengi firnis kulpta ve kulbun altındaki gövde kısmında korunmuştur. Dik, yüksek dudaklı, kısa, ince boyunlu, torba biçimli gövdeli ve halka kaidelidir. Gövde üzerinde, boynun hemen altından başlayıp, gövdenin en geniş kısmında biten yivler görülmektedir. Benzer örnekler Berenice buluntuları arasındadır[25]. Bunlar ağız profillerinde çok az farklılık gösteren, gövde ve kulpları benzer olan Orta Roma İmparatorluk devrine ait testileridir. Bu tipte temel form, oluklu gövde ve yüksek kaidedir. Boyun az ya da çok silindiriktir ve tek dikey kulp dudaktan omuza iner. Formun üretimi M.S. geç 2.yüzyılda ve 3.yüzyılda artar.

Ödemiş ilçesi, Birgi Bucağı, Hacıhasan Köyü'nde, yukarıda tanıtılan seramiklerden başka, bu seramiklerle beraber 5 adet cam eser de bulunmuştur. 82/9 envanter numarası ile kayıtlı olan (Çizim 4), serbest üfleme ve aletle şekillendirme teknikleriyle biçimlendirilmiş cam kase[26] M.S. 2.ya da erken 3.yüzyıla tarihlenir[27]. Aynı tekniklerle şekillendirilmiş bir başka parfüm şişesi de 82/7 envanter numaralı eserdir[28] (Çizim 5) ve M.S.2.yüzyılın ikinci yarısı civarı bu eserin tarihi olarak uygun düşer. 82/6 envanter numaralı parfüm şişesi de serbest üfleme ve aletle şekillendirme teknikleriyle biçimlendirilmiştir[29] (Çizim 6). Paralel örnekler yardımıyla[30] M.S.2.yüzyıl orta-

[25] J.A.RILEY 1979, 386, Fig.139 no.1150, 1151.

[26] B. GÜRLER, Tire Müzesi Cam Eserleri, Ankara 2000, 50.

[27] O.VESSBERG 1956, Fig.43.6; C.SIMONETT, Tessiner Graberfelder, Monographien zur Ur-und Frühgeschichte der Schweiz III, Basel, 1941, 85, Taf.69; S. LANCEL, Verrerie antique de Tipasa, Paris 1967, no.195, pl.X, 4; M.BUCOVALA, Vase Antice de sticla la Tomis, Constanta 1968, no.35.

[28] B.GÜRLER 2000, 6.

[29] B. GÜRLER 2000, 60.

[30] J.W. HAYES 1975, Fig.9 no.259; D.B.HARDEN, "Ancient Glass", Antiquity 7, 1933, Pl.I, Fig.3; G. DE TOMASSO, Ampullae vitreae contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romano (I sec a.c.-III sec d.c.), Archaeologica 94, Rome 1990, Type 37; C.LIGHTFOOT /M. ARSLAN, Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu/ Ancient Glass of Asia Minor: The Yüksel Erimtan Colection, İstanbul 1992, no.43; Y. AKAT /N. FIRATLI /H. KOCABAŞ 1984, Res.54 d, no.137.

ları civarı tarih olarak önerilebilir[31]. M.S.2.yüzyılın ikinci yarısı-erken 3.yüzyılla tarihlenen[32] 82/5 envanter numaralı parfüm şişesi serbest üfleme ve aletle şekillendirme teknikleriyle biçimlendirilmiştir[33] (Çizim 7). 82/8 envanter numaralı eser serbest üfleme ve aletle şekillendirme teknikleri kullanılarak yapılmış bir vazodur[34] (Çizim 8). Bu vazonun da paralel örnekleri[35] M.S.4.yüzyılı tarih olarak gösterir.

Üç adet seramik ve beş adet cam eser aynı yerde topraktan çıkarıldıktan hemen sonra müsadere edilmiştir. Bu sekiz adet eser için çoğu kesin tarihli olan paralel örnekler yardımıyla Yukarıda önerilen tarihleri bir kez daha gözden geçirirsek, seramik eserlerden 82/23'nin M.S.geç 2.-M.S.3.yüzyıl, cam eserlerden 82/9'nin M.S.2. ya da erken 3.yüzyıl, 82/7'nin M.S.2.yüzyılın ikinci yarısı, 82/6'nın M.S.2.yüzyıl ortaları, 82/5'in M.S.2.yüzyılın ikinci yarısı-erken 3.yüzyıl biçiminde aynı zaman dilimine ait oldukları görülür. Bu beş eser için tarih M.S.2.yüzyılın ikinci yarısı ve erken 3.yüzyıl olmalıdır. Hatta M.S.2.yüzyılın sonları ve erken 3. yüzyıl daha doğru bir öneri olarak gözükmektedir. Olasılıkla bu beş eser aynı mezarın içinden çıkarılmıştır. M.Ö.3.yüzyıl sonu-M.Ö.2.yüzyıla tarihlenen 82/24, erken örnekleri Augustus devrine geç örnekleri Claudius devrine tarihlenen ve üretimleri M.S.1.yüzyılın sonuna kadar süren unguentarium tipine giren 82/22 , tarihi M.S.4.yüzyıl olarak önerilen 82/8 farklı mezarların buluntularıdır. Dolayısıyla bu eserlerin çıkarıldığı, Ödemiş ilçesi Birgi bucağı Hacı Hasanlar Köyü-'ndeki bu olası nekropolün, eldeki verilerle bugün için, M.Ö.3.yüzyıl sonundan M.S.4.yüzyıla kadar kullanıldığını söyleyebiliriz. Yakınında da ilişkili bir yerleşim yeri aramak gerekir.

Buluntu yeri olan Hacı Hasanlar Köyü yukarıda da belirtildiği gibi İzmir' in Ödemiş İlçesi Birgi bucağının 5 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Hacı Hasanlar Köyü'nün güney batısında Dioshieron, güney doğusunda Ko-

[31] J.W. HAYES, Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum, Toronto 1975, Fig.15 no.511-512; Y. AKAT /N. FIRATLI /H. KOCABAŞ, Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğu/Catalogue of Glass in the Hüseyin Kocabaş Collection, İstanbul 1984, Res.54 d, no.137.

[32] C.ISINGS, Roman Glass From Dated Finds, Archaeologia Traiectina II, Groningen/Djakarta 1957, 98; D.B.HARDEN, Roman Glass From Karanis, University of Michigan Studies, Humanic Series 41, Ann Arbor 1936,no.823-834.

[33] B.GÜRLER 2000, 62.

[34] B.GÜRLER 2000, 98.

[35] J.W.HAYES 1975, 85, 109, Fig.10 no.404.

loe (Kiraz), Daredda (Elbi yakınında) ve Tarigya/Targya (Akpınar Köyü yakındaki Çavuşdağı mevkii), Diginda (Kayacık Asar) ve Euadsa (Dioshieron ile Koloe arasında) antik yerleşimlerinin varlığı bilinmektedir. Hacı Hasanlar Köyü ve/veya yakın çevresiyle ilişkilendirilmiş antik yerleşimden bahseden yazılı kaynak yoktur. Fakat bu zengin buluntular bir nekropol alanının ve/veya bununla ilişkili bir yerleşiminin varlığını göstermektedir.

Resim 1- 82/24 envanter numaralı lekythos. Tire Müzesi.

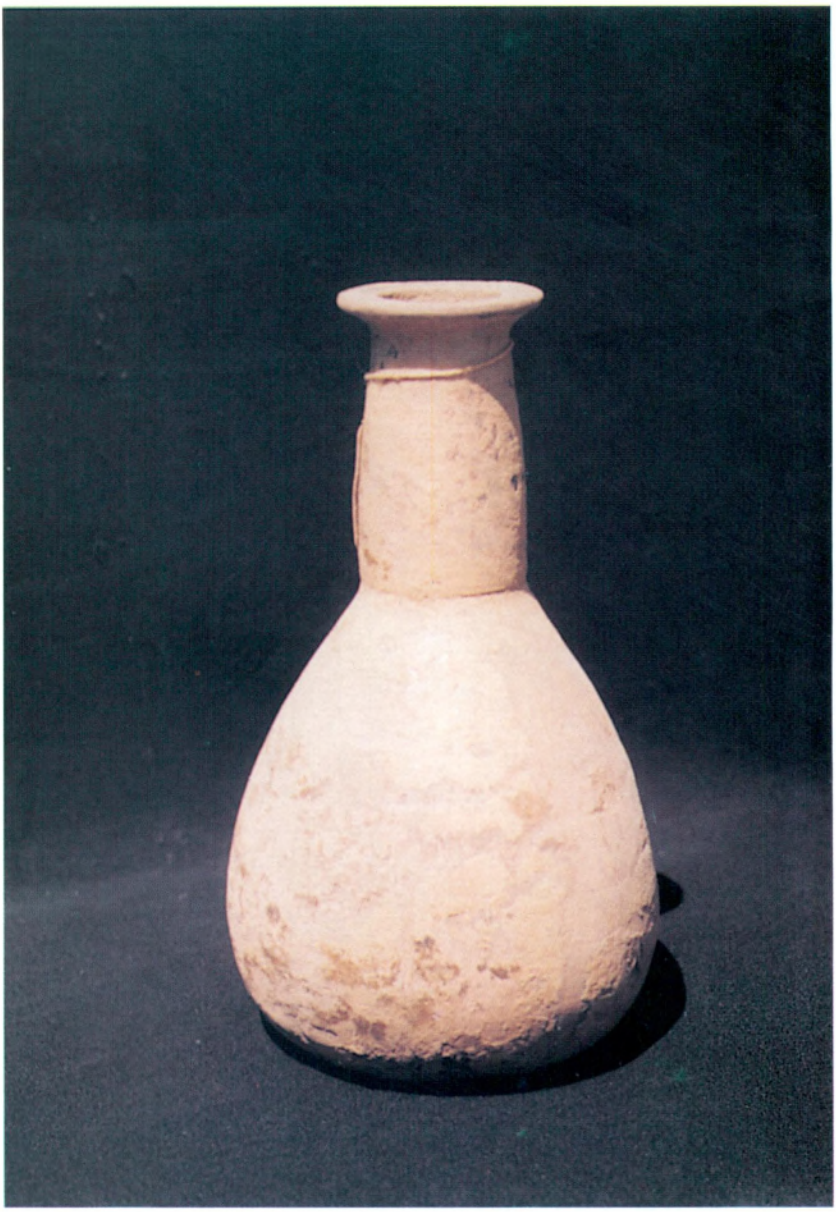

Resim 2- 82/22 envanter numaralı unguentarium. Tire Müzesi.

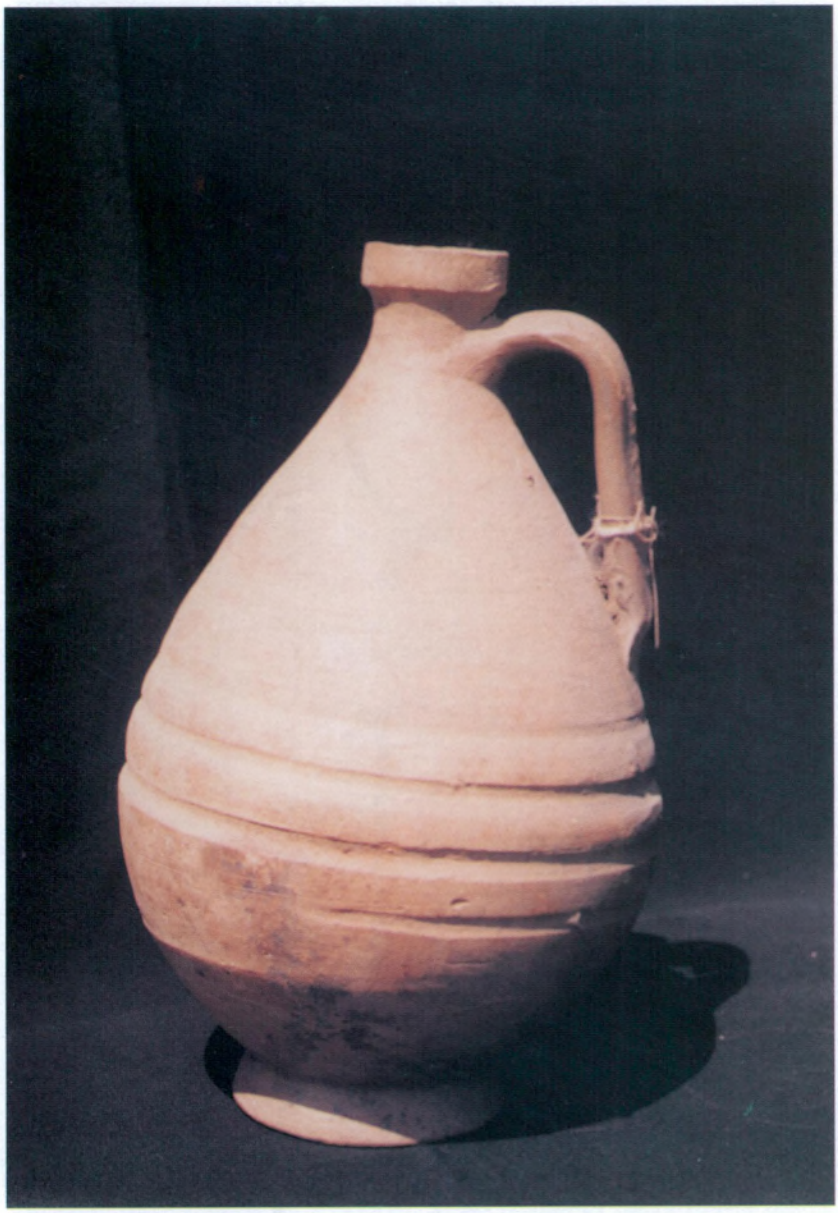

Resim 3- 82/23 envanter numaralı tek kulplu testi. Tire Müzesi.

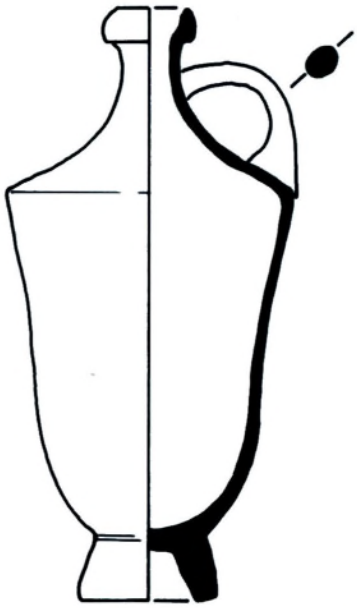

Çizim 1- 82/24 envanter numaralı lekythos.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

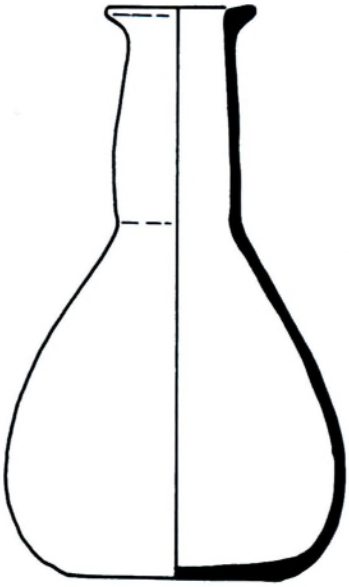

Çizim 2- 82/22 envanter numaralı unguentarium.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

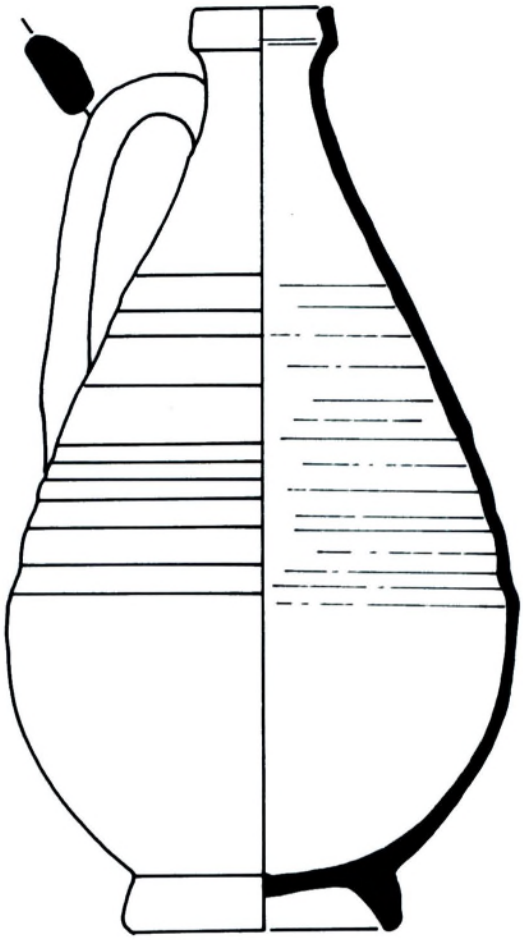

Çizim 3- 82/23 envanter numaralı tek kulplu testi.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

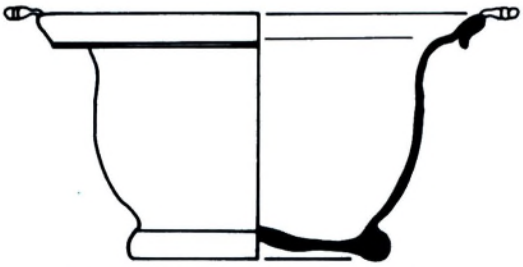

Çizim 4- 82/9 envanter numaralı cam kase.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

Çizim 5- 82/7 envanter numaralı cam parfüm şişesi.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

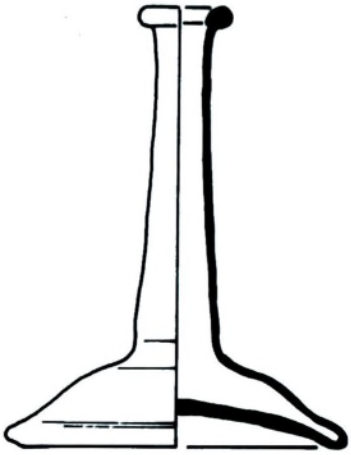

Çizim 6- 82/6 envanter numaralı cam parfüm şişesi.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

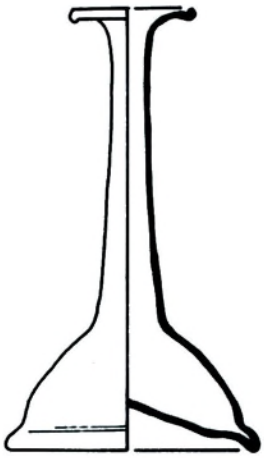

Çizim 7- 82/5 envanter numaralı cam parfüm şişesi.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

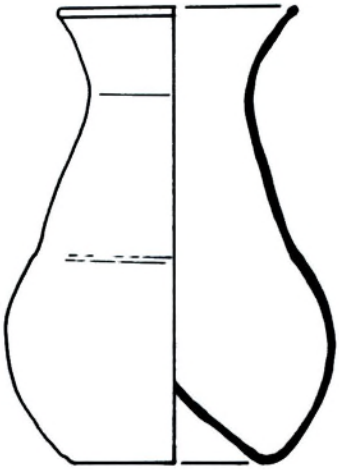

Çizim 8- 82/8 envanter numaralı cam vazo.
Tire Müzesi. Ölçek:1/2.

IOANNES CHRYSOSTOMUS'UN DÜŞÜŞÜ: DOĞU ROMA BAŞKENTİNDE DİN VE POLİTİKA*

TURHAN KAÇAR**

I. Giriş

Geç Roma İmparatorluğu'nda, din ve politika ayrılmaz bir ikili oluşturmuşlardır. Bu, sadece İmparatorluğun Hıristiyanlaşmaya başladığı IV. yüzyılın ilk çeyreği ve sonrasındaki bir faktör değil, esas kökleri Hıristiyanlaşma öncesinde bulunan bir olgudur. Esasen, pagan Roma'da, imparatorun *Pontifex Maximus* (=baş rahip) statüsüne sahip olması, (ve ayrıca kişiliğinin tanrısal bir niteliğe sahip olması), imparatorun, Hıristiyanlaşma süreci içerisinde, kilise işlerine müdahale etmesinin yasal çerçevesini oluşturmaktadır. İmparatorluk ile kilise arasındaki bu tür ilişkiler, aslında Constantinus'tan (306-337) önce başlar[1]. Ancak, hem doğrudan imparatorun, hem de saray yetkililerinin kilise işlerinde aktif olarak yer almaya başlamaları Constantinus ve sonrası dönemde ortaya çıkan bir faktördür. Bununla birlikte, IV. yüzyılda iktidarda bulunan Constantinus, oğlu II. Constantius (337-61) ve I. Theodosius (379-95) gibi güçlü imparatorlar, saray yetkililerinin kilise politikalarında belirgin bir şekilde görünür hale gelmelerini gölgelemişlerdir. 395'de Theodosius'un ölümü üzerine yerine geçen genç oğullarının (Doğu'da Arcadius, Batı'da Honorius) döneminde, onların gençliği ve tecrübesizliğinden dolayı, özellikle Doğu'da bürokrasi hem devletin iç ve dış politikalarında, hem de kilise ile ilişkilerinde çok daha fazla ön plana çıkmıştır. Bürokrasinin Doğu'da kilise işlerini yönlendirmeye kalkışmasının en iyi örneği, Ioannes Chrysostomus'un 398 yılında Constantinopolis (=İstanbul) piskoposluğuna

*Bu çalışmanın ilk müsveddesini okuyarak, çok değerli önerilerde bulunan ve beni çok ciddi hatalardan kurtaran sayın hocam Prof. Dr. Işın DEMİRKENT'e en kalbî teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Elbette bu çalışma içerisindeki muhtemel bütün hataların tek sorumlusu benim.

**Yard. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Tarih Bölümü.

[1] 268/9'da Suriyeli ve Anadolulu piskoposlar Antiochia piskoposu Samsatlı Paulus'u aforoz etmelerine rağmen, azledemeyince durumu İmparator Aurelianus'a bildirirler ve buradan aldıkları destekle Antiochia'ya yeni bir piskopos seçebilirler. Eusebius, *HE*, VII.30.19-20.

getirilmesi ve yine saray bürokrasisinin de karıştığı bir entrikayla kısa bir süre sonra, azledilerek sürgüne gönderilmesidir.

Ioannes Chrysostomus, 397 yılı sonlarında, imparatorluk emirnamesi ile Antiochia'dan (=Antakya) Constantinopolis'e getirtilerek, 26 Şubat 398'de, bürokrasinin belirleyici desteği ile başkent '*Yeni Roma*'nın piskoposu olarak takdis edildi[2]. Chrysostomus, kendisi için tamamen sürpriz olan bu atamada, ilk başlarda sarayın - ve İmparatoriçe Eudoxia'nın - tam desteğine sahipti. Buradan onun uzun bir piskoposluk kariyerine sahip olacağı sonucuna varmak mümkündü. Ancak, daha piskoposluğunun altıncı yılında (403 yılı sonbaharında), imparatorluk ailesinin girişimleriyle, Chrysostomus'un rakipleri tarafından oluşturulan bir sinod, onu ilk kez sürgüne gönderdi[3]. Ancak, sahip olduğu çok geniş popüler desteğin başkentte yaratabileceği potansiyel tehlike ve aynı zamanda imparatorluk ailesinin yaşadığı bir kazanın da etkisiyle İmparator, onu ertesi gün geri çağırmak zorunda kaldı. Ne var ki, aynı yılın sonuna doğru İmparator, Chrysostomus ile ilişkisini tamamen kesti ve onu ertesi yıl 20 Haziran 404'de tekrar sürgüne gönderdi. Bu defa geri çağrılma olmadı. Ioannes Chrysostomus 14 Eylül 407'de bulunduğu sürgün yeri Cucusus'dan (=Göksun / Maraş civarında bir antik yerleşim) bir başka yere, Karadeniz kıyılarında bir noktaya taşınırken Tokat civarında yolda öldü. Başlangıçta çok gelecek vaadeden Ioannes Chrysostomus'un kariyeri, böylece felaketli bir şekilde sona ermişti. Bu nasıl olabilmişti? Bu makalenin temel amacı Ioannes Chrysostomus'un azledilişinin gerisinde yatan faktörleri yani piskoposun görev süresi esnasında - isteyerek veya istemeyerek - yarattığı muhalif kitlenin oluşumunu ortaya koymaktır.

Eski Çağ kaynakları, Ioannes Chrysostomus'un düşüşünde, iki temel faktöre işaret ederler: Problemi tamamen kişisel çatışma temeline oturtan Palladius, Alexandria (=İskenderiye) piskoposu Theophilus'un (385-412 arası) ve başkentte bulunan bazı önde gelen ziyaretçi piskoposların entrikalarına dikkat çekerken, tarihçi Socrates, Chrysostomus'un siyasallaşmamış ilkeli

[2] Baur 1988, 1-14. Daha önceki bir çalışmamda Chrysostomus'un Constantinopolis'e piskopos olarak tercih edilmesinin nedenlerini, saray bürokratlarının kiliseyi kontrol etme arzuları çerçevesinde açıklamıştım. Bkz. Kaçar 2002b. Bu konuya ilişkin diğer çalışmalarımda olduğu gibi burada da Roma, Alexandria, Antiochia ve Constantinopolis Kilisesinin başındaki kişiler, patrik olarak değil de piskopos olarak anılacaktır.

[3] Grekçe *sinodos* toplantı, biraraya gelme, meclis demektir, erken kilise liderlerinin toplantıları doğuda sinod batı da ise *sinodos*un Latince karşılığı olan *concilium*dan gelen konsil olarak ifade edilir.

dindarlığının, Constantinopolis saray çevrelerinde yarattığı gerilime atıfta bulunmaktadır[4]. Kuşkusuz bu iki faktör ayrı ayrı ele alındığında, Chrysostomus'un düşüşünü açıklamak için çok yetersizdir. Ancak, bir arada değerlendirildiği zaman, problemin bir kısmını çözmektedir. Chrysostomus'un azledilmesinin gerisindeki tüm faktörleri anlamak için, bu azli sadece kişisel gerginlikler temelinde değil, daha çok hem içeride hem de dışarıda, dönemin politik yapılanmalarını bütün olarak görmek zorunda olduğumuz kesindir. Elbette, bu azil sürecinde sarayın rolü birincildir, çünkü bir piskoposu sürgüne gönderen yaptırım gücü, sadece sarayın merkezinde yer alan imparatorun iradesidir ve kilise işlerinde bir imparatorun iradesi de öyle keyfi şekilde oluşmamaktadır. Dolayısıyla burada temel problem, Doğu Roma sarayının kendi seçtiği bir piskoposu, sürgüne göndermeye nasıl ikna olduğudur. Aşağıda daha detaylı olarak incelenecek olan, Ioannes'in düşüşünün gerisindeki faktörleri şöyle sıralayabiliriz: a- Chrysostomus'un Constantinopolis kilisesine ve bağlı kurumlara çeki düzen verme girişimlerinin yarattığı gerilim; b- Başkentte yaşanan politik krizlerde yatıştırıcı rol oynayan Chrysostomus'un artan gücüne, bürokrasinin tepkisi; c- Karizmatik bir vaiz olan Chrysostomus'un, toplum üzerindeki nüfuzu ve ahlakçılığının özellikle üst düzey Constantinopolis kadınları arasında yarattığı hoşnutsuzluk; d- Chrysostomus karşıtı kilise içi muhalefetin, Alexandria - Constantinopolis rekabetiyle ciddi bir lider bulmaları ve onun etrafında Piskoposa karşı cephe açmalarıdır.

II. Düşüşe Yolaçan Dini Faktörler: Kilise'de Reform

Chrysostomus'un Constantinopolis kilisesindeki çalışmalarını konu alan kilise tarihçileri ve biyografisini yazan Palladius, onun piskopos seçilir seçilmez Constantinopolis kilisesinde bir dizi reformlara giriştiğini belirtmektedirler. Bu reformlar temel olarak; a- Constantinopolis kilisesi kadrolarına ve cemaatine çeki düzen verilmesi; b-Kilisenin maddi imkanlarının daha fazla yoksullar için kullanılması; c- Constantinopolis çevresindeki manastırlarda yaşayan keşişlerin manastır felsefesine uygun olarak daha izole bir hayata zorlanması, olarak özetlenebilir. Chrysostomus'un el attığı konulardan bir

[4] Socrates *HE*, VI.21. Modern çalışmalarda özellikle Liebeschuetz 1984, s. 85-111'de Chrysostomus'un çevresine dikkat çekiyor. Dilimizde bulunan Bizans tarihine ilişkin genel eserlerde Chrysostomus ayrıntılı olarak incelenmiş değildir. Bunun tek istisnası Chrysostomus'un piskoposluğu ve karakteri üzerine kısa bir özet niteliğindeki Vasiliev'in eseridir. Vasiliev 1943, 118-9,

diğeri de, Constantinopolis kilisesinin adli kontrol sahası dışına düşen bölgelerdeki kilise işlerini de organize etmeye teşebbüs etmesidir[5].

Constantinopolis kilisesine çeki düzen vermeyi amaçlayan reformların en başta geleni, birinci dereceden akrabaları (anne, kızkardeş, teyze, gibi) olmayan kadınlarla gönüllü bekarlık (bakirelik) hayatı çerçevesinde birarada yaşayan ruhban sınıfı mensuplarının, bu hayata son vermeye zorlanmasıdır. Birinci Genel Nicaea (=İznik) konsilinde (325) ve önceki sinodlarda yasadışı ilan edilen bu yaşam tarzının kökleri üçüncü yüzyıla kadar geri gitmektedir[6]. Ancak özellikle Constantinopolis çevresinde yaygın bir şekilde 'ideal erdemi' gösterme ve 'cinsiyet ayrımını ortadan kaldırma' adına, din adamları ile kendilerini 'bakireliğe' adamış kadınlar bir arada yaşıyordu[7]. Piskoposun insan tabiatına aykırı bularak son vermeye çalıştığı bu 'gönüllü bekarlık hayatı' kuşkusuz bu tür hayat sürenler arasında ona karşı büyük bir öfkenin doğmasına yolaçacaktır[8].

Chrysostomus'un yaptığı bir başka düzenleme, Başkent kilisesinde, Bizans üst sınıfları için tertiplenen ziyafetleri kaldırması ve kendisinin de gelen ziyafet davetlerini geri çevirmesidir[9]. Bunun için pek çok açıklamalar bulunabilir. Nitekim Palladius, Chrysostomus'un manastır hayatı günlerinden kalma bir diyet alışkanlığına işaret ediyor ve ayrıntılı ziyafet sofralarının sağlık sorunlarına neden olduğunu belirtiyor. Bunun yanısıra, Palladius, sıkı bir dindar olan Chrysostomus'un ziyafet sofralarını bir günah kaynağı olarak gördüğünü yazıyor[10]. Kuşkusuz bunlar bir din adamı için hayran olunacak özelliklerdir. Ancak Constantinopolis gibi bir başkentte, ziyafetler sadece

[5] Chrysostomus, Antiochia piskoposu Flavianus'un, Roma tarafından tanınmamasını sona erdirecek bir girişimde bulunurak, Roma ve Antiochia kiliselerini barıştırır. Bu girişim, Alexandria piskoposu Theophilus'un ne kadar kıskançlığını çekti bilemiyoruz ancak, sorun Chrysostomus'un önayak olması ve Theophilus'un da yardım etmesi (veya etmek zorunda kalması?) neticesinde çözülür. Bkz. Sozomenus *HE*,VIII.3; Baur 1988, 18 vd; reformları için ayrıca bkz. Baur 1988, 56-71.

[6] Elvira (İspanya'da) konsili (M.s. 305) *kanon* 27; Ancyra (Ankara) sinodu (314-324?) *kanon* 19; İznik konsili *kanon* 3, adı geçen *kanon*lar için bkz. Jonkers 1954, 11 ve 34; Percival 1899, 71; Hefele 1871, 148 ve 218-19. Hatta III. yüzyıl ortalarında yaşayan Carthago (=Kartaca) piskoposu Cyprianus (248-58), bu tür birlikteliklerin ideal erdemi yansıtmadığını bilakis çarpıttığını yazıyordu. Cyprianus'un görüşleri için bkz. Cyprian[us], *On Chastity*, s. 587-92.

[7] Palladius, *Dialogue* 5.

[8] Isaac adlı bir keşiş lideri, Chrysostomus'un azline karar veren Çınar sinodunda aleyhte şahitlik yapacağına ilişkin bkz. aşağıda dipnot 14.

[9] Liebeschuetz 1984, 88 vd.

[10] Palladius, *Dialogue* 12.

yemek yenilen yerler olarak değil, daha çok piskoposun üst düzey cemaati (yani saray bürokrasisi) ile yanyana geldiği anlar olarak da önemlidir. Bu tür buluşmalarda üst sınıflar dertlerini piskoposa anlatabildiği gibi (çünkü Eski Çağ'da piskopos aynı zamanda cemaatinin patronudur), piskopos da cemaatine kendi icraatını izah edebilme fırsatı buluyordu[11]. Buna ilaveten Chrysostomus'un seleflerinin çoğunun saray ve Constantinopolis ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurduğu hesap edilirse (meselâ selefi Nectarius zaten saraydan gelme birisiydi), onun yemeklerini yalnız yeme alışkanlığının, üst sınıflar ile arasında kelimenin tam anlamıyla bir iletişimsizliğe yol açtığı kuşkusuzdur. Üst sınıfların piskoposun bu tür davranışlarını kendilerini önemsememe olarak yorumladıklarını da dikkate alabiliriz. Dolayısıyla piskoposun kendisini izah edecek fırsatlar yaratmaması ve dahası bu fırsatlardan kaçınması, saraylıların ona karşı negatif bir tutum takınmasına neden olacağına şüphe yoktur.

Piskoposun saray ile kilise mensupları arasına koyduğu mesafeyi, sarayın kilise işlerine müdahelesini engelleme ve netice olarak da kiliseyi daha bağımsız bir kurum haline dönüştürme düşüncesi olarak da izah edebiliriz. Gerçekten, Doğu Roma sarayının bürokratları bir yanda Batı'ya karşı kendi siyasi güçlerini istikrara kavuşturmaya çalışırken, öbür taraftan da başkentte kiliseyi de kontrolleri altına almaya çabalıyorlardı, çünkü Chrysostomus gibi taşralı bir vaizi başkente piskopos yapmaktaki esas amaçları, onu daha kolay kontrol etmek ve kiliseden taleplerini daha rahat kabul ettirmekti. Nitekim, 400 yılı başlarında Eutropius, Chrysostomus'un karşı çıkmasına rağmen, kilisenin etkin koruyuculuk fonksiyonunu ortadan kaldıran bir yasa hazırlamaya girişir. Buna göre kiliseye sığınan suçlular doğrudan imparatorluk yetkililerine teslim edilecekti. Ancak daha bu yasa hayata geçirilmeden gözden düşen Eutropius'un canını kurtarmak için kiliseye sığınması da ilginç bir ironidir[12].

Chrysostomus, sadece kendi kilisesinin günlük hayatını mütevazileştirmeye çalışmakla kalmadı. Dahası, Constantinopolis çevresinde halkla çok yüz göz olan keşişleri de manastırlarına dönmeye zorladı. Kilise tarihçisi Sozomenus'un anlattığına göre, kendi hücrelerinde kalıp izole bir hayat yaşamaları beklenen keşişlerin, sık sık kent sokaklarına görünmelerini ve zahiri

[11] Piskoposun Eski Çağ toplumunda rolü için bkz. Chadwick 1991, 1-14; Liebeschuetz 1997, 113-125; Hunt 1998, 238-276.

[12] Socrates, *HE*, VI.5; Sozomenus, *HE*, VIII.7.

prestij (ve maddi destek!) aramalarını, Chrysostomus manastır felsefesine aykırı buluyor ve onun için bu tür keşişlere karşı özel veya kamusal alanlarda azarlayıcı bir tutum takınıyordu[13]. Elbette bu durum piskopos ile keşiş liderleri arasında büyük bir düşmanlık doğurdu ki, Palladius'un sahte keşiş diye andığı Isaac adlı bir keşiş lideri, Chrysostomus 403'de Çınar sinodunda yargılandığı zaman, piskoposa karşı onyedi farklı suçlama getirmişti[14]. Keşişlerin hayatını düzenleme girişiminden kaynaklanan çatışma, daha çok piskoposun biyografisini yazan Palladius tarafından verildiği için, önyargılı olma ihtimali çok kuvvetlidir. Ancak devrin keşişleri çoğunlukla yazıyla ilgilenmiyorlardı, dolayısıyla çatışmanın onlar tarafından nasıl göründüğünü anlayabilecek durumda değiliz. Görülen o ki, manastırlarda yaşayan keşişlerden beklenen izole bir hayat tarzı ve bir keşişin kendi geçimini temin etmesi zarureti, Constantinopolis'te pek yaygın bir olgu değildi, çünkü zengin Hıristiyan politikacılar, bu keşişlere karşı oldukça cömert davranıyorlardı[15]. Keşişler de bu politikacılar (ve genelde politikacı piskoposlar için) için önemli bir popüler destek veriyorlardı[16]. Sonuç olarak keşişler, kendi emekleriyle geçinme yerine, halktan topladıkları sadakalarla miskin bir hayata alışmışlardı.

Chrysostomus ile keşişler arasında ortaya çıkan çatışmayı sadece piskoposun bu kitleyi disipline etme girişimleriyle açıklamak, sorunun teolojik boyutunu perdelemektedir. Dördüncü yüzyıl boyunca Constantinopolis'te Aryanist piskoposlar, İmparator Theodosius'un iktidarına kadar çok etkin olmuşlardı ve manastır hayatını kente tanıtan ve ilk manastırları kuranlar da bu Aryanist piskoposlardı. Erken kilise kaynaklarında yarı-Aryanist Constantinopolis piskoposu Macedonius'un (349-360), kent çevresinde pek çok manastır kurdurduğu kaydedilmektedir[17]. Dolayısıyla, keşişlerin önemli bir kısmının teoloji olarak hâlâ Aryanist veya yarı-Aryanist gruba dahil olduklarını kesindir. Bunlar niçin daha önce Nectarius zamanında ciddi tehdit oluşturmamışlardı sorusuna gelince, bunun cevabı kuşkusuz Nectarius'un toleranslı

[13] Palladius, *Dialogue* 8 (s.56); Sozomenus, *HE*, VIII.9.

[14] Liebeschuetz 1984, 90.

[15] Sozomenus, *HE*, VIII.9; Liebeschuetz, bu tür keşişlerin önde gelen lideri olan Isaac ile Constantinopolis hükümetinin üst düzey mensupları arasındaki bağlantıya işaret eder. Liebeschuetz 1984, 93 vd.

[16] Keşişler sadece devlet idaresine talip olan politikacılar için değil, ama aynı zamanda Kilise politikacıları içinde önemli bir 'kutsal' destek oluyordu. Alexandria piskoposu Athanasius (328-373), kentte Aryanistlere karşı, konumunu güçlendirmek için ilk Hıristiyan Mısırlı keşiş Anthonius'un yardımına başvurmuştu. Athanasius, *Life of Antony*, 69.

[17] Socrates, *HE*, II.38.

tutumu dikkate alınarak verilebilir. Aslında üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda keşişlerle piskoposların ilişkisi sürekli dalgalı olmuştur, çünkü piskoposların disiplin talep etmelerine rağmen, keşişlerin agresif ve disiplinsiz davranışları özellikle kent piskoposlarını önemli ölçüde rahatsız etmekteydi[18]. Buna karşılık, keşişler piskoposlar tarafından zaman zaman kendi politik mücadelelerinde popüler destek enstrümanı olarak da kullanılmıştır. Bunun en iyi örneği piskoposların özellikle pagan tapınakların yıkılması için giriştikleri faaliyetlerde keşişlerden kolluk gücü olarak faydalanmaları[19] ve Alexandria piskoposlarının kent içi ve kent dışı faaliyetlerinde yine keşişlerin popüler desteğine müracaat etmesidir[20].

Birinci önceliği yoksullara yardım olan Chrysostomus, Constantinopolis kilisesinde bir dizi mali düzenlemelere girişir. Yukarıda bahsettiğimiz kilise ziyafetlerinin iptalinin ekonomik boyutunu dikkate alırsak; piskopos kilisenin bu işlere harcayacağı paralardan tasarruf ediyordu. Aynı zamanda bu işlerde çalışan kişileri de aşevi, hastane gibi diğer kilise kurumlarına naklederek[21] ya da işlerine son vererek önemli bir personel tasarrufu da yapıyordu. Chrysostomus, bu şekilde veya kişisel gayretleri sonucu biriktirdiği tasarruflarını ve selefi Nectarius'un Aziz Havariler Kilisesi'nin dekorasyonu için satın aldığı mermerler ile kilise demirbaşına kayıtlı pekçok değerli eşyaların satışından elde ettiği gelirleri, kiliseye bağlı hayır kurumlarını finanse etmekte kullanmıştır[22]. Özellikle dekoratif malzemelerin ve kıymetli eşyaların satılması her ne kadar iyi niyetle yapılmış olursa olsun, kilisenin finansı ile ilgilenenler için bunun çok da zekice olduğunu söylemek zordur. Gerçekten, Ioannes, Çınar sinodunda bu konularda suçlanacak ve özellikle selefi Nectarius'un kardeşi Arsacius, aleyhte şahitlik yapacaktır[23]. Aynı Arsacius'un Ioannes'in yerine piskoposluğa seçildiğini ancak idaresinin sadece bir yıl civarında sürdüğünü not etmeliyiz[24].

Chrysostomus'un çabaları sadece kendi kilise çevresine çeki düzen vermekle sınırlı kalmadı. Kendi otorite alanı dışında olmasına rağmen Ephesus (=Efes) kilisesinin işlerine de müdahele etti. Ioannes, 400 yılı içerisinde Ep-

[18] Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz. Chadwick 1993, 45-61.
[19] Fowden 1978, 69 vd.
[20] Haas 1997, 295 vd.
[21] Palladius, *Dialogue*, 5 (s.39); Liebeschuetz 1984, 88-9; Kelly 1995, 115-127
[22] Palladius aynı yer.
[23] Palladius, aynı yer; Kelly 1995, 251 vd; Liebeschuetz 1984, 89.
[24] Palladius, *Dialogue* 11 (s.69).

hesus piskoposu hakkında yolsuzluk şikayeti alınca hemen harekete geçmek istediyse de, başkentte çıkan bir siyasi krizle -aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacak- eş zamanlı olarak Ephesus piskoposunun ölümü, hareketini geciktirdi[25]. Başkentteki krizin atlatılması ve Ephesus kilisesine piskopos seçiminin yapılamaması üzerine, Chrysostomous Ephesus'a davet edildi. Çevre kentlerden gelen yetmiş civarında piskoposun katılımıyla topladığı sinodda iki aday arasında seçim yapamayan Chrysostomus, Constantinopolis kilisesinden beraberinde getirdiği Kıbrıs asıllı diyakon Heraclides'i Ephesus'a piskopos olarak atadı[26]. Buna ilaveten dönüşünde Asia eyaletinde - Nicomedia piskoposu dahil - altı veya onaltı piskoposu görevlerinden azlederek yerlerine yeni atamalar yaptı[27]. Yapılan değişiklikler kilisede barışı temin edecek yerde büsbütün bozmuş olmasına rağmen İmparatorun sağladığı askeri destek sayesinde sorun geçici olarak donduruldu[28].

Chrysostomus'un Ephesus seferi, İmparatorun tam desteği olmasaydı başarılması güç bir işti, çünkü devrin kilise yasaları henüz Constantinopolis kilisesinin adlî yargı alanını Ephesus ve Asia eyaletini içine alacak kadar genişletmemişti. II.Genel Constantinopolis konsili (M.s. 381), her ne kadar Constantinopolis'i doğunun başkenti olması nedeniyle, kilise hiyerarşisi içinde Roma'dan sonra ikinci sıraya yerleştirmişse de, piskoposun Trakya dışında kalan eyaletlerin işlerine müdahale etmesi henüz bir gelenek değildi. Dahası aynı konsilin bir başka yasaması, büyük piskoposlukların sınırlarını çizerek, Constantinopolis'in nüfuz alanını da daraltıyordu[29]. Dolayısıyla,

[25]Bu kriz, Got asıllı *magister militum* (=general) Gainas'ın üç önde gelen saraylıyı rehine almasıdır ve İmparator, Piskopos'tan rehinelerin kurtarılması için aracı olmasını talep eder. Socrates, *HE*, VI.6; Sozomenus, *HE*, VIII.4; Zosimus, V.19-22; Jones 1964, 177-79.

[26] Socrates, *HE*, VI.11; Sozomenus, *HE*, VIII.6; Baur 1988, 137-54; Kelly 1995.

[27] Palladius, Theophilus'un Chrysostomus'u onaltı piskoposu azlaetmekle suçladığını ancak gerçekte altı piskoposun azledildiğini yazar ve bunlara kamu hizmetinden muafiyet sağlandığını da ekler. Palladius, *Dialogue* 15 (s.98)

[28] Sozomenus, *HE*, VIII.6, Nicomedia (=İzmit) kilisesine yeni yapılan atamadan sonra kentte isyan çıktığını ancak yine de askerlerin ayaklanmayı bastırdıkları yazar. Azledilen bu piskoposların Çınar sinodunda, Theophilus'un yanında Chrysostomus'un rakipleri arasında yerlerini alacaklardır.

[29] II. Genel konsilin yaptığı yasamalar (kanon) için bkz. Jonkers 1954, 107-108; Percival 1899, 176-77. Kanon 2 : "Piskoposlar kendi sorumluluk alanları dışında bulunan kiliselere gitmeyecekler ne de buraların işlerine karışacaklar. Yasalara göre Alexandria kilisesi Mısır'daki kilise işlerini idare etsin; Doğu'nun (Suriye) işlerini sadece doğulu piskoposlar idare etsin ki, burada öncelik mevcut olan İznik (Nicaea) yasamalarına göre Antiochia'nındır; Asyalı piskoposlar (Roma zamanında eyaletlerin sınırları zaman zaman değişmekle birlikte, eski Bergama Krallığı'nın arazisi Asya eyaleti olarak düzenlenmiştir ki, bugün yaklaşık batı

Chrysostomus imparatorluk desteği olmadan, piskoposluğunun etki alanını genişletemezdi. Constantinopolis kilisesinin Doğu eyaletleri üzerindeki nüfuzu ancak 451'deki Chalcedon (=Kadıköy) konsilinin bir yasaması neticesinde onaylanacaktı[30].

III. Başkentte Krizler, Kıskançlıklar ve Politik Entrikalar

399-400 yılı erken Bizans'ın başkentinde politik krizler dönemidir. Krizlerin temel nedeni, saray çevresindeki politikacılar arasında yaşanan iktidar çatışmaları olarak tespit edilebilir. 399 yılı ortalarında, Chrysostomus'un piskopos olarak atanmasında baş aktör olan *praepositus sacri cubiculi* (=İmparatorun baş mabeyincisi) Eutropius, birden gözden düşer ve hayatını kurtarmak için kiliseye sığınır. Eutropius Roma İmparatorluk tarihinde bir hadımın ve eski bir köle olarak *consul*luk makamına kadar yükselebilen ve *patrici* sınıfına giren ilk örnektir[31]. Bunun yanı sıra, Eutropius'un İmparator üzerindeki etkisi, nüfuzunu materyal zenginliğe çevirme becerisi ve daha da önemlisi diğer saraylılara karşı çevirdiği entrikalar, önde gelen çok sayıda politikacının kıskançlığına ve öfkesine yol açmıştır[32]. Eutropius'un düşüşünde bir başka faktör de, İmparator Theodosius'un 395'de ölümünden kısa bir süre önce oğulları Honorius ve Arcadius'a hâmi olarak bıraktığı Stilicho[33] ile arasındaki rekabettir. Stilicho'nun, Vizigot baskısını azaltmak için 397'de Balkanlara yaptığı akınlar, hem Got toplumlarını Constantinopolis hükümeti için bir problem haline getiriyor, hem de Stilicho'nun Doğu Roma başkentindeki politikalara daha fazla müdahale etmesini mümkün kılıyordu. Eutropius, Stilicho'nun Batı'daki kontrolünü destabilize etmek ve Constan-

---

Anadolu'nun önemli bir kısmını oluşturur.) Asya eyaletinin işlerini idare etsinler; Pontuslular Pontusu ve Trakyalılar ise Trakyayı yönetsinler"

[30] 451'de Alexandria - Constantinopolis rekabetinin bir parçası olarak toplanan Dördüncü Genel Chalcedon (Kadıköy) konsili otuz *kanon* yayınlamıştır. Kanonların metni için için bkz. Percival 1899, 267-291; bu konsilin 28. Kanonu (s.287) Constantinopolis'in Doğu kiliselerinin merkezi olduğu gerçeğini vurgular.

[31] Eutropius'un tam kariyeri için bkz. *PLRE* II 440 vd.

[32] Socrates, *HE*, VI.5; Sozomenus, *HE*, VIII.7; Zosimus, V.9-10.1-5. 397/98'de Hunlara karşı kazandığı başarıların bir ödülü olarak. Eutropius bu başarısını birazda, Doğu sarayında Rufinus'un gücünü zayıflatmak isteyen batıdaki general Stilicho'nun kendisine yardımına borçludur. Zosimus, V.8.1; ancak daha sonra Eutropius ile Stilicho arasında da ipler gerilecektir. Zosimus, V.12

[33] Stilicho'nun kariyerindeki çok tartışmalı bir bölüm olan bu durum herhangi bir fermanla belirtilmiş olmayıp daha ziyade Stilicho'nun kendi iddiasıdır ya da Theodosius ile aralarındaki gayri resmi anlaşmadır, çünkü Stilicho ile imparatorluk ailesi evlilik bağlarıyla birbirine yakındır. Bkz. Zosimus V.4.1, ve 4.3.

tinopolis sarayına müdahalesini önlemek için, 398'de Afrika'da çıkan Gildo isyanını destekler,[34] ancak ertesi yıl kendisi de bir başka Got tehdidiyle yani Tribigildus'un isyanıyla karşı karşıya kalır. Bu isyanı bastırmak için yapılan atamalarda yaşanan bir hayal kırıklığı Eutropius'un tam olarak sonunu getirir. İsyanı bastırmak için Got general Gainas, doğrudan İmparatora bağlı bir generallik isterse de, Eutropius, Bizans sarayındaki etkili çevrelerin Got korkusunu kullanarak bu atamaya engel olur[35]. Gainas, Constantinopolis sarayında etkili bir isim olan Aurelianus ile birlikte hareket ederek isyancı Tribigildus ile anlaşır ve Arcadius'tan bu olayların sorumlusu olarak Eutropius'un kellesini ister. İmparator, eşi Eudoxia'dan gelen baskıyla, Eutropius'un bütün makam ve rütbelerini aldığını ilan eder, çünkü Eudoxia da Eutropius'un İmparator üzerinde kurduğu etkinlikten rahatsız olmaktadır[36]. Bir rivayete göre, Eudoxia ile İmparator Arcadius'un evliliğine aracılık eden Eutropius, İmparatoriçe'nin yüzüne karşı gayet alaycı bir şekilde 'nasıl İmparatorla evlenmesini sağladıysa, İmparatorun onu boşamasını da sağlayabileceğini' söyler[37]. Bütün bu tepkilerin odağındaki Eutropius aslında kiliseden de tepki görecektir çünkü daha önce hazırladığı bir yasa tasarısı ile kiliseye iltica edenlerin kilise liderlerince korunmasını engellemeye çalışmaktadır[38]. Netice olarak başkent sarayında çevrilen siyasi bir komplo ile Eutropius bir anda bütün yetkilerini ve unvanlarını kaybeder[39].

Korku içindeki Eutropius, kaderin bir cilvesi olarak suçlu sığınmacılara yuva olmaması için yasa hazırladığı kiliseden başka iltica edeceği bir yerin olmadığını görür ve kiliseye koşar[40]. Chrysostomus, Eutropius'u gelen saray yetkililerine teslim etmediği gibi, uzunca bir süre korur ve hayatının bağışlanması için hem İmparatoru hem de kamuoyunu *Eski Ahid*'den yaptığı bir alıntı etrafında ördüğü, dünya hayatının faniliği üzerine etkileyici vaazlarıyla ikna eder[41]. Neticede Eutropius, önce Kıbrıs'a sürülür, ancak daha sonra

[34] Zosimus, V.11.

[35] Liebeschuetz 1990. Batı ve Doğu Roma'da barbar problemi için ayrıca bkz. Jones, 1964, 182-192; Cameron 1993a, 133-150, özellikle s. 147 vd; Cameron 1993b, 33-56; Heather 1998, 499-515.

[36] Zosimus, V.12.1, Eutropius'un İmparator üzerindeki etkisine dikkat çeker.

[37] Zosimus, V.3; Liebeschuetz 1984, 101 vd.

[38] Socrates, *HE*, VI.5; Sozomenus, *HE*, VIII.7.

[39] Zosimus, V.18.1. Socrates, *HE*, VI.5; Sozomenus, *HE*, VIII.7; Baur 1988, 104-128.

[40] Socrates, *HE*, VI.5; Sozomenus, *HE*, VIII.7.

[41] John Chrysostom, *On Eutropius Homily I ve II*, metin için bkz. Meyer & Allen 2000, 132-39. *Eski Ahid* Vaiz 1.1-2. "Yeruşalimde kral olan Davud'un oğlu Vaizin sözleri. Boşların boşu, Vaiz diyor, boşların boşu, her şey boş". Chrysostomus'un bu hutbesi, aynı zamanda

başka entrikalarda araya girince saray tarafından tekrar Constantinopolis'e geri getirilir ve daha sonra Chalcedon'a (=Kadıköy) götürülerek orada yargılanır ve idam edilir[42].

Chrysostomus'un ilk anda Eutropius'u saray yetkililerine teslim etmemesi ve daha sonra da, hayatının bağışlanması için halkı ve İmparatoru ikna etmesi, başta İmparatorun eşi Eudoxia olmak üzere Eutropius'un düşmanları ile arasında bir gerilime yol açtığı kuşkusuzdur. Elbette, piskoposun halk nezdinde karizmatik bir güç haline gelmesi yönetici elitin hiç te hoşnut olmayacağı bir durumdur. Çünkü geç Roma İmparatorluğunda Roma, Milano, Antiochia ve Alexandria gibi bütün diğer büyük kentlerin ve Constantinopolis halkının, karizmatik bir lider bulduğu zaman kolayca manipüle edilebileceği, saraydaki politikacıların dikkate aldıkları bir konudur. Gerçekten Constantinopolis kamuoyunun, geçmişte ve sonraki yüzyıllarda meydana gelen bazı önemli hadiseleri hesaba katarak dini ve politik konularda etkin rol oynadığını unutmamalıyız[43].

Eutropius'un düşüşü başkentte çıkan krizin sadece bir yarısıdır. Bu krizin ikinci kısmı yine Gainas kaynaklıdır. Gainas, askeriyenin en alt kademelerinden başlayarak generalliğe kadar yükselmiş Got asıllı bir subaydır. Ancak hedefinin en yüksek memuriyeti elde etmek hatta sarayı ele geçirmek olduğu ifade edilmektedir[44]. Eutropius'un, Gainas-Aurelianus işbirliği neticesinde ortadan kaldırılmasından sonra,[45] Gainas kendisinin asıl rakibinin Aurelianus olduğunu farkeder. Bu defa kendisi isyan ederek, Arcadius'tan *consul* Aurelianus, eski *consul* Saturninus ve bir başka saraylı olan Ioannes'in -piskopos değil- kendisine teslimini ister. Gainas'ın Got kökeni problemin etnik kaynaklı olduğuna dair kuşkular doğuruyorsa da, esas sorun yine saraylılar arasındaki entrikalardır, çünkü bu kriz sırasında Gainas'ın en önde

---

Eutropius'un görevini kötüye kullandığı alanlar için de önemli bir belgedir, çünkü o, sadece Eutropius'u korumuyor ama aynı zamanda onun bütün kötülüklerini de sayıp döküyor. Piskoposun, Eutropius'u hem imparatorluk yetkililerine teslim etmeyerek koruması ve hem de acıma duygusu göstermeden suçlarını sayıp dökmesi muhalifleri tarafından çok eleştirilecektir. Sozomenus *HE*, VIII.7.

[42] Zosimus, V.18.2; Socrates, *HE*, VI.5; Sozomenus, *HE*, VIII.7; *PLRE* I, s.128-29.

[43] 341'de piskopos seçimlerinde isyan eden halkın İmparatorun generali Hermogenes'i öldürdüğünü, Socrates, *HE*, II.13; Gregorius'un, Constantinopolis halkının teolojik tartışmalara ilişkin duyarlılığını yansıtan gözlemlerini yukarıda aktarmıştık. Çok iyi bilinen bir başka hadise olarak, Iustinianus devrindeki Nika isyanını (532) hatırlatmalıyız.

[44] Zosimus, V.14.3.

[45] Eutropius'u Kadıköy'deki mahkemede yargılayan heyetin başında Aurelianus vardır, Philostorgius, *HE*, XI.6; *PLRE* I, s.128-9 440 vd.

gelen müttefiki, eski consul ve Doğu'nun *preafectus praetorio*'su olan Caesarius idi ki, Caesarius aynı zamanda yukarıda adı geçen Aurelianus'un kardeşidir[46].

Başarılı diplomatik girişimler neticesinde rehineler Constantinopolis'e dönerler ve kriz kısa sürede önlenir. Bu diplomasi trafiğinde Chrysostomus ne gibi bir rol üstlendi? Bu nokta çok açık olmamakla birlikte, ikinci kriz arefesinde Ephesus kilisesinde ortaya çıkan bazı yolsuzluk hadieselerini araştırmak üzere Asya eyaletine gitme hazırlığı içerisinde olan Chrysostomus, İmparatorun talebiyle yolculuğunu erteler[47]. İmparatorun talebi muhtemelen arabulucu olması içindir, çünkü İmparator onun Gotlar üzerinde etkili olduğunun farkındadır. Gotlar'ın ilk piskoposu olan Ulfila (311-383), Aryanist piskoposlar tarafından takdis edilerek, Got toplumlarına misyona gönderildiği için, Gotlar genellikle Aryanizm mezhebindendir[48]. Onun için Chrysostomus, daha piskoposluğunun ilk dönemlerinden itibaren Gotları ortodoksluğa döndürmek için çalışmaya başlamış ve başkentin Got ileri gelenleri ile sıcak ilişkiler kurmuştur[49]. Ancak rehine krizinin çözülmesinde piskoposun arabuluculuğu mu etkili oldu yoksa başka faktörler mi vardı şimdilik çok açık değildir. Şayet Ioannes'in arabuluculuğu etkili olduysa, bu ona daha fazla düşman kazandıracaktır. Çünkü piskoposun bu gücü saray içerisinde daha fazla kıskançlığa yolaçacaktır. Kilise tarihçilerinin naklettikleri bir olay, Chrysostomus'un gücünü göstermesi bakımından çok önemlidir. Sozomenus ve Theodoretus, İmparator'un huzurunda, piskopos ile Gainas arasında yaşanan diplomatik bir tartışmayı naklederler. Bütün diğer Gotlar gibi bir Aryanist Hıristiyan olan Gainas, İmparator'dan Aryanistler için kent surları içerisinde bir kilise ister, çünkü dini sapkınların kent surları içerisinde ibadet etmeleri Theodosius tarafından yasaklanmıştı[50]. Chrysostomus, Gainas'ın talebine şiddetle karşı çıkar ve Arcadius'a babası Theodosius'un fermanını hatırlatarak, kentte bir çok kilise olduğunu ve herkes gibi Gainas'ın da bu kili-

[46] Jones 1964, 178. Bu ikili II. Constantius (337-61) döneminin sonunda consulluğa yükselen Fl. Taurus'un oğullarıdır. *PLRE* I, 879-80.

[47] Palladius, *Dialogue* 14 (s.92-93)

[48] Barnes 1990, 541-45.

[49] Bu bilgi sadece kilise tarihçisi Theodoret tarafından verilmekte, Socrates ve Sozomenus bu konuda suskundurlar. Theodoret *HE*, V.30-31.

[50] Theodosius'un II. Genel konsil sonrası heretiklerin ibadet özgürlüğünü kaldıran fermanı için bkz. *C.Th*. XVI.1.2.

selere devam edebileceğini söyler. Neticede Gainas'ın talebi geri çevrilir[51]. Bu hadise muhtemelen, rehineler serbest bırakıldıktan sonra meydana gelmiştir. Aksi takdirde Piskoposun arabulucu görevini başarıyla tamamlaması pek muhtemel görünmüyor.

Rehine krizi bir şekilde çözülür, ama Chrysostomus ile İmparatoriçe arasında ipler kısa bir süre sonra tekrar gerilir. İmparatoriçe Eudoxia güvenilir adamı -ve sevgilisi!- olan *dux* Ioannes'in, Piskoposun jurnallemesiyle rehineler arasına girdiği dedikodusunu yayar[52]. Hakikaten *dux* Ioannes'in ismi, Socrates ve Sozomenus gibi kilise tarihçileri tarafından, rehineler arasında gösterilmiyor ve sadece Zosimus, Ioannes'in ismini kaydediyor[53]. Gerçekten, *dux* Ioannes'i Gainas'a ihbar eden, Piskopos Chrysostomus mu idi, yoksa böylesi bir dedikodu, sadece Piskoposun puan hanesine bir eksi olarak yazılmak için kasten mi üretildi çok net değildir.

IV. Kadınlar, Eudoxia ve Ioannes

Eski Çağ Hıristiyanlığında ve özellikle manastır çevrelerinde, kadın iki zıt kutup içerisinde değerlendirilmektedir; bir yanda kadın içinde Havva'nın izini taşıyan, kendini beğenmiş, itaatsizliğin sembolüdür ve ahlaki olarak yükselmek isteyenler için büyük bir engeldir. Öbür tarafta ise, kadın aynı zamanda Meryem idi. Kontrollü, mütevazi ve kendisini dine hizmete adamış kadınlar övülüyor, özellikle din için şehit veya gazi olmuş ve manastır ehli kadınlar erkeklerle eşit olarak görülüyordu[54]. Manastır kültürü ile yetişen Chrysostomus'un kadınlara yaklaşımı da kavramsal olarak yukarıdaki iki zıt kategorinin dışında değildi. Piskoposa hem dost hem de düşman kazandıracak olan bu tavrını yansıtabildiği en iyi ortamlar şüphesiz kilisede verdiği vaazlardı. Onun Constantinopolis toplumunu ideal Hıristiyan topluma dönüştürmek için sürekli 'beyhude lükse, gösterişe, tamaha ve zenginlikten kaynaklanan gurur ve kibire' karşı yaptığı konuşmaları saray ve saray çevresine

[51] Sozomenus, *HE*, VIII.4 ve Theodoret *HE*, V.32, Ioannes ile Gainas arasındaki bir diyalogdan bahsederken Socrates sadece, Chrysostomus'un Gainas'ın talebini geri çevirdiğini yazar. Socrates, *HE*, VI.5.

[52] Liebeschuetz 1984, 98.Chrysostomus, daha sonra yargılanacağı Çınar sinodunda jurnalcilikle de suçlanır. Kelly 1995, 154-56 ve 299. Zosimus, V.18.8'de naklettiği bir dedikoduya göre bu *dux* Ioannes, Eudoxia'nın sevgilisi ve hatta küçük Theodosius II'nin de babasıdır.

[53] Zosimus, V.18.8.

[54] Eski Hıristiyanlıkta kadın konusuna ilişkin çok zengin bir ikinci el literatür mevcuttur. Özellikle 80 li yıllarda feminist ideolojiye paralel olarak kadın konusu kilise tarihi çalışmalarında önemli bir yer tutmuştur. Meselâ bkz. Clark, 1983 ve 1986; Arjava 1993; Hall 1994; Heine 1988.

mensup kadınlar arasında tepki topluyordu[55]. Gerçekten Palladius, Marsa, Castricia ve Eugraphia gibi saray çevresine mensup ve Piskoposun vaazlarından alınan bazı yaşlı dul kadınların entrikalarından bahsetmektedir[56]. Bu tür entrikaları saraya taşıyacak güçlü bir temsilci olmadan, bunların Chrysostomus için ciddi bir tehlike arzetmeyeceği açıktır.

İmparator Arcadius'un 9 Ocak 400'de *Augusta* (*basileía*) unvanını alan eşi Eudoxia[57] da bir dereceye kadar bu kadınlarla aynı kategoride ele alınabilir. Eudoxia istikrarsız kişiliğine paralel olarak zaman zaman çok dindar tutumlar da sergilemekle birlikte, sonuçta Chrysostomos'un azledilmesinde yabana atılmayacak bir aracı rolü oynamıştır. Chrysostomos'un azlini tamamen bir Alexandria komplosu temelinde ele alan Palladius, hem Eudoxia'nın azil sürecindeki rolünü mümkün olduğunca örtmeye çalışmakta hem de Chrysostomus'un İmparatoriçe'ye karşı diplomasi dışı üslubunu görmezden gelmektedir. Halbuki, Eudoxia'nın dalgalı kişilik yapısına paralel gelişen bu ilişkileri açıklarken, sadece İmparatoriçe'nin negatif kadın imajını değil, bir o kadar da piskoposun İmparatoriçe'ye karşı diplomasi tanımaz üslubunu gerilimi tırmandıran bir faktör olarak ele almalıyız. Chyrsostomus'un, kentte Aryanistlere karşı alternatif olarak düzenlediği ilahili gece yürüyüşlerine Eudoxia'nın, önemli ölçüde materyal katkı yaptığını dikkate alırsak,[58] İmparatoriçe ile Piskopos arasındaki ilk ilişkilerin oldukça pozitif olduğu söylenebilir. Hatta, kiliseye önemli maddi destek sağlayan bir dulun özel mülkiyetine, muhtemelen Eudoxia'nın girişimiyle, el konulduğu zaman, Chrysostomus'un İmparatoriçe'yi sert bir dille eleştirmesi bile, saray ile kilise arasındaki iyi ilişkilerin tam olarak sonunu getirmemiştir[59]. Zira, yukarıda ele alınan siyasi krizlerdeki Piskopos'un oynadığı pozitif rol, Eudoxia ile bozulur gibi olan ilişkilerin, kısa sürede düzelmesini sağlamıştır. Çünkü biliyoruz ki, Piskopos Ephesus'a giderken arkasında güçlü bir imparatorluk desteğini de

[55] Chrysostomus'un etkin bir vaiz olarak Constantinopolis toplumu ile kurduğu ilişkiler için bkz. Meyer & Allen 2000, 26-33; Ioannes'in oyunlar ve tiyatro gösterileri üzerine verdiği vaazın metni için bkz. Meyer & Allen 2000, 118-125; Hartney 2001, 527-34.

[56] Palladius, *Dialogue* 4'de bu kadınların ve çevrelerinin, piskoposa karşı oluşan muhalefet cephesinin saray ayağını oluşturduğunu; ve *Dialogue* 8'de ise bu cephenin karargahlarından birinin de Eugraphia'nın evi olduğunu yazar.

[57] *Chronicon Paschale* 400 yılı.

[58] Socrates, *HE*, VI.8; Sozomenus, *HE*, VIII.8.

[59] Mark the Deacon, *The Life of Porphyr*, 37, (s. 46-7). Çok açık olmamakla birlikte mülküne el konan dul Constantinopolis Kilisesine önemli finansal destek veren Olympias adlı kadın diyakon olabilir, çünkü o saray çevresinden gelen bütün evlenme tekliflerini geri çevirmiş ve manastır hayatını tercih etmiş birisiydi.

almıştır. Chrysostomus ile Eudoxia arasındaki ikinci ciddi gerilim, Piskoposun Ephesus'tan dönüşüne rastlamaktadır. Chrysostomus Ephesus'a giderken, o sırada başkentte ziyaretçi piskopos olarak bulunan Gabala (Suriye'de) piskoposu Severianus'u yerine vekaleten bırakmıştır. Fakat Severianus başkentteki kilise kadrolarıyla iyi iletişim kuramadığı gibi, gizliden gizliye Chrysostomus'un yerini almak için imparatorluk desteğini sağlamaya çalışır[60]. Elbette imparatorluk desteğini sağlamanın en emin yolu İmparatorun eşinin güvenini kazanmaktı ki, Severianus bunu başarır. Çünkü Severianus'u Constantinopolis'i terketmeye zorlayan ve Eudoxia'nın aracılar vasıtasıyla yaptığı ricalara kulak asmayan Chrysostomus, ancak Eudoxia kucağında küçük Theodosius ile bizzat Piskopos'un ziyaretine gelince kararını geri alır[61]. Kuşkusuz Eudoxia bu küçülmeyi unutmayacaktır.

İmparatoriçe ile Chrysostomus arasında gerginliği derinleştiren esas problem 403 yılında ortaya çıkacaktır. Chrysostomus, Alexandria piskoposu Theophilus'un kışkırtmasıyla Constantinopolis'e gelen, Salamis (Kıbrıs'ta) piskoposu Epiphanius'un Eudoxia tarafından korunduğunu düşünür. Epiphanius'un amacı, Origenesci fikirleri savunduğunu düşündüğü Chrysostomus'a karşı, ilahiyat temelli bir muhalefet zemini oluşturmaktır[62]. Epiphanius'un hiç bir başarı sağlamadan hatta Alexandria'lı meslektaşı tarafından oyuna getirildiğini düşünerek, Constantinopolis'ten ayrılmasından sonra, Ioannes verdiği bir vaazda doğrudan kadınları hedef alarak, bütün konuşmasını onların kötü huyları ve entrikacılığı üzerine temellendirir. Adres bellidir: Eudoxia. Mesajın tam olarak yerine ulaştığı Eudoxia'nın onu kocası Arcadius'a şikayet etmesinden anlaşılmaktadır[63].

Bu arada yargılanmak için Constantinopolis'e gelmiş olan Theophilus, geliştirdiği taktik gereğince, doğrudan İmparatoru ve kendisini şikayet eden

[60] Bu sadece Palladius'un Severianus'u entrikacı bir piskopos olarak sunmasından çıkan bir sonuç değil, diğer Kilise tarihçilerinin belirttikleri Eudoxia'nın iki piskoposu barıştırmak için sarfettiği olağanüstü gayretten anlaşılabilen bir durumdur.

[61] Socrates'e göre Eudoxia, Chrysostomus'u Severianus ile barışmaya ikna etmek için kucağında geleceğin imparatoru bebek Theodosius ile Havariler Kilisesi'ne gelir ve ve Piskoposa yalvarır. Socrates, *HE*, VI.11.

[62] Socrates, *HE*, VI.12; Sozomenus, *HE*, VIII.14. Origenescilik, doğrudan Origenes tarafından ifade edilen veya ona atfedilen teolojik teorilerin neden olduğu tartışma. Origenes (yaklş. 185-254) kendisi III. yüzyılda yaşadığı halde fikirleri ile ilgili tartışmalar ve çatışmalar VI. yüzyılda Constantinopolis'te 553'de toplanan beşinci genel konsilde tamamen mahkum edilene kadar devam etmiştir. Tartışmanın teolojik özü, Origenes'in İsa teolojisinde Kutsal Ruh ve Oğul Tanrı'nın Baba Tanrı'ya tabi olduğu şeklinde izler bulunmasıdır.

[63] Socrates, *HE*, VI.15; Sozomenus, *HE*, VIII.16.

'Uzun Biraderleri' hedef almaz, daha çok kendisini yargılayacak olan Chrysostomus'u gözden düşürmeye çalışır. Bunun için, hem Constantinopolis'teki kilise çevrelerinden ve keşişlerden, hem de Anadolulu piskoposlardan ciddi destek alır. Chrysostomus'un Ephesus seferi esnasında kazandığı düşmanlar, doğrudan Theophilus'un etrafında yerlerini almışlardır. Ancak bütün bunların İmparator'un desteği olmadan bir şeye yaramayacağı açıktır. Bu destek ise, Eudoxia'nın şikayeti aracılığıyla sağlanır. Dolayısıyla, Chrysostomus'un düşüşünde rol alan muhalefeti organize etmek, Alexandria piskoposunun ve bu organize muhalefet ile İmparator arasında iletişim kurulması da, bizzat Arcadius'un eşi Eudoxia'nın maharetidir. Muhaliflerinin organize ettiği sinodda yargılanan Chrysostomus'a karşı uzun bir suç listesi oluşturulur ve neticede piskopos göreve gelişinin altıncı yılında sürgüne gönderilir.

Ancak, Eudoxia'nın Chrysostomus'a olan düşmanlığı, imparatorluk yatak odasında meyadana gelen bir kaza nedeniyle ertelenir,[64] çünkü hem Eudoxia hem de Arcadius piskoposa haksızlık ettiklerini düşünerek, hemen onu geri çağırtırlar. Bu durum sadece Eudoxia'nın istikrarsız kişilik yapısını göstermez,[65] aynı zamanda İmparatoriçe'nin düşmanlığının çok katı olmadığını ve kendisiyle sürdürülebilir bir diyalog kurulabileceğini de gösterir. Ne varki, hiç te diplomatik bir konuşma tarzına sahip olmayan Chrysostomus'un tutumu, diyalog kapılarını kapatacak kadar serttir. Nitekim, Piskopos'un geri dönmesinden kısa bir süre sonra ilişkiler tekrar bozulur, çünkü aynı yılın sonlarına doğru, Sophia Kilisesi'ne yakın bir yere yol üzerine İmparatoriçe Eudoxia'nın uzun pelerinli gümüş bir büstü dikildiği zaman, Chrysostomus çok sert tepki gösterir. Bu girişimin gerisindeki kişi, Chrysostomus'a karşı antipati duyan Constantinopolis'in *praefectus urbi*'si Simplicius'tur[66]. Piskoposun fevrî tepkisini tahmin edebilecek konumda olan Simplicius'un bu girişiminin amacı, hem Eudoxia'yı pohpohlamak hem de Piskopos ile İmparatoriçe'yi karşı karşıya getirmek olarak yorumlanabilir. Kutlamalar sırasında kilisedeki törenleri rahatsız edecek kadar yükselen gürültüleri ve kiliseye giden yol üzerine dikilen büstü, Chrysostomus kiliseye hakaret olarak algıla-

[64] Eudoxia muhtemelen bir düşük yapmıştır. Holum 1982, Liebeschuetz 1985, 15 not 98.

[65] Chrysostomus da, Eudoxia'nın istikrarsız kişiliğinin farkındadır. Bir vaazında [Eudoxia'yı kastederek] "dün akşam bana onüçüncü havari olarak hitabediyordun, fakat bugün Yahuda olduğumu söylüyorsun. Dün benimle bir dost olarak oturuyordun, fakat şimdi vahşi bir hayvan gibi üzerime saldırıyorsun". Nakl. Holum 1982, 77.

[66] Socrates, *HE*, VI.18; Sozomenus, *HE*, VIII.20. Büstün üzerindeki yazıtın metni için bkz. Fr. Pieper, "Zur Geschichte der Kirchen Vater aus epigraphischen Quellen" *Zeitschrift für Kirchengeschichte 1* (1877) 216'dan nakleden, Baur 1988, 275, 284.

mıştır. Piskopos, diplomatik ifade tarzını tamamen bir kenara bırakır, Eudoxia'yı dolaylı olarak Eski Ahid'deki kötü kadın tiplemesi olan Jezebel'e benzetir. Eudoxia'nın tekrar kendisini İmparator'a şikayet ettiğini ve ilişkilerin gerildiğini farkedince de daha ileri gider ve Eudoxia'yı doğrudan Herodias'a benzeten etkili bir konuşma yapar[67]. Artık ok yaydan çıkar ve İmparator, Chrysostomus ile ilişkisini tamamen keser. Halbuki tarihçi Socrates'in de belirttiği gibi, şayet Chrysostomus Eudoxia'ya daha diplomatik bir üslupla yaklaşsaydı daha etkili bir sonuç alabilirdi[68]. Görülüyor ki, Chrysostomus'un en büyük handikapı, popüler ve karizmatik bir piskopos olmasına rağmen, toplumun üst kesimleri ile diyolağa çok açık olmaması ve bu üst kesimlerin de onun gibi bir dini lidere alışık olmamalarıdır.

V. Alexandria - Constantinopolis Rekabeti: Din ve Entrika

Erken kilise yasalarına göre Ioannes'in düşürülebilmesi için bir kilise meclisinin kararı gerekiyordu, onun için Chrysostomus'a karşı oluşan muhalefeti örgütleyebilecek güçlü bir dini lidere ihtiyaç vardı. Erken Bizans dönemi kilise politikalarında Constantinopolis kilisesinin doğudaki muhatabı elbette Antiochia ve Alexandria gibi büyük merkezlerden başkası olamazdı. Halbuki Antiochia kilisesinin Chrysostomus'a karşı tavır alması zordu, çünkü köken olarak kendisi Antiochia'lıydı ve kilisedeki kariyeri bu kentte başlamıştı. Elbette geriye sadece Alexandria kilisesi ve onun lideri Theophilus kalıyordu. Theophilus için ise, Chrysostomus ile karşı karşıya gelmek sadece kişisel bir şey değildi, daha derin problem Alexandria ve Constantinopolis arasındaki diplomatik gerilimdi.

Alexandria ve Constantinopolis kiliseleri arasındaki diplomatik gerilimin temeli 381'de toplanan II. genel konsilin 3. yasasında bulunabilir. Buna göre, Constantinopolis, *Yeni Roma* olduğu için kilise hiyerarşisinde de ikinci sırayı alacaktı. Bu kuşkusuz, kendisini Doğu Roma dünyasının en büyük kilisesi kabul eden Alexandria'nın prestijine büyük bir darbe vuruyordu. Alexandria piskoposu konsilde, buna rağmen kendi adayını seçtirmeye teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Benzer bir durum Chrysostomus'un seçimi sırasında da yaşandı. Seçim için sinod toplayan başkent sarayı, Alexandria pis-

[67] Socrates *HE*,VI.18.1-5. Jezebel Eski Ahid'de İlyas peygamber ile çatışan ve Yahudi dinine pagan elementleri sokan kadın olarak sunulmaktadır (I. Krallar, 18.19, 13). Herodias, İncil'de Hz. İsa'yı Şeria nehrinde vaftiz eden, vaftizci Yahya'nın (Yahya peygamber ?) düşmanı ve onun katledilmesinin esas kışkırtıcısı olarak anılır. (Markos 6: 14-29).

[68] Socrates, *HE*, VI.18.

koposu Theophilus'u da davet etmişti. Theophilus adayın önceden tesbit edilmiş olduğunu bilmediği için, yanında kendi adayını da getirmişti[69]. O da kendi adayını seçtiremedi ve sarayın tercihine boyun eğmek zorunda kaldı. Artık Theophilus, bundan sonra karşı saldırıya geçmek için fırsat kollamaya başlamış olmalıdır ki, bu fırsat da kısmen teolojik, kısmen de Theophilus'un, piskoposluk gücünün kötüye kullanımını perdelemeyi amaçlayan, otoriteryen girişimleri sonucunda Mısır kilisesinin karışmasıyla ortaya çıkacaktır.

Kilise tarihçilerinin anlattığına göre, Theophilus kilisenin idari kadrosunda çalışan Isidorus adlı diyakon ile kilise gelirlerinin kullanımı konusunda çatışır. Isidorus gelirlerin daha çok hayır işlerinde kullanılmasını savunurken, Theophilus piskoposluk gücünü kamusal alanda daha fazla sergileyecek olan inşaat çalışmalarına kullanılmasını istemektedir. Neticede, diyakon Isidorus Alexandria'yı terkederek civar çöllerde yaşayan keşişlere sığınmak zorunda kalır. Theophilus, Alexandria civarında yaşayan keşişlerin, bu anlaşmazlıktan dolayı kendisine karşı cephe alacağını ve böylece Mısır'daki gücünün önemli bir dayanağını kaybedeceğinin farkındadır. Bunun üzerine Mısırlı keşişler arasında öteden beri var olan teolojik ayrılığı körükleyerek, keşişlerin arasını açar ve onları biribirlerine karşı provoke eder[70]. Theophilus'un girişimi gayet başarılıdır. Halk tarafından 'kutsal kişi' olarak saygı görmelerine rağmen, aslında keşişlerin pek çoğu teoloji konularında bilgisizdiler. Theophilus'un teolojik provokasyonu, keşişleri birbirine düşürdüğü için kısa sürede Nitria çölündeki manastırlar arasında savaş çıkar ve kundaklama, yangın ve katliam peşi sıra gelmeye başlamıştır. Sağ kalanlar Suriye ve Filistin bölgesine dağıldılar, bir kısmı ise başkent Constantinopolis'in yolunu tuttu. Başkente gelenler arasındaki en önemli grup, daha önceleri Theophilus'la iyi ilişkileri olan 'Uzun Biraderler' olarak bilinen dört kardeşti[71].

Chrysostomus'un bu çatışmada yer alması yukarıda adı geçen dört keşişin Constantinopolis'e gelmesinden sonra olur. Chrysostomus, sorunu doğru bir şekilde Alexandria kilisesinin iç problemi olarak görür ve cemaate kabul edilmek isteyen keşişleri doğrudan cemaate kabul etmez, fakat Constantino-

[69] Socrates, *HE*, VI.2; Sozomenus, *HE*, VIII.3.

[70] Keşişler Origenesciler ve muhalifleri olarak ikiye bölünürler. Origenescilik için bkz. not 64.

[71] Socrates, *HE*, VI.7; Sozomenus, *HE*, VIII.11, 12, 13; Palladius, *Dialogue*, (ACW 45, s.42-44); Frend 1984, 748-52; Teophilus ve keşişler arasındaki çatışmanın teolojik boyutu için bkz. Chadwick 1998, 561-600, özellikle bkz. s. 594-95.

polis'te kalmalarına göz yumar ve Theophilus'a bir mektup yazarak keşişlerle Alexandria piskoposunu barıştırmaya çalışır. Bu arada, Theophilus'un Constantinopolis'teki ajanları durumu Alexandria'ya - muhtemelen kasıtlı olarak - yanlış rapor ederler. Öbür taraftan Chrysostomus'tan fazla bir yakınlık görmeyen 'Uzun Biraderler', İmparatoriçe Eudoxia vasıtasıyla saraya ulaşmayı başarırlar. Saray, Chrysostomus'un başkanlık edeceği bir sinod toplanmasına ve Theophilus'un bu sinodda hesap vermesini kararlaştırarak Theophilus'u Constantinopolis'e çağırır[72]. Theophilus çağrıya hemen uymaz, Arcadius'a karşı hareket başlatmasının yersiz olacağını bildiği için, kendisini yargılaması planlanan Chrysostomus'u gözden düşürmeye çalışır. Evvela, Salamis piskoposu Epiphanius'u devreye sokarak, Chrysostomus'un Origenesci olduğu propogandasını yapar[73]. Daha sonra Constantinopolis ve çevresinde hem kiliselerde hem de saray çevresinde Chrysostomus'a karşı oluşan muhalefet bloğunu örgütlemeye çalışır:

> Theophilus, Mısırlı piskopos ordusu, keşişlerden kurduğu özel ordusu ve bir pislik böceğinin sırtındaki gübreler gibi rüşvetlerle geldi[74].

Chrysostomus'un biyografisini yazan Palladius, bir süre sonra sinoda katılmak için Constantinopolis'e gelen Theophilus'un niyetini yukarıdaki cümleyle anlatıyordu. Ancak Chrysostomus'un diplomasi ve politika bilmez tutumundan kaynaklanan ve eş zamanlı olarak ortaya çıkan iki durum, Theophilus'un savunma konumundan yargıç konumuna geçmesinde çok etkili olmuştur. Bir yanda yukarıda sözü geçen, Chrysostomus'un Eudoxia'yı hedef alan, kadınların entrikacılığı üzerine verdiği vaaz ve buna mukabil İmparatoriçe'nin Chrysostomus'u Arcadius'a şikayet etmesi, öbür yanda ise, Chrysostomus'un, İmparator'un emriyle toplanan sinoda başkanlık etmeyi reddetmesidir. Yani, Arcadius bir anda kendi daveti üzerine toplanan sinodun başkansız kalacağını farkeder[75]. Bu elbette İmparator'un otoritesine büyük bir darbe vuracaktır. Son ana kadar Chrysostomus'u destekleyen Arcadius bir anda Piskoposunun karşısında yer almak zorunda kalır. İmparatorun,

[72] Palladius, *Dialogue*,7,8 (s.44-50).

[73] Ancak Epiphanius, teolojinin gerçek problem olmayıp sadece politik çatışmanın kılıfı olduğunu farkedince, Chrysostomus aleyhine bir grup oluşturmak için geldiği Constantinopolis'i terketmiş ve Kıbrısa giderken üzüntüsünden yolda ölmüştür. Sozomenus, *HE*, VIII.15; Baur 1988, 216-26; Kelly 1995, 203-210.

[74] Palladius, *Dialogue*, 8 (ACW 45, s.50)

[75] Sozomenus, *HE*, VIII.17; Liebeschuetz 1985.

Chrysostomus aleyhine karar değiştirmesinde elbette Theophilus'un Alexandria'dan getirip sarayda dağıttığı rüşvetin payıda büyük olmalıdır[76]. Chrysostomus'un, Alexandria piskoposunu yargılamayı reddetmesi elbette sadece onun politik ileri görüşlülükten yoksun olmasıyla açıklanamaz. Chrysostomus, kiliseler arasındaki adli yargılama yetki alanına ilişkin kilise yasalarına sıkı sıkıya bağlıydı. Yani o bir prensipler insanıydı. Onun içindir ki, Constantinopolis'e iki yıl kadar önce gelen keşişleri doğrudan kiliseye kabul etmemişti.

Constantinopolis'e yargılanmak için çağrılan Theophilus, politik şartların kendi lehine dönüşmesi ve rüşvetle satın aldığı kilise ve saray desteğiyle kısa sürede Chrysostomus'un yargıcı konumuna geldi. Theophilus'un entrikalarıyla toplanan sinod, Chrysostomus'un azledilerek sürgüne gönderilmesine karar verdi. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi, daha sürgünün ilk günü meydana gelen bir kaza, Chrysostomus'un geri dönüşünü hazırladı. Constantinopolis'te aleyhine oluşan politik iklimi farkeden Theophilus sessiz sedasız başkenti terke ederek, Mısır'a adeta kaçtı[77]. Sürgün dönüşünde çıktığı ilk hutbede Chrysostomus, Theophilus'u ilginç bir *Eski Ahid* hikayesine yerleştirir:

> Kilisem bana sadık kaldı. (Hz.) İbrahim'e ne yapılmışsa şimdi bana aynısı yapılıyor. O zamanki de bir Mısırlıydı şimdiki de öyle. O Mısırlının köleleri ve sadık adamları vardı bunun ise koruyucuları. Firavunun Sara'yı İbrahim'den almak istemesi gibi, bu firavun da (Theophilus) benden kilisemi almak istedi. Fakat Sara (yani kilise) bir kez daha temiz kalmayı başardı. Zaniler ise şaşırıp kaldılar[78].

İlk bakışta Chrysostomus aleyhine kurulan bütün politik dengelere rağmen, ayakta kalmayı başarmış gibi görünüyordu. Belki de öyleydi. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Dördüncü bölümde Eudoxia ile ilişkiler bahsinde anlatıldığı gibi, Chrysostomus'un kilise yolu üzerine gümüş heykeli dikilen Eudoxia'yı Jezebel ve Herodias ile karşılaştırması, saray ile kilise arasındaki bütün bağları kopardı. Önce İmparator 403 yılı sonunda Chrysostomus ile ilişkilerini kestiğini açıkladı. Fakat, Piskoposun sahip olduğu popüler desteğin yaratacağı olayları göz önünde bulundurarak onu hemen sürgüne gön-

[76] Liebeschuetz 1985, 1-31, özellikle s. 7-14.
[77] Socrates, *HE*, VI.17; Sozomenus, *HE*,VIII.19.
[78] Frend 1984, 751-52.

deremedi[79]. İmparator bu arada, Chrysostomus'un yasal olarak bir piskopos olmadığı fikrini başkent kamuoyuna yayıyordu, çünkü Chrysostomus, Theophilus'un dini liderliğinde organize edilen Çınar sinodunda, azledilmiş ve sürgüne gönderilmişti. Sürgünün hemen ertesi günü geri çağrılmasına rağmen, Çınar sinodunun azil kararı bir başka sinodun kararıyla resmi olarak kaldırılmamıştı. Bu arada Chrysostomus, kendisi de Roma'daki papaya (I. Innocentius, 401-17), davasını görüşmek üzere genel bir konsil toplamasını rica eden mektuplar yazıyordu[80]. Durumun nezaketi açıktı; böylesi bir konsil Doğu ile Batı İmparatorlukları arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirecekti[81]. Muhtemelen, Batı İmparatorluğu'nun, Doğu'nun içişlerine karışmasına ve bu surette Doğu İmparatorluğu üzerinde nüfuz kurmasına engel olmaya çalışan saray, Chrysostomus'u nihai olarak sürgüne göndermeye karar verdi. Chrysostomus'a verilen popüler desteğin ateşinin de düşmesiyle birlikte, Chrysostomus askeri bir eskort eşliğinde 404 yılı Haziran ayı başlarında Kappadokya'ya (Cucusus'a) sürgüne gönderildi. Chrysostomus, üç yıla yakın bir süre kaldığı bu sürgün yerinden bir başka yere (Karadeniz'e) nakledilirken Comana (bugün Tokat civarında bir antik kent) yakınlarında yolculuğun zorluklarına katlanamayarak yolda öldü[82].

VI. Sonuç

Sonuç olarak, Chrysostomus'u kozmopolit başkent kilisesine değil ama, daha küçük ölçekli bir kent için ideal bir piskopos olarak ele almak kısa sürede gözden düşüşünü kısmen açıklayabilecektir. Doğu Roma sarayının, Chrysostomus ile ilişkilerinin bozulmasını bir dereceye kadar bu şekilde formüle edebilsek te, onun azil süreci, yukarıda da görüldüğü gibi, görün-

[79] Hakikaten Paskalya sabahı (17 Nisan 404'de) Chrysostomus'u sürgüne götürecek olan hükümet askerleri ile Chrysostomus'un taraftarları arasında çıkan çatışma geride çok sayıda ceset bırakmıştı. Socrates, *HE*, VI.16.; Sozomenus, *HE*, VIII.22; ayrıca bkz. Holum 1982, 77. Ioannes'in taraftarları ile İmparatorluk askerleri arasında çıkan çatışmalar o kadar büyüdü ki, bunlardan birisinde I. Constantinus zamanında yapımına başlanan ancak oğlu II. Constantinus tarafından tamamlanan ilk Ayasofya kilisesi yanmıştır. Socrates, *HE*, VI. 18.

[80] Palladius, *Dialogue*, 2 (s. 17); Innocentius, Chrysostomus'un sürgüne gönderilmesinden sonra da genel bir konsil toplanarak davanın yeniden görüşülmesini sağlamaya çalışır. Sozomenus, *HE*, VIII.26 ve 28.

[81] 343 yılında Batının talebiyle toplanan Serdica (=Sofya) konsilinin fiyaskoyla sonuçlanması ve Doğu üzerindeki siyasal etkileri muhtemelen hâlâ unutulmamıştı. Bu konsil için bkz. Kaçar 2002a, 139-151. Zaten Chrysostomus krizinde de Batı'daki *Augustus* Honorius kardeşi Arcadius'a Chrysostomus'u geri çağırması ve genel bir konsil toplaması için baskı yapmaya çalışır. Palladius, *Dialogue*, 3 (s. 28-9).

[82] Palladius, *Dialogue*, 11 (s. 72-73); Socrates, *HE*, VI.21; Sozomenus, *HE*, VIII.28.

düğünden çok daha karmaşıktır. Gerçekten onun yaşam sitili, tavizsiz dindarlığı, diplomatik sınır tanımayan üslubu ve siyasallaşmaya çok fazla açık olmaması, sadece saray çevresinde değil, ama aynı zamanda kendi kilisesinden, keşişlerden ve çevre piskoposluklardan derin bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştı. Chrysostomus, kendi kilisesini ve manastır yaşam biçimini düzenlemeye yönelik reformlarıyla başkentin profesyonel dinî çevreleriyle - kilise kadrosu ve keşişler - arasını açmış; henüz sınırları tesbit edilmemiş, yeni yetme Constantinopolis piskoposluğunun etki alanını genişletme girişimleriyle de, çevredeki piskoposların düşmanlığını kazanmıştır. Dahası, Constantinopolis ileri gelenleriyle beraber olma fırsatı olan ziyafetleri reddederek, anti-sosyal bir piskopos modeli oluşturmuştur. Bütün bunların gerisinde belki de onun kent sosyetesinin yaşam biçimine eleştirel yaklaşım sergileyerek, başkent toplumunu ideal Hıristiyan toplum olarak yeniden şekillendirmeyi amaçladığını söyleyebiliriz. Öbür taraftan, Chrysostomus ile ilişkileri gerilimli olan saray bürokrasisinin ve Başkentin etkili çevrelerinin bu tür dinî endişelere çok açık olmadığı ve onların esas probleminin bütünüyle politik olduğu açıktı. Piskopos, Eutropius hadisesinde, hem kamuoyunu hem de İmparatoru ikna etmeyi başarmıştı. Gainas krizi esnasındaki aktif-pozitif rolü ve daha sonra Aryanist Gainas'a pervasızca karşı koyması muhakkak ki, saray çevrelerinde kıskançlıkla karışık bir korkuya da yol açmıştır. Çünkü aynı pervasızlığın, bürokrasinin siyasal yaşam alanlarını daraltmada kullanılacağından korkulacağı açıktır. Bunların en başında, görüldüğü gibi Eudoxia gelmekteydi. Yanı sıra, ilk sürgünden sonra, Roma kilisesi (Innocentius ile) ile sürdürdüğü diyaloğu da Doğu - Batı arasında siyasal krize yol açacağı korkusu bürokrasi de hakim olmuştur. Bu tür genel kaygılara, kilise içi iktidar çatışmalarında ortaya çıkan kişisel (ve daha da önemlisi kentler arası) gerilimlerde teolojinin kalkan olarak kullanılmasını da eklemeliyiz. Elbette, piskoposun tavizsiz dindarlığından ve diplomasi tanımaz açık sözlülüğünden rahatsız olan saray sosyetesince çevrilen entrikalar, Chrysostomus'un gözden düşmesinde ve nihayet azledilerek sürülmesinde önemli faktörlerdir. Dolayısıyla piskoposun azli onun sadece kozmopolit başkent kilisesine uygun bir din adamı olmamasında değil, siyasallıktan uzak vaaz üslubu da göz önüne alınarak, saray ile kilise çevrelerinin ortak girişiminde (veya güçlerini birleştirmesinde) aranmalıdır. Aksi takdirde bir kez seçildikten sonra, kaydı hayat şartıyla görevde kalan piskoposları azletmek, Erken kilise döneminde çok sık başvurulan bir yöntem değildi. Zira, güçlü bir politik muhalefet olmadıkça, bir piskoposun azledilmesi zor bir işti. Hele Ioannes Chrysostomus gibi, din-

darlığı tartışma götürmeyen ve etkli vaazlarından dolayı Chrysostomus (=altın ağızlı) diye anılan bir kişinin görevden alınması çok daha zordu.

VII. Kaynaklar ve İkinci El Literatür

VIIa. Eskiçağ Kaynakları

Ammianus Marcellinus. =Ammianus Marcellinus, *The Later Roman Empire (A.D. 354-378)*, Selected and translated by W. Hamilton with an Introduction and Notes by A. Wallace-Hadrill, (Harmondsworth 1986).

Athanasius, *The Life of Antony*. =Athanasius, *The Life of Antony*, Nicene and Post Nicene Fathers, 2. Seri, cilt IV (içinde), (Edinburgh 1991).

Chronicon Paschale = Chronicon Paschale 284-628 A.D. (Translated Texts for Historians için İng. çev. notlar ve giriş M. Whitby & M. Whitby) (Liverpool 1989).

C.Th. =*Codex Theodosianus*, (İng. çev. Clyde Parr), *The Theodosian Code*, (Princeton 1952).

Cyprianus, *Chastity*. =Cyprian, *Of The Discipline and Advantage of Chastity*, The Ante-Nicene Fathers, cilt V (içinde), (Edinburgh 1995).

Mark the Deacon, *The Life of Porphy* = Mark the Deacon, *The Life of Porphyr, bishop of Gaza* (İng. çev. G.F. Hill) (Oxford 1913).

Palladius, *Dialogue*. =Palladius, *Dialogue on the Life of St. John Chrysostom*, (Translated and Edited by Robert T. Meyer) *Ancient Christian Writers*, cilt 45, (New York 1985).

Philostorgius, HE. = Philostorgius, *Kirchengeschichte, Mit Dem Leben Des Lucian Von Antiochien Und Den Fragmenten Eines Arianischen Historiographen*, von J. Bidez & F. Winkelmann (Berlin 1972).

Socrates, *HE*. =Socrates, *Church History, From AD. 305-439*, Nicene and Post Nicene Fathers-2. seri, cilt II (içinde), (Edinburgh 1989).

Sozomenus, *HE*. =Sozomenus, *Church History From AD. 323-425*, Nicene and Post Nicene Fathers 2. Seri, cilt II (içinde), (Edinburgh 1989).

Theodoret, *HE*. =Theodoret, *The Ecclesiastical History*, Nicene and Post Nicene Fathers 2. Seri, cilt III, (Edinburgh 1996).

Zosimus. =Zosimus, *New History*, (İng. çev. ve açıklamalar Ronald T. Ridley, (Canberra 1982).

VIIb. İkinci El Literatür

Arjava 1993....., A. Arjava, "Women in the Christian Empire: Ideological Changes and Social Reality", *Studia Patristica* XXIV, (1993) s.6-9.

Barnes 1990....., T.D. Barnes, "The Consecration of Ulfila" *Journal of Theological Studies* XL, (1990), s. 541-45.

Baur 1988....., C. Baur, *John Chrysostom and His Time*, cilt 2, 1 ve 2. Kısımlar, (Vaduz 1988).

Cameron 1993a....., A. Cameron, *The Later Roman Empire AD.284-430*, (Londra 1993).

Cameron 1993b....., A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD. 395-600*, (Londra 1993).

Chadwick 1991....., H. Chadwick, "The Role of the Christian Bishop in Ancient Society" in *Heresy and Orthodoxy in the Early Church* (Chadwick'in makalelerinden oluşan bir kolleksiyon), (Aldershot 1991), s. 1-14

Chadwick 1993....., H. Chadwick, "Bishops and Monks" *Studia Patristica* XXIV, (Leuven 1993) s. 45-61.

Chadwick 1998....., H. Chadwick, "Orthodoxy and Heresy from the Death of Constantine to the Eve of the First Council of Ephesus" *The Cambridge Ancient History The Late Empire, A.D. 337-425*, cilt XIII, (ed. A. Cameron & P. Garnsey, Cambridge University Press 1998), s. 561-600.

Clark 1983....., E.A. Clark, *Women in the Early Church* (Wilmington 1983).

Clark 1986....., E.A. Clark, *Ascetic Piety and Women's Faith: Essays on Late Ancient Christianity*, (Lewiston 1986).

Fowden 1978....., G. Fowden, "Bishops and Temples in the eastern Roman Empire AD. 320-435" *Journal of Theological Studies* XXIX/1, (1978), s.53-78.

Frend 1984....., W.H.C. Frend, *The Rise of Christianity* (Philedelphia 1984).

Haas 1997....., C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity, Topography and Social Conflict*, (Baltimore & Londra 1997).

Hall 1994....S. Hall, "Women Among the Early Martyrs" *Martyrs and Martyrologies* (içinde) (Oxford 1994).

Hartney 2001 ....., Aideen Hartney, "Men, Women and Money - John Chrysostom and the Transformation of the City" *Studia Patristica XXXVII*, (ed. by M. Wiles & E.J. Yarnold) (Leuven 2001), s. 527-34.

Heather 1998....., P. Heather, "Goths and Huns c.320-425", *Cambridge Ancient History*, vol. XIII (içinde), (Cambridge 1998).

Hefele 1871 ....., C.J. Hefele, *A History of The Christian Councils, From the Original Documents to the Close of the Council of Nicaea AD. 325*, (İng. çev. W.R. Clark) (Edinburgh 1871).

Heine 1993..... S. Heine, *Women and Early Christianity: A Reappraisal* (Minneapolis 1988).

Holum 1982....., K.G. Holum, *Theodosian Empresses, Women and Imperial Dominion in Late Antiquity* (Berkeley, Los Angeles & Londra 1982).

Hunt 1998....., D. Hunt, "The Church as a Public Institution" *Cambridge Ancient History* XIII, (Cambridge 1998), s.238-76.

Jones 1964....., A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, 2 vols. (Oxford 1964, sık sık yeni basımı yapılır).

Jonkers 1954....., E.J., Jonkers, *Acta Et Symbola Conciliorum Quae Saeculo Quarto Habita Sunt*, Textus Minores vol. XIX, (Leiden 1954).

Kaçar 2002a....., T. Kaçar, "The Parting of the Ways: The East and the West at the Council of Serdica A.D.343" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* XIX/1, (2002) 139-151.

Kaçar 2002b....., T. Kaçar, "Doğu Roma İmparatorluğunda Kilise ve Saray: Ioannes Chrysostomus'un Yükselişi" *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-Dergi* 2002/I, (www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr/dergi/).

Kelly 1995....., J.N.D. Kelly, *Golden Mouth. The Story of John Chrysostom, Ascetic, Preacher, Bishop*, (Michigan 1995).

Liebeschuetz 1984....., W. Liebeschuetz, "Friends and Enemies of Johm Chrysostom" *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. by Ann Moffatt, Byzantina Australiensa 4, (Austuralya-Canberra 1984), s.85-111.

Liebeschuetz 1985....., J.H.G.W. Liebeschuetz, "The Fall of John Chrysostom" *Nothingham Medieval Studies* XXIX, (1985) s.1-31.

Liebeschetz 1990....., W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, (Oxford 1990).

Liebeschuetz 1997....., W. Liebeschuetz, "The Rise of the Bishop in the Christian Roman Empire and the Successor Kingdoms" *Donum Amicitiae. Studies in Ancient History*, ed. by E. D_browa, (Kraków1997) 113-125.

Mayer & Allen 2000....., W. Mayer & P. Allen, *John Chrysostom* (Londra & New York 2000).

Percival 1899....., H.R. Percival, *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church, Their Canons and Dogmatic Decrees*, Nicene and Post Nicene Fathers serisi, cilt XIV, (Edinburgh 1899=yeni basım 1997).

PLRE I & II....., *Prosopography of the Later Roman Empire A.D. 260-395*, vol.1, hazırlayanlar AHM. Jones & JR. Martindale & J. Morris, (Cambridge1971); PLRE II A.D. 395-527, hazırlayanlar J.R. Martindale & J. Morris, (Cambridge 1980).

Vasiliev 1943....., A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* cilt I, (çev. A.M. Mansel), (Ankara 1943).

TARİHİ TÜRK ŞEHRİ BALASAGUN HAKKINDA YENİ İNCELEMELER

VARİS ABDURRAHMAN*

Tarihi Türk şehri Balasagun Karahanlılar Devleti'nin başkentlerinden biri olup, eskiden beri Türk tarihindeki önemi itibariyle Türk kültürü araştırıcılarının ilgisini çekmektedir. Ancak Balasagun hakkında yeterli bilgi veren orijinal kaynakların eksik olması, söz konusu şehir üzerine farklı görüşlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Biz, elde mevcut yerli ve yabancı kaynaklardaki bilgilerin ışığında şimdiye kadar konuyla ilgili olarak yapılan çalışmaları da dikkate alarak, Balasagun şehrinin menşei, kuruluş tarihi, kurucuları ve sair hakkında yaptığım çalışmalar sonucu tespit ettiğimiz bazı hususları ortaya koymak istiyoruz.

Balasagun şehrinin yerinin tespiti, Balasagun'la ilgili çalışmalardaki en önemli meselelerin biridir. Bu konuda yazılı kaynaklarda bazı ipuçları verilmiş ise de bir kısım araştırmacılar Arkeoloji ilminin eski şehirlerin tespiti konusunda sağladığı imkanlardanda, yararlanarak Balasagun'un yerini tespit etmeye çalıştı. Bunların başında meşhur Rus Türkolog W.Barthold gelmektedir. O, 20.yüzyılın başında Orta Asya'daki Çu ve Talas Nehirleri kıyısında yaptığı çalışmalar sonucu, söz konusu şehrin Ak-Beşim (Ak-Peşin) Harabelerinde kurulduğunu iddia ederek, Burâna'nın Arapça-'daki Manâra'nın bozuk telaffuzu olduğunu savunuyor[1]. 1953-1955 yılları arasında Tokmak eski şehrinin Burâna Harabesinde incelemelerde bulunan A.N.Bernştam, Ak-Beşim (Suyab) Kalesi'nin Balasagun olduğunu ortaya koyar[2]. P.N. Kojemyakov, Ak-Beşim Kalesi'nin haritasını çizdikten sonra Burâna'nın IX.yüzyıla ait bir medeni yadigarlık olduğunu iddia eder. Kırgızistan İlimler Akademisi'nden W.D.Goryaçiva ise Burâna'nın Balasagun olduğunu savunmaktadır[3]. Çinli araştırmacı Chang Kuang-ta da

* Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

[1] W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Çince Tercümesi), Pekin, 1984, s.83.

[2] W. Şılkenov, " Balasagun" *Kazak Edebiyatı* Gazetesi Almaata, 12 Mayıs 1989.

[3] W.D.Goryaçiva, " Burâna Harabesindeki Kazı Çalışmasından Raporlar"*1974 yılındaki Arkeolojik Bulgular* Moskova, 1975, s.522.

yaptığı bir çalışmasında W.D.Goryaçiva'yı destekler mahiyette görüş beyan etmektedir[4]. W.Şılkenov, *Kazak Edebiyatı* Gazetesi'nin 12 Mayıs 1989'daki sayısına yazdığı bir makalesinde yukarıdaki görüşlere benzemeyen yeni bir görüşü ortaya koyarak, Balasagun şehrinin yerinin bugünkü Cambul şehrine bağlı Aktöbe'de olduğunu ileri sürer. W. Barthold, A.N.Bernştam, W.D. Goryaçiva, Chang Kuang-ta ve W. Şılkenov gibi araştırmacıların ortaya koyduğu görüşlerinde gerçi bazı farklılıklar görülse de bunların hepsi en azından Balasagun şehrinin Çu Nehri havzasında kurulduğunu savunmaktadırlar. Bu araştırmacıların arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya attıkları bu iddialar, şüphesiz yazılı kaynakların ışığında Balasagun şehrinin gerçek yerini tespit edebilmemiz için bize bazı ipuçları temin etmektedir.

Balasagun şehri hakkında az çok bilgi veren kaynakların başında, bilindiği gibi öz kaynaklarımızın dışında Arap-Fars kaynakları ve Çin kaynakları gelmektedir. Arap kaynaklarındaki bilgilere göz atacak olursak, Seyyah Mukaddesi Balasagun'un ahalisinin çokluğundan, büyüklüğünden ve zengin bir şehir olduğundan bahseder[5]. O, İslamiyet'in Türkistan'a yayıldığı ilk yıllarda Balasagun'un Türgişlerin başkenti olduğundan İbn Hurdadbih' e atıf yaparak haber vermektedir. Kudama b. Ca'fer, *Kitabü'l-harac* adlı eserinde; "Suyab iki şehirden oluşur. Biri Kubal, diğeri Sagur Kubaldır. Sagur Kubal'dan Barishan'a, oradan yine Çin sınırına deve ile beş günlük yoldur"[6] demektedir. Bundan başka XIII. Yüzyılın sonu ile XIV. Yüzyılın ilk devrinde yaşayan Ebu'l Fida, Balasagun şehrinin yerleşim alanını net olarak göstermektedir. Arap kaynaklarında yer alan yukarıdaki bilgileri incelediğimiz zaman şu iki husus anlaşılmaktadır: Birinci, Balasagun şehrinin Çu Nehri vadisinde olduğu, ikinci, Balasagun şehrinin ilk başta Türgişlerin başkenti olduğu. Bu bakımdan arkeolojik çalışmalarla elde edilen bilgilere ters düşen bir husus yoktur. Ancak görüldüğü gibi Arap kaynaklarında Balasagun'un etimolojisi hakkında herhangi bir ipucu verilmemektedir.

Balasagun şehrinin eski yeri ile ilgili olarak, Kaşgarlı Mahmud bize oldukça önemli bir ipucu vermektedir. Kaşgarlı'nın eserinde yer alan bir

[4] Chang Kuang-ta, " Sui-ye Chin-ti-K'ao" [Suyab şehrinin şimdiki yeri hakkında inceleme] Bei-jing Da-xue Xue-bao (Zhe-xue ban) S. 8, 1979.

[5] Şemseddin Ebu Abdullah M. Mukaddesi, Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-akalim, neşr. M.J. de Goeje, Leiden ,1906, s. 275.

[6] Kudama b. Ca'fer, *Kitabü'l-harc*, neşr. M.J. de Goeje, Leiden, 1889, s. 206-208.

rivayette şöyle denmektedir: "Zülkarneyn Semerkand'ı geçip, Türk ülkesine yöneldiği sıralarda Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu olan Şu adında genç bir hakanları vardı. Balasagun yakınında Şu Kalesi'ni bu açmış ve bu yaptırmıştı. Hergün Balasagun'daki sarayının önünde beyler için üçyüz altmış nöbet davulu vurulurdu. Hakan Şu'ya Zülkarneyn'in yaklaştığı haber verilmiş, "Emriniz nedir? Savaş mı edelim, ne buyurursunuz?" demişler. Halbuki hakan Hocend ırmağının kenarına karakol kurarak, Zülkarneyn'in geçtiğini haber vermek için kırk tarhanı gözcü göndermişti..."[7] Kaşgarlı Mahmud bilindiği gibi, Karahanlılar devletinin hanedan soyundan geldiği için[8], onun devletinin tabiiyetindeki bir çok bölgeye gidip yapmakta olduğu çalışmalar gereği, incelemelerde bulunması muhakkaktır. Özellikle onun babası Hüseyin'in bir dönem, Balasagun'a pek uzak olmayan Barsgan şehrinin komutanı olarak görev yaptığını düşünecek olursak, Kaşgarlı'nın o dönemde ve ondan sonraki dönemlerde Balasagun, Barsgan, Tıraz ve Suyab (Ak Beşim) hakkında oldukça önemli bilgilere sahip olduğunu anlamakta güçlük çekmeyiz. Şu Kağan hakkındaki rivayetin bu parçasından biz Balasagun şehrinin Suyab'a yani Şu Kağan'ın yaptırdığı bu şehre çok yakın bir yerde olduğunu anlıyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bu bilgi ile el-Bîrûnî'nin Balasagun hakkında yazdığı: "Balasagun Tıraz(Evliya Ata)'ın 10 Ḥdoğusunda, Barsgan'ın 7Ḥbatısında, Koçkarbaşı (Bugünkü Koçkar Ata yaylası)'nın 20Ḥkuzeyinde"[9] şeklinde verdiği bilgi ile ve T'ang İmparatorluğunun Chen-yüen yıllarında (785-804) baş vezir Ku-tuan tarafından kaleme alınan bir eserde yer alan: " Suyab Nehri (Çu) ağzından çıkıp 80 çakırım (40 km) yol yürdükten sonra Balasagun şehrine gelmek mümkün. Oradan yine batıya doğru 20 çakırım(10 km) yol yürdükten sonra Suyab şehrine geliyor. Şehrin kuzeyinde Suyab Nehri var. Nehrin kuzeyine 40 çakırımlık mesafede Chie-t'an dağı var. Burası On-okların hükümdarlarının daimi ikametgahıdır"[10] şeklindeki bilgiler mukayese edildiği zaman hepsinin aynı yerden bahsettiği anlaşılıyor. Yani Balasagun şehrinin yerinin yazılı kaynaklara göre Tıraz'ın doğusu ile İpek

[7] Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it Türk (B.Atalay) Ankara,1992, C. III. S.413.

[8] M. Zunun, A. Ömer, Mahmut Kaşgari (Uygurca), Kaşgar, 1985, s. 116. Ayrıca bk: Wei Wu-erh Wen-hsueh shih (Uygur Edebiyat Tarihinin Çincesi) Yay. Haz. A. Rahman, Liu Chao-yun, Tuan Wen-yao, Ma Te-yuan, Urumçi, 1998, s. 266.

[9] el- Bîrûnî , *EL- Asar el-bakiye an el-kurun el-haliye* nşr.C. Eduard SacheuLondra 1879. s.264-265.

[10] Yunuscan Âli, "Balasagun Şehri Togrisida Kiskiçe Mulahize" *Xinjiang Medeniyet Yadigarlıklar* , S.I,1992, s.45-46.

Yolu'nun, Küsen'den (Bugünkü Kuça şehri) başlayıp Kum (Bugünkü Aksu), Unsu (Yü-chu), Bedelart (Po-ta-feng) ve Tıraz'a kadar uzanan kısmının Suyab şehrinden geçen bölüğünün yanında olduğu artık kesinleşiyor. Üstelik daha sonraki zaman içerisinde Kırgızistan S.S.C.B. Arkeoloji Merkezi'nin Burâna Kazı Grubu aşağı yukarı yedi defa kazı çalışması yaptıktan sonra elde edilen X-XII. Yüzyıllara ait arkeolojik belgelere ve 1032-1055 yıllarına ait "Kuzordu" ismindeki paralara da dayanarak bugünkü Burâna Harabesinin Balasagun şehrinin ta kendisi olduğunu ilan etmişlerdir[11]. Dolayısıyla Balasagun'un yerinin "Suyab" diye açıklanan Ak-Beshim Kalesi'nin yanı başındaki Burâna Harabesi olduğunu kabul etmek mümkündür.

Balasagun şehrinin yerinin tespiti meselesi üzerindeki görüşümüzü bu şekilde ifade ettikten sonra, şimdi şehrin hangi Türk hakimiyeti döneminde kurulduğu meselesini ele alalım. İbn Hurdadbih'e atfen, yukarıda Balasagun şehrinin ilk başta Türgişlerin başkenti olduğundan bahsedilmişti. Ancak Arap kaynaklarında ve diğer kaynaklarda bu konuda güvenilir bilgilerin bulunmamasından dolayı bu şehrin Türgişler zamanında inşa edildiğine dair görüşe katılmak pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü, ilk önce İbn Hurdadbih'e atfedilen bu cümlenin ona ait olmadığı onun, *el- Mesalik ve'l-memalik* adlı eserinde Balasagun'a yer vermemesinden anlaşılmaktadır. O, söz konusu eserinde Çu ve Talas nehirleri kıyılarında yer alan şehirlere gidecek yollardan bahsetmektedir. Büyük ihtimalle bu görüş İbn. Hurdadbih'ten sonraki müellifler tarafından eklenmiştir. İkinci sebep ise Türgişlerin tarihine ilişkin Çin kaynaklarındaki bilgilere göre, Türgişler ilk zamanlarda Töles boylarının içinde "Turgit" (T'u-ju-ke) ismi ile, Çöçek (Bugünkü Doğu Türkistan'ın kuzeyinde) yaylasında göçebe hayvancılıkla uğraşmışlar. M.S. V.yüzyıllardan sonra "Türgiş" (T'u-ch'i-she) ismiyle Göktürklerin batı kısmında yani Çu ve İli nehir kıyılarında yaşamışlar. Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra yani VII. Yüzyılın ortalarında Türgiş Hanlığını kurmuşlardır. VII. Yüzyılın sonlarında Türgişlerin hükümdarı Ucil (Wu- ch'e-leh/U-çe-le) 690-706 yılları arasında Suyab şehrini işgal ederek başkentini oraya taşıyor ve Suyab'a büyük bir saray, Künes Kalesi'ne de küçük bir saray yaptırıyor[12]. Çin kaynaklarının verdiği bu bilgi ile Kudama

[11] Yunuscan Âli, *aynı makale*, s.47.

[12] Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-ch'uan v.d,*Hsin-chiang Min-tzu Tsi-tian* [Hsin-chiang Milletler Lügati], Urumçi, 1995, s.99.

b.Ca'fer'in konuyla ilgili olarak verdiği şu bilgiler birbirine benzemektedir: "Suyab iki kaleden oluşmakta olup, biri Kubal, diğeri Sagur Kubaldir"[13] Kudama bu bilgiyi verdikten sonra ona ek olarak Suyab şehrini oluşturan Kut Kubal denilen kentin başkanının Türgişlerden olduğunu yazmaktadır. Bu kayıtlara baktığımız zaman, Türgişlerin, aslında Tıraz, İsficap, ve Balasagun gibi şehirleri inşa etmediği, o zamanlarda inşa edildiği anlaşılan Suyab'ı başkent yaptıkları, Balasagun şehrinin daha o zamanlarda inşa edilmediğini öğreniyoruz. Balasagun şehri yazılı kaynaklarda ilk olarak, T'ang İmparatorluğunun Chen-yüen saltanat yıllarında (785-804) baş vezir Ku-tuan tarafından kaleme alınan bir eserde "P'ei-lo-ch'iang-chün-ch'eng"[14] (Boyla Sangun Şehri) şeklinde geçmektedir. Bu devirden sonra yazılan Arap- Fars kaynaklarında da Balasagun hakkında hemen hemen hiç bilgi verilmiyor. X. yüzyılda yazıldığı anlaşılan meşhur eser *Hudud el-alem* ile Gerdizi'nin, *Zeyn el-Ahbar* adlı eserinde Türgişlerden sonra bölgede bir güç olarak ortaya çıkan Karluklar Devrindeki (760-840) bir çok şehir, köy ve kentler zikredilirken Balasagun şehri zikredilmiyor. Bu durumdan biz şu iki hususu anlıyoruz. Biri, Karluklar döneminde Balasagun şehri mevcut ise de Suyab şehri önemli ve büyük olduğu için, Balasagun'u da içine almış olabilir. İkinci bir husus Burana Harabesi'nde bulunan Karahanlılar dönemine ait kültür eserlerinden de anlaşıldığı kadarıyla Balasagun şehri ancak Karahanlılar tarafından yeniden inşa edilerek büyütülmüştür.

Şimdi Balasagun şehrinin menşei ve kimler tarafından kurulduğu meselesine kısaca değinelim.

Bilindiği gibi Kaşgarlı Mahmud, Balasagun'a "Kuz Ordu" veya "Kuz Uluş"[15] demektedir. Fars tarihçisi Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinin "Uygurların inançlarına göre İdikut'un soyu ve Uygur Şehirleri" bahsinde Yedisu Bölgesindeki önemli şehir Balasagun'un Afrasiyab tarafından kurulduğunu, şehrin kuruluşundan itibaren Kara Hıtay istilasına kadar Afrasiyab evlatlarının elinde kaldığını zikretmekte ve Balasagun'a aynı zamanda

[13] Kudama b. Ca'fer, *ayn.esr*, gösterilen yer.
[14] Feng Ch'eng-ch'ün, *Hsi-yü-ti-ming* [Batı Bölgesi Yer Namları] Pekin, 1982, s.10.
[15] Kaşgarlı Mahmud, *ayn.esr*, C.I., s. 62, 124.

"Kuz Balık"[16] demektedir. Çin kaynaklarında ise Balasagun şehrine "P'ei-lo-ch'iang-chün-ch'eng"[17]dendiğinden yukarıda bahsetmiştik.

Arap tarihçisi İbn el-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarîh* adlı eseri ile Moğol devri Fars tarihçisi Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinde Balasagun şehrinin Orhun'daki Uygur Devletinin Kağanı Bögü Kağan tarafından inşa edildiğine dair şu bilgilere rastlanmaktadır: "Bögü Kağan Türkistan'a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz Balık denilen Balasagun şehrini kurdu. Daha sonra askerlerini çevreye göndererek on iki yıl zarfında orada bulunan bütün ülkeleri fethetti. Başkaldıracak hiçbir devlet bırakmadı."[18]

Bu bilgi geçmiş tarihi olaylara dayanılarak yazılan bir rivayet olsa da bize Balasagun şehrini inşa eden Bögü Kağan'ın kim olduğu konusunda ipucu vermektedir. Çin'deki Man-chou (Ch'ing) İmparatorluğunun Ch-'ien-lung saltanat döneminde (1736-1796) yazılan *Hsi-yü-t'u-chi* [Batı Bölgesinin Coğrafya Durumundan Notlar] adlı eserde Balasagun şehrinin kurucusunun Uygur kağanlarından Köl Boyla (Bilge) olduğu, onun adı geçen şehri, Suyab [Çince adı,Sui-yeh] Nehri Vadisinde inşa ettiği ve bundan dolayı onun inşa ettiği bu şehre onun hükümdarlık ismi verilerek "Boylasangun" denildiğinden bahsetmektedir[19].

Uzak Doğu araştırmacıları buradaki bilgilerden yola çıkarak Balasagun şehrini inşa ettiren Uygur Kağanı'nın kim olabileceği konusunda tartışarak bu şehrin inşası ile ilgili altı Uygur Kağanının ismini ortaya koymuşlardır. Bunlar sırasıyla Orhun'daki Uygur Kağanlığının kuruluşundan önceki Uygur boylarının başbuğu Alp Busat (618-646), Orhun'daki Uygur Kağanlığının kurucusu Kutlug Bilge Kağan (744-747), Moyun-Çor Kağan (İl Etmiş Bilge Kağan 749-759), Bögü Kağan (759-779) Alp Kutlug Bilge Kağan (795-805) ve Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan (808-821)dır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu altı kağanın içinde ancak Moyun-Çor Kağan Yazıtında (Şine-Usu Yazıtı) dile getirilen Tengride Bolmiş İl Etmiş Bilge Kağan (Moyun-Çor) ile Dokuz Uygur Kağan Yazıtında (Karabalgasun Yazıtı) dile getirilen Ay Tengride Ülüg Bolmış Alp Ulug

[16] A. M. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa* (Çev, Mürsel Öztürk) Ankara, 1998, s.104.

[17] Feng Ch'eng-ch'ün, *Hsi-yü-ti-ming* [Batı Bölgesi Yer Namları] Pekin, 1982, s.10.

[18] A.M. Cüveynî, *ayn.esr.*,s.104-105. Ayrıca bk. İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1965-1967.

[19] Yunuscan Âli, *aynı makale* s. 49.

Kutlug Bilge Kağan (795-805) devlet hudutlarını batıda On-oklara kadar genişletmişlerdir. Bu açıdan baktığımız zaman ele geçirilen bölgede şehir inşa etmek bu ikisine nasip olmuştur. Çin kaynaklarında ise Balasagun şehri hakkındaki ilk bilgiye T'ang İmparatorluğu'nun Chen-yüan saltanat devrinde (785-804) rastlamaktadır. Bu bilgi Arap ve Fars tarihçilerinin verdiği Balasagun şehrinin Bögü Kağan tarafından inşa ettirildiğine dair bilgiyle aynı döneme rastlaması bakımından ayrıca önem arz etmektedir. İl Etmiş Bilgi Kağan, 747'de batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllar ile Sekiz-Oğuz, Dokuz Tatar ve Çiklerle savaşmış, bunların hepsini kendine bağlamış, hakimiyetini Yenisey kıyıları,Çu- Talas havalisi, İç Asya ve Kerulen'e kadar yaymış,oğullarını oralara Yabgu Şad tayın etmiş[20]; Alp Uluğ Kutluğ Bilge Kağan ise 791'de büyük oğlu Boyançi ile birlikte Karluklar ve Tibetlilere tekrar sefer düzenleyerek, onları yendikten sonra batıda Fergane'ye kadar ilerleyip batı hudutlarını güvence altına almış idi. Bunun dışında yine Orhun Uygur Kağanlığı dönemine ait Terhin ve Tez-II yazıtlarında methedilen Kağan da Bögü olup, İbn el-Esîr ile Cüveyni'nin eserinde Böğü'ye mâl edilen batı seferleri aslında, İl Etmiş Bilge Kağan ile Alp Kutlug Bilge Kağan'ın On-Okların bulunduğu coğrafyaya yaptığı seferleri gösteriyordu[21]. Bu, olayların cereyanından birkaç asır sonra rivayet şeklinde kaynaklara geçirildiği için bazı şahıs adlarının ve yılların değişmesi gayet doğaldır.

Uygur Kağanlarından Bögü'nün batı seferinden sonra Balasagun şehrini inşa ettirdiğine dair bu tarihi belgenin ortaya çıkışı, tıpkı Japon Türkolog Abi Takio'nun iddia ettiği gibi: "Dokuz Oğuzlar yani Uygurlar ile Karahanlıların başkentlerinden olan Balasagun'un arasında eskiden beri hiçbir şekilde red edilemeyecek bir bağlantının olduğunu[22] göstermekte idi.

Yerli ve yabancı kaynaklardaki Balasagun'la ilgili belgeler incelendiği zaman, Karahanlıların başkentlerinden biri olan sözkonusu şehir ile Koçu (İdikut) Uygur Devletinin yazlık başkenti Beşbalık'ın kurucu sahiplerinin aynı menşeden geldiği anlaşılmaktadır. Yani yukarıda bahsedildiği gibi Balasagun'a Çin kaynaklarında "P'ei-lo-chiang-chün-ch'eng" denilmekte olup, buradaki "P'ei-lo" Türkçe yazıtlarda geçen "Boyla" kelimesinin Çince

[20] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1999, s.132.
[21] Yunuscan Âli, *aynı makale*. s. 50.
[22] Abî Takio, *Hsi Hui-ku Kuo-shih te Yan-chu* Wu-lu-mu-ch'ı ,1985 s. 307.

transkripsiyonudur. "Chiang-chün" ise Türkçe "Sangun" denilen askeri unvanın Çince tercümesidir. Sondaki "Ch'eng" ise Türkçe "Balık"ın tercümesidir. Böylece Çince'deki "P'ei-lo-Chiang-chün-ch'eng" Türkçe "Boyla Sangun Şehri" demek oluyor. Şimdi "Boyla" denilen Türkçe unvana bakılırsa: "Boyla" unvanı Bilge Kağan yazıtının güney taraf 16. satırında "Tonyukuk Boyla Baga Tarkan" şeklinde,[23] Tonyukuk yazıtının batı taraf 6. satırında "Boyla Baga Tarkan" şeklinde,[24] Sucı Yazıtının 2. satırında "Boyla Kutlug Yargan" şeklinde,[25] Dokuz Uygur Kağan yazıtı (Karabalgasun Yazıtı)nın 5. satırında "Kutluk Boyla'nın babası Hu-su" şeklinde[26] geçmektedir. Çince kaynaklarda ise bu gibi Türk askeri unvanlar, "A-to-p'ei-lo" (Ata Boyla), "Ku-li-p'ei-lo" (Kutlug Boyla), "P'ei-lo-ch'uai" (Boyla Çor) "P'ei-lo-ta-kan" (Boyla Tarkan) şeklinde[27]geçmektedir. Bunun dışında "Boyla" denilen bu askeri unvana Turfan'da bulunan bazı eski Uygur yazma yadigarlıklarında da rastlanmaktadır. Mesela: Alman Türkolog, F. Müller'in hazırladığı *Eski Uygur Yazılı Vesikaları* adlı eserin II. Cildinde "İl Ügesi Ötür Boyla Tarhan," "Tapmış (Bolmış) Boyla Tarhan," "Aspara Boyla Tarhan" ve "Otur Boyla Tarhan" gibi isimler geçmektedir[28]. V. Barthold, Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen "Atasagun"[29] kelimesine rastladıktan sonra bu kelimenin lûgat manası üzerinde durarak "Balasagun" isminin menşeini ilk başta Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın başkenti Karabalgasun"a, bağlayarak açıklamaya çalışmış idi[30]. Fakat sonra bu görüşünden vazgeçerek Balasagun şehrinin menşeini, Moğolca "Güzel Şehir" "İyi Şehir" anlamında olan "Balgasun'a (Ku-Balık) bağladı. Ancak, Barthold'un ikinci görüşü çoğu bilim adamları tarafından benimsenmemiştir. Japon bilim adamı Abi Takio, konuyla ilgili bir çalışmasında: "Balasagun'un menşeini ne şekilde olursa olsun Moğol devrindeki *Balgasun*'a (Ku-Balık) asla bağlayamayız. Elimizde mevcut olan bilgiler bize Balasagun'u kuran hükümdar ile Beşbalık'ı kuran hükümdarın aynı menşeden gelmekte olduğunu açıkça göstermektedir."[31] görüşünü kuvvetle savunmuştur. A. Z.Velidi Togan da

[23] H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994 ,s.72.
[24] H. N. Orkun, *ayn.esr* s. 102.
[25] H. N. Orkun, *any.esr*. s.156.
[26] H. N. Orkun,*ayn.esr* s. 232.
[27] Yunuscan Âli, *aynı makale*. s. 52.
[28] S. Tezcan, "Eski Türkçe Boyla Baga Şanları Üzerine" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1977.
[29] Kaşgarlı Mahmud, *ayn.esr*. C.I. s. 86, 403.
[30] W.Barthold,"Balasagun" *İslâm Ansiklopedisi*, C.I (İngilizce Neşri)
[31] Abî Takio, *ayn.esr* s. 297-298.

Balasagunla ilgili olarak: "Ancak *T'ang-shu*'da [T'angnâme'de] zikredilen *P'ei-lo-sangun* şehri Balasagun'a menşeini gösterir"[32] görüşündedir. A.Z. Velidi Togan'ın bu fikri ileri sürmesi ise, Balasagun'un menşeini Moğolca'daki "Balgasun"a (Ku-Balık) bağlayarak açıklamanın ilim çevresinde destek görmeyişi ve Orhun'daki Uygur Kağanlığının başkentine "Karabalgasun" denilmesinin yanısıra yine bu şehre "Çagan Balgasun" ve "Hac Balgasun"[33] da denilmesi ile alakalıdır.

Yukarıdaki bütün açıklamalardan, Balasagun şehrinin menşeinin Eski Türkçe'de "Boyla Sangun" (P'ei-lo-chiang-chün-ch'eng) denilen şehir olduğu, Orhun'daki Uygurların büyük göçünden sonra kurulan Karahanlılar devletine başkent olduktan sonra "Boyla Sangun" isminin "Bala Sagun"a dönüştüğü ve Balasagun'u inşa eden hükümdarlar ile Beşbalık'ı inşa eden hükümdarların aynı menşeden olduğunu görebiliyoruz. Nihayet, Cüveynî'nin eserindeki Balasagun ve Beşbalık'ı, inşa ettiren Uygur hükümdarının aynı kişi olduğuna dair bilginin, Çin kaynaklarındaki "Kut Dağı" ile ilgili efsanede de yer alması[34] bizi bu konuda desteklemektedir. Dolayısıyla Balasagun şehrinin Uygur Kağanı tarafından kurulmuş bir şehir olup, daha sonra Karahanlılar döneminde bu devlete başkentlik yapacak kadar büyütülüp geliştirildiğini ve adının da Boyla Sangun adının değişik bir biçimde telâffuz edilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

[32] Z.V. Togon, "Balasagun" *İslâm Ansiklopedisi*, C.II, (M.E.B. Yay) s. 270.
[33] Yunuscan Âli, *aynı makale*. s.53.
[34] Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1995, s. 67.

1015 Yılında Balasagun Şehrinde Yapıldığı Bilinen Burâna Kulesi

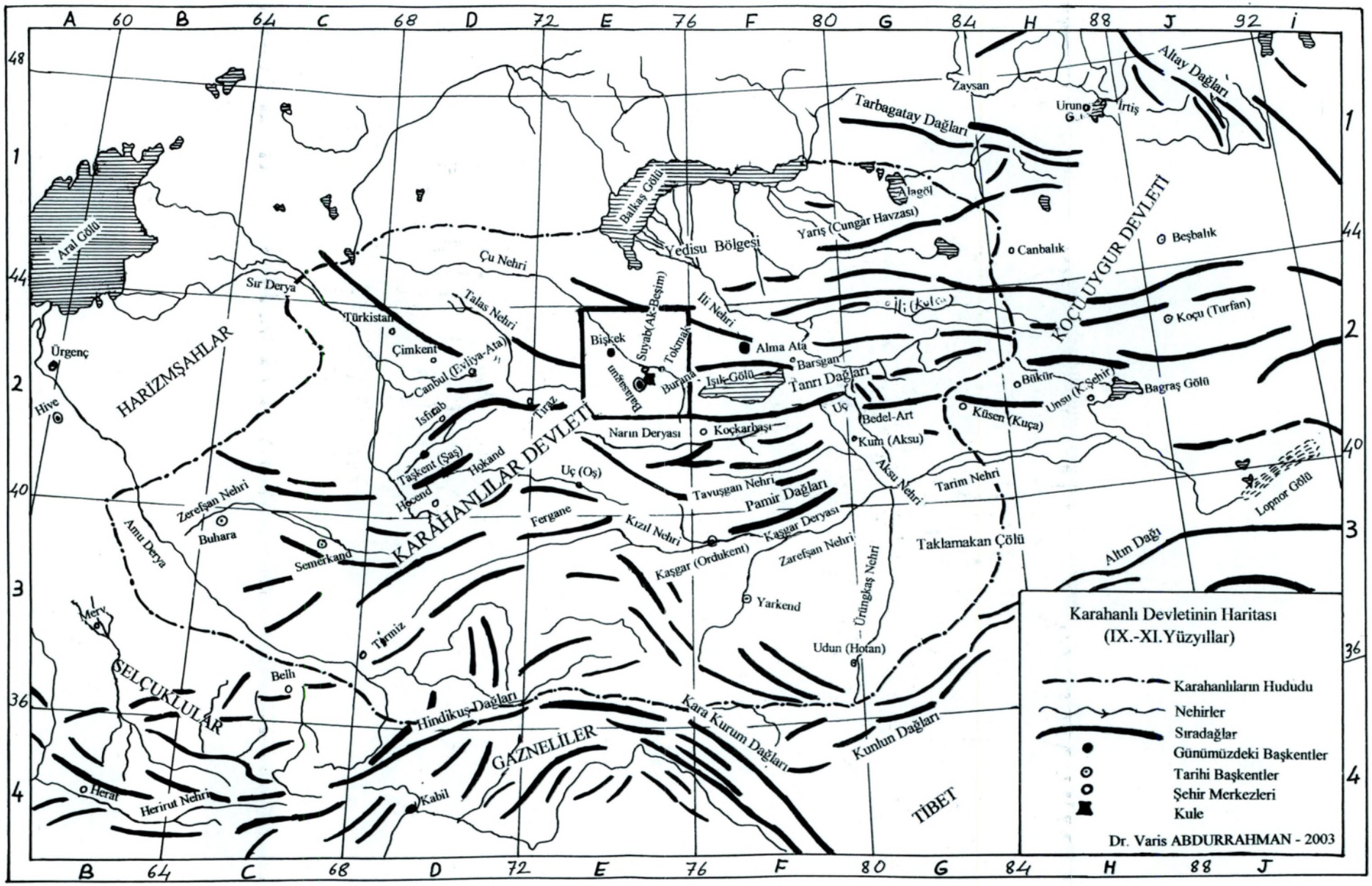
Karahanlı Devletinin Haritası
(IX.-XI.Yüzyıllar)
Karahanlıların Hududu
Nehirler
Sıradağlar
Günümüzdeki Başkentler
Tarihi Başkentler
Şehir Merkezleri
Kule
Dr. Varis ABDURRAHMAN - 2003
Aral Gölü
Sır Derya
Türkistan
Çimkent
Canbul (Evliya-Ata)
Ürgenç
Hive
HARİZMŞAHLAR
Isfırab
Taşkent (Şaş)
Hocend
Hokand
Tıraz
Çu Nehri
Talas Nehri
Balkaş Gölü
Yedisu Bölgesi
Suyab(Ak-Beşim)
Tokmak
Bişkek
Balasagun
Burana
İli Nehri
Alma Ata
Barsgan
Işık Gölü
Tanrı Dağları
Narın Deryası
Koçkarbaşı
Uç (Oş)
Fergane
Kızıl Nehri
Tavuşgan Nehri
Pamir Dağları
Kaşgar Deryası
Kaşgar (Ordukent)
Zarefşan Nehri
Yarkend
Ürüngkaş Nehri
Udun (Hotan)
Aksu Nehri
Tarim Nehri
Taklamakan Çölü
Altın Dağı
Lopnor Gölü
Kunlun Dağları
Kara Kurum Dağları
Hindikuş Dağları
GAZNELİLER
Kabil
Herat
Herirut Nehri
Belh
Tirmiz
Merv
SELÇUKLULAR
Amu Derya
Zerefşan Nehri
Buhara
Semerkand
KARAHANLILAR DEVLETİ
Uç
Bedel-Art
Kum (Aksu)
Küsen (Kuça)
Bükür
Unsu (K.Şehir)
Bagraş Gölü
Koçu (Turfan)
Beşbalık
Canbalık
Yarış (Cungar Havzası)
Alagöl
Tarbagatay Dağları
Zaysan
Urun
İrtiş
Altay Dağları
KOÇU UYGUR DEVLETİ
TİBET
50 0 50 100 150 200 km

MEMLÛK-MOĞOL MÜCADELESİ VE ORTA DOĞU TARİHİNE ETKİLERİ

YÜKSEL ARSLANTAŞ*

XIII. Yüzyılda Türk-İslam Âleminin Genel Durumu

XIII. asır, Orta Doğu'nun siyasi haritasında yeni şekillenmelerin ve güç dengelerinin ortaya çıktığı, Türk-İslam âleminin karışık bir asrıdır. Bu yüzyıla girerken Eyyûbi Devleti'nin en güçlü sultanı Selahaddin-i Eyyûbi'nin (1174-1193) ölümüyle halefleri arasında taht mücadeleleri başlamış, bu mücadelelerden galip çıkan bazı Eyyûbi emir ve beyleri otoritelerini tesis ettikten sonra zaman zaman Kuzey Suriye'de Türkiye Selçuklu Devleti ile hakimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Bu durum 1250 yılında Eyyûbi hükümdarı Melik Salih Necmeddin'in (1240-1250) ölümüne kadar devam etmiş, onun ölümünden sonra başlayan karışıklıklar son Eyyûbi hükümdarı El-Melikü'l-Muazzam Turanşah'ın Memlûkler tarafından öldürülmesi ve Memlûk Devleti'nin kurulmasıyla son bulmuştur (1250) [1].

Bu sıralarda Bağdad Abbasi Halifeliği'nin eski gücünü kaybettiği, çeşitli İslam hükümdarlarının saltanatlarını tebrik ve tasdik etmenin yanında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda sulh için elçi ve rica heyetleri göndermekten başka bir fonksiyonunun kalmadığı[2] anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Orta Doğu'nun siyasi haritasında söz sahibi bir devlet olan Bizans'ta da durum pek farklı değildi. İslam alemine karşı tertip edilen Haçlı Seferleri'nin dördüncüsünde Latinler, Bizans'ın[3] başkenti İstanbul'u işgal ile büyük yağma ve tahribat yapmışlar; 1260'lara kadar devam eden bu işgal ve karışıklık, Bizans'ta daha önce var olan otorite boşluğu ve güç kaybının artmasına sebep olmuştu[4].

* Dr.Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ.

[1] Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, İstanbul 1987, s. 433-456; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 31, (Ağustos, 1991), Ankara, 1991, s. 11.

[2] Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s. 11.

[3] Bizans Devleti hakkında bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1981.

[4] Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s. 11-12.

Türkiye Selçukluları Devleti'ne gelince: 1219 yılında Selçuklu tahtına oturan Alaeddin Keykûbad (1219-1237) takip ettiği siyasetle, kısa zamanda devletine en parlak devrini yaşattı. Batıya doğru süratle ilerleyen Moğol istilasının ülkesini de tehdit etmekte olduğunu fark ederek çeşitli tedbirlere baş vurdu. Öncelikle Konya, Sivas ve Kayseri gibi pek çok şehrin surlarını tamir ve tahkim ettirerek Moğollar'a karşı Harezmşahlar ve Eyyûbiler ile ittifak kurma yoluna gitti[5]. Ne var ki Azerbaycan'ı yurt edinen Celaleddin Harezmşah'ın böyle kritik bir zamanda Alaeddin Keykûbâd'la işbirliği yapmak yerine Selçuklu topraklarına tecavüzde bulunması bu iki Türk devletinin 1230 yılında Yassıçemen'de savaşa tutuşmasına sebep oldu. Savaşı kaybeden Celâleddin Harezmşah için bu mağlubiyet bir son oldu.

Alaeddin Keykûbâd'ın bir süre sonra Eyyûbiler ile Kuzey Suriye toprakları konusunda mücadeleye başlaması onun ikinci müttefikini de kaybederek Moğollar karşısında yalnız kalmasına sebep oldu. 1236 yılında Alaeddin Keykûbad, Eyyûbiler üzerine sefer yapmaya hazırlanırken Moğol Hanı Ögedey-'in (1229-1241) elçilere gelerek yıllık vergi vermesini ve Moğol hanına tabiiyetini arz etmesini bildirdiler. Moğollar'a karşı tek başına mücadele edemeyeceğini anlayan Alaeddin Keykûbâd bu istekleri kabul etti. Böylece Moğol tehlikesini bir süre için de olsa ülkesinden uzaklaştırmış oluyordu[6].

Alaeddin Keykûbad'dan sonra tahta geçen II.Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamanı Türkiye Selçuklu Devleti için adeta bir yıkım devresi oldu. O'nun kötü idaresi yanında Moğollar da Baycu kumandasında büyük bir ordu ile Anadolu'ya girerek fiilen istila teşebbüsünde bulundular. 1243 yılında Kösedağ ve 1256'da Sultan Hanı civarında yapılan iki savaşta Selçuklu ordusu bozguna uğradı. Bunu müteakip Anadolu'yu istila eden Moğollar başta Sivas, Kayseri ve Erzincan olmak üzere pek çok şehri yağma ve tahrip ettiler. Bu durum karşısında Anadolu'da büyük bir karışıklık baş gösterdi. Halk panik halinde ya Bizans sınırına yakın uçlara, Bizans'a veya Suriye'ye iltica etti.

1251 yılında Moğol idaresini ele alan Mönge (1251-1259) Cengiz Han tarafından başlatılıp Ögedey zamanında da kısmen takip edilen fetih hareketlerini devam ettirmek istiyordu. Bu maksatla kardeşi Hülagu'yu büyük bir

[5] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1991, s. 331-332; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s. 12.

[6] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 379-386; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s. 12.

kuvvetle İran ve Azerbaycan'ın fethi ile görevlendirdi[7]. Hülagu emri altındaki bu ordu ile kısa zamanda Bâtınilerin merkezi Alamut'u yerle bir ederek İran-'ın fethini tamamladı[8]. Daha sonra Irak'a yönelen Hülagu, 1258'de Bağdad'ı ele geçirerek buradaki Abbasi Halifeliği'ne son verdi. Böylece Suriye sınırına dayanmış oldu. Olayların bundan sonra ki kısmı çalışmamızın konusu olan Memlûk-Moğol mücadelesini oluşturmaktadır.

Kutuz'un Moğollar'la Mücadelesi ve Ayn-ı Câlût Savaşı

Eyyûbilerin yıkılmasından sonra Memlûkler Mısır ve Suriye'ye hakim oldu ve bu devlet Moğollar için aşılmaz bir engel teşkil etti. XIII. yüzyılda başlayan Memlûk-Moğol mücadelesi sırasında Kuzey Suriye, Moğollar ve Memlûkler arasında el değiştirdiği gibi bu bölgede bulunan bir çok siyasi teşekkül ya varlığını kaybetmiş ya da Moğollar'a tabi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Azerbaycan'ı kendisine merkez edinerek Moğollar'ın Ön Asya temsilciliğini yapan Hülagu Suriye ve Mısır'ı itaat altına alma faaliyetlerine girişti. Bu sırada Suriye'nin siyasi yönden parçalanmış olması şartları onun için elverişli hale getiriyordu[9].

Memlûk Sultanı Aybek'in 1259 yılında katlinden sonra Memlûk tahtına oturan El-Melik El-Muzaffer Kutuz (1259-1260) yaklaşmakta olan Moğol tehlikesinin farkındaydı. Zaten Hülagu da Suriye'ye doğru hareket etmeden önce bölgeye müteaddit mektuplar gönderip tehditler savurarak burada bulunan bey ve kumandanların kendisine itaat etmelerini istedi. Ancak bunlardan netice alamayınca sefer hazırlıklarına başladı[10]. Kutuz, Moğollara karşı koyabilmek için Suriye ve Mısır'da ortak bir güç teşkil edilmesi gerektiğini,

[7] Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1987, s.59; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s. 12-13.

[8] Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s. 12-13.

[9] Makrizi, *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk* (Yay. M. Ziyade), C. 1, 2, Kahire, 1987, s. 418-419; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.5, Beyrut, 1987, s. 437 vd; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 59-77; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, Kayseri, 1994, s. 52, 82; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.14; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.3, İstanbul, 1992, s.254-262.

[10] "Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'l Mülûk*, C.1, K.2, s.419; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-mübteda ve'l-Haber*, C.5, s.437 vd; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 59-77; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.3, s.259-260; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.14; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 83-84.

mahalli kuvvetlerle bunlara karşı koymanın mümkün olamayacağını düşünüyordu. Bu sebeple bütün dikkat ve gayretini Moğollara karşı koyabilecek güçlü bir ordu teşkiline yoğunlaştırdı. Böylece Moğollara karşı bir cihat hareketi başlattı.

Memlûk sultanının açmış olduğu cihat bayrağı altına kısa sürede Suriye ve Mısır'dan katılmalar başladı. Bunlar arasında en önemlisi Aybek zamanında Mısır'dan firar eden Bahrî Memlûkler'in katılımıydı. Suriye'de bulunan Bahrî Memlûkler, Baybars el-Bundukdarî idaresinde Mısır'a dönmek ve Moğollar'a karşı mücadele etmek için Kutuz'dan izin istediler. Moğol tehlikesi karşısında eski düşmanlıkların bir süre için de olsa unutulması gerektiğini düşünen Kutuz, bu teklifi memnunlukla karşıladı. Bahri Memlûkleri Kahire dışında karşılayan Kutuz onların lideri Baybars'a Kalyob şehrini ikta olarak verdiği gibi Moğollarla yapılacak harpten sonra da Halep naipliğini vaadetti[11].

Bu arada Kuzey Suriye'de ilerleyen Moğollar, Ermeni ve Haçlı kuvvetlerinin yardımı ile Haleb ve Dımaşk'ı ele geçirdiler. Böylece kendisine Mısır yolu açılan Hülagu, sefer için son hazırlıklarını yaparken Büyük Moğol Hanı Mönge'nin ölüm haberini aldı. Bu haber üzerine Suriye'ye Kitboğa idaresinde 12 bin kişilik bir Moğol kuvveti bıraktı ve yeni Moğol hanının seçiminde bulunmak üzere ordusunun büyük bir kısmı ile birlikte Karakurum'a döndü. Dönüşünden önce Memlûk Devleti'nin tabiiyetini sağlamak istediğinden giderayak Kutuz'a bir elçi göndererek ondan kendisine tabi olmasını, aksi halde Haleb ve Dımaşk'ın ele geçirilmesi sırasında yaşananların ayniyle Mısır'da da vâki olacağını bildirdi[12].

[11] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülūk*, C.1, 2, s.422; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.5, s.436; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 80; Şahabettin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s.29; Steven Runciman, *a.g.e.*, C.3, s.260; Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.452-453; J.B. Globb, *Soldiers of Fortune*, London, 1973, s.57-64; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.15; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.89-91.

[12] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülūk*, C.1, K.2, s.420; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-mübteda ve'l-Haber*, C.5, s.436; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.59-88; Steven Runciman, *a.g.e.*, C.3, s.260; Kazım Yaşar Kopraman, "Memlûkler" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.452-453; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.15; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 89-91.

Hülagu'nun bu tehdit dolu talebi karşısında Memlûk ümerasını toplayan Kutuz, onlarla durumu istişare etti. İstişarede savaş kararı alınınca Moğol elçilerinin vücutları ortadan ikiye bölündü ve başları da Kahire sokaklarında dolaştırıldı. Hülagu'nun tehdit dolu teslim teklifine aynı şekilde cevap verilince iki devlet arasında savaş kaçınılmaz hale geldi[13].

Kutuz bu sırada siyasi bir manevra ile Akkâ'da bulunan Haçlılar ile anlaşarak onların tarafsızlığını sağladı[14].

Karşılıklı ilişkilerin bu derece gerginleşmesi üzerine son hazırlıklarını tamamlayan Memlûk Sultanı, ordusu için gerekli mali desteği Mısır halkına koyduğu ağır vergilerle karşıladı. Daha sonra Memlûk ümerası ile yaptığı son bir istişareden sonra Emir Baybars el-Bundukdarî'yi öncü birliklerin kumandanlığına ayin ederek Moğollar hakkında bilgi toplaması için gönderdi. Bir süre sonra da asıl Memlûk ordusu Sultan'ın liderliğinde Kahire'den ayrıldı.

1260 yılında Kahire'den hareket eden Memlûk ordusu Sâlihiyye'ye geldi. Burada Sultan Kutuz, etrafa adamlar göndererek cihat çağrısı yaptı ve cihada katılmayanlara gerekirse zor kullanılmasını istedi.

Memlûk ordusu Sâlihiyye'de iken bazı Memlûk emirleri arasında tereddüt ve korku emareleri ortaya çıkmaya başladı. Emirler, Moğollar ile yapılacak bu savaşta hezimete uğramaları halinde Bağdad'ın başına gelenlerin Kahire'nin de başına gelebileceğini söyleyerek karşı koymanın manasız olduğunu iddia ediyorlardı. Bu nazik durum karşısında emirleri toplayan Kutuz, onlara hitaben: "Sizler bunca zamandır beytü'l-malın ekmeğini yiyor, cihat zamanında ise savaştan kaçıyorsunuz. Ben cihada gidiyorum. İsteyen benimle gelsin, istemeyen evine dönsün"[15] mealindeki tahrik ve teşvik edici konuşmayı yaptı. Bu tesirli hitabdan sonra Memlûk ordusu yek vücut bir halde Moğollar üzerine yürüyüşe geçti.

[13] *Makrîzî, Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, C.1, K.2, s.423; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.15.

[14] *Makrîzî, Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, C.1, K.2, s.423; Şahabettin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* , S. 24, İstanbul 1971, s.9; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.80; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.15; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.89-91.

[15] *Makrîzî, Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, C.1, K.2, s.429; Betold Spuler, *a.g.e.*, s.57-59; Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.452-453; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.16; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.89-91.

Moğollar hakkında bilgi toplamak üzere hareketine devam eden öncü birlik, Moğol işgali altında bulunna Gazze'ye yöneldi. Baybars kumandasındaki öncü kuvvetinin yaklaştığını haber alan Moğol kumandanı Baydara, derhal Baalbek'te bulunan Kitboğa'ya haber göndererek az sayıda asker olduğunu ve acele yardım göndermesini istedi. Kitboğa ona yardım göndermediği gibi yerinde kalmasını ve savaşmasını emretti. Fakat az sayıdaki Moğol kuvveti Baybars karşısında tutunamadı ve Memlûk öncü birliği Moğollar'ı kısa sürede bozguna uğrattı. Bu haber Mısır'da büyük bir sevinçle karşılandı.

Memlûk Sultanı Kutuz'un Moğollar'la yapacağı büyük savaştan önce dikkatli ve tedbirli bir politika takip ettiği görülmektedir. Daha önce Irak ve Suriye'de Müslümanlara karşı oluşturulan Moğol-Ermeni-Haçlı ittfakını göz önünde bulunduran Kutuz böyle kritik bir zamanda Suriye'deki Haçlı kontlukları ile çatışmaya girmekten kaçınıyordu. Onları gücendirmemek amacıyla da Akkâ'dan geçerken buradaki Haçlılardan geçiş izni istedi. Daha önce bazı Moğol birliklerinin Haçlı kontluklarına saldırıda bulunması onların Müslümanlardan sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünmelerine sebep oluyordu[16]. Bu yüzden Haçlılar, Memlûk Sultanı'na kendi topraklarından rahatlıkla geçebileceğini bildirdikleri gibi Moğollar'a karşı savaşmak için asker vermeyi dahi teklif ettiler. Daima ihtiyatlı ve tedbirli hareket etmeyi tercih eden Kutuz, savaş esnasında onların muhtemel bir ihanetine uğramamak için bu teklifi teşekkür ederek geri çevirdi[17].

Ordusuyla Haçlı arazisinden rahatlıkla geçen Kutuz, Ayn-ı Câlût mevkiine geldi. Moğollara askerinin az olduğu izlenimini vermek için ordusunun büyük bir kısmını yakında bulunan ormana sakladı ve Moğollar'a karşı sadece Baybars idaresindeki öncü birlikleri ileri sürdü. 3 Eylül 1260 tarihinde sabahın ilk ışıkları ile birlikte Moğol saldırısı başladı. Bu saldırı karşısında bir süre savaşan Baybars daha sonra süratle asıl Memlûk kuvvetlerinin bulunduğu yere çekildi. Memlûk kuvvetlerinin bozgun halinde kaçtığını sanan Moğol kumandanı Kitboğa, çekilen Memlûk ordusunun takip edilmesi emrini verdi. Fakat kısa süre sonra Memlûk ordusu tarafından kuşatılan Kitboğa, tuzağa düştüğünü anlamakta gecikmedi. Buna rağmen savaşı bırakma-

[16] Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'l Mülûk*, C.1, K.2, s.429; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 57-64; Kazım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.452-453; süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.16; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.89-91.

[17] Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'l Mülûk*, C.1, K.2, s.429; J.B. Globb, *a.g.e.*, s.59-63; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.16.

yarak bütün gayreti ile saldırıya geçti. Moğolların çetin saldırısı kaşısında Memlûk ordusunun sol kanadı bozuldu. Bu tehlikeli durumu fark eden Memlûk Sultanı Kutuz bizzat kendisi yardımcı kuvvetlerin başında savaşa katıldı. Sultanın savaş alanında şecaatle dövüştüğünü gören Memlûk ordusu kısa zamanda toparlanarak Moğol kuvvetlerini püskürttü. Bir süre sonra bozgun emareleri gösteren Moğol ordusu kaçmaya başladı. Kaçanlar Beysan mevkiinde yeni bir müdafaa hattı kurdular. Moğolların buradaki gayretleri de onları yenilgiden kurtaramadı. Kaçanlar Baybars tarafından Humus'a kadar takip edilerek kılıçtan geçirildi. Savaş alanında ölen Kitboğa'nın kesik başı teşhir için Kahire'ye gönderildi[18].

Moğollara karşı kazanılan bu zafer bütün İslam aleminde sevinçle karşılandı. Moğollarla işbirliği yapan bazı Eyyûbi emirleri savaştan sonra Memlûk Sultanı'nın huzuruna gelerek af dilediler. Banyas ve Subeybe emiri Melik Said Hasan dışındaki bütün Eyyûbi emirleri affedildi. Melik Said Hasan'ın ise boynu vuruldu.

Ayn-ı Câlût Savaşı'nın Kazanılmasına Tesir Eden Faktörler

Hülagu'nun yeni Moğol hanını seçmek için giderken ordusunun bir kısmını beraberinde götürmesi ve Kitboğa idaresinde az sayıda kuvvet kalması Moğol yenilgisinin ana sebeplerinden birini teşkil eder. Bu durum savaştan önce Memlûk ordusunda var olan moral bozukluğunu büyük ölçüde bertaraf etmiştir. Ayrıca Hülagu'nun bizzat ordusunun başında bulunmayışı da sonucu etkilemiştir. Memlûk Sultanı Kutuz'un ordusunun başında olması askerlerine moral verdiği gibi savaşın en kritik anında savaşa müdahalesi de Memlûkler'in mutlak bir bozgununa mani olmuştur.

Suriye'deki Haçlı kontluklarının savaş esnasında takip ettiği tarafsız siyaset de sonucu etkileyen bir başka faktördür. Daha önce Moğollara Suriye'de yaptıkları istila hareketlerinde Kilikya Ermeni Krallığı ile birlikte yardımcı olan Haçlıların Ayn-ı Câlût savaşında Memlûk Sultanı Kutuz'a verdikleri söze bağlı kalarak savaşa iştirak etmemeleri Memlûk Devleti'nin işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır.

[18] Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'll Mülûk*, C.1, K.2, s.430-431; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.V, s.436; Steven Runciman, *a.g.e.*, C.3, s.266; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 57-59 J.B. Globb, *a.g.e.*, s.59-63; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-ı Câlût Savaşı ve Sonuçları", s.16; Abdulkadir Yuvalı, *ilhanlılar Tarihi*, s.89-91.

Burada unutulmaması gereken bir nokta da Bahrî Memlûkler'in göstermiş oldukları şecaat ve cesarettir. Ayn-ı Câlût'a kadar karşılarına çıkan bütün mukavemet güçlerini rahatlıkla ezip geçen Moğollar, ilk defa Ayn-ı Câlût'ta disiplinli ve eğitimli bir ordu ile karşılaştı. Nitekim karşılaştıkları bu yeni gücün eğitim, disiplin, taktik ve cesaretleri karşısında şaşkınlığa düşen Moğollar daha sonraları Memlûkler'e karşı yaptıkları askeri hareketlerde de başarısız oldular.

Ayn-ı Câlût Savaşı'nın Neticeleri

Moğol ordusunun aldığı ilk meydan savaşı mağlubiyeti olan Ayn-ı Câlût Savaşı, neticeleri itibari ile İslam tarihinin en önemli savaşlarından birisidir. Bu savaş her şeyden önce Mısır Memlûkleri Devleti'nin temellerini sağlamlaştırmıştır. Suriye ve civarını da Memlûk hakimiyetine sokmuştur. Bu savaş, aynı zamanda Eyyûbiler'in kati sonudur. Artık Eyyûbi hanedanına mensup şahıslardan hiçbiri saltanat iddiasında bulunamamıştır. Nitekim onları ciddi bir rakip olarak görmeyen Kutuz, Moğollara katılan Melik Said'in dışındakileri affetmiştir.

Ayn-ı Câlût Savaşı Haçlı-Moğol işbirliğine de darbe vurmuş, Moğollar Suriye'yi boşaltmışlardır.

Memlûkler'in kazandığı bu zafer, dünya hakimiyetine koşan Moğolların yenilemeyeceği fikrini yıkmıştır. Mısır ve Suriye başta omak üzere İslam dünyası ve hatta Avrupa, Moğol istilasından kurtarılmıştır. Bu büyük zaferden sonra Memlûk Sultanları kendilerini haklı olarak İslam'ın hamisi saymaya başlamışlardır. Bu sayede bütün Müslümanların muhabbetini kazanmışlardır[19].

Eğer Moğollar, Ayn-ı Câlût savaşını kazanmış olsalardı Mısır'a kadar ilerleyecekler, Irak'ta yerleştikleri gibi Mısır ve Suriye'ye de yerleşeceklerdi. Bu savaşın kazanılmasında Hülagu'nun, Karakurum'a dönmesinin ve Haçlıların tutumunun büyük rolü olmuştur. Ama her hareketin nihai bir noktaya ulaştıktan sonra duracağı da göz önüne alınmalıdır. Suriye Moğollar'ın güneybatıda ulaştığı en son nokta olmuştur. Asıl merkezlerinden uzaklaşmış olmaları

[19] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülūk,* C.1,K.2, s.432; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber,* C.V, s.436; Şahabettin Tekindağ, *Berkuk Devri,* s.29; J.B.Globb, *a.g.e.,* s.57-64; Kazım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* s.452-453; Bertold Spuler, *a.g.e.,* s.57-59; Steven Runciman, *a.g.e.,* C.3, s.260-262; Abdulkadir Yuvalı, *a.g.e.,* s.89-91.

ve zaptettikleri geniş ülkelere sahip olmak için insan kaynakları kafi gelmediğinden burada durdurulmuşlardır.

Ayn-ı Câlût'taki zaferin en mühim neticelerinden birisi de XII. yüzyıldan beri Nureddin Mahmûd Zeengî ve Selahaddin Eyyûbi'nin bütün gücü ile çabalayarak temin ettikleri Suriye ve Mısır'ın birliğinin, Memlûkler ile Eyyûbiler arasında parçalanmışken, tekrar temin edilmiş olmasıdır. Ancak bu birliğin sağlanmasında Eyyûbi hanedanı mensuplarının rolü olmamıştır. Bilakis onlar Moğollar ile mücadelede gereği gibi kararlı davranmamışlar ve hatta onlara teslim olarak, Ayn-ı Câlût'ta Müslümanlara karşı savaşmışlar ve bu sebeple Müslümanların gözündeki mevkilerini kaybetmişlerdir. Bunun neticesi olarak Eyyûbiler'in artık hükümdarlık yapmaya layık olmadıkları kanaati hasıl olmuştur[20]. Zaten ondan sonra da hakimiyetlerini büyük ölçüde kaybettiler. Ancak Suriye'deki bazı şehirlerde küçük hanedanlıklar halinde kısa bir süre daha varlıklarını sürdürebildiler.

Baybars ve Moğollar

Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Kutuz'un Baybars'a vadettiği yerleri vermemesi sebebiyle Baybars ile Kutuz arasında başlayan mücadele Kutuz'un ölümü ile neticelendi. Kutuz'u ortadan kaldıran Baybars Memlûk tahtına oturdu. Ancak Kutuz'un öldürülmesinden sonra ortaya çıkan karışıklıklardan faydalanıp Ayn-ı Câlût'un hıncını almayı hedefleyen Moğollar hazırlıklara başladılar. Çok geçmeden de taarruza geçtiler. Harran ve el-Cezire bölgesinde toplanan Moğol birlikleri Baydara komutasında Birecik (Bire) üzerine yürüdüler. Birecik halkının Haleb naibinden yardım istemesi neticesinde yardıma gelen birliklerin komutanı Birecik civarında düşmanla karşılaşınca askerlerinin azlığı sebebiyle savaşa cesaret edemedi ve Birecik'e gitti. Onu takip eden Moğollar, birçok askerini öldürdüler. Bu haber Haleb'e ulaşınca halk güney istikametinde kaçmaya başladı. Haleb ümerası, kötü idaresi sebebiyle, şehir naibini görevden alarak yerine Emir Hüsameddin Çevkendar'ı geçirdi. Moğolların gelişini duyan yeni naib Dımaşk'a çekilmek üzere Haleb'den ayrıldı. Bu arada Haleb'e gelen Moğollar, halkın bir çoğunu öldürdükten sonra Hama istikametinde yollarına devam ettiler.

[20] Makrizi, C.1, K.2, s.430-431; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.V, s.436; Şahabettin Tekindağ, *Berkuk Devri*, s.29; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.57-64; Steven Runciman, *a.g.e.*, C.3, s.264-267; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.1, İstanbul, 1969, s.15-27; Abdulkadir Yuvalı, "Hülagu Han'ın Batı Seferinin Türkiye Tarihi Yönünden Değerlendirilmesi" *Milli Kültür*, Mart, 1984, s.44.

Moğollar'la savaşın kaçınılmaz olduğunu gören Haleb, Hama ve Humus ümerası savaşa karar vererek Moğollar üzerine yürüdü ve onları mağlup ederek bir çoğunu öldürdü. Bu sırada Sultan Baybars'ın Moğol işgali altındaki Haleb'i kurtarmak için teçhiz ettiği ordu yola çıktı. Bu ordu Gazze'ye ulaştığı sırada bölgedeki Haçlılar durumu Moğollar'a haber verdi. Bunun üzerine Moğollar şehri tahliye etti ve şehir Müslümanların eline geçti.

Bu tarihlerde yaklaşık 9 ay Moğol muhasarasında kalan Musul'un düşmesi ve ahalisinin katledilmesi Suriye'de endişe ve karışıklıkların başlamasına sebep olmuştu. Bölgede Moğol korkusu iyice yayılınca Baybars, Moğolların el koymaması için Musul-Haleb arasındaki ekinlerin yakılmasını emretti. Bu tedbirlere rağmen Dımaşk halkı Mısır'a göç etmeye başladı. Tam bu sırada Hülagu ile Altınordu hanı Berke arasındaki mücadelede Moğolların yenilmesi durumu biraz rahatlattı[21]. Bu durum Baybars ile Berke'yi Hülagu-'ya karşı birbirine yaklaştırdı.

Moğollar'a Karşı Memlûk-Altınordu İşbirliği

Altınordu hüümdarı Berke Han, XIII. asrın ikinci yarısında Müslüman olmuş ve putperest Moğollar'a karşı Sultan Baybars ile ittifak yoluna gitmiştir. İzzeddin Keykavus da bu cepheye mensup olmak ve bu durumdan istifade etmek istiyordu. Bu durumun farkında olan Memlûk Sultanı Baybars 1263'te Berke ve İzzeddin Keykavus'un elçilerini aynı zamanda kabul etti. Berke Han, Memlûk Sultanı'na Müslüman olduğunu bildirerek müttefik olmanın lüzumunu anlatıyordu. Kendisinin kuzeyden, Sultan Baybars'ın da Doğu Anadolu yönünden hareket etmesini bildirdi. Bu durum Baybars'ın da işine geliyordu.

Moğollara karşı Memlûk-Altınordu işbirliği Orta Doğu'da siyasi dengeyi değiştirmiştir. Bu arada Bizans imparatoru Mihael daha önce Baybars'ın elçilerini iyi karşılamış olmasına rağmen Hülagu'nun baskısıyla 1264'te İstanbul' dan geçen Memlûk elçilerini tutuklattı. Buna kızan Sultan Baybars, tebaasındaki Papaz ve Patrikleri çağırarak ahdinden dönenin durumunu sordu. Onlar da cezasının aforoz olduğunu söylediler. Sultan Baybars, İmparator

[21] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülūk*, C.1,K.2, s.433; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.V, s.436; *Baybars Tarihi* (Çev. Şerafettin Yaltkaya7, İstanbul, 1941, s. XII-XIII; Şahabettin Tekindağ, *Berkuk Devri*, s.29; J.B.Globb, *a.g.e.*, s.57-64; Şahabettin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bakış" s.26; Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.461-464; Steven Runciman, *a.g.e.*, C. 3, s. 268.

Mihael'e Fariseddin Akkuş ile birlikte bir Yunan filozofu, bir rahip ve bir papaz gönderip ona ağır bir şekilde hitap edince elçiler serbest bırakıldı.

Orta Doğu'da Memlûk ve Altınordu gibi iki büyük devlet İlhanlılara karşı siyasi ve dini sebeplerle olduğu kadar iktisadi ve kültürel çıkarlar bakımından da sıkı ilişki içindeydiler. Bu da İstanbul Boğazı yolunun kendilerine açık bulunmasını gerektiriyordu. Zira kuzeyin köle ve cariyeleri, kürkleri İslam dünyası için ne kadar lazım idiyse İslam dünyasının kumaşları ve çeşitli mamul malları da kuzey kavimleri için o kadar önemliydi. Yine İslam dünyası için Kıpçak çocukları askerlik için en mühim ihtiyacı teşkil ediyordu. Her türlü ticari maddeler gibi köleler de Kırım sahillerinden satın alınıp Sinop ve Samsun limanlarına çıkarılıyor, Anadolu'da Sivas'ta, Suriye'de Haleb'deki pazarlarda satılıyordu. El-Ömerî, kuzeyde Kıpçak, Rus ve Çerkeslerin birbirlerini esir edip Suğdak'ta Müslüman tüccarlara sattıklarını, kıtlık zamanlarında bizzat ailelerin çocuklarını tüccarlara verdiklerini yazar[22]. Kayseri-Suriye yolu üzerinde bulunan Yabanlu Pazarı her yıl milletler arası tüccarların toplandığı bir panayır yeri olup doğu-batı ve kuzey-güney malları burada mübadele olunurdu ki bunlar arasında Kıpçak ve Rum köle ve cariyeleri en mühim ticari emtiaydı. Memlûk Devleti ordusunun tamamına yakın bölümü Kıpçak kölelere dayanıyordu. Bu köleler arasında kumandan, vali, ilim ve kültür adamı da çokça yetişiyordu. Selçuklular zamanından beri Mısır ve Suriye'de kuvvetlenen Türk hakimiyeti Kıpçakların gelmesi ile o derece artıı ki Arap kaynakları Memlûk Devleti'ne "Türk Devleti"[23] ismini vermeye başladılar[24].

Moğollar Türkiye'yi tamamıyla tahakkümleri altına alınca düşman gördükleri Memlûk ve Altınordu devletlerinin münasebetlerini kesmek ve özellikle askeri kuvvetin kaynağı olan köle akınını önlemek için Anadolu yollarını kontrollerine almışlardı. Bu sebeple İstanbul yolu büyük bir önem kazanmıştır. Nitekim Bizans müellifi Pachymeres "Mısır Sultanı Kıpçaklardan bir köle iken sultan olmuştu. O, tebaasının kendi milleti ile ticari münasebetlerini devam ettirmesini istiyordu. Kıpçakları satın alıp hudutların muhafazasına bırakıyordu. Fakat onları Karadeniz'den geçirmek zorluğu ile kaşılaştıkları için bu denizin ağzını tutan imparatordan müsaade almışlar" der-

[22] El-Ömeri'den nakleden Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.501.

[23] Buradaki "Türk" kelimesi burada etnik manada kullanılmamaktadır. Buradaki "Türk" kelimesi "Memlûk" demektir.

[24] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.501.

ken hem bu durumu belirtmekte hem de Rum tarihlerine mahsus bir taassupla bu müsaadenin kuvvet karşısında vukubulduğunu açıkça ifadeden çekinmektedir. İlhanlı Hükümdarı Abaka da Baybars'a "Sen Sivas'ta satın alınmış bir kölesin. Dünya hükümdarlarına karşı nasıl muhalefet edebilirsin" diye ona hakaret ederek bu durumu gündeme getirmiştir[25].

Bu köle ticareti Memlûkler için 14. asırda da önemini korumuştur. Nitekim bu asırda Orta Anadolu hükümdarı Kadı Burhaneddin, Mısır Sultanı Berkuk'un elçilerine "Bundan sonra Rum (Anadolu)'dan Suriye'ye Çerkes kölelerinin sevkine müsaade etmeyeceğim" dediği zaman bu söz ciddi bir endişe kaynağı olmuştu[26].

İşte bütün bu gelişmelerin de etkisiyle Altınordu Devleti'yle işbirliği yapan Baybars, Kerek Eyyûbi Emirliği'ni te'dib ettikten sonra, Humus Eyyûbi emirinin ölmesinden sonra Humus'u da Memlûk topraklarına kattı ve hemen ardından da tekrar Moğollarla mücadeleye döndü.

1265 yılında Moğolların Birecik'i muhasara etmesi üzerine Baybars, Haleb ve Hama'ya haber göndererek Birecik'e yardım göndermelerini istedi ve kendisi de hemen Kahire'den yola çıktı. Baybars'ın 15 gün sonra Gazze'ye ulaştığını öğrenen Moğollar kuşatmayı kaldırdılar. Muhasaranın kalktığını öğrenen Baybars emirleri Birecik kalesini onarmalarını ve Mısır ve Suriye'den savaş araçları getirerek kaleyi tahkim etmelerini istedi. Ayrıca 10 yıllık erzak depolamalarını tavsiye edip Haçlılarla mücadeleye başladı. Zira Suriye sahillerinde müstahkem mevkilerde yaşayan Haçlılar her fırsatta Müslümanlara saldırıp zarar verdiklerinden bu devletçikleri ortadan kaldırmak niyetinde olan Baybars, Filistin'deki Kayseriyye, Hayfa ve Arsuf kale ve şehirlerini hakimiyetine aldı. Ardından da Kahire'ye döndü[27].

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Moğol baskısı gittikçe artmaya başladığından Anadolu'dan, Baybars'ın idaresinde bulunan topraklara, çok sayıda Türkmen iltica etmeye başladı. Memlûk müverrihi İbn Şeddad, Bay-

[25] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, C.1, K.2, s.474-475; Esterabadi, *Bezm u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1990, s.342; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1991, s.4398-502.

[26] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.501-502.

[27] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, C.1, K.2, s.495; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.V, S.426 VD.; *Baybars Tarihi*, s. 17-18; Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s.458-459; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.83-89; Faruk Sümer "Anadolu'da Moğollar", s.237-238.

bars zamanında 40 bin çadır Türkmen'in Suriye'ye geldiğini bildirmektedir[28].

Baybars zamanında Moğol istilasından kaçarak Suriye'ye gelen Türkmenler, Gazze'den Antakya ve Sis'e kadar olan bölgede yurt tutmuşlardı. Gerçekten de Suriye'de Memlûkler devrinde olduğu kadar hiçbir devirde bu kadar çok Türkmen toplanmamıştır. Bu Türkmenlerin büyük çoğunluğu yaz gelince Maraş, Uzunyayla ve Sivas taraflarına geliyorlardı[29].

1269 yılı Şubat'ında Baybars'ı yine ordusunun başında Suriye'de görüyoruz. Dımaşk'a geldiği zaman İlhanlı Hükümdarı Abaka'nın elçilerini kabul etti. Abaka tekrar Baybars'a bir köle olduğunu ve bir hükümdarla uğraşamayacağını anlatıyordu. Buna aldırmayan Baybars, Abbasi topraklarını kurtarıncaya kadar savaşacağını söyledi[30].

Bu arada barıştan ümidini kesen Abaka, Suriye sahillerindeki Haçlılarla yeni anlaşmalar yaparak komutanlarını İslam topraklarına gönderdi. Ardından da Haleb civarındaki Sacur'a saldırdı. Bunu haber alan Baybars hemen Alaaddin Bundukdar komutasındaki bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Ekim 1269'da kendisi de Suriye'ye gitti. Dımaşk'a gelince Moğollar'ın çekildiğini öğrendi ve Mısır'a döndü.

1271 yılında Haleb ve civarına bir başka Moğol saldırısı daha oldu. Abaka sık sık elçiler göndermekle beraber Suriye ve civarına saldırıları da tekrarlıyor, Memlûk kuvvetleri gelince de geri çekiliyordu.

Memlûk-Moğol mücadelesi 1277 yılında yeniden başladı. Bu tarihte Türkiye Selçuklu tahtında 17 yaşındaki III. Gıyaseddin Keyhüsrev vardı. Devletin gerçek idarecisi Muineddin Süleyman Pervâne idi. Devletin her kadrosunu hemşehrileri İranlılarla dolduran Pervâne, sırtını Moğollar'a dayadığından onları para ile tatmin etmek için elinden geleni yapıyordu. Buna

[28] *Baybars Tarihi*, s.155, 171; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1972, s.159.

[29] Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'l Mülûk*, C.1, K.2, s.457-462; Faruk Sümer *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s.70; Ali Aktan "Mısır'da Abbasi Halifeleri" *Belleten*, C.55, S.214, s.613-648.

[30] Baybars kendisine iltica eden bir Abbasi emirini Mısır'da kabul edip "El-Mustansır" lakabıyla hilafet makamına oturtmuştur. Halife de buna karşılık ona, Mısır ve Suriye'nin yanı sıra fethedeceği yerlerin de sultanı unvanını vermiştir. Bak. Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'l Mülûk*, C.1, K.2, s.457-462; İbn Haldun, *Kitabu'l-Aİber ve divanu'l-Mübteda ve'l-Haber*, C.V, s.426 vd.; J.B. Globb, *a.g.e.*, s.68-103; Ali Aktan, "Mısır'da Abbasi Halifeleri", *Belleten*, C.55, S.214.

rağmen Moğollar'ın, devlet işlerine müdahalesini önleyemiyordu. Moğollar-'ın sonu gelmeyen maddi istekleri Pervâne'yi bunaltınca bu duruma bir son vermek için Sultan Baybars ile haberleşmeye başladı.

Baybars ile Pervâne arasında yapılan anlaşmaya göre Baybars, Türkiye Selçuklu Devleti'ni Moğol tahakkümünden kurtaracak, buna karşılık kendisine her yıl vergi verilecekti. Bu sırada Moğol Hükümdarı Abaka ise Celayirlilerden Toku'yu Anadolu'daki Moğol kuvvetlerinin başına tayin etti ve Pervâne'ye de Toku'dan izinsiz hareket etmemesini söyledi[31].

İbn Şeddâd'a göre Muineddin Süleyman Pervâne'nin teklifiyle Kahire'den ayrılan Baybars, Kilikya üzerine yürüdü. Dımaşk'a gelmeden önce Birecik'te tahkimat yaptırarak Ayas, Messisa ve Adana'yı zaptetti. Daha Dımaşk'ta iken 30 bin kişilik Moğol-Selçuklu ortak ordusunun Birecik'e saldırdığını duyunca hemen harekete geçti ancak muhasaranın kaldırıldığını öğrenince geri döndü.

Baybars bu tarihten sonra Anadolu'ya girmeye karar verdi. Moğol baskısından kaçıp Suriye'ye iltica eden bazı Selçuklu emirleri de onu bir Anadolu seferine teşvik ediyorlardı. 1277'de yola çıkan Baybars, önce Dımaşk'a oradan da Haleb'e geldi. Haleb'den Anadolu içlerine doğru hareket eden Baybars aynı yıl Elbistan civarında Moğol kuvvetleriyle karşılaştı.

Baybars bu hareket sırasında Pervâne'nin kendisine katılmasını bekliyordu. Ancak Pervâne ortada yoktu. Gürcülerle desteklenen Moğol kuvvetleri ile Baybars'ın ordusu Elbistan'ın Hunu Köyü yakınında karşılaştı ve çetin bir savaştan sonra Moğol kuvvetleri yenildi. Savaş sonuna kadar ortadan görünmeyen Pervâne, Moğol yenilgisini haber alınca hemen Kayseri civarına gelip oradan Tokat'a geçti[32].

Baybars zaferden sonra Kayseri'ye geldi ve halk tarafından sevinçle karşılandı. Burada adına para bastırıp hutbe okutan Baybars, burada bir durum değerlendirmesi yapıp Pervâne'nin oynadığı oyunu fark etti. Bu sırada Elbistan bozgunundan sorumlu tutulan Pervâne, Abaka tarafından Aladağ'da öldürülmüştü.

[31] Muineddin Süleyman Pervâne hakkında geniş bilgi için bkz. *Baybars Tarihi*, s.84-92; Nejat Kaymaz, *Muineddin Süleyman Pervâne*, Ankara, 1970; Faruk Sümer "Anadolu'da Moğollar", s.15-69.

[32] Makrizi, *Kitab-ı Sülûk li Ma'rifet-i Düveli'l Mülûk*, C.1, K.2, s.495; *Baybars Tarihi*, s.17-18; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.526-527; Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s.56-57.

Baybars'ın Anadolu'dan ayrılmasından sonra Abaka, Anadolu'ya geldi. Savaş alanında gördüğü Moğol cesetlerinin kendisine verdiği hınçla kendisine itaat etmeyen Türkmenleri büyük bir katliama tabi tuttu. Memlûk müverrihleri Abaka'nın 200 bin kişiyi bu sırada katlettiğini kaydederler[33].

Baybars'ın 1277 Anadolu seferiyle, Anadolu'nun güney kısımlarına sahip olarak Suriye'nin güvenliğini sağlamak istediği anlaşılmaktadır. Kayseri'de adına para kestirip hutbe okutması bunun önemli bir işaretidir. Ayrıca o her fırsatta Suriye'ye saldıran ve üzerine Memlûk ordusu gelince çekilen Moğol ordusuna kati bir darbe vurup Suriye'yi Moğol saldırısından emin kılmak ve Haçlı ve Ermenileri Moğol desteğinden mahrum bırakarak onlarla rahatça uğraşmak istiyordu.

Kalavun ve Moğollar

Baybars zamanında yoğun bir şekilde devam eden Memlûk-Moğol mücadelesi Kalavun[34] devrinde yeniden başladı.

Kalavun'un ilk yıllarında Moğollar, Memlûkler'in kendi aralarında düştükleri ihtilaftan ve Şemseddin Sungur'un yardım talebinde bulunmasından yararlanmak düşüncesiyle Suriye'ye girdiler. Esasen bu tahrikler Ayn-ı Câlût ve Elbistan mağlubiyetlerini bir türlü unutmayan İlhanlı hükümdarı için birer bahane idi. Haleb, Ayntab, Bagras ve Derbesak'ı istila ederek yağma ve talanda bulundular. Halkın çoğu kaçarak Mısır sınırına dayandı. Ancak Moğollar, Sungur'un kendileriyle ortak hareket etmekten vazgeçmesi üzerine istila ettikleri yerlerde fazla kalmayarak aldıkları ganimetlerle kendi ülkelerine geri döndüler. Fakat bir yıl sonra tekrar Suriye'de göründüler. Abaka Han Rahbe kalesine indi. Kardeşi Mengütemür ise içinde bir miktar Ermeni, Gürcü ve Frenklerin de bulunduğu ordusunun başında Hama'ya kadar ilerledi. Humus yakınlarında Memlûk ordusuyla karşılaşan Mengütemur büyük bir yenilgiye uğradı. Rahbe'deki Abaka Han, kardeşi dahil Memlûkler'in elinden canlarını kurtarabilenlerin kendisine iltihak etmesinden sonra Bağ-

[33] *Baybars Tarihi*, s.84-92; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.526-526; Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s.60-62; Nejat Kaymaz, *a.g.e.*, s.139-179; Şahabettin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bakış", s.26; Faruk Sümer *Oğuzlar*, s.134-135; J.B.Globb, *a.g.e.*, s.68-103; Bertold ZSpuler, *a.g.e.*, s.88.

[34] Kalavun devri hakkında geniş bilgi için bkz. *el-Makrīzī, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk*, C.1, K.3, s.681 vd.; Ali Aktan "Bahri Memlûklerdan Kalavun ve Hanedanı" *Belleten*, C.59, S.226, s.608-618.

dad'a gitti. Muzaffer olarak Kahire'ye dönen Kalavun ise burada muhteşem bir törenle karşılandı[35].

Abaka'nın ölümünden sonra İlhanlı tahtına, İslam dinine girerek Ahmed adına almış olan Teküdar, Bağdad fukahasına ve Sultan Kalavun'a mektup yazarak kendisinin Müslüman olduğunu ve İslam'a hizmet etmek istediğini samimi bir şekilde ifade etti. Kalavun ise cevabında onu tebrik ediyor ve iki devlet arasındaki düşmanlığın zamanla yok olacağını bildiriyordu. Gerçekten söz konusu düşmanlık yatışmaya başlamıştı. Ne var ki Moğollar, Teküdar'ın Müslüman olmasını ve kendilerini İslam'a sokmak istemesini hoş karşılamıyorlardı. Bu yüzden Moğol erkanı Teküdar'ı hal ve katlederek yerine yeğeni putperest Argun'u geçirdiler. Argun ilhanlı adliye ve maliye teşkilatında yer edinmiş olan Müslümanları görevinden uzaklaştırmakla işe başladı. Tabii bu durum İlhanlı-Memlûk münasebetlerinin tekrar bozulmasında etkili oldu[36].

Nâsıreddin Muhammed ve Moğollar

Nâsıreddin Muhammed devrinde de Moğollar'ın Memlûklere karşı geleneksel düşmanlık politikası devam ediyordu. Moğol hükümdarı Gazan Han, ülkesine sığınan Memlûk emirlerinin de teşvikiyle Suriye üzerine sefere hazırlanmaya başladı. Ancak Bağdad'a geldiği sırada Anadolu umumi valisi Sülemiş'in, Cengiz'in daha yakın akrabası olduğu iddiasıyla, İlhanlı tahtını ele geçirme hareketi ile karşılaştı. Bu hareketi haber alır almaz Suriye seferinden vazgeçti. Gazan Han'ın üzerine gelmesi ile onun karşısında duramayan Sülemiş Memlûklere sığınmak zorunda kaldı. Sülemiş'in, ailesini getirmek amacıyla emrine verilen Memlûk askerleriyle Mardin'i yağmalaması Gazan Han'ın yeni bir Suriye seferi için bahane oldu. Gazan Han'ın sefer hazırlıklarını haber alan Nâsıreddin Muhammed ordusunu hazırlayarak Dımaşk'a doğru harekete geçti. 1299 yılı sonlarında Gazze'ye, oradan da Dımaşk'a ulaştığında Gazan Han'ın Fırat'ı geçtiği haberini aldı. Hemen onu karşılamak üzere harekete geçerek Hama ile Humus arasındaki Haznedar vadi-

[35] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.574-575; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.83-88; Steven Steven Runciman, *a.g.e.*, C.3, s.329-330; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.44; Franz Taeschner "1453 Yılına Kadar Osmanlı Türkleri" (Çev. Necmi Ülker) *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.IV, s.283-309; Ali Aktan "Bahri Memlûklerdan Kalavun ve Hanedanı" s.612-613.

[36] Steven Steven Runciman, *a.g.e.*, C.3, s.329-330; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.44; Ali Aktan "Bahri Hanedanı" s.612-613.

sinde onunla karşılaştı. Yapılan savaşta Nâsıreddin Muhammed yenildi ve Humus, Moğolların eline geçti. Ancak Gazan Han, Humus'u almakla yetinmeyerek Dımaşk üzerine yürüdü. Moğolların gelişini haber alan şehir halkı şehri hemen boşalttı. Gazan Han, İbn Teymiye ve Bedreddin Cemaa'nın ricasıyla halka aman verdi ve Moğol kumandanı Emir Kıpçak şehre girdi. Ne var ki kale kumandanı Arcavaş'ın teslim olmaması yörede bir çok katliam ve yağmaya sebep oldu.

Bu sırada İlhanlıların doğudan gelen ırkdaşlarının tehlikesi altında olması sebebiyle Gazan Han, Mısır'a sonbaharda yeniden geleceği tehdidini savurarak Suriye'den ayrıldı. Onun ayrılmasından sonra, daha önce Moğollara yenilmiş olan Nâsıreddin Muhammed, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Suriye'ye hareket etti. Suriye'de bulunan Moğol kumandanı Kıpçak'a haber göndererek kendisine tabi olmaya çağırdı. Bu teklifi olumlu karşılayan Kıpçak, Memlûk tabiiyetine girmiş ve böylece 100 gün sonra Dımaşk'ta hutbe yeniden Memlûkler adına okunmuştur. Dımaşk'ın ilhakını Haleb'in alınması takip etti. Ancak bütün bu olanların üzerinden 5 ay geçmeden Moğollar yeniden Suriye üzerine sefere çıktı. Bu durum tekrar bölge halkının yerlerini bırakarak kaçmasına sebep oldu. Ancak İbn Teymiye'nin teklifi ile Dımaşk'tan çıkışların izne bağlanması ve Nâsıreddin Muhammed'in ordusunun başında Suriye'ye gelmesi göçü az da olsa önledi[37].

Sultan Nâsıreddin Muhammed Gazze'ye geldiğinde Gazan Han'ın Antakya civarında olduğunu öğrendi. Fakat içinde bulunduğu durum bir savaşa girmeye müsait değildi. Bu sebeple Mısır'a geri döndü. Onun dönüşünü haber alan halk tekrar göç etmeye başladı. Bu durum karşısında paniğe kapılan İbn Teymiye, Sultan'a haber göndererek Suriye'ye yardıma gelmezse Dımaşk'a başka sultan seçeceklerini bildirdi. Öte yandan iklim şartları Haleb, Kurun, Hama, Şeyzer ve Maarra'yı işgal eden Gazan Han'ı çok zor durumda bıraktığı için kendisi için alınması kolay olan Dımaşk üzerine hareketten vazgeçerek geri döndü. Bu durum bölge halkını oldukça sevindirmiştir.

Gazan Han, Suriye'den dönerken sulh teklifinde bulunmuştu. Ancak bu Memlûk sultanı tarafından reddedilmişti. Zira bu teklifi zaman kazanıp toparlanabilmek için yapmıştı. Nitekim onun 1 yıl sonra 3. kez Suriye seferi hazırlıklarına başlaması da bunun en güzel işaretidir.

[37] *Makrîzî, Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk,* C.1, K.3, s.683; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.109-118.

1303 yılında Memlûk donanması Akdeniz'deki Arvad Adası'na hücum edip sahiller için tehlikeli bir güç olan Templierlerin elinden burayı almakla uğraşırken bu yılın Receb ayında Moğolların Suriye'ye saldıracakları haberi geldi. Bu yıl içinde iki kuvvet arasında Tedmür civarında cereyan eden savaş Memlûk zaferi ile neticelendi. Bunun intikamını alma hırsı içine giren Moğollar, Ermeni ve Gürcülerin de katılımıyla oluşan 100 bin kişilik bir ordu ile Humus ve Baalbek üzerine yürüdü. Moğol ordusu geçtiği yerleri yakıp yıktı. Memlûk ordusu derhal Moğollar üzerine hareket etti. İki ordu Mercu's-Suffer'de tekrar karşılaştı ve Moğollar bir kez daha yenildi. Zaferden sonra Dımaşk'a uğraşan Sultan, Mısır'a döndü.

Gazan Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Olcaytu, Memlûk-Altınorda ittifakını önlemek amacıyla barış yapmak istiyordu. Ancak Altınordu Hanı'nın Şiiliği kabul etmesi, Memlûk-Altınordu ilişkilerinin kendiliğinden bozulmasına sebep oldu. Bunun neticesi olarak Papa, İngiltere ve Fransa'yı Mısır ve Suriye üzerine sefere teşvik etmeye başladıysa da bu ülkelerdeki iç karışıklıklar ve Orta Doğu'daki Haçlı emirliklerinin büyük oranda ortadan kaldırılmış olması böyle bir harekete girmelerini engellemiştir[38].

Nâsıreddin Muhammed üçüncü kez Memlûk tahtına geçtiğinde Memlûk ülkesindeki Moğol tehdidi tekrar başlamıştı. Zira Nâsıreddin Muhammed üçüncü kez başa geçtikten hemen sonra Suriye'deki emirlerden bazılarının yerlerini değiştirmiş, bazılarını da tutuklatmıştı. Bu durum diğer emirleri de tedirgin etmeye başlamıştı. Nitekim Dımaşk naipliğinden Haleb naipliğine atanan Karasungur, tevkif edileceği endişesiyle İlhanlılara iltica etmek istiyordu. Arkadaşları ile Fırat'ı geçip Mardin'e gitti. Şehir valisi tarafından çok iyi karşılanan Karasungur, Olcaytu'nun huzuruna giderek onu Suriye üzerine sefer yapmaya teşvik etmeye başladı. Olcaytu da bu teşvik ve tahriklerin de tesiriyle Suriye'ye yürüdü. Durumu öğrenen Nâsıreddin Muhammed askeri hazırlıklarını tamamlayarak 1313 yılında Kahire'den hareket etti ise de yolda daha önce Rahbe şehrini muhasara eden Olcaytu'nun geri döndüğünü öğrenince buradan hacca gitti[39].

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılabileceği gibi Memlûk Devleti kuruluşundan itibaren Suriye üzerine düzenlenen Moğol saldırılarıyla uğ-

[38] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk,* C.1, K.3, s.691; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber* C.V, s.473; Bertold Spuler, *a.g.e.,* s.109-118.

[39] *Makrîzî, Kitābu's-Sülūk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk,* C.1,K.3, s.699; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divânu'l-Mübteda ve'l-Haber* C.V, s.473; Bertold Spuler, *a.g.e.,* s.132-143.

raşmak zorunda kalmıştır. Belki de Suriye'den sonra Mısır'a yürüyüp bütün İslam dünyasına zarar verebilecek olan Moğollar Suriye'de Memlûklerce durdurulmuşlardır. Moğolların Memlûklerce mağlup edilmesi onların yenilemeyeceği fikrini de yıkmıştır.

Moğolların, Suriye üzerine olan seferlerinin bölge üzerinde ekonomik, sosyal ve siyasi neticeleri olmuştur.

Moğolların Suriye'de ele geçirdikleri yerleri yakıp yıkmaları bölge ekonomisine darbe vurmuştur. Halk, Moğollar'ın faydalanmasını engellemek amacıyla ekinleri bizzat kendi elleriyle yakmıştır. Bölgede güvenliğin kaybolmasının tabii bir neticesi olarak ticaret yollarının güvenliği de kaybolmuş, ticaret durmuştur. Buna Moğollar'a karşı hazırlanan orduların maddi ihtiyaçlarını karşılama zarureti de eklenince büyük bir ekonomik gerileme söz konusu olmuştur.

Moğolların bölgedeki yağma ve katliamlarının halk üzerinde doğurduğu korku ve panik havası, binlerce insanın bölgeden ayrılarak Anadolu, Mısır ve diğer civar bölgelere göç etmesine sebep olmuştur. Bu nüfus hareketliliği bazı bölgelerin boşalması neticesini doğururken, bazı bölgelerde de aşırı nüfus artışına sebep olmuştur.

Moğolların Suriye üzerine saldırılarının siyasi neticelerine gelince:

Bilindiği üzere Haçlı Seferleri sırasında başta Kudüs ve Suriye'nin sahil şehirlerinde çeşitli Haçlı kontlukları kurulmuştu. Memlûkler'in temel politikalarından birisi de bölgeyi Haçlılar'dan temizlemekti. Her ne kadar Haçlılar, Ayn-ı Câlût Savaşı sırasında tarafsız kalarak Memlûk ordularının topraklarından geçmesine izin vermişlerse de, bölgenin Haçlılar'dan temizlenmesi yaklaşık yarım asır gecikmiştir. Baybars ve halefleri Suriye'yi Haçlılar'dan temizlemek için uzun süre mücadele etmiştir. Zira Haçlılar, Memlûk Devleti ile iyi geçinmeye çalışmalarına rağmen, icra ettikleri casusluk faaliyetleri ile her zaman bir iç tehdit unsuru olmaya devam ediyorlardı.

XVI. YÜZYILDA AYAŞ KAZASI VAKIFLARI

DENİZ KARAMAN

Osmanlı devletinde genel olarak mâlî kaynaklar avârız, cizye ve mukataalar ile havâss-ı hümâyûn olarak adlandırılan pâdişah hâslarının oluşturduğu iç ve dış hazîne; eyâletler mâliyesi olarak tanımlanan timar sistemi ve büyük ölçüde eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi hizmetlerin finansmanını sağlayan vakıflar olarak kategorize edilebilir. İmâret, câmi, zâviye, medrese, çarşı gibi çeşitli hayrî, içtimâî ve iktisâdî unsurların vakıf eserler olarak vücut bulduğu ve varlıklarını sürdürebilmeleri için emlâk, akar veya nakit para tahsis edildiği (vakfedildiği) bilinen bir keyfiyettir. Tarihi vakıflarla ilgili çalışmalar arttıkça bir yandan içtimâî ve iktisadi amaçlı müesseseler gün yüzüne çıkacak diğer yandan bu amaç için ayrılan fakat devlet bütçesi dışında kalan kaynakların kabaca da olsa miktarı belirlenebilecektir. Böylelikle toplumun varlıklı kesiminden yoksul kesimine yönelik kaynak transferi ve sosyal ihtiyaçlar için yapılan harcamalar, diğer bir ifade ile toplumun sosyal adalet mekanizmaları daha sağlıklı olarak değerlendirilebilecektir. Osmanlı coğrafyasının genişliği dikkate alındığında, genel bir sonuca varmanın uzun yıllara mâlolacağı açıktır. Bu mülâhazalarla XVI. yüzyılda Ankara sancağına bağlı Ayaş kazasındaki vakıflar inceleme konusu olarak seçilmiştir. Böylece Ayaş'ın timar sistemine dahil olmayan köy ve mezraları ile muhtelif miktarlardaki nakdin kimler tarafından hangi amaçla vakfolunduğu tesbit edilirken aynı zamanda XVI. yüzyıldan bu yana Ayaş köylerinin adları ve bunlarda meydana gelen değişmeler ile zamanla ortaya çıkan yeni yerleşim birimleri de tesbit edilebilecektir[1]. Bilindiği gibi bu tür çalışmaların temel kaynağı tahrir defterleridir. Burada da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-u Kadime Arşivi'nde bulunan 558 numaralı Evkaf Defteri aslî kaynağı oluştururken; yerleşim yerlerinin belirlenmesi ve bazı karşılaştırmalar için Kuyûd-u Kadime Arşivi 74 numaralı mufassal ve 214 numaralı icmâl defterleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden 117 numaralı mufassal, 162 numaralı icmâl ve Kepeci tasnifinden 206 numaralı avarız defterleri ile 1167 (1753-1754) tarihli Ayaş şeriye siciline müracaat edilmiştir.

[1] Ayaş kazası timar kesimi için bkz. Deniz Karaman "XVI. Yüzyılda Ayaş Kazası - İktisâdî Tahlil Denemesi", *Belleten*, LXVI/246 (2002), s.421-501.

Ankara sancağına ait tahrîr defterlerinden günümüze intikâl edenlerin ilki hicrî 867 (1462-1463) tarihli tahrîr defteridir. Muzaffer Arıkan, defterde tarih belirtilmemiş olmakla beraber, Yabanovası'na dair kayıtlarda hicrî 867 recebinde (1463 mart) Turasan Bey evkafı hakkında pâdişâhın gönderdiği bir hüküm bulunduğunu bildirmekte, böylece tahrîrin bu tarihten önce, muhtemelen 1460'dan sonra başlayıp 1463'te hâlen sürdüğünü ifâde etmektedir[2]. Turan, I. Murad döneminde (1363-1389) Timurtaş Paşa tarafından düzenlenen defterin, muhtemelen Ankara'nın ilk tahrîrine ait olduğunu belirtmektedir[3]. Söz konusu defter bu güne intikal etmemiştir. Böylece Ankara-'ya ait tahrîrlerle ilgili derli toplu ilk bilgi kaynağı 1460'lı yıllara dayanmakta ancak defter noksan olduğu için, maalesef Ayaş için bu kadar gerilere gidilememektedir. Ancak ilerde görüleceği gibi, vakıf kayıtlarında I. Bayezid nişânıyla tasarruf edilen topraklardan bahsedilmekte ve dolayısıyla Ayaş'ın köklü bir maziye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Arıkan mezkûr incelemesinde on idârî birim tesbit etmiştir. Bu idârî birimler ve bağlı köy sayıları şöyledir[4]: Bacı, 32 köy; Çubuk, 73 köy; Kasaba, 79 köy, Karacabey, 3 köy; Mürtedova, 67 köy; Binâriili, 105 köy; Yabanovası, 81 köy, Şurva, 36 köy, Mudrıb,36 köy; Uruş, 15 köy oimak üzere toplam 522 köy bulunmaktadır. Söz konusu köylerin isimleri, bağlı oldukları idârî birimlerle birlikte değil, ekte alfabetik sıra ile verilmiş olup her birinin yanında bağlı olduğu birim de yer almaktadır. Böylece idârî birimlerde adına rastlayamadığımız Ayaş'ı, fihristte üç köyle irtibatlı olarak görüyoruz ki bunlar Oltan, Yarımcaavşar ve Onaç köyleridir. Sonraki yıllara ait kayıtlardan elde ettiğimiz bilgilere göre Onaç olarak zikredilen yer muhtemelen Otac olmalıdır.

XVI. yüzyılda Ayaş'a bağlı yerleşim yerlerini, timar kesimine ait olmak üzere ilk olarak 1523 tarihli 117 numaralı mufassal defterde görüyoruz. Vakıf ve timar kesimini, dolayısıyla Ayaş'ı bütün olarak görmek de 1530 tarihli 438 numaralı muhasebe-icmâl defteri ile mümkün olmaktadır. Daha sonra 1571-72'de TD. 74 ile timar ve TD. 558 ile vakıf kesimini yeniden görüyoruz.

[2] Muzaffer Arıkan, *H.867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri Açıklamalarla Metin Tesbiti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1958, s. 5-6.

[3] Ahmet Nezihi Turan, *Yabanabad Tarihini Ararken*, Ankara 1999, s.43. Turan 1463 kayıtlarında Yabanovası olarak geçen kazanın 1523'ten sonra Yabanabad olarak anılmasını yerinde olarak "adeta tamamen imar edildiğinin ilân edilmesi" olarak yorumlamaktadır a.g.e., s. 42.

[4] Arıkan, a.g.e., s. 24.

Arıkan zaman içinde Mudrıb ve Uruş'a tabi köylerin Ayaş, Mürtedova ve Yabanovası arasında taksim edilerek bu iki idârî birimin ortadan kalktığını bildirmektedir[5]. Sonraki kayıtlardan anlaşıldığına göre Uruş bütün bağlantılarıyla Ayaş'a intikâl etmiştir, ancak Uruş'a bağlı 15 birim olduğu ifâde edilmekle birlikte fihristte 7 tanesini görmek mümkün olmuştur. Mudrıb'dan Ayaş'a intikâl edenler de Cimderdîvânı, Eldelik, Kayı Kayabaşı olarak tahmin edilebilir. Buradan da anlaşılacağı üzere idârî taksimattaki değişme ile hangi yerleşim yerinin hangi idârî birimden diğerine intikâl ettiğini çok da sağlıklı olarak tesbit etmek mümkün görünmüyor zira, bir çok idârî birimde, diğer birimlerde de bulunan köy adlarına rastlamak mümkündür. Mesela Yalak adı Binâriili, Uruş ve Şurva'nın her üçünde de bulunmaktadır. Ayaş'taki Yalak'ın Uruş'a bağlı Yalak olduğu kuvvetle muhtemeldir. Keza Kınık adı Ayaş civarında hem Yabanovası hem de Uruş'ta görülmektedir; binâenaleyh Ayaş-'taki Kınık'ın yine Uruş'la birlikte intikâl ettiği düşünülebilir. Bazı yerler için ise tahminde dahi bulunmanın güç olduğunu belirtelim. Arıkan ve Turan'ın çalışmalarından anlaşıldığına göre, idârî taksimattaki geçişler yalnız Mudrıb ve Uruş'un lağvıyla sınırlı kalmayıp diğer kaza-nâhiyeler arsında da cereyan etmiştir. Zira Arıkan'ın 1467'ye istinâden Yabanovasına bağlı olarak gösterdiği bazı köyler Turan'ın 1523 tarihli (TD.117) Yabanabad için yaptığı listede görülmemekte, aynı yıl için Ayaş'a ait kayıtlarda bulunmaktadır. Bu köyler sırasıyla Başbereket, Bayram, Yellükızık, Boyalu, Çağa, Dastarlu, Ilıca, İlhan, Karaviran, Musa, Salih, Teske olarak sayılabilir. Keza 1463'te Şurva'da görülen Yoğunpelit 1523'te Ayaş'tadır. Ancak burada, yukarıda değinilen bir hususu tekrar vurgulamak gerekiyor. Yukarıda Yalak ve Kınık örneklerinde görüldüğü gibi bazen bir isim, birkaç kaza-nâhiyede görülebilmektedir. 1463 tarihli defterde Ayaş'a dair ancak ipuçları görülmekte, o dönemin yerleşim birimleri hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır böylece aynı adlar hem Ayaş hem de Yabanovası'nda bulunabilir; Ayaş'takiler devam ederken Yabanovası'ndakiler tedricen ortadan kalkmış veya Yabanabad'da da görülen Eldelik/Sarıkavak örneğindeki gibi değişime uğramış olabilir; dolayısıyla Yabanovası'ndan Ayaş'a intikâl eden köyler tamamen tahmine dayanmaktadır. Diğer taraftan Arıkan'ın 1463 tahrîrine dayanan çalışmasında Güdül ve Kesanos adları yer almakla beraber herhangi bir idârî birimle irtibatlandırılmamış, yalnız pâdişâh hassı olduğu belirtilmiştir. Sonraki tahrîrlerde ise

[5] Arıkan, a.g.e., s.15.

Ayaş'ta pâdişâh hassı görülmemekte, fakat ileride görüleceği üzere II. Bayezid'in Amasya'daki imâretine ait vakfa dâhil bulunmaktadır.

1523 tahrîrlerine dayanan 1530 tarih ve 438 numaralı muhasebe-icmâl defteri ve hicrî 979/ 1571-72 tahrîrlerine dayanan 558 numaralı evkaf kayıtlarından Ayaş'ta 7 mahalle olduğu anlaşılmaktadır. TD. 558'deki sıraya göre bunlar:

1- Mahalle-i İmam Ferah[6]: TD. 438'de 1 imam, 1müezzin, 1 muhassıl dâhil olmak üzere toplam 59 nefer kayıtlıdır. 1571-72'de kayıtlı nufusu ifâde eden nefer sayısının 138 olduğu görülmektedir. Bunlardan biri müezzin, biri muhassıldır.

2- Mahalle-i Ömeroğlu: TD.438'de biri imam, toplam 65 olan kayıtlı nüfus; 1571-72'de 126'ya yükselmiştir, bunlardan biri imam, biri müezzin ve ikisi muhassıldır.

3- Mahalle-i Mescid-i İmam Yusuf: TD.438'de kayıtlı 42 kişi içinde bir imam, bir müezzin, iki muhassıl, üç seyyid ve bir ehl-i berât bulunmaktadır. 1571-72'ye gelindiğinde kayıtlı nüfusun 74'e yükseldiği görülmektedir. Bunlardan biri imam, biri duacı, biri câbi, biri muhassıldır. Aynı kayıttan mahallede iki zaim, iki zaim zade ve iki timar erinin ikamet ettiği anlaşılmaktadır.

4- Mahalle-i Câmi: TD.438'de 103 kayıtlı nüfustan biri imam, biri hatip, biri müezzin ve biri de muhassıldır. 1571-72'de ise kayıtlı nüfus 210'a yükselmiştir. Bunlardan biri imam, biri müezzin, biri duacı, biri de kayyimdir.

5- Mahalle-i Ali Dede: TD.438'de kayıtlı 65 nüfus içinde bir imam, bir müezzin ve bir muhassıl bulunmaktadır. 1571-72'de kayıtlı nüfus 168'e yükselmiştir. Buradan anlaşıldığına göre Ayaş kadısı ve şehir kethüdası bu mahallede ikamet etmektedir. Ayrıca bir sipâhî, bir merd-i timar, iki muhassıl, iki imam, bir müezzin ve bir müderris de mahalle sakinlerine dâhildir.

6- Mahalle-i cedid Yemen Dede: TD.438 ve TD. 558'de Bütün mahalleler içinde cedid olarak bahsedilen tek mahalle budur, 1463 tahrîrinden sonra teşekkül ettiği düşünülebilir. 438'e göre kayıtlı 44 kişiden biri imam, biri müezzin ve ikisi seyyiddir.1571-72'de kayıtlı nüfus 62'ye yükselmiştir. Mahalle

[6] Tahrîr defterinde bu isim İmam Karaca olarak okumaya da müsaittir, nitekim TD. 438 neşrinde de böyle okunmuştur, bkz. *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, Ankara 1993, s. 72 ve 395.

sakinlerinden biri imam, biri hatip ve aynı zamanda duacı, biri de muhassıldır.

7- Mahalle-i Şeyh Muhyiddin: TD.438 de biri imam, biri muhassıl toplam kayıtlı nüfus 24 iken 1571-72'de 73'e yükseldiği görülmektedir. Bunlardan ikisi imam olup, biri için imam-ı câmi kaydı düşülmüştür.

1107 (1695-1696) tarihli avarız defterinde mahalle sayısının sekize yükseldiğini ve bazılarının adının değiştiğini görüyoruz. Buna göre Câmi-i Atik, Ferah Fakih, Şeyh Muhyiddin, Ömeroğlu, Elhac Yusuf mahalleleri yukarıdakilerle aynı veya takip edilebilir bir değişikliğe uğramışlardır. Fakat bu defterde artık Ali Dede ve Yemen Dede mahallelerini göremediğimiz gibi yeni teşekkül eden mahallenin de hangisi olduğunu pek kestiremiyoruz. Böylece adları değişen iki ve yeni teşekkül eden bir mahallenin adları Elhac Memi, ElhacVeli ve Derviş İmam mahalleleri olarak karşımıza çıkmaktadır[7].

Ayaş merkezinde kayıtlı 851 kişinin 38'i askerî sınıf mensûbudur. Bunlar kadı, kethüda, zaim, sipâhî, imam, müezzin, hatip gibi kişilerdir. 558 numaralı defter yazılırken Mehmed veled-i Hacı Ali'nin kadı olduğunu görüyoruz, kadı nim çift ve 5 akça resimli bir yer tasarruf etmektedir. Şehir kethüdası Hızır Balı veled-i Mürsel; müderris ise Ahmed Fakih veled-i Hasan Fakih'dir. Askerî sınıf çoğunlukla İmam Yusuf ve Ali Dede mahallelerinde ikamet etmektedirler, bu günkü zihniyetle bakıldığında buraların mutenâ semtler olduğu düşünülebilirse de, Ortaylı'nın belirttiği üzere mahalleler, sınıf ya da statü faklılığına göre teşekkül etmiyordu[8]. Şehirde bir de cerrah olduğu görülmektedir[9]. Pir, âmâ, kötürüm ve sâir dışında 740 hane, 35 mücerred kayıtlıdır. Şehirli nüfus 6 adet tam, bir adet iki çift büyüklüğünde, 48 de nim çift tasarruf etmektedirler. Sultan II. Bayezid'in Amasya'daki imâretine vakfettiği Ayaş merkezinden toplam 29295 akça gelir sağlanmaktadır. Arpa, buğday, burçak, nohut, pamuk ekilmekte; bağ, bahçe, bostan yetiştirilmekte, arıcılık

[7] 1460'lı yıllarda inşâ olunduğu tahmin edilen Bünyamin Camii, Derviş İmam mahallesindedir. 968/1560'da Hacı Veli tarafından yaptırılan Killik camii, Hacı Veli mahallesinde bulunmaktadır, (Maide Selya Özdemir, *Ayaş'ta Türk Mimarisinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s.31.) ; XVI-XVII. Yüzyıla tarihlendirilen Aktaş mescidi (bkz. Sadi Bayram-Yener Lütfi Mert, *İl İl Vakıflar Serisi Ankara*, Ankara 1998, s.61.) ise Hacı Memi mahallesindedir. Son ikisinden fizikî konum itibarıyla ilki daha dışta bulunduğu için, yeni mahalle olarak tahmin edilebilir mi?

[8] İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul 2000, s.21.

[9] bkz.TD.558, v.120b

ve küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre 7 değirmen ve 100 akça gelir getiren sazlık bulunmaktadır.

Kazalardaki köylerden herhangi bir vakfa ait olanların, timar sistemiyle ilgisi bulunmadığı bilinmektedir, dolayısıyla sipâhîlere gelir kaynağı olarak dağıtımı söz konusu değildir. Diğer taraftan icmâllere baktığımızda Ayaş'taki köylerin tamamının Ayaş sipâhîlerine ait olmadığını görüyoruz. Bir kaide olarak "timar vahdetini teşkil eden karyeler hangi nâhiyede iseler, sipâhî de o nâhiyenin sipâhîsi" olmaktadır[10]. Böylece gelirleri Ayaş'ta bulunan sipâhîlere tahsîs edilen köyleri Başbereket, İlhan, Çukurviran, Oltan, Arklar, Yoğunpelid, Yeniceincepelid, Çağa, Karkın, Aşağıderelü, Karacaviran, Oğuzçayırı, Uluçanlu, Musa, Yüregir, Kirec, Yalak, Kabaca, Karaviran-ı ayaşin, Boyaluafşar, Kınık, Ortabereket, Kalta, Ilıca, Cimderdîvânı, Salih, Dedezâviyesi olarak sıralamak mümkündür. Kayıtlardan anlaşıldığına göre bu köylerin bir çoğunun hasıllarından sipâhîlere tevcih edilen gelirlerden sonra kalanlar, başka sipâhîlere hisse olarak dağıtılmaktadır[11].

VI. Yüzyılda Ayaş'ın Vakıf ve Timar Köyleri

1523 Timar	1571-72 Timar	1523 Vakıf	1571-72 Vakıf
Akdepe	Ak Depe	Balçıcak	Balçıcak
Alpagud	Alpagud	Başayaş	Başayaş
Arklar	Arklar	Çakmacuk	Çakmacuk
Aşağaderelü	Aşağaderelü	Dastarlu	Dastarlu
Başbereket	Başbereket	Demürcü	Demürcü
Bayram	Bayram	Güdül maa Sapanlu, Hacılar, Kamanlar, Körpeviran	Güdül maa Sapanlu, Hacılar, Kamanlar, Körpeviran
Boyaluafşar	Boyaluafşar	İldelik	İldelik
Boyalubüzürk,Küçük, Ortaboyalu,	Boyalubüzürk ve Küçük ve Ortaboyalu	Kabil	Kabil
Cimder Dîvânı ve Tonuz pınarı	Cimderdîvânı ve Tonuzpınarı	Karacakaya	Karacakaya
Çağa	Çağa maa mezraa-i Kuruviran	Keçiler	Keçiler

[10] Arıkan, s.12.
[11] bkz. TD.162 ve TD.214.

Çukurviran	Çukurviran	Kesenos	Kesenos
Çukurviran	Çukurviran	Yeregömü	Yeregömü
Dede Zâviyesi	Dedezâviyesi		
Dörtturluk	Dörtuluk		
Dündarşeyhoğlu	-		
Ilıca	Ilıca		
İlhan	İlhan		
Kabaca	Kabaca		
Kalta	Kalta		
Karacaviran ve Kayabaşı	Karacaviran ve Kayabaşı		
Kara Viran-ı Ağbaşin	Karaviran-ı Ağbaşin		
Karaviran-ı çatalcık	Karaviran-ı Çatalcık		
Karkın	Karkın		
Kayı (Yusufşeyh)	Kayı		
Keçilü	Keçilü		
Kınık	Kınık		
Kızık	Kızık		
Kirec	Kirec		
Musa	Musa		
Oğuzçayırı	Oğuzçayırı		
Oltan	Oltan		
Ortabereket	Ortabereket		
Otac	Otac		
Özler	Özler		
Salih	Salih		
Saray (Yukaruderelü)	Saray		
Teske	Teske		
Uluçanlu	Uluçanlu		
Uruş	Uruş		
Yalak	Yalak		
Yarımcaavşar	Yarımcaavşar		
Yellikızık	Yellikızık		
Yeniceincepelid	Yeniceincepelid		
Yoğunpelid	Yoğunpelid		
Yüregir	Yüregir		
Zâviyebereket	Zâviyebereket		

Bu köylerden vakıf kesimine dâhil olanlar hakkında hicrî 979 (1571-1572) tarih ve 558 numaralı evkaf tahrîr defterinden elde edilen bilgileri aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

Balçıçak: Sultan Bayezid vakfı olup 26 raiyyet kayıtlıdır. Üç zemin tasarruf edilmektedir. Buğday, arpa, burçak, pamuk, soğan, bağ, bostan, arı ve koyun yetiştirilmektedir.

Baş Ayaş: Üçü yörük, 149 reâyadan ikisi kategorize edilmemiştir. Üç zemin tasarruf edilmektedir. Buğday, arpa, burçak, nohut, mercimek, bağ, bostan, arı, koyun yetiştirilmekte, Kayalu adlı bir mezrası bulunmaktadır.

Çakmacuk: Sultan Bayezid vakfıdır. İkisi haymana, ikisi yörük, biri mutak toplam 101 raiyyet kayıtlıdır. Bir zemin tasarruf edilmektedir. Buğday, arpa, burçak, nohut, mercimek, bağ, bahçe, bostan yanısıra arıcılık yapılmakta ve koyun yetiştirilmektedir.

Dastarlu: Bursa'da Umur Bey câmii mescidi vakfıdır. Bir muhassıl ve 151 reâya kayıtlıdır. Buğday, arpa, burçak, nohut, pamuk, soğan, bostan ekilmekte; bağcılık yapılmakta, armut yetiştirilmektedir. Arıcılık ve koyunculuk yapılmaktadır. Biri haraçlı, üç değirmen vardır

Demürci: Sultan Bayezid vakfıdır. Bir imam ve biri yörük 64 reâya kayıtlıdır.İki zemin tasarruf edilmektedir. Buğday, arpa, burçak, nohut, mercimek, bağ, bostan yetiştirilmekte; arıcılık ve koyunculuk yapılmaktadır.

Güdül, Sapanlu, Körpeviran, Hacılar, Kamanlar: Birlikte yazılan bu beş köye ait kayıtlarda önce bir kısım reâya sıralandıktan sonra, "zimmiyan der karye-i mezkûr" başlığı ile zimmiler yazılmış ve tekrar "müslümanan-ı karye-i mezkûr" başlığı ile yeniden müslüman reâyalar gösterilmiştir. Hangi kaydın hangi köye ait olduğu anlaşılamamaktadır. İlk kayıtta bir hatip, 154 reâya kayıtlıdır. Bunlardan ikisi nim çift tasarruf eden yedi kişiden dördünün üstündeki şerhte eski deftere göre "memhûr-ı askerî"leri olduğu belirtilmektedir[12]. İkinci kayıtta yer alan 11 zimmiden altısı çift veya nim olarak işaretli olup diğerleri kategorisizdir. Üçüncü kayıtta 127 müslüman reâya bulunmaktadır. Bu kısımda 20 de zemin kayıtlıdır. Köylerde hariçten zirâat edenler bulunmaktadır. Başlıca ürünler buğday, arpa, burçak, pamuk, bostan ve bağdır.

[12] "Yeniçerilerle kale muhafazasına memur olanlara tahsis olunan ulûfeyi göstermek üzere verilen vesika" olarak tanımlanan memhûr için bkz. Fert Develliogiu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1993 Ankara.

Arıcılık ve küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Bir pazar ve bir harap değirmen bulunmaktadır. Hicrî 867 (1462-1463) tarihli defterde 41 çift, 8 nim, 1 ortak, 30 bennak ve 11 kefere-i Güdül kayıtlı olup bunların da ikisi dışındakilerin türk-islam adı taşıdığı belirtilmektedir[13]. Bu dönemde Güdül, pâdişâh hassıdır. Bilâhere Sultan II. Bayezid Amasya'daki imaretine vakfetmiştir.

İldelik: Ankara'daki Karaca Bey imâreti vakfıdır. 40 kişi kayıtlıdır, dördü için kategori belirtilmemiştir. 3 zemin tasarruf edilmektedir. Buğday, arpa, bostan, pamuk, soğan üretilmekte, bağcılık yapılmakta; arı ve koyun yetiştirilmektedir. Bir değirmen vardır.

Kabil: Sultan Bayezid vakfıdır. Bir muhassıl, 16 reâya dışında 9 kişi bir kategori belirtilmeden kaydedilmiştir. Buğday, arpa, burçak, bağ, bostan başlıca ürünler olup arı ve koyun yetiştirilmektedir.

Keçiler: Sultan Bayezid vakfı olup, bir muhassıl ve bir zâviyedâr dışında ikisi yörük 32 raiyyet kayıtlıdır. Buğday, arpa, burçak, pamuk, bağ, bostan yanısıra arı ve koyun yetiştirilmektedir.

Karacakaya: Sultan Bayezid vakfıdır. Bir imam (aynı zamanda hatib), bir müezzin dışında kayıtlı 328 raiyyetin dördü mutak, dördü yörüktür. Dokuz kişinin babalarının "timar yediği" belirtilmekte, çift veya nim gibi kategori belirtilmemekle beraber sipâhîzade veya benzer bir kayıt da bulunmamaktadır. Buğday, arpa, burçak, nohut, mercimek, bostan, pamuk yanı sıra bağcılığın önemli olduğu anlaşılmaktadır. Arıcılık ve küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır.

Kesanos: Sultan Bayezid vakfıdır. 61 müslüman reâya olup 7 zemin tasarruf edilmektedir. 144 zimmiden 63'ünde çift, nim, mücerred işareti bulunurken diğerlerinin yalnız adları yazılıdır. Bir zemin tasarruf edilmektedir. Buğday, arpa, burçak, bostan, pamuk yetiştirilmekte; iki değirmen bulunmaktadır. Hicrî 867'de (1462-1463) Kesenos da pâdişâh hassıdır. Arıkan, reâyanın tamamen türk-islam adı taşımakla beraber, 1600 akçalık cizye kayıtlı olduğunu bildirmektedir[14].

Yeregömü: Sultan Bayezid vakfı olup üç mahallesi ve bir pazarı bulunmaktadır. Buğday, arpa, burçak, pamuk, bağ, bostan başlıca ürünler olup

[13] Arıkan, s. 21.
[14] Arıkan, gös.yer

arıcılık, koyunculuk, balıkçılık yapılmaktadır. Karakoyunlu cemâatinin otlağı bulunmaktadır. Köyde 6 bab değirmen bulunmaktadır.

Mahalle-i cedid Mescid-i Bekir : Bir muhassıl dışında biri mutak 172 raiyyet kayıtlıdır. 6 zemin tasarruf edilmektedir.

Mahalle-i Mescid-i Kazancı: İki muhassıl dışında altısı mutak 252 raiyyet kayıtlıdır. 7 zemin tasarruf edilmektedir.

Mahalle-i Câmi: Bir imam ve bir müezzin dışında 151 raiyyet kayıtlıdır. 3 zemin tasarruf edilmektedir.

Vakıf ve timar kesimi köylerine bir bütün olarak bakıldığında 1571-72'de (TD.74) Dündarşeyhoğlu'nun mezra hâline geldiği, Dötturluk'un imlasının değişerek Dörtuluk olduğu görülmektedir. Hicrî 1107 (1695-1696) tarihli avarız kayıtlarında buradan, artık Uruş ile birlikte, bir mevki adı gibi bahsedilmektedir. Ayrıca 1107'de (1695-1696) Alpagud, Arklar, Dedezâviyesi, Keçilü, Kirec, Musa, Otac, Yalak ve Zâviyebereket adlarına da rastlanmamaktadır. Bunların yerine Bereket-i evsat, bâlâ ve zîr görülmektedir. Keza Uluçanlu da Çanlı-yı bâlâ ve zîr olarak ikiye ayrılmıştır. Tahrîrlerde Cimderdîvânı ile birlikte yazılan Donuzpınarı da keza avarız kayıtlarında bulunmamaktadır fakat, Cimder'den başka Cimderkayası gibi okunan yer belki de burasıdır. Artık yalnız Boyalu olarak bahsedilen yerin Boyalu Büzürk, Küçük ve Ortaboyalu olduğu tahmin edilebilir. Demürcü, Temirciköy; Özler, Öz olarak zikredilmektedir. Güdül ile birlikte yazılan Sapanlu, Hacılar ve Kamanlar artık ayrı ayrı kaydedilmektedirler. Daha evvel Güdül ile birlikte yazılan Körpeviran ile beraber 1107'te (1695-1696) Güdül ile birlikte artık Tekye adı da görülmektedir. Tahrîrlerde Kayı olarak geçen köyden Kayılar olarak bahsedilmekte ve Keçiler bu köyle birlikte yazılmaktadır. Karacakaya ve Kabil adları ise artık görülmemektedir. Tahrîrlerde Çukurviran "an karye" olarak belirtilmediği halde iki defa yazıldığı için, bu isimle iki köy olduğu intibaı uyanmaktadır. 1107'de (1695-1696) Çukur ve Çukurören olarak görülen adlar bu intibayı doğrulamaktadır. Ören adlı bir köy Dastarlı ile birlikte yazılmıştır. Hacıbektaşveli[15] ve İrbasan/İzbasan gibi okunan adlar ile Kuşcılar, Melal, Sagir ve Tahtacıörencik adlarına da ilk defa rastlanmaktadır. Bazı köylerin ise, yakınlarındaki başka köylerin mahallesi veya bir mevki adı haline geldiği tesbit edilmiştir. Balçıcak köyü bugün Balçiçek adıyla Oğuzça-

[15] İleride, 12 numaralı zaviye kaydında görüleceği üzere Samit Balı zaviyesi mutasarrıfı Hacı Bektaş'a izafe edilmiş olabilir mi?

yırı/Uğurçayırı'nın bir mahallesidir. Keza Arklar, Arıklar Bağıolarak Ayaş'ta bir mevki adıdır. 16. yüzyıldan sonra Ayaş ile ilgili kayıtlarda adına rastlanmayan Karkın bugün, Sincan'a bağlı Yenikent Bucağı'ndaki Yenikayı köyünün bir mahallesidir[16]. Aşağıdaki tabloda geçmişten bugüne intikal eden Ayaş ve Güdül köyleri yer almaktadır.

Ayaş Köyleri[17]

1107 Tarihli Avarız Defteri (1695-1696)	1167Tarihli Şer'iye Sicili (1753-1754)	1928 Ayaş Köy/ Nahiye	1980 Ayaş ve Güdül Köy/Kaza
Akdepe	Akdepe		
Ayaş-ı karaviran	Karaviran-ı Ayaş	KaraViranAyaş/ Güdül	Akbaş/Güdül
Balçıcak		-	-
Başayaş	Başayaş		Başayaş/Ayaş
Bayramköy	Bayram	Bayram/Merkez	Bayram/Ayaş
Bereket-i bâlâ	Başbereket	Başbereket/Merkez	Başbereket/Ayaş
Bereket-i evsat	Ortabereket	Ortabereket/Merkez	Ortabereket/Ayaş
Berket-i zîr		-	-
Boyalı	Boyalu	Boyalu/Merkez	Boyalı/Güdül
Boyalıafşar	Afşar		Afşar/Güdül
Cimder	Cimder	Cimder/Güdül	Kavaközü/Güdül
Cimderkayası?	Cimderkayası?		-
Çağa	Çağa	Çağa/Merkez	Çağa/Güdül
Çakmacık	Çakmacuk	-	-
Çanlı-yı bâlâ	Başçanlı	Çanıllı/Merkez	Çanıllı/Ayaş
Çanlı-yı zîr		-	-
Çukur	Çukur	-	-
Çukurören	Çukurviran	Çukurviran/ Merkez	Çukurören/Güdül
Dastarlı maa ören	Dastarlı	Dastarlı	Yağmurdede/Ayaş

[16] Halil Olgun, *Sincan Kültür Haritası*, Sincan Belediyesi Yayını, Ankara 2002, s.494.

[17] İkinci sütunda yer alan 1167 (1753-1754) tarihine ait köy isimleri, mezkûr tarihli şeriye sicilindeki muhtelif kayıtlardan çıkarılmıştır. Dolayısıyla buna dayanarak, birinci sütunda yer aldığı halde ikinci sütunda bulunmayan köylerin yok olduğu söylenemez.

Dereli	Dereli	Dereli/Güdül	Dereli/Uruş/Beypazarı
Eldelik	Eldelik	-	-
Güdül maa Tekye ve Körpeviran		Güdül Merkezi/Güdül	Güdül Merkezi/Güdül
Hacıbektaşveli?		-	-
Hacılar	Hacılar	Hacılar/Güdül	Hacılar/Güdül
Ilıca	Ilıca	Ilıca/Merkez	Ilıca/Ayaş
İlhan	İlhan	İlhan/Merkez	İlhan/Ayaş
İncepelid	İncepelid	İncepelid/Güdül	İncepelit/Uruş/Beypazarı
İrbasan?	Erbasan	-	-
Kabaca	Kabaca	Kabaca/Güdül	Kabaca/Uruş/Beypazarı
Kalta	Kalta	Kalta/Güdül	Taşören/Güdül
Kamanlar	Kamanlar	Kamanlar/Güdül	Kamanlar/Güdül
Karacaviran	Karacaviran	Karacaviran/Güdül	Karacaviran/Güdül
Kayabaşı		-	-
Kayılar maa Keçiler	Kayılar maa Keçiler	Kayı/Güdül	Kayı/Güdül
Kesenoz		Keşanoz/Güdül	Yeşilöz/Güdül
Kızık	Kızık	-	-
Kuşcılar	Kuşcılar	Kuşçular/Güdül	-
Melal	Melal	Melal/Merkez	Ulupınar/Ayaş
Oğuzçayırı	Oğuzçayırı	-	Uğurçayırı/Ayaş
Oltan	Oltan	Oltan/Merkez	Oltan/Ayaş
Öz	Öz	Öz/Güdül	Özköy/Güdül
Sagir	Sagir	Sagir/Güdül	Sağırköy/Güdül
Salih	Salih	Salihler/Güdül	Salihler/Güdül
Sapanlı	Sapanlı	Sapanlı/Güdül	Sapanlı/Güdül
Saray	Saray	Saray/Güdül	Sarayköy/Karaşar/Beypazarı

Tahtacıörencik	Tahtacıviran	Tahtacıvirancık/ Güdül	Tahtacıörencik/ Güdül
Temirciköy	Temirci	-	-
Teske	Teske	Teske/Merkez	Gökçebağ/Ayaş
-	Turnalu	-	-
-	Vildan?tekyesi	Tekye/Merkez	Tekkeköy/Ayaş
Uruş maa Dörtutluk		Uruş/Güdül	UruşBucak Merkezi/Beypazarı
Üregil	Üregil	Üregil /Güdül	Üregil/Uruş/ Beypazarı
Yarımcaavşar	Yarımcaavşar	-	-
Yelli	Yelli	Yelli/Güdül	Yelli/Güdül
Yeregömü		Yeregömü/Ayaş	Sinanlı/Ayaş
Yoğunpelid	Yoğunpelid	Yoğunpelid/ Güdül	Yoğunpelit/ Beypazarı

Vakıf "menkul veya gayr-i menkul mülk veya emlâkin dinî, hayrî veya içtimâî bir gayeye müebbeden tahsîs" edilmesi olarak tanımlanmaktadır[18].Vakıf konusu, bazan "ayniyle intifa olunan" yani bizzat vakfedilen şeyin kendisinden faydalanılan imâret, zâviye, medrese, çeşme gibi "müessesat-ı hayriyye" olmakta; bazan da "aynıyla intifa olunmayan, vakıf konusunun düzenli ve sürekli şekilde işlemesini sağlayan emlâk, akar veya nakit para olmaktadır ki bunlara "asl-ı vakf" denmektedir[19]. Bir şeyin vakfedilebilmesi için, mutlaka vâkıfın mülkiyetinde olması gerekir. Bu sebeple vakfiyelerde istisnasız "kendi sahih mülkünden" veya benzer bir ibâre bulunur. Şu halde öncelikle, bu mülkiyetin nasıl elde edildiği konusu üzerinde durulmalıdır.

Osmanlı imparatorluğunda topraklar, hukuki açıdan üç kısıma ayrılmaktadır. Birincisi öşrî arazi, fetih sonrası toprakların müslümanlara bırakılmasıdır. Toprak üzerinde mutlak mülkiyet hakkını ifâde etmekte ancak öşrün toprak sahibi tarafından fakirlere dağıtılmasını içermektedir. İkincisi harâci arazi, fetihten sonra bölge toprağının yine bölge halkına bırakılması hâlinde söz konusudur. Harac, toprağın durumuna göre elde edilen ürünün

[18] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf " Maddesi , *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, s.154.
[19] Yediyıldız, a.g.e., s. 156.

1/5 veye 1/10'una kadar değişebilen harac-ı mukasseme ve doğrudan toprak üzerinden belirli ve sabit bir miktar olan harac-ı muvazzaf olarak kendi içinde iki kısımdır. Üçüncüsü mirî arazidir. Mülkiyeti tamamen devlete ait olan bu toprakların işletilmesi, ürün üzerinden harac-ı mukasseme olarak öşür, toprak üzerinden harac-ı muvazzaf olarak resim karşılığı reâyaya bırakılmıştır. İmparatorluk dâhilinde Arabistan ve Basra öşrî, Suriye ve Irak harâci, Anadolu ve Rumeli'deki topraklar mirî arazi kapsamındadır[20]. Bu sonuncu kategorideki topraklar üzerinde timar sahipleri yalnız vergi gelirine, reâya ise kullanma hakkına sahiptir. Dolayısıyla bunlar satılamaz, hibe veya vakfedilemezdi. Diğer bir ifâde ile bu kapsamdaki toprakların vakfedilebilmesi için önce mülk statüsünü alması gerekmekte idi.Yediyıldız mülkleştirmenin ihyâ ve temlik olmak üzere iki yoldan yapılabildiğini belirtmektedir[21]. İhyâ, ölü toprakların işlenmesi veya değerlendirilmesi olarak tanımlanabilir. Bu şekilde bağ, bahçe ve bostanlar özel mülkiyet kategorisine girmektedir. Temlik Pâdişâh tarafından belli bir arazinin, belli bir kişiye şahsî mülk olarak verilmesidir. Böylece toprak mülk hâline geldikten sonra vakfedilmesi mümkün oluyordu.

Yediyıldız vakfiyelerdeki tasvirlerden hareketle, vakfedilen unsurları arazi, binâ, iktisâdi kuruluş ve başta nakit para olmak üzere çeşitli menkuller olarak kategorize etmektedir[22]. Arazi kategorisinde yer alan bahçe, şehir içi ya da dışında, etrafı çevrili ağaç yetiştirilen yer; bostan, etrafı çevrili, sebze ekili yer; çiftlik, tarım arazisi olarak tanımlanmaktadır. Bunlardan her birinin ölçüleri değişebilmekte, içinde kuyu, havuz, ev, müştemilat vs. bulunabilmektedir. Dolayısıyla hangi vakfın neleri içerdiğini tam olarak bilmek için vakfiyelerini görmek gerekmektedir. Pâdişâh tarafından kendilerine temlik edilen köylerin devlet adamları tarafından bütünüyle vakfedilmesi de söz konusudur. Vakıf konusu olan binâlar[23] mesken olarak kullanılabildiği gibi resmi veya iktisâdi amaçlarla da kullanılabilmekte idi. İktisâdi nitelikli olanları çeşitli malların üretildiği ve/veya satıldığı dükkânlar, değirmen, han, hamam veya çeşitli imâlâthâneler olarak sıralamak mümkündür. Son olarak

[20] Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, XVIII (1984), s.16. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 15-30.

[21] Yediyıldız,a.g.m., s.18.

[22] a.g.m., s.6.

[23] a.g.m., s.9 vd.

nakit paranın da vakıf konusu olduğu belirtilmelidir. Yediyıldız para vakıflarının daha ziyâde askerî sınıf mensuplarınca, paraya ihtiyacı olanların faydalanması için bilinçli olarak kurulduğunu belirtmektedir[24].

Söz konusu menkul veya gayri menkullerin imâretlere, câmi veya mescidlere, zâviyelere, medreselere vakfedildiği görülmektedir; diğer bir ifâde ile vakfın amacını bu müesseseler oluşturmakta, menkul ve gayri menkuller bunların hayatiyetini sürdürebilmesi için vakfedilmektedirler.

Vakıf türleri ve Ayaş'taki vakıflara gelince, Türklerin genel olarak câmi, medrese, hastane, aşhane, hânikah, türbe ve benzerlerinin bir veya birkaçına imâret dedikleri bilinmektedir[25]. Vakıfların idaresi mütevellîler tarafından gerçekleştirilmekte, şayet vakıf büyük ise kâtip, câbi, muhasip gibi yardımcılar bulunmakta ve vakıfların denetimi nâzırlar tarafından yapılmaktadır. Nâzır, vakfiyede belirtilmezse bu görev kadı tarafından yerine getirilir. Çoğunlukla vâkıflar mütevellî olarak kendilerini, ölümlerinden sonra evlâtlarını, neslin tükenmesi hâlinde akraba veya azatlı köle ve nihâyet bölgede ehil olanları şart göstermişlerdir. Mütevellînin başlıca görevi vakıf ve ilgili kuruluşların bakımı, görevlilerin denetimi ve ücretlerinin ödenmesi, dolayısıyla vakıf kaynaklarının bu işleri yapacak şekilde işletilmesi olarak sayılabilir[26]. Vakıfların çoğunda mütevellî ve nâzırın da ücret aldığını belirtmek gerekir. Ayaş'ta imâret bulunmamaktadır ancak, Ayaş merkezi ve ayrıca Ayaş'a bağlı 10 köy, hasılı birlikte yazılan[27] köyler ayrı ayrı sayılırsa 14 köy Sultan II. Bayezid'in Amasya'daki imâretine[28]; İldelik köyü Ankara'daki Karaca Bey imâretine vakfedilmişlerdir.

[24] a.g.m., s.25

[25] Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1939, s.5. Ergin imâretin cüzlerini şöyle sıralamaktadır: Câmi, medrese, bimarhane, aşevi, tabhane, kervansaray, mektep, hânikah, türbe, imâlâthâne, arasta, kapalıçarşı, han, su tesisatı, hamam, helâ, kahvehane, bayram ve pazar yeri, muvakkithane age.,s.19. Çoğu imâretler bunların ancak bir kısmını haizdir. Ergin tam teşekküllü imâretlerin hemen hemen yalnız Fatih, Süleymaniye ve Sultan Ahmet olduğunu age. s.54; 1660'lardan sonra tabhaneye gerek kalmadığını, bunun II. Bayezid imâretindeki tabhanenin câmiye eklenmesinden anlaşıldığını belirtmektedir age. s.56

[26] Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1982),s.177. Genel olarak vakıflarla ilgili görevli ve kavramlar için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Istılahları Lûgatçesi", *Vakıflar Dergisi*, XVII (1983), s.55-60.

[27] Kayıtlardan anlaşıldığına göre birkaç köyün hasılı birlikte yazılıyorsa, bu köyler aynı kişinin tımarı, hassı veya vakfı olmaktadır.

[28] 1496 yılında tanzim edilen vakfiyeye göre imâretin vakıfları şöyledir. 1- Geldiklan nâhiyesine bağlı Boğa köyünün malikane ve dîvâni gelirleri 2- Çorum, İskilip nâhiyesinde bir köyün yine iki baştan geliri 3- Sonısa nâhiyesinde bir köyün malikane geliri 4- Samsun'a bağlı 31

Medreseler Fatih döneminde yirmili (haşiye-i tecrid), otuzlu (miftah), kırklı, hâric, dâhil, sahn-ı seman,ve altmışlı olmak üzere çeşitli mertebelere ayrılmışlardır. Kanuni bu teşkilata dar'ul hadis ve tıp medresesini eklemiş, bilahere II. Selim ve III. Murad döneminde yetmişli, III. Mehmed döneminde de yevmi yüz elli akçalı medreseler kurulmuştur[29]. Baltacı Osmanlı medreselerini da'rul kurra, da'rul hadis ve tıb medreselerini kapsayan ihtisâs medreseleri ile umumi medreseler olmak üzere iki temel ayrıma tabi tutmakta; köylere varıncaya kadar memleketin her yerinde açılan medreselerin bu ikinciler olduğunu belirtmektedir[30]. Sıbyan mektebi olarak adlandırılan ilk mekteplerden sonra başlayan medrese eğitimi boyunca bu kademelerin tamamını okumak mümkündü. Genel olarak medreseler kadı, müfti, müderris, imam, hatip ve diğer ilmiye mensuplarının yetiştiği yerlerdi. Burada kırklı, miftah ve haşiye-i tecrid medreselerinin ve dolayısıyla Ayaş medresesinin daha alt kademe olduğunu ve dereceye dâhil olmadığını belirtmek gerekir[31]. Müderrisler daha üst payeli bir medreseye geçmek istediklerinde birden fazla talip olursa imtihana tabi tutulmaktaydılar. Müderris olmak için sahn-ı seman veya Süleymaniye'den eğitim aldıktan sonra mülâzım olarak kaydolunur ve sırası geldiğinde en alt kademe olan yirmili medreseye tayin olunurdu. Talebelere dânişmend veya suhte; müderris yardımcısı olarak nitelenebilecek kişilere de mu'id denir ve dânişmendler arasından seçilirdi. Baltacı, yirmili medreselerde tahsil süresinin hicrî 935'lerde (1528-1529) iki yıl iken 983'de (1575-76) en az bir yıl olduğunu ve ders olarak belagat, kelâm ve fıkıh görüldüğünü; kitap olarak da sırasıyla Mutavvel, Haşiye-i Tecrid

---

köyün iki baştan geliri 5- Canit-i Göl nâhiyesinde 4 köyün iki baştan geliri 6- Ankara'ya bağlı 24 köyün geliri 7- Mudurnu nâhiyesine bağlı 3 köyün geliri 8- Kastamonu'ya bağlı 4 köyün geliri 9- Sinop'a bağlı 16 köyün geliri 10- Bolu Küre'ye bağlı 20 köy ve 1 mezra geliri 11- Kangırı'ya bağlı 4 köy ve 1 mezra geliri 12- Kangırı- Kalecik nâhiyesine bağlı 3 köy geliri 13- Karıpazarı nâhiyesine bağlı 1 köy geliri, Adnan Gürbüz, *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyıda Amasya Sancağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.207. TD.558'deki bir kayıttan, 1776 tarihinde "Ayaş ve tevabii"nin mukataa olarak iltizam edildiği anlaşılmaktadır, metnin deşifresi için bkz. Refet Yinanç, "Ayaş Tapu Tahrir Defterleri", *Ayaş ve Bünyamin Ayaşî (Tarihte-Günümüzde Ayaş ve Bünyamin Ayaşî Sempozyumu)*, Ankara 1993, s.64-65.

[29] Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri Teşkilat-Tarih*, istanbul 1976, s.47-50.

[30] a.g.e., s.20 vd.

[31] Özer Ergenç XVI. Yüzyılda Ankara merkezinde sekiz medrese bulunduğunu, bunlardan Sarı Hatip medresesinin 1599 tarihli fermana nazaran sahn payesinde olduğunu; Yeni medresenin dâhil, Kızılbey medresesinin hariç medrese olduğunu bildirmektedir, Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 25-26

ve Şerh-i Feraiz okunduğunu belirtmektedir[32]. Ayaş'ta medrese vakfı olarak tek vakıf görülmektedir. Aşağıdaki tabloda 29 numarada kayıtlı bu vakfın hâric ez defter olduğuna bakılırsa ve defter kaydının hicrî 979'da (1571-1572) yapıldığı dikkate alınırsa, bu vakfın ve medresenin hicrî 929- 979 (1522-1523/1571-1572) arasında bir tarihte kurulmuş olması gerekir. Vakfedilen unsur nakit para olup, ileride tekrar ele alınacaktır.

İslam şehirlerinde câmi, şehrin merkezidir. Etrafında çarşı- pazarın yer aldığı câmi ile mescid arasındaki fark, Cuma namazının câmide kılınmasıdır[33]. Câmi-mescid görevlileri imam, hatip, müezzin, muvakkit ve kayyim olarak sayılabilir. Hutbe okumakla görevli hatip, bir yerde hükümdârın temsilcisi sayıldığı için , bu görevin siyasi bir önemi olduğu belirtilmelidir; büyük câmilerde sayıca fazla olmakla beraber küçük câmilerde çoğunlukla bu görev imam tarafından yapılırdı[34]. Müezzin cemâatı toplar, imam namazı kıldırır, ezan ulu câmilerde başlardı. Namaz vaktini tayin eden muvakkit her câmide bulunmaz, kayyim ise başta temizlik olmak üzere muhtelif işler yapar. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, Ayaş'ta biri hâric ez defter olmak üzere câmilere yönelik 20 ve 30 numarada yer alan iki adet para vakfı bulunmaktadır ki bunlar ileride ele alınacaktır. Ayrıca 3, 10, 21, 27 ve 28 numaralarda kayıtlı çiftlik vs. Ayaş'ta bulunan muhtelif câmiilerin görevlileri için vakfedilmiştir. Bunlar mesela 3 numaralı kayıtta olduğu gibi "mezra der karye-i Oltan, bir çiftlik yer ve bir pare bağdır" şeklinde kayıtlı olup; bir bağ ve bir çiftlikten müteşekkil bir mezranın tamamı mı vakfedilmiş yoksa bir mezranın yalnız bir çiftlik ve bir parçalık bağ kısmı mı vakfedilmiş, bu konu pek anlaşılamamaktadır. Ayrıca kazada bulunan Dastarlı köyü Umur Bey'in Bursa'daki câmiinin mescidine vakfedilmiştir. Yine 21 numaralı kayıtta görüleceği üzere bazı bağ, dükkân ve zeminler Ayaş merkezindeki câmi görevlileri için vakfedilmiştir. Bunların kayıt sıralarına göre 558 numaralı tahrîr defterindeki açıklamaları şöyledir:

3- Oltan köyündeki mezra, bir çiftlik ve bir bağ olup Kasım Fakih'in tasarruf ettiği vakfı, eskiden beri köye imam olanlar tasarruf edermiş. h.867/1463 tarihli deftere (köhne defter) göre o tarihte Mustafa Fakih'in tasarrufundadır. 1523'de (atik defterde) pâdişâh berâtıyla Mustafa Fakih'in oğulları

[32] Baltacı, s.37.

[33] Johns Pedersen, "Mescid" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986,.s.17; Nejat Göyünç, "16.yüzyılda Ankara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I/1 (1967), s.73

[34] Mescid Maddesi, *İA*, s. 82.

Bayezid Fakih, ve ... Fakih tasarrufundadır. 1571-72'de (cedid defter) Resul Fakih imam olarak tasarruf etmektedir[35].

10- Hamza Fakih oğlu Ali[36] Fakih Ayaş mezrasındaki yerini çok eski tarihte imama vakfetmiştir. Elinde Bayezid Han nişânı vardır. 1463'te (köhne defterde), Ali Fakih'ten sonra oğlu Mustafa Fakih'in imam olarak vakfı tasarruf ettiği belirtilmekte, defter yazıldığı esnada ise Yusuf Fakih söz konusu vakfı imamlık ücreti olarak tasarruf etmektedir, elinde pâdişâh berâtı vardır. 1523'te (atik defter) pâdişâh berâtıyla Abbas oğlu Kemal mutasarrıftır[37].

21- Bu vakıf TD. 558'de ve aşağıdaki tabloda 20 numaralı kaydın altında yer almaktadır ki o, Mevlânâ Siyami'nin Ayaş merkezindeki bir câmiye yönelik 12 000 akçalık bir para vakfıdır. Bu ise bahsi geçen câminin imam ve hatibinin ücreti için vakfedilmiş bir takım emlâki kapsamaktadır. Maktu'an 10, 15, 5, 8 ve 5'er akçalık toplam 5 bağ; senede 12 akçalık 2 dükkân; senede 40 akçalık harab bir başka dükkân; senelik 50 akçalık câmi bünyesinde bir dükkân ve biri senelik 50 ve diğeri 20 akçalık iki zeminden müteşekkildir. Yekun 3279 akçadır. Söz konusu evkafın öşrünün sahib-i arza ödeneceği belirtilmektedir. Burada bağlar ve zemin kastedilmekte olup bunların, Ayaş'ın timar kesimine dâhil yerlerde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan belirtilen yekunun, para vakfından sağlanan faizi de içerdiği düşünülmektedir[38].

[35] Mezra der Karye-i Oltan mezra-i mezbûrı Kasım Faki tasarruf ider imiş. Bir çiftlik yerdir ve bir pare bağdır. Kadimden mezkûr karyeye imam olan kimesneler tasarruf iderlermiş. El'an imam Mustafa Fakih tasarrufundadır deyû kayd olunmuş der defter-i köhne el halet-i hazihi mezkûr Mustafa Fakih mezbûr karyeye imam olub mezra-i mezbûra vakfiyyet üzere tasarruf ider. Elinde Pâdişahımız berâtı var deyû hâlîya imamet mezbûr Mustafa Fahih oğulları Bâyezid Fakih ve ... Fakih elindedir pâdişahımız berâtıyla deyû mukayyed der defter-i atik. Bilfiil imam olan Resul Fakih mutasarrıf olmağın defter-i cedîde kayd olundı hasıl 500, *TD.558*, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, v.134a.

[36] Ayaş'a ait elimizdeki kayıtlar 1523 öncesini aydınlatmaya yetmemektedir. Bu kayıt bizi en azından Yıldırım Bayezid dönemine götürmektedir, Ayaş'taki Ali Dede mahallesi acaba mezkûr Ali Fakih'e izafe edilebilir mi?

[37] Mezra-i der karye-i Ayaş, Hamza Fakih oğlı Ali Fakih elinde dutadurduğu yeri kadim'üzzamandan imama vakf idegelmişdir. Elinde Bâyezid Han nişânı var. Sonra oğlı Mustafa Fakih karye-i mezbûrede imam olub vakf-ı mezkûru mutasarrıf imiş deyû kayd olmuş der defter-i köhne. El'halet-i hazihi Yusuf Fakih nam kimesne cihet-i imametdir deyû tasarruf ider. Elinde Pâdişahımız mukarrernâmesi vardır deyû defter-i köhnede masturdur. Hâlîya imamet-i mezbûra pâdişahımız berâtıyla Abbas oğlı Kemal mutasarrıf deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 600. *TD.558*, v. 135b.

[38] Vakf-ı diğer, mezkûr bera-yı imamet ve hitabet-i câmi'-i Ayaş ber muceb-i defter-i atik
Bağ, der yed-i Ahmed maktu' 10
Bağ, der yed-i evlâd-ı hatib maktu' 15

27- Başayaş köyü mezrasındaki yerleri, bağları ve değirmeni vakfiye gereğince Ramazan Fakih tasarruf etmekte imiş. Kendisi mütevellî, oğlu Yusuf[39] ise imam olup kardeşi Mehmed ile birlikte vakfı tasarruf etmektedir. 1463'te (köhne defterde) ellerinde "merhûm Sultan Mehmed" nişânı bulunduğu kayıtlıdır. Tahrîr defterleri yazıldığı sırada hükümdâr olanlar "pâdişâhımız" olarak zikredildiğine ve köhne defter II. Mehmed döneminde yazıldığına göre burada sözü geçen "merhûm sultan Mehmed", I. Mehmed olmalıdır. Zaten hemen takip eden satırda, mezkûr Yusuf Fakih'in "pâdişâhımız" berâtıyla vakfı tasarruf ettiği bildirilmektedir. Bu sefer sözü edilen "pâdişâhımız" II. Mehmed'dir. 1523'te (atik defterde) pâdişâh berâtıyla Mustafa bin Abdurrahim tasarruf etmektedir; devir, Kanuni devridir[40].

28- İmam Emin Hacı, Keçiler karyesindeki mezrada bulunan bir çiftlik yeri çok eskiden vakfetmiş. Elinde Bayezid Hüdâvendigâr ve Gazi Hüdâvendigâr berâtları varmış. Beldecianu, Gazi Hüdâvendigâr ibâresinin I.Murad için kullanıldığını belirtmektedir[41], ancak şimdiye kadar defterlerde pâdişâhların adları sıralanırken hükümdârlık zamanlarının gözetildiği anlaşılmaktadır, binâenaleyh "Gazi Hüdâvendigâr" ikinci olarak zikredildiği için II. Murad olduğu düşünülmelidir. Bayezid Hüdâvendigâr ise şüphesiz Yıldırım Bayezid'dir. Daha sonra köhne defter yazılırken imamet görevi yapmak üzere

---

Bağ der yed-i Hamza veled-i Mehmed maktu' 5
Bağ, der yed-i Cemal Dede maktu' 8
Bağ, der yed-i Mevlânâ Müslihüddin maktu' 5
Dükkân 2 bab, fi sene 12
Dükkân 1, harab, fi sene 40
Zemin-i Beşpınar, fi sene 20
Dükkân der nef-s-i câmi'-i mezkûr, fi sene 50
Zemin kıt'a 6, fi sene 50,
Bu zikr olan evkafın öşrî sahib-i arza eda oluna, yekun 3279, *TD.558*, v. 138a.

[39] Bu veya yukarıda 10 numarada zikredilen Yusuf, mahalle-i İmam Yusuf'a ad vermiş olabilir mi?

[40] Mezra-i Başayaş, Ramazan Fakih imam imiş, dutadurduğu yerlerini ve bağlarını ve değirmeni vakfiyyet üzere mutasarrıflar imiş. Ramazan Fakı mütevellî olub oğlu Yusuf Fakih imam olub evkaf-ı mezkûra karındaşı Mehmed ile mutasarrıflardır merhûm Sultan Mehmed nişânıyla deyû kayd olmuş der defter-i köhne. Andan sonra mezkûr Yusuf Fakih Pâdişahımız berâtı var, imam olub mutasarrıf imiş. Elhalet-i hazihi mezkûr Yusuf Fakih mütevellî olub karındaşı Mustafa Fakih mutasarrıfdır, elinde Pâdişahımız berâtı var deyû defter-i köhnede masturdur hâlîya imamet-i mezbûra Pâdişahımız berâtıyla Mustafa bin Abdurrahim mutasarrıflardır deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 800. *TD.558*, v. 139a.

[41] Niocara Beldecianu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s.17.

Mustafa Fakih tasarruf etmektedir; elinde "sultan Mehmed" ve "pâdişâhımız" berâtı vardır. Köhne defter Fatih Sultan Mehmed zamanında yazıldığı için "pâdişâhımız" O'dur. "Sultan Mehmed" ise Çelebi Mehmed'dir. 1523'te, atik defter yazılırken, fevt olan Ömer Fakih yerine oğlu Mehmed Fakih'e verilmiştir. 1571-72 de bu ve yukarıdaki kayıtta yer alan mutasarrıflara ulaşılamadığı için, eski defterdeki kayıtların nakledildiği anlaşılmaktadır[42].

16. yüzyılda başlıca görevi "âyende ve revendeye hizmet" etmek olan zâviyeler, hem yolcuların barınması ve beslenmesi için bir sığınak ve dolayısıyla yolculukların güvenlik sigortası hem de kendi muhitlerinin fakirleri için bir dayanak teşkil etmektedir. Barkan, yolların ve memleketin emniyeti ile ilgilenen devletin de, çeşitli muafiyetlerle bu hizmetlerin görülmesini sağladığını belirtmekle beraber[43] bazı hallerde boş ve tenha yerleri ihyâ edenlerin dahi öşür ve resimlerini ödediklerini söylemektedir; bazan öşür veren bir mülk toprak, zâviye vakfı olduktan sonra da öşür vermeye devam ettiği gibi; sahibinin sefere eşmek mecburiyeti ile elde ettiği toprak da, zâviye vakfı olduktan sonra sefere eşkinci yollamak mecburiyeti devam edebilmektedir[44]. Dervişler kimi zaman değirmen yapıp etrafında bağ bahçe yetiştirmiş ve bunları zâviyelerine vakfetmek için izin almışlardır. Bazen hiçbir evkafı olmayan zâviyeler, bulundukları mıntıkada boş ve dolayısıyla hâric-ez-defter bir mezrayı tapulayıp öşrünü vermek üzere pâdişâhtan hüküm almakta, zamanla gelişip köy hâline gelince Pâdişâh tarafından bütün hukuk ve rüsûmu ile zâviyeye vakfedilmektedir[45]. Kimi zaman da yol üzerinde bulunmadığı için zâviye olmaya uygun bulunmadığı veya "âyende ve revendeye" hizmette kusuru görüldüğü için zâviyelerin ilga edildiği veya sahibinden alınarak başkasına verildiği görülmektedir[46]. Köylerde ve yol üstündeki zâviyelerde yaşayan dervişler, zâviye evkafına ait topraklarda çalışır; ahiler mesleklerini icra eder, ak-

[42] Mezra-i der karye-i Keçiler, imam Emin Hacı elinde dutadurduğu bir çiftlik yeri kadimüzzamandan vakf imiş, elinde Bâyezid Hüdâvendigâr ve Gazi Hüdâvendigâr berâtları vardır. Andan sonra imametlik üzere Mustafa Fakih mutasarrıfdır elinde Sultan Mehmed ve Pâdişahımız berâtı vardır deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya Ömer Fakih fevt olub Pâdişahımız berâtıyla oğlu Mehmed Fakih'e virilmiş tasarruf iderler deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 200. *TD.558*, v. 139a-139b.

[43] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler -I- İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.301.

[44] a.g.m., s.299.

[45] a.g.m.,s.298.

[46] a.g.m., s.299.

şamları bir araya gelirler, ihtiyaçlarını da bu şekilde karşılarlardı. Ocak, vakfiye ve diğer kayıtlardan anlaşıldığına göre, vakıf gelirlerinin bir kısmıyla zâviye bakım ve onarımının, bir kısmıyla derviş ve misafirlerin iâşe ve ibâtesinin sağlandığını kalanın da vakıf hissedarları arasında paylaşıldığını belirtmektedir[47].

Genel olarak zâviyeler türbe, mescit, derviş ve misafir odaları, hamam, mutfak, anbar, ahır gibi kısımlardan oluşmaktadır[48]. Bunlar zirâi işletme niteliğinde olup her türlü tahıl, sebze, meyve yetiştirilmekte; hayvancılık , değirmencilik yapılmaktadır. Tahrîr defterlerinde kayıtlı köy zâviyelerinden bugüne pek intikâl eden olmadığı için, onların daha mütevazı olduğu düşünülmelidir.

Meşîhat çoğunlukla zâviye kurucularının, kendilerinden sonra da evlâtlarının elinde bulunmaktadır. Zamanla evlâtların da soyundan kimse kalmayınca veya şeyhlerin usulsüzlükleri görülünce devlet tarafından başkaları tayin edilmekte, vakıf da evlâtlık olmaktan çıkmaktadır. Bazı vakıflarda ise daha kuruluş aşamasında şeyhin hakim-ül-vakt olanlar tarafından tayini şart koşulmaktadır. Barkan, yurtluk olarak verilen toprakların ailenin müşterek malı olması sebebiyle, meşîhatın da ber vech-i iştirak tasarruf edilebildiğini; bu türlü karışıklıkların önlenmesi için "iştirak merfu' olmağın" ibâresi ile hak sahiplerinden yalnız birine berât verilebildiğini belirtmektedir[49]. Evlâtlık vakıflar suistimallere yol açması sebebiyle eleştirilmekle beraber Barkan, kuruluş ve genişleme döneminde bu usulun adeta zaruri olduğunu ifâde etmektedir; zira görev karşılığı, geçici süre için alınan dirliklere sarf edilecek emek ve gayretlerin; bir aileye temlik edilen, dolayısıyla sonraki nesillere intikâl edecek mallara gösterilecek ilgi ile aynı olmayacağını ifâde etmektedir[50]. Bu şekilde temlik edilen yerler, bölgenin nüfusunun artmasına, imar edilmesine ve ticaretin gelişmesine yol açıyor, ve nihâyet bu mülklerin bütünlüğünün korunması için evlâtlık vakıf hâline getiriliyordu[51].

[47] Ahmet Yaşar Ocak, Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme), *Vakıflar Dergisi*, XII, s. 264.

[48] gös.yer

[49] Barkan, Kolonizatör, s.302.

[50] a.g.m., s.359; benzer bir mülâhaza için bkz. İ.Erol Kozak, Bir Sosyal Siyâset Müessesesi Olarak Vakıf, İstanbul 1985, s.44.

[51] Barkan, a.g.m., s. 360.

Evlâtlık vakıflarda vakıf geliri âiledeki hissedarlar arasında paylaşılmakta, zamanla aileler kalabalıklaştıkça anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Bazen hissedar sayısı çok artınca hisse usulü tamamen kaldırılarak, yalnız şeyhlerin nâzır olması sağlanmaktadır. Ocak, zâviye şeyhlerini iki kısımda mütâlaa etmektedir. Bir kısmı çeşitli tarikatlara mensup veliler olup öldüklerinde yerlerine halifeleri geçmekte; bir kısmı da yeni fethedilen veya "hâlî" olarak ifâde edilen boş toprakları yakınları ve aşiretleriyle şenlendiren, gelir ve görevleri kendilerinden sonra evlâtları üstlenen gazi derviş veya şeyh olarak tanımlanmaktadır[52]. Küçük yerleşim yerlerindeki zâviye vakıfları şüphesiz yukarıda bahsedilenler kadar büyük ölçekli değildir. Genel olarak gerekli yerler bizzat şeyh tarafından sağlanabildiği (dutadurduğu yeri) gibi hükümdâr, devlet adamı veya zenginler tarafından da bağışlanabilmekteydi. Köylerde veya yollar üstünde kurulan zâviyeler vaktiyle gayrimüslim yerleşim yerlerinin terkedilmiş kilise-manastırlarının zâviyeye dönüştürülerek buraların yeniden imar ve iskânı veya yol yakınlarına yerleşmeye uygun ıssız yerlerin şenlendirilmesi ve müstakbel bir yerleşim yerinin nüvesi olarak gerçekleşmektedir[53]. Pâdişâhlar değiştikçe her türlü berât, tezkere, vakıfnâme, mülknâmenin yenilenmesi, mukarrenâme alınması gerekmekte, yeni tahrîr yapılmaktadır. Bu şekilde defter kayıtlarına bakıldığında zâviyelerin kim tarafından, nasıl kurulduğu, hangi gelir kaynaklarına sahip olduğu anlaşılmaktadır[54]. Tahrîr defterlerinde her hangi bir kayıtta en son defteri ifâde eden defter-i cedidden geriye doğru atik, köhne ve akdem defterlerden bahsedilmektedir. Örnek olarak aşağıdaki tabloda 5 numara ile gösterilen vakfın metni bu şekilde incelendiğinde, dört devirden bahsedildiği görülmektedir, Şöyleki: a- Dastarlı köyünde yarım çiftlik büyüklüğünde bir mezra Ahi Ali ve Ahi Hüsam'ın vakfı olup "merhûm Sultan'dan"nişânları olduğu akdem deftere naklolunmuş b- köhne defter yazılırken Mevlânâ Şeyh isimli biri vakfı tasarruf etmekte ve elinde "Pâdişâhımız" berâtı var c- atik defter yazılırken Mevlânâ Şeyh oğlunun elinde "pâdişâhımız" berâtı var d-şu anda İdris adlı bir kişide "Pâdişâhımız" berâtı olup cedid deftere kayd olundu. Ankara'ya ait defterlerden bu güne intikâl eden en eski tarihlisinin hicrî 867 (1462-1463) tarihli olduğu bilinmektedir. Turan, bu güne intikâl etmemekle beraber tanzim edilen ilk defterin muhtemelen I. Murad döneminde (1363-1389) Timurtaş

[52] Ocak, s. 263.
[53] a.g.m., s. 262.
[54] Barkan, Kolonizatör, s.305.

Paşa tarafından yapılan tahrîre ait olduğunu belirtmektedir[55]. Beldiceanu hicrî 867 (1462-1463) tarihli defter kayıtlarına dayanarak Orhan Gazi zamanında tevcih edilen bir timarın I.Bayezid tarafından yenilendiğini, I. Mehmed'e ait bir timar tevcihinden ve I. Mehmed için "merhûm sultan" ifâdesinin kullanıldığını, aynı katibin II. Murad'ı "merhûm sultan Murad Han" olarak zikrettiğini; Aydın'a ait 1451-1453 ve 1470-1471 tarihli defterlerde I. Bayezid'den "Yıldırım Hüdâvendigâr" olarak bahsedildiğini belirtmektedir[56]. Yine Beldiceanu'dan fetret döneminde Rumeli'de Emir Süleyman ve Musa Çelebi'ye ait timar tevcihleri olduğunu öğreniyoruz[57]. Tekrar hicrî 867 (1462-1463) tarihli Ankara defterine dönersek, Beldiceanu, I. Murad'ın "gazi Hüdâvendigâr" veya yalnız "hüdâvendigâr" olarak; II. Murad'ın ise "merhûm Sultan Murad Han" veya "merhûm Hüdâvendigâr" olarak zikredildiğini belirtmektedir[58]. Şimdi TD. 558'deki kayıtlara bakmadan evvel, Ankara tahrîrlerini tekrar gözden geçirirsek hicrî 979 (1571-1572) tarihli II. Selim (1566-1574) dönemine ait defter "cedid"; hicrî 929 (1522-1523) tarihli Kanuni dönemine (1520-1566) ait defter "atik"; hicrî 867 (1462-1463) tarihli Fatih dönemine ait (1451-1481) defter "köhne"defterdir. Bu durumda yukarıda bahsedilen "akdem" defter muhtemelen, II. Murad dönemine (1421-1451) aittir. Üstelik akdem deftere "nakil" söz konusu olduğuna göre, ondan evvel de başka defter olmalıdır. 558 numaralı Ankara evkaf defterine döndüğümüzde aşağıdaki tabloda 4 numarada yer alan kayıtta, köhne defterde mezkûr vakıf için "Bayezid Han mukarrernâmesi" olduğundan; 10 numaralı kayıtta "Bayezid Han nişânı" olduğundan; 11 numaralı kayıtta vakıf mutasarrıfının elinde "Bayezid Hüdâvendigâr" mektûbu olduğundan bahsedilmektedir. Bu son kayıtta, daha sonra mutasarrıfların elinde "merhûm Sultan Murad Han" mektûbu olduğu belirtilmektedir. Burada I. Bayezid ve II. Murad'ın söz könusu olduğu açıktır. 19 numaralı kayıtta ise söz konusu evlâtlık vakfı Süleyman Çelebi'nin müsellem tuttuğu görülmektedir. TD. 438'de bu mutasarrıftan imam-ı Emir Süleyman olarak bahsedilmektedir[59]. 22 numaralı kayıtta yer alan vakıf için önce "Sultan Mehmed" ve ümera-yı maziyyeden nişân alındığı, vâkıf ölünce "Sultan Bayezid"in oğullarına nişân verdiği şeklindeki ifâdelerde II. Mehmed ve II. Bayezid'e atıf yapıldığı anlaşılmaktadır. 14

[55]Turan, s.43.
[56] Beldiceanu, s.14-15.
[57] gös.yer
[58] a.g.e., s. 17.
[59] TD.438, s.396.

numaralı kayıtta yer alan, köhne defterde "be hükm-i cihan-muta'" ile vakfın tasarruf edildiği şeklindeki ifâde Fatih Sultan Mehmed için kullanılmış olmalıdır.

Bazı zâviyeler için tahrîr esnasında kimin tasarrufunda bulunduğu ve hangi gelir kaynaklarına sahip olduğu bilgisine rastlanmamaktadır. Bunun sebebini hicrî 987 (1579-1580) tarihli Kangırı defterinde bulunan "tahrîr-i cedide gelmeyüb temessükleri görülmeyen vakıfların, defter-i cedide heman defter-i atikin tıbkı nakl olundı" ifâdesi açıklamaktadır[60]. Böylece, tahrir esnasında vakıf mutasarrıfları gelip kendilerini yazdırmazsa, eski kaydın olduğu gibi yeni tahrir defterine nakledildiği anlaşılmaktadır. 558 numaralı Ankara evkaf defterinde bu şekilde atik defterden yapılan nakiller aşağıdaki tabloda yer alan 1, 6, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27 ve 28 numaralı vakıflardır. 2, 3, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 17 ve 25 numaralılar ise yeni mutasarrıflarıyla birlikte cedid deftere (TD.558) kaydolunmuşlardır.

Fatih döneminde bazı zâviyelerin evkafına el konulduğu veya timar kapsamına alındığı bilinmektedir. Ayaş'ta tek mensuh vakıf 24 numaralı kayıtta yer almaktadır, vakıf kayıtlarına göre Teske köyündeki mezrada Ali Şeyh'in çiftliği mensuh vakıf olup, beylerbeyi berâtıyla Kâtip İvaz adlı birine verilmiştir. Atik deftere, köhne defterdeki mukarrernâmeleri bulunmadığı şeklindeki kayıt geçirilmiştir[61]. Timar kesimindeki köylerden ise Dündarşeyhoğlu için 1523 tahrîrinde vakf-ı mensuh ibâresi yer almakta, 1571-72 tahrîrinde ise mezra hâline geldiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Ocak, zâviyelerin genel olarak belli yerlerin iskânını sağlamak, islam dinini yaymak gibi fonksiyonları olmakla beraber geçit, derbent gibi yerlerde kurulanların yalnız bu dini hüvviyetle açıklanamayacağını belirtmektedir[62].

[60] Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri -I-", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1 (1942), s.54

[61] Mezra der karye-i Teske, Ali Şeyh'in çiftliği vakf-ı mensuh olub Katib İvaz nam kimesneye verilmiş imiş beylerbeyi berâtıyla. Şimdi mahlûldur. Mukarrernâmeleri zahir olmadı deyû mukayyed der defter-i köhne deyû mastur der defter-i atik. hasıl 100. TD.558, v. 138b.

[62] Ocak, s. 258.

1571-1572 Tarihinde (TD.558) Ayaş'taki Vakıflar

No.	Mezra	Vakıf Türü	Hasıl	Vakfedilen yer	TD.438'e göre Vakıf türü
1	Teske	Vakf-ı zâviye	200	Bir çiftlik yer	Vakf-ı zâviye
2	Oltan		300	" " "	Vakf-ı amm
3	Oltan	Vakf-ı imam	500	Bir çiftlik yer ve bir Pare bağ	Vakf-ı imam
4	Oltan		1800	60 mudluk yer	Vakf-ı evlâd
5	Dastarlu	Vakf-ı zâviye	300	Yarım çiftlik yer(50 dönüm)	Vakf-ı zâviye
6	Güdül ve Karacaviran		1550	Güdül'de 1 çiftlik yer Karacaviran'da 1 çift lik ve 2 değirmen, 3 pare bağ	Vakf-ı evlâd
7	İncepelid		350	1 çiftlik yer ve 1 değirmen	Vakf-ı evlâd
8	Güdül		200	mezra	Vakf-ı evlâd
9	Ayaş		150	?	Vakf-ı evlâd
10	Ayaş	Vakf-ı imam-ı mes cid-i Ayaş	600	?	Vakf-ı imam-ı Mescid-i ayaş
11	Keçiler		1220	1 çiftlik yer	Vakf-ı evlâd
12	Cimder	Vakf-ı zâviye	300	2 çiftlik yer	Vakf-ı zâviye
13	Yeregömi		200	1 çiftlik ve 2 pare bağ	Vakf-ı evlâd
14	Yeregömi	Vakf-ı zâviye	820	1 çiftlik 2 pare bağ	Vakf-ı zâviye
15	Yeregömi	Vakf-ı zâviye	2260	Yeregömi'de 2 çiftlik ve 2 Değirmen (3/4'ü) İlhan'da 4 pare bağ	Vakf-ı zâviye
16	Yoğunpelid		100	?	Vakf-ı evlâd
17	Yergömi		990	1 çiftlik yer	Vakf-ı evlâd
18	Yoğunpelid		300	1 çiftlik yer	Vakf-ı evlâd
19	Dastarlu		200	1 çiftlik yer, 2 pare bağ, 1 değirmen	Vakf-ı evlâd
20		Vakf-ı câmi-i nefs-i Ayaş		12 000 akça	Vakf-ı câmi?

21		Vakf-ı bera-yı imamet ve Hitabet-i câmi-i Ayaş	3279	5 kıt'a bağ, 4 bab dükkân ve 2 zemin	Vakf-ı imam ve hatib
22	İncepelid		200	1 çiftlik yer	Vakf-ı evlâd
23	Ayaş		250	1 çiftlik yer	Vakf-ı evlâd
24	Teske	mensuh	100	çiftlik	Vakf-ı mensuh
25	Oruç Şeyh?		600	3 çiftlik yer	Vakf-ı evlâd
26	Yoğunpelid		100	1 çiftlik yer	↓
27	Başayaş	Vakf-ı imam	800	Yer, bağ, değirmen	Vakf-ı imam
28	Keçiler	Vakf-ı imam-ı mescid	200	1 çiftlik yer	Vakf-ı imam
29		Vakf-ı medrese		60000 akça	-
30		Vakf-ı câmi-i an Karye-i Karacaviran	-	8400 akça	-

Yukarıdaki kayıtlardan 1, 5, 12, 14 ve 15 numaralıların zâviye vakfı oldukları kayıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. 3, 10, 27 ve 28 numaralı kayıtlar câmi imamlarına yönelik vakıflardır. 7, 19 ve 26 numaraların kayıtlarında evlâtlık vakıf oldukları belirtilmektedir. 4, 6, 8, 9,11, 13, 16, 17, 18, 19, 22 23 ve 25 numaralı kayıtlarda hâlen vâkıfların evlâtlarının mutasarrıf olduğu belirtilmektedir. Son iki tür kayıt TD.438'de de evlâtlık vakıf olarak tanımlanmaktadır. Evlâtlık vakıf olma özelliği, vakfın gelirlerinden vâkıfın evlâtlarının da faydalandığını göstermekle beraber söz konusu malların ne için, hangi amaçla vakfedildiğini açıklamamaktadır. Emecen, defterlerde görülen bu tür vakıf veya mülk çiftliklerde zâviye lafzı geçmemekle beraber buralarda zâviye olduğunun tahmin edilebileceğini belirtmektedir[63]. Yukarıda evlatlık vakıf olarak tanımlananlar için de aynı tahminde bulunmak mümkün. Nitekim TD.558'de yukarıda 17 numara ile gösterilen vakıf kaydında da bir zâviyeden açıkça bahsedilmiyor ancak ilerleyen satırlarda yer alan "ayende ve revendeye hizmet" ifâdeleri bunun bir zâviye vakfı olduğunu gösteriyor.

438 numaralı muhasebe-icmâl defterinde vakıf mezra kayıtlarında beş türlü kalıp görülmektedir. Bunlar şöyle örneklendirilebilir[64]: a- vakf-ı imam-ı

[63] Feridun Emecen, XVI. *Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1985, s.274 ve dp.not 202.
[64] TD.438, s.396.

mescid-i karye-i Oltan b-vakf-ı zâviye-i misafir şeyh c- vakf-ı amm, karye-i Oltan, 1 çiftlik, hasıl 300 d- vakf-ı evlâd-ı Ahi Bayezid e- vakf-ı Salih Şeyh. Bunlardan a ve b'nin zâviye ve imam için vakfedildiği açıktır. Vakfı tasarruf eden belirli bir kişi olmayınca kamu vakfı olarak adlandırılabilecek vakf-ı amm söz konusudur (c şıkkı). El'an vakfı tasarruf eden kişinin adıyla kaydedildiğinde vakf-ı Salih Şeyh vb. bir ifâde kullanılmıştır. Bir şekilde vakıfın evlâtlarının görevli olduğu veya gelirinden faydalandığı vakıflar, evlâtlık vakıf olarak nitelendirilmiştir. Yukarıdaki tabloda 5, 9, 15 ve 23 numaralı vakıfların ahilere, muhtemelen ahi zâviyelerine ait olduğu belirtilmelidir. Zâviye ve zâviye olduğu tahmin edilen vakıfların TD.558'de yer alan kayıtları aşağıda verilmiştir. Ancak bu kayıtların söz konusu vakıfların kimler tarafından, hangi dönemde yapılığını, neler içerdiğini, en son mutasarrıflarının kimler olduğunu belirtmekle beraber, zâviyelerin nerede bulunduğunu bilmediğimizi hatırlatmalıyız. TD. 558'de zaviye ve zaviye olduğu tahmin edilen vakıf kayıtları şöyledir:

1- İbrahim ... çok eski zamanda Teske köyü mezrasındaki bir çiftlik yeri, zâviyesine vakfetmiştir. Köhne defterde, elinde Bayezid Hüdâvendigâr ve Sultan Mehmed'den mektupları olduğu kayıtlıdır. Yine köhne defterde İbrahim ... ölünce zâviyenin Sultan Mehmed berâtıyla oğlu Emir'e; Emir ölünce, O'nun oğlu Konak'a Sultan Mehmed berâtıyla verildiği ve "Pâdişâhımız"ın mukarrernâmesi olduğu kayıtlıdır. Buradaki "pâdişâhımız", Fatih Sultan Mehmed'dir. Atik defterde ise pâdişâh berâtıyla (Kanuni) tekrar Konak'a, Konak ölünce Yakub oğlu Nasuh'a verildiği kayıtlı olup, cedid deftere de bu şekilde kaydedilmiştir[65].

2- Köhne defterde Oltan köyünde bir çiftlik büyüklüğündeki mezraya bir çok kişi mutasarrıf olup, hükm-i hümayunla Abdullah Fakih'e tahsîs edilip diğerleri reâya kaydolunmuş; pâdişâhın karşılıksız olarak Abdullah Fakih, Derviş ..., Lütfullah, Emrullah, Sadullah, Ahi Şeyh ve ... pâdişâh berâtıyla, vakfiyeye göre tasarruf ederler. Atik defterde pâdişâh berâtıyla Mustafa Fakih

[65] Mezra-i Teske, der İbrahim .... kadim'ül- eyyâmdan bir çiftlik yeri oturduğu zâviyeye vakf edûb, elinde merhûm Bâyezid Hüdâvendigâr'dan ve Sultan Mehmed'den mektûbları var deyû kayd olmuş der defter-i köhne. Andan sonra İbrahim oğlu Emir'e Sadaka olunmuş. Elinde Sultan Mehmed berâtı var ve mezkûr Emir fevt olub oğlu Konak'a sadaka olunmuş, elinde Sultan Mehmed berâtı var ve Pâdişahımızdan mukarrernâmesi var deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîyâ Pâdişahımız berâtıyla mezbûr Konak'a virilûb ba'dehu Konak fevt olub Yakub oğlu Nasuh'a virilmiş deyû mukayyad der defter-i atik. hasıl 200. TD.558, v. 133b-134a.

oğlu ... Fakih'e; cedid defter yazılırken de Zeynel Abidin tasarrufuna verilmiştir?[66] .

4 - Hızır Şeyh, eskiden beri sahip olduğu Oltan köyü mezrasındaki 60 mudluk yeri vakfetmiş. Köhne defterde daha sonra Üvez Şeyh'in merhûm sultan Bayezid Han mukarrernâmesine sahip olduğu (bu durumda vakıf, I. Bayezid'den önce ihdas edilmiştir); köhne defter yazılırken Ayvaz Şeyh mütevellî olup, oğulları Mehmed ve Yusuf şeyhler ile Ali oğlu Yusuf Şeyh ve kardeşleri Seyyid Cafer ve Kasım pâdişâh berâtıyla mutasarrıfturlar. Atik defterde ise Yusuf oğlu Ali, Satı ve Nasreddin'e; yukarıda adı geçen Kasım'a ve Seydi Cafer oğlu Osman'a verildiği kayıtlıdır. Cedid deftere Nasuh Fakih ve Mehmed'in mutasarrıf olduğu yazılmıştır[67].

5- Dastarlu köyünde yarım çiftlik büyüklüğündeki mezra Ahi Şerafettin ve Ahi Hüsam'ın vakfı olup akdem defterden naklolunduğuna göre ellerinde "merhûm sultan"dan nişânları bulunmaktadır. Köhne defterde Mevlânâ Şeyh'in söz konusu zâviyenin şeyhi olduğu, gelene-geçene hizmet ederek vakfı tasarruf ettiği ve elinde pâdişâh berâtı olduğu kayıtlıdır. Atik defterde, pâdişâh berâtıyla Mevlânâ Şeyh'in oğluna verildiği kayıtlıdır. Cedid defterde ise 50 dönümlük yeri pâdişâh berâtıyla İdris adlı kişinin tasarruf ettiği bildirilmektedir[68].

[66] Mezra-i Oltan, mezra-i mezbûre bir çiftlik yerdir bir nice kimesneler mutasarrıflardır. Hükm-ü Hümâyûnla istiksar olunduğu sebebden Abdullah Fakiye tahsîs olunub ve baki raiyyet kayd olundu deyû kayd olmuş der defter-i köhne. Ellerinde Pâdişahımız ... Hazretlerinden avatıf-ı hüsrevane vaki olub mezkûr Abdullah Faki'ye ve Derviş ve Aşık'a ve Lûtfullah ve Emrullah ve Sadullah ve Ahi Şeyh ve ....'ya sadaka olunub vakfiyyet üzere tasarruf iderler ellerinde Pâdişahımız berâtı var deyû köhne defterde mastur hâlîya Pâdişahımız eizallahu enserahu berâtıyla Mustafa Faki oğlu ... Faki'ye sadaka olunmuş deyû mukayyed der defter-i atik hâlîya ... kimesne tasarrufunda olmayub Seyyid Zeynel Abidin mutasarrıf olmak üzere defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 300. TD.558, v.134a.

[67] Mezra der karye-i Oltan Hızır Şeyh elinde dutadurduğu altmış mudluk yerleri kim kadimi mülki ıssı imiş, vakf etmiş. Sonra vakf-ı mezkûru hacı Üvez Şeyh mutasarrıfdır. Elinde merhûm Bâyezid Han mukarrernâmesi var deyû kayd olmuş der defter-i köhne el halet-i hazihi Hacı Ayvaz Şeyh mütevellî olub oğlu Mehmed Şeyh ve Yusuf Şeyh veled-i Ali ve Seyyid Cafer birader-i o ve Kasım birader-i o mutasarrıflardır, ellerinde pâdişahımız berâtı var hâlîya Pâdişahımız berâtıyla Yusuf oğlu Ali'ye ve Satı'ya ve Nasreddin'e ve girü Kasım el-mezbûra sadaka olunmuş ve Seydi Cafer evlâdından Cafer oğlu Osman'a virülmüş deyû mukayyed der defter-i atik. Hâlîya Nasuh Fakih ve Mehmed mutasarrıflar olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 1800. TD.558, v.134b.

[68] Mezra der karye-i Dastarlu mezra-i mezbûre Ahi Şerafeddin ve Ahi Hüsam nam kimesnelere vakf imiş. Yarım çiftlik yer imiş. Merhûm Sultandan nişânları var deyû nakl olunmuş der defter-i akdem. El halet-i hazihi Mevlânâ Şeyh nam kimesne Misafir Şeyh

6- Güdül mezrasındaki bir çiftlik, Karaviran'da bir çiftlik, iki değirmen ve üç parça bağı vakfiyet üzere ve pâdişâh hükmüyle Bayezid Fakih tasarruf etmiştir . Köhne defterde Bayezid Fakih oğulları Mehmed, Yusuf ve Musa'-nın yine padişah hükmüyle tasarruf ettikleri kayıtlıdır. Atik defter yazılırken sözü geçen Mehmed Fakih, Yusuf ve Mehmed Fakih oğlu mutasarrıftır[69].

7- Şahin Bey eskiden beri mülkü olan İncepelid köyündeki bir çiftlik büyüklüğündeki mezra ve bir değirmeni vakfetmiş, önce Şeyh Paşa sora oğlu Murad, daha sonra da O'nun oğlu Şeyh Paşa ve Hacı Ahmed oğlu Ahmed ve Seydi'nin pâdişâh berâtıyla tasarruf ettikleri köhne defterde kayıtlıdır. Vakıf evlâtlık vakıf hâline getirilerek, evlâtlardan Pir Nebi, Pir Dede ve Hacı adlı kişilerin tasarrufunda olduğu atik defterde kayıtlı olup; cedid deftere pâdişâh berâtıyla Abdurrahman ve Seydi Mehmed'in müştereken mutasarrıf oldukları kaydedilmiştir[70].

8- Atik defter kayıtlarına göre, Güdül'e bağlı mezrayı İyicek Dede oğlu Kasım, O'ndan sonra oğlu Şeyh Bayram tasarruf etmiş; daha sonra pâdişâh berâtıyla oğlu Derviş Kasım'a verilmiştir[71].

---

zâviyesine şeyh olub âyendeye ve revendeye hizmet idüb, vakf-ı mezbûru tasarruf ider. Elinde Pâdişahımız berâtı var deyû defter-i köhnede masturdur. Hâlîya Mevlânâ Şeyh oğlu Misafir Şeyhine virilmiş, elinde pâdişahımız berâtı var deyû mukayyed der defter-i atik. Hâlîya Pâdişahımız eizallahu enserahu berâtı şerifleriyle İdris nam kimesne bilfiil mutasarrıf olmağın defter-i cedîde kayd olundı. Zemin-i İdris, dönüm 50. Hasıl 300. TD.558, v.134b

[69] Mezra-i Bâyezid Fakih der karye-i Güdül, bir çiftlik yerdir ve Karaviran'da bir çiftlik dahi var ve iki değirmen ve üç pare bağ. Mezari-i mezbûra vakfiyyet üzere tasarruf olunub el'an Pâdişahımız hükmü vardır. Mezkûr Bâyezid Fakih evlâdından Mehmed ve Yusuf ve Musa mutasarrıflardır. Elinde Pâdişahımız hükmü var deyû kayd olunmuş der defter-i köhne. Mezkûr Mehmed Fakıyla Yusuf vakfiyyet üzere mutasarrıflardır ellerinde Pâdişahımız berâtıyla Mehmed Faki oğlu emr-i Pâdişahiyle sadaka olunmuş deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 1550.TD.558, v. 135a.

[70] Mezra der karye-i İncepelid mezra-i mezbûre bir çiftlik yerdir ve bir değirmen. Paşa tasarrufundadır. Kadimi mülk-i ıssı Şahin Bey vakf itmiş. Sonra Şeyh Paşa oğlu Murad mutasarrıf imiş. ... mezkûr fevt olub oğlu Şeyh Paşa'ya ve hacı Ahmed oğulları Ahmed'e ve Seydi'ye sadaka olunmuş ellerinde Pâdişahımızdan berâtı var deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya vakf-ı ebnâ idüb ebnâdan Pir Nebi ve Pir Dede ve Hacı nam kimesneler mutasarrıflardır deyû Pâdişahımız e'azallahu enserahudan berât virilmiş. Köhnede ebnâları deyû mukayyed der defter-i atik ve hâlîya Pâdişah Alempenah hazretlerinin berât-ı hümâyûnuyla Abdurrahman ve Seydi Mehmed ber vech-i iştirak mutasarrıflar olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 350. TD.558, v.135a.

[71] Mezra der karye-i Güdül, mezra-i mezbûrı İyicek Dede oğlu Kasım tasarruf idermiş. Mezkûr Kasım fevt olub oğlı Şeyh Bayram'a sadaka olunmuş. El-halet-i hazihi yine vakfiyyet üzere vakf-ı mezbûra Bayram mutasarrıfdır. Pâdişahımız berâtıyla oğlı Derviş Kasım'a virilmiş deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 200. TD.558,v. 135a.

9- Ahi Bayezid, Ayaş'a bağlı mezradaki mülkünü çok eski zamanda vakfetmiş. Köhne defterde Ahi Bayezid oğulları Ahi Mehmed ve Ahi Yusuf'un pâdişâh berâtıyla tasarruf ettikleri kayıtlıdır. Atik deftere Ahi Mehmed öldükten sonra oğulları Ahi Şehzade, Ahi Ahmed ve Ahi Bayezid'e pâdişâh berâtıyla verildiği yazılmış; cedid defter kaydolunurken ise pâdişâh berâtıyla fiilen Ahi Yusuf tasarruf etmektedir[72].

11- Maruf Şeyh, Keçiler köyü mezrasında bir çiftlik yeri vakfetmiş, buna dair elinde Bayezid Hüdavendigâr mektûbu vardır. O'ndan sonra oğulları Mesud ve Mehmed Şeyhler, merhûm sultan Murad Han mektûbuyla mutasarrıf olmuşlardır. Köhne defter yazılırken Mesud Şeyh oğulları Mehmed ve Maruf Şeyhler ile Ömer Fakih adlı birinin vakfı tasarruf ettiği, ellerinde pâdişâh mukarrernâmesi bulunduğu belirtilmektedir. Atik defter yazılırken, söz konusu mezrayı Maruf Şeyh oğulları Maruf, Mesud ve Lütfi ile Ömer Fakih oğulları Bekir, Ahmed ve Ömer; Şeyh Mehmed oğulları Haydar ve Salih; Murad oğulları Hüseyin ve Yusuf'a verildiği kayd olunmuştur. Cedid deftere ise vâkıfların evlâdından Haydar oğlu Ramazan ve kardeşi Hızır Balı'nın mutasarrıf olduğu, ayrıca Mustafa Fakih'in de pâdişâh berâtıyla iştirak suretiyle hissesini tasarruf ettiği kayd edilmiştir[73].

12- Ayaş'a bağlı Cimder köyünün iki çiftlik büyüklüğündeki mezrası Samit Balı zaviyesine eskiden vakfedilmiş, Sultan Şeyh adlı kişi pâdişâh berâtıyla tasarruf edermiş. Köhne defter yazılırken söz konusu kişi vefat etmiş

[72] Mezra der karye-i Ayaş, Ahi Bâyezid mülki kadim'ül-eyyamdan vakf idegelmiş. Ahi Bâyezid oğlı Ahi Elvan tasarruf ider imiş, selatin-i maziyye hükümleriyle deyû kayd olmuş der defter-i köhne. El'halet-i hazihi Ahi Elvan oğlı Ahi Mehmed ve karındaşı Yusuf vakfiyyet üzere mutasarrıflardır. Ellerinde Pâdişahımız berâtı var deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya Ahi Mehmed fevt olub oğulları Ahi Şehzade ve Ahi Ahmed ve Ahi Bâyezid'e virilmiş Pâdişahımız berâtıyla deyû mukayyed der defter-i atik. El'an berât-ı Pâdişahiyle Ahi Yusuf bilfiil mutasarrıf olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 150. TD.558,v. 135b.

[73] Mezra der karye-i Keçiler, Maruf Şeyh elinde dutadurduğu bir çiftlik yer kadim'üzzamandan vakf imiş. Merhûm Bâyezid Hüdâvendigâr mektûbuyla. Sonra Maruf Şeyh oğlı Mesud Şeyh ve Mehmed şeyh mutasarrıflardır. Merhûm sultan Murad Han mektûbuyla deyû kayd olmuş der defter-i köhne. Elhalet-i hazihi mezkûr Maruf Şeyh ve Mesud Şeyh oğlı Mehmed Şeyh ve Mesud oğlı Maruf Şeyh ve Ömer Fakih nam kimesneler mutasarrıflardır. Ellerinde Pâdişahımız mukarrernâmesi vardır deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya mezra-i mezbûre Pâdişahımız berâtıyla Maruf Şeyh oğulları Maruf'a ve Mesud ve Lütfi'ye ve Ömer Fakih oğulları Bekir ve Ahmed ve Ömer ve Şeyh Mehmed oğulları Haydar ve Salih'e ve Murad oğulları Hüseyin ve Yusuf'a virilüb mutasarrıflardır deyû mukayyed der defter-i atik. Vakıf-ı mezbûrın evlâdından Haydar oğlı Ramazan ve karındaşı Hızır Balı mutasarrıflar olub ve Mustafa Fakih dahi hissesine berât-ı Pâdişahile ber vech-i iştirak mutasarrıflar olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 1220. TD.558, v. 135b-136a.

olup oğulları Cemal, Efendi ve Bekir Şeyhler pâdişâh berâtıyla mutasarrıftır. Atik defterde pâdişâh berâtıyla Efendi Şeyh'e verildiği; cedid defter yazılırken de Efendi Şeyh oğlu Hacı Bektaş'ın tasarrufunda olduğu için O'nun adına kaydedildiği belirtilmektedir[74].

13- Yeregömi'de Hacı Yakub'un iki çiftlik ve iki bağdan oluşan mezrası kadimden vakfedilmiş olup yarısı Ayaş, yarısı da Yeregömi'dedir. Köhne defter yazılırken mezkûrun evlâdından Mustafa ve kardeşi Duman pâdişâh berâtıyla tasarruf etmektedir. Atik defter yazılırken, Mustafa ölmüş olduğu için oğulları Pir Ahmed ve Şah Mehmed'e pâdişâh berâtıyla verildiği kayd edilmiştir[75].

14- Tokuz Şeyh zâviyesinin Yeregömi köyü mezrasındaki bir çiftlik ve iki bağı eskiden vakfedilmiş. Köhne defterde Şeyh Fethüddin'in pâdişâh berâtıyla tasarruf ettiği kayıtlıdır. Atik defterde ise O'nun ölümünden sonra oğulları Pir Mehmed ve Yusuf'un pâdişâh berâtıyla mutasarrıf oldukları kaydedilmiştir[76].

15- Ahi Selman zâviyesinin Yeregömi'deki vakfı iki çiftlik büyüklüğünde olup çok eskiden vakfedilmiş. Ahi Selman oğulları Ahi Süleyman ve Şems, Bayezid Hüdâvendigâr hükmüyle tasarruf etmişlerdir (bu durumda çiftlikler, Bayezid Hüdâvendigâr zamanından önce vakfedilmiş olmalı). Köhne defter yazılırken Ahi Selman evlâtlarından Ahi Mehmed, Ahi Şemseddin ve Ahi

[74] Mezra der Karye-i Cimder'de tevabi-i Ayaş, mezbûr iki çiftlik yerdir Samit Balı zâviyesine vakıfdır. Kadimden vakfiyyet üzere tasarruf olunub Sultan Şeyh nam kimesne mutasarrıf imiş berât-ı Pâdişahiyle. El-halet-i hazihi mezkûr fevt olub Cemal Şeyh ve Efendi Şeyh Bekir Şeyh nam oğullarına sadaka olub vakfiyyet üzere tasarruf iderler ellerinde Pâdişahımız berâtı var deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya Pâdişahımız berâtıyla Efendi Şeyhe virilmiş deyû mukayyed der defter-i atik. Hâlîya berât-ı Pâdişahiyle Hacı Bektaş veled-i Efendi Şeyh bilfiil mutasarrıf olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 300. TD.558, v. 126a.

[75] Mezra-i Hacı Yakub der karye-i Yeregömi, bir çiftlik yer ve iki pare bağ kadimden vakf imiş. Nısfı Ayaş ve nısfı Yeregömi'de imiş. El'halet-i hazihi evlâdından Mustafa ve karındaşı Duman tasarruf iderler Ellerinde Pâdişahımız berâtı var deyû mukayyed der defter-i köhne. Hâlîya Mustafa fevt olub oğulları Pir ahmed ve Şah Mehmed'e Pâdişahımız berâtıyla sadaka olmağın tasarruf iderler deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 200.TD.558, v. 136a-136b.

[76] Mezra-i zâviye-i Tokuz Şeyh der karye-i Yeregömi, bir çiftlik yerdir ve iki pare bağdır ve Güzel yeri dimekle meşhurdur ve bir pare yer kadimden vakfiyyet üzere tasarruf olunurmuş. Be hükm-i cihan-muta' Fethi tasarrufunda bulundu deyû mukayyed der defter-i köhne; el-halet-i hazihi mezkûr Şeyh Fethüddin tasarrufundadır. Elinde Pâdişahımız berâtı var deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya Fethüddin fevt olub oğulları Pir Mehmed ve Yusuf'a Pâdişahımız berâtıyla sadaka olunmuş, tasarruf iderler deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 820.TD.558, v. 136b.

Selman pâdişâh berâtıyla mutasarrıfur. Ayrıca Yeregömi'de iki değirmenin 3/4'ü ve İlhan köyünde dört bağın da vakfa dâhil olduğu köhne defterde kayıtlıdır. Atik defter yazılırken Piri Paşa tezkeresi sureti ve Pâdişâh berâtıyla Ahi Mehmed oğlu Süleyman, Ahi Selman oğulları Ömer ve Ramazan, Şemseddin oğulları Mehmed ve Nasuh'a verildiği kaydedilmiştir[77].

16- Akdem defterde, Şeyh Hasan Dede oğulları Şeyh Ramazan ve Yusuf-'un Yoğunpelid'deki mezranın vâkıfları olarak kaydedildiği; Sultan Mehmed-'in (Çelebi Mehmed olmalı) "atalarımdan hükümleri var" diyerek berât verdiği; köhne defter kaydolunurken berâtın pâdişâha arz edilerek mukarrer tutulduğu ve Ramazan Şeyh oğlu Mehmed'e nişân verildiği kaydedilmiştir. Atik defterde ise Yoğunpelid raiyyetlerinden Şeyh Hasan oğlu Yusuf'un oğlu Sefer Şah'a pâdişâh berâtıyla verildiği kaydedilmiştir[78].

17- Ayaş'a bağlı Yeregömi'de Salih Şeyh mezrası bir çiftlik yer olup, eskiden vakfedilmiştir. Pâdişâh hükmüyle Salih oğulları Mustafa ve Musa tasarruf etmiş; Mustafa Şeyh ölünce oğulları Habib Fakı ve Hamza'ya verilmiş. Ayaş kadısı Mevlânâ Şemseddin, hile ile berât alındı dediği için Musa Fakih'e, gelene geçene hizmet etmesi için pâdişâh berâtı verilmiş. Halbuki hile söz konusu olmayıp, vakfın Mustafa Şeyh tasarrufunda olduğuna dair Sultan Mehmed nişânı vardır. Salih Şeyh'in kardeşi Hasan Şeyh'in oğulları Hızır ve Mahmud, atalarının hissesini isteyerek, teftiş için hüküm getirmişler ve teftiş sonucunda hısımları, vakıftan hisse tasarruf ettiklerini ve pâdişâhtan berâtları olduğunu ikrar etmişler; durum İstanbul'a arz edilince Derviş Mahmud ve Hızır'a atalarının hissesine dair pâdişâh mukarrernâmesi verildiğine dair

[77] Vakf-ı zâviye-i Ahi Selman der karye-i Yeregömi, iki çiftlik yerdir; kadimden mezkûr zâviyeye vakf imiş. Bâyezid Hüdâvendigâr hükmiyle mezkûr Ahi Selman oğlı Ahi Süleyman ve Şems'e virilmiş vakfiyyet üzere mutasarrıflardır deyû kayd olmuş der defter-i köhne. El halet-i hazihi Ahi Selman evlâdından Ahi Mehmed ve Ahi Şemseddin ve Ahi Selman mutasarrıflardır. Ellerinde Pâdişahımız berâtı vardır ve iki değirmenleri varmış Yeregömi'de ve dört pare bağ karye-i İlhan'da değirmandan sülüs-i erba' deyû defter-i köhnede masturdur. Hâlîya Ahi Mehmar oğlı Süleyman'a Ahi Selman oğulları Ömer ve Ramazan ve Şemseddin oğulları Mehmed ve Nasuh'a virilmiş ber muceb-i suret-i tezkire-i Piri Paşa ve berât-ı Pâdişahi deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 2260. TD.558, v. 136b-137a.

[78] Mezra-i Şeyh Ramazan ve Yusuf veledan-ı Şeyh Hasan Dede vâkıflarıdır deyû kayd olunmuş der defter-i akdem-i Yoğunpelid. Mezkûrlar ellerindeki çiftlikleri vakfdır aba-yı kiramım ve ecdad-ı izamım hükümleri vardır vakfiyyet üzere tasarruf iderler deyû Sultan Mehmed berâtı vardır. Elhalet-i hazihi arz olunub Pâdişahımız ... Hazretleri mukarrer tutub Şeyh Ramazan oğlu Mehmed'e nişân-ı şerif ... eylemiş deyû defter-i köhnede masturdur. Hâlîya Yoğunpelid raiyyetlerinden Şeyh Hasan oğlu Yusuf'un oğlu Sefer Şah'a Pâdişahımız berâtıyla sadaka olunmuş deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 100.TD.558, v. 137a.

köhne defterde kayıt bulunmaktadır. Atik defterde ise Musa şeyh oğulları Emir Derviş, Salih ve Hasan; Mustafa Şeyh oğlu Hamza; Hızır oğlu Nebi Şeyh'in pâdişâh berâtıyla tasarruf ettikleri kaydolunmuştur. Cedid defter yazılırken Salih adlı kişi tasarruf ettiğinden, O'nun adına kaydolunmuştur[79].

18- Yoğunpelid köyünde Seyyid Ali Şeyh oğlu Elvan'ın elindeki bir çiftlik büyüklüğündeki mezrayı Şahin Bey vakfetmiş. Köhne defterde, elinde buna dair Sultan Murad berâtı olduğu kayıtlıdır. Köhne defter yazılırken vakfiyeye göre Elvan oğlu Pir Nebi; Veli oğulları Mehmedi ve Mustafa; İbrahim oğlu Nasuh ve Ali adlı kişilerin mutasarrıf olduğu kaydedilmiştir. Atik defterde Nasuh'un öldüğü ve pâdişâh berâtıyla oğlu Mehmed ve Ali oğlu Maden oğlu Nefi'ye berât verildiği kayıtlıdır. Cedid defter yazılırken pâdişâh berâtıyla Mansur, Derviş, Yusuf ve Nasuh adlı kişilerin müştereken tasarruf ettikleri kaydedilmiştir[80].

19- Yakub Bey'in satın aldığı Dastarlu'daki mezrada bir çiftlik yeri, hacı Sinan evlâtlık olarak vakfetmiş. Süleyman Çelebi bunu müsellem tutup mektup verdiği gibi, deftere de kaydolunmuş. Köhne defterde Hacı Sinan evlât-

[79] Mezra-i Salih Şeyh der karye-i Yeregömi tabi-i Ayaş, bir çiftlik yerdir. Kadimden vakfiyyet üzere tasarruf olunub el'an be hükm-i Pâdişahi Mustafa bin Salih Musa birader-i o tasarrufunda bulundı deyû kayd olmuş der defter-i köhne. El-halet-i hazihi Mustafa Şeyh pir-i fani olub oğlanları Habib Fakı ve Hamza'ya virilmiş imiş. Sonra telbis ile berât aldı deyû Ayaş kadısı Mevlânâ Şemsüddin i'lam idüb Musa Fakih'e sadaka olunmuş ayendeye ve revendeye hizmet ide deyû elinde Pâdişahımız berâtı var telbis didükleri gayr-i vaki olub mezkûr Mustafa Şeyh tasarrufunda olduğu üzere Sultan Mehmed'den nişân-ı şerifi var. Mezkûr Salih Şeyh karındaşı Hasan Şeyh oğlanları Hızır ve Mahmud vakf-ı mezkûrdan ataları hissesini taleb idüb teftiş itmek üçün hüküm getürüb teftiş olundukda vakf-ı mezkûrdan hisse tasarruf idüb berât-ı Pâdişahide mukayyed olduğun hısımları ikrar iderler ve Asitane-i Saadete arz olunub mezkûr Derviş Mahmud ve Hızır'a ataları hissesi mukayyed kılınub mukarrernâme-i Pâdişahi sadaka olunmuş deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya Musa Şeyh oğulları Emir Derviş ve Salih ve Hasan ve Mustafa Şeyh oğlu Hamza'ya ve Hızır oğlı Nebi Şeyh'e Virilmiş Pâdişahımız berâtıyla mutasarrıflardır deyû mukayyed der defter-i atik. Pâdişah Alempenah ... hazretlerinin berât-ı hümayunları ile Salih nam kimesne mutasarrıf olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 990. TD.558, v. 137a-138b.

[80] Mezra der karye-i Yoğunpelid, Seyyid Ali Şeyh oğlu Elvan elinde dutadurduğu bir çiftlik yeri kadimi mülk-i ıssı Şahin Bey vakf itmiş. Elinde sultan Murad tabe serahu berâtı vardır deyû kayd olmuş der defter-i köhne. El halet-i hazihi Elvan oğlu Pirnebive Veli oğlanları Mehmedi ve Mustafa ve İbrahim oğlu Nasuh ve Ali nam kimesneler vakfiyyet üzere mutasarrıflardır deyû defter-i köhnede mastur. Hâlîya Pâdişahımız berâtıyla Nasuh fevt olub oğlu Mehmed ve Ali evlâdından Maden oğlu Nefi'ye sadaka olunmuş Pâdişahımız berâtıyla tasarruf iderler deyû mukayyed der defter-i atik. Ve hâlîya Pâdişahımız berâtıyla Mansur ve Derviş ve Yusuf ve Nasuh nam kimesneler ber vech-i iştirak mutasarrıflar olmağın defter-i cedîd-e kayd olundı. hasıl 300. TD.558, v. 137b.

ları ... ve ... mutasarrıf olduğu; ayrıca iki bağ ve bir değirmenleri olduğu ve bunların pâdişâh hükmüyle teftiş olunarak, iki şahitle bunların öşrünü Umur Bey vakfına verdikleri tesbit edildiği kaydedilmiştir. Atik defterde ... evlâdından Seydi ve Piri'ye berât verildiği, ... evlâdından da Didar'ın mutasarrıf olduğu kayıtlıdır[81].

22- İncepelid köyünde, Salur Şeyh'in elindeki bir çiftlik büyüklüğündeki mezrayı Şahin Bey vakfetmiş. Sonra Salur Şeyh oğlu Üvez'e verildiğine dair merhûm Sultan Mehmed'in nişânı olup; Üvez öldükten sonra oğulları Hamza, İsa ve Veli'ye merhûm Sultan Bayezid nişânı verilmiş. Atik defter yazılırken, pâdişâh yine Hamza, İsa ve Veli'ye vermiş ve deftere bu şekilde kaydedilmiştir[82].

23- Akdem defterde Ahi Ali Şah'ın Ayaş köyündeki bir çiftliği çok eskiden vakfettiği ancak evleri yandığı için mektuplarının olmadığı kayıtlıdır. Köhne deftere, daha sonra Ahi Ali Şah'ın oğulları Ahi Yusuf, Mehmed ve Osman'ın tasarruf ettiği kaydolunmuştur. Atik defterde söz konusu kişilerin el'an mutasarrıf oldukları ve ellerinde pâdişâh berâtı bulunduğu kayıtlıdır[83].

25- Köhne defterde, Oruç Şeyh'in elindeki üç çiftlik yeri Kozan Bey'in vakfettiği ve Oruç Şeyh'in bunu Hüdâvendigâr zamanından beri tasarruf ettiği kayıtlıdır. Köhne defter yazılırken, oğlu Emrullah'ın pâdişâh berâtıyla

[81] Mezra-i Dastarlu'da Yakub Bey, Dastarlu'yı satın alıcak Hacı Sinan elinde dutadurduğu bir çiftlik yeri vakf-ı evlâd itmiş. Süleyman Çelebi dahi müsellem dutub mektûb virmiş ve hem defterde dahi bu vech üzere yazılmışdır. Şimdi ... Hacı Sinan'ın evlâdından ... ve ... mutasarrıflardır. Bundan gayri iki pare bağları ve bir değirmenleri vardır deyû kayd olmuş der defter-i köhne iken zikr olan değirmen ve bağlar ber muceb-i hükm-i pâdişahi teftiş olunub Umur Bey vakfına öşr verildüği ve iki şahit olub ol muceb üzere deftere sebt olundı deyû kayd olunmuş. Hâlîya ... Evlâdından Seydi ve Piri'ye virilmiş ba berât-ı Hümayûn ve ... evlâdından Didar mutasarrıfdır deyû mukayyed der deftert-i atik. hasıl 200. TD.558, v. 137b-138a. (...) olarak belirtilen isimleri Köse, sırasıyla Fethüna ve Hunze olarak okumuştur bkz. İbrahim Köse, *Ankara Evkaf Defteri (1571)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998, s.327.

[82] Mezra-i Salur Şeyh der karye-i İncepelid, dutadurduğu bir çiftlik yeri kadimi mülk-i ıssı Şahin Bey Vakf etmiş. Sonra Salur Şeyh oğlu Üvez'e virildi deyû merhûm Sultan Mehmed'ün ve ümera-i maziyyeden vakfiyyet üzere nişân-ı şerifleri olub ve sonra Üvez Şeyh fevt olub merhûm Sultan Bâyezid nişânıyla oğulları Hamza ve İsa ve Veli'ye virilüb tasarruf iderlermiş. Hâlîya mezra-i mezbûru Pâdişahımız girü oğulları Hamza ve İsa ve Veli elmezbûrana sadaka idûb ellerine hükm-i hümayûn ihsan itmeğin defter-i cedîde vakfiyyet üzere kayd olundı deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 200.TD.558, v. 138a-138b.

[83] Karye-i Ayaş, Ahi Ali Şah elinde dutadurduğu bir çiftlik yeri kadim'üz-zamandan vakf itmiş amma evleri yanub mektûbları zayi' oldı deyû kayd olmuş der defter-i akdem. Sonra Ahi Ali Şah oğlı Ahi Yusuf ve Mehmed ve Osman mutasarrıfdır deyû kayd olmuş der defter-i köhne. El halet-i hazihi yine mutasarrıflardır. Ellerinde Pâdişahımız berâtı vardır deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 250. TD.558, v.138b.

mutasarrıf olduğu; atik defterde ise Şeyh Ahmed evlâdından Ahmed Şeyh oğlu Pir Dede ve Emrullah Şeyh evlâdından Üveys'e verildiği kayıtlıdır. Cedid deftere pâdişâh berâtıyla Üveys ve Ali'nin mutasarrıf olduğu kaydedilmiştir[84].

26- Yoğunpelid köyünde bir çiftlik yer olan mezrayı Tursun Şeyh evlâtlık vakıf olarak tasarruf edermiş. Tursun şeyh ölünce evlâdından Hamidoğlu mutasarrıf olmuş. Atik deftere, köhne deftere göre hâric-ez- defter olduğu ve ellerinde berâtları bulunmadığı kaydolunmuş[85].

Para vakıflarına gelince, mütevellîler tarafından idare edilen vakıf paralar ihtiyacı olana düşük faizle borç olarak verildiği gibi hayır işlerine de kullanılıyordu. Çağatay, vakfiyelerde çoğunlukla %10, %11,%12,5 oranlarına bazen %20'ye rastlanıldığını ve %15'e kadar olan oranların resmen ve şer'an kabul edildiğini; rıbh veya fâide olarak adlandırılan bu tür faizin ribâ kabul edilmediğini belirtmektedir[86]. XVI. yüz yılda Ayaş'ta üç para vakfı görülmektedir. Yukarıdaki tabloda 20, 29 ve 30 numarada yer alan bu vakıflar hakkında tahrîr defterinden elde ettiğimiz bilgiler şöyle özetlenebilir:

20- Mevlânâ Siyami bin Kasım, Ayaş merkezindeki (nefs) câmiye 12 000 akça vakfederek bunun, %20 faizle işletilerek elde edilen gelirden günde iki

[84] Karye-i Oruç Şeyh, elinde üç çiftlik yer kadimi mülk-i ıssı Kozan Bey vakf itmiş Hüdâvendigâr zamanından beru vakfiyyet üzere mutasarrıflardır deyû kayd olunmuş der defter-i köhne. Elhalet-i hazihi evlâdından Emrullah Şeyh mutasarrıfdır deyû Pâdişahımız berâtıyla deyû defter-i köhnede masturdur. Hâlîya berât-ı Hümayunla Şeyh Ahmed evlâdından Ahmed Şeyh oğlı Pir Dede ve Emrullah Şeyh evlâdından Üveys'e'sadaka olunmuş deyû mukayyed der defter-i atik. Hâlîya Pâdişahımız eizallahu enserahu hazretlerinin berât-ı Hümayunlarıyla Üveys ve Ali mutasarrıflar olmağın defter-i cedîde kayd olundı. hasıl 600.TD.558, v. 138b.

[85] Mezra-i der karye-i Yoğunpelid, bir çiftlik yer Tursun Şeyh vakf-ı ebnâya tasarruf edermiş. Mezkûr fevt olub evlâdından Hamidoğlu nam kimesneler mutasarrıflardır. Hâric ez defter ellerinde berâtları yokdur deyû defter-i köhnede mastur deyû mukayyed der defter-i atik. hasıl 100. TD.558, v. 139a.

[86] Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Ribâ-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX'dan Ayrı basım, Ankara 1971, s.50-51; Rıfat Özdemir "Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avarız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Ankara 1990, s. 741. Çağatay'ın, O. Nuri Ergin'den naklen 1680 tarihli IV. Mehmed döneminde bir narh kanununda yer alan "... ve şer'an muamele edenleri onu onbirden ziyâdeye verdirmeyeler ve ribâyı dahi kat'iyyen ettirmeyeler" şeklindeki ifâdeler için bakınız a.g.m. %15'lik bir kârla işletilen vakıf paralar için genel olarak "rehn-i kavi ve kefil-i meli veya ikisinden biri ile onu, onbirbuçuk hisabı ile muamale-i şer'iyye ve murabaha-i mer'iyye ile ba-yed-i mütevellî beher sene 'ala vech'il-helal istirbah ve istiglal oluna" formülü kullanılmaktadır bkz. Yediyıldız, Vakıf Maddesi, *İA*, s.159

akça imam ve hatibe, bir akça müezzine, yarım akça kayyime, bir akça aşır okuyana, bir akça muallime ve kalan on beş akça câmiin aydınlanması için gereken yağa harcanacaktır. Mütevellî olarak hayatta olduğu müddetçe kendini, sonra evlâtlarını ve onların evletlarını, kendi neslinden kimse kalmayınca da yakınlarını (ihvanını) şart koşmuştur. Ayaş'taki câmilerden hangisinin vakfı olduğu defterden anlaşılamamakla beraber, ulu cami olduğu tahmin edilebilir [87].

29- Hacı Ali oğlu Muhyiddin bir medrese yaptırıp 60 000 akça vakfetmiştir. %15 faizle işletilerek elde edilecek gelirden 20 akça müderrise, iki akça mütevellîye, üç akça talebeye tayin edilmiştir. Kendisi hayatta olduça vakfı tasarruf edip, istediğine tevcih edebilecektir. Kendinden sonra evlâtları,sonra onların evlâtları, onların da nesli kesilince kazadan, sonra da dışarıdan müstehak olanlara şart koşmuştur. Bu vakıf hâric ez defter olduğuna göre, 1523-1571 arsında bir tarihte tesis edilmiş olmalıdır [88].

30- Rüstem kethüda Ayaş'a bağlı Karacaviran köyündeki câmiye 8 400 akça vakfederek, %10 faizle işletilmesini ve günde 1 akçadan hatibe toplam 300 akça, müezzine günde 1 akçadan toplam 360 akça, cüzhana[89] 240 akça tayin olunmuştur. Keza 1523 sonrasında kurulmuş olması gerekir[90].

[87] Vakf-ı Mevlânâ Siyami bin Kasım, nefs-i Ayaş'da olan câmi'-i şerife on iki bin akça vakf idüb istirbah olunub rıbhından hasıl olandan yevmi iki akçe imama ve hatibe ve bir akça müezzine ve nim akçe kayyime ve bir akça muallime ve bir akça yevmi aşr okuyana ve baki kalan on beş akça câmi'-i mezbûrenin seracı yağına ve mütevellî kendü ola ve kendüden sonra batnen bade batn evlâdına ba'd-el inkıraz ihvanına Ve evlâd-ı ihvanına deyû şart eylemiş. Ber muceb-i vakfiyye ve şer'iyye onu on iki üzere istirbah olunurmuş deyû mukayyed der defter-i atik. Hasıl (siyakat rakamı okunamadı). TD.558, v.138a.

[88] Nefs-i kaza-i Ayaş der liva-i Ankara, kaza-i mezbûreden sahib-i hayrâttan Muhyiddin Efendi veled-i Hacı Ali-yi Nazilli bir medrese binâ idüb kendü malından altmış bin akça vakf idüb onu on bir buçuk üzere muamele-i şer'iyye olunub hasıl olan rıbhından 20 akça müderrise tayin idüb, iki akça mütevellîye ve üç akça talebeye tayin olunub zikr olan medrese madamki kendü kayd-ı hayatında oldukça mutasarrıf olub istedükleri kimesneye tevcih oluna ve kendülerden sonra ebnâya ve ebnâ-yı ebnâya şart idüb badehu inkırazihum kaza-yı mezbûreden tarikiyle müstehak olana tevcih olunub badehu hâricden müstehak olana tevcih olunmak üzere şart idüb ve tevliyyet-i mezbûre zamanında kendülere ve kendülerden sonra ebnâya ve ebnânın ebnâsına ve ebnâ munkariz olıcak utekaya meşrut olmak üzere şart itmeğin ber muceb-i şart-ı vaki' defter-i cedîde kayd olundı. Hâric ez defter, Asl-ı mal 60000.TD.558, v. 139b.

[89] Buradaki kelimeyi ben okuyamadım; Köse cüzhan olarak belirtiyor bkz. Köse, a.g.e., s. 330.

[90] Vakf-ı câmi'-i Rüstem Kethüda 'an karye-i Karacaviran tabi-i Ayaş, mezkûr Rüstem Kethüda kendü hâlis malından sekiz bin dört yüz akça vakf idüb onu on bir akça muamele ola deyû şart itmeğin defter-i cedîde kayd olundı. Hâric ez defter, Asl-ı mal 8400.

Minha el masraf

Böylece biri Ayaş'taki câmiye, biri Ayaş medresesine ve biri de Karacaviran köyündeki câmiye olmak üzere üç para vakfında toplam 80 400 akça işletilmektedir.

Ayaş'taki vakıf köylerin iktisâdi ve demografik durumuna gelince, vakıf kesiminde askerî- reâya ayırımı olmaksızın 2694 müslüman, 155 zimmi olmak üzere toplam[91] (neferen) 2849 kayıtlı nüfus bulunmaktadır. Kayıtlı askerî sınıf mensûbu 66 kişidir, böylece 2783 reâya bulunmaktadır. Bunların 155'i zimmi, 2628'i müslümandır. Müslümanların 2408'i hane, 120'si mücerred, 100 de pir, kör, dîvâne, kötürüm, yörük, haymana veya her hangi bir kategori belirtilmeden yazılan kişilerdir. Zimmilerin 53'ü hane, 16'sı mücerred olarak kayıtlıdır. 86 kişi bir kategori belirtilmeden yazılmıştır. Zimmi nüfus yalnız Güdül (birlikte yazılan dört birim dâhil) ile Kesenos'ta bulunmaktadır. Ayaş merkezinde kayıtlı nefer 851'dir, bunların avarızdan muaf oldukları belirtilmektedir[92]. Zimmilerin bulunduğu köylerde ispençeler hasıla dâhil değildir. Diğer taraftan Kesenos'ta zimmilerin mücerredlerinden 13, evlilerden 21 akça alınacağı[93]; Güdül'de ise zimmilerden resm-i çift, bennak alınmayıp harac ve ispenç alınacağı belirtilmektedir[94].

Be cihet-i hitabet, der tasarruf-ı Mehmed Fakih ba berât-ı Hümayun , fi yevm 1 meblağ? 300

Cüzhan-ı mezbûr 240

Be cihet-i müezzin , Ali Fakih yevmi 1, fi sene 360

Mütevellî hemdem evlâdına şart imiş. TD.558, v.139b.

[91] TD.558'de hane, mücerred veya nefer sayısı kâtip tarafından belirtilmemiş; bunlar TD. 438 mantığına göre tarafımdan tesbit edilmiştir.

[92] "Mezkûr Ayaş halkının cem'i avarız-ı dîvâniyyeden muaf ve müsellem olalar deyu ellerinde hükm-ü hümayunları vardır deyu defter-i atikde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi vech-i meşruh üzere kayd olundu", TD.558, v. 120b.

[93] "Mezkûr zimmilerin mücerred kayd olanlardan on üçer akça ve evlüsünden yigirmi bir akça alına deyu mukayyed der defter-i atik hâlîya yine mukarrer" TD. 558, v.129a.

[94] "Zimmilerden resm-i çift bennak alınmayub harac ve ispenc alınur deyu mukayyed der defter-i atik hâlîya yine mukarrer" TD.558, v.130b

XVI. Yüzyılda Ayaş Nüfus Bilgileri

	Nefer	Hane	Çift	Bennak	Nim	Mücerred	Diğer
Nefs-i Ayaş							
Mahalle-i İmam Ferah	138	121	0	118	3	9	1 muhassıl, 1 müezzin, 2 pir, 4 kategorisiz
Mahalle-i Ömeroğlu	126	108	3	95	10	4	1 imam, 2 muhassıl, 5 pir, 1 âmâ, 1dîvâne, 1 müezzin, 3 yörük, 1 kategorisiz
Mahalle-i Mescid-i İmam Yusuf	74	59	0	55	4	2	1 muhassıl, 2 zaim, 2 zaimzade, 2 timar eri, 1 câbi, 1 duacı, 1 imam, 1 kategorisiz, 2 pir
Mahalle-i Câmi	210	193	2	167	24	4	1 imam, 1müezzin, 6 pir, 1âmâ, 1 dîvâne, 1 duacı, 1 kayyim, 1 kötürüm
Mahalle-i Ali Dede	168	144	1	136	7	7	1el'an kadı, 1 ket-hüda-i şehr, 1 sipâhî, 1 merd-i timar birader-i o ve üç yakını, 2 muhassıl, 2 imam, 1 müezzin, 1 müderris, 2 pir, 1 kategorisiz
Mahalle-i Cedid Yemen Dede	62	54	1	53	-	2	1 imam, 1 hatib(ve duacı), 1 muhassıl, 2 pir, 1 kara
Mahalle-i Şeyh Muh-yiddin	73	61	0	61	0	7	1 imam, 1 imam-ı câmi, 3 pir
Karye-i Ke çilü	34	28	3	19	6	1	1 muhassıl, 1 zâviye-dâr, 2 yörük, 1 kara
Karye-i Balçıcak	26	23	2	16	5	1	2 pir

Karye-i Karacakaya	330	282	1	242	39	24	1 imam (ve hatib), 1 müezzin, 4 yörük, 9 babaları timar yermiş, 1 dîvâne, 1 kör, 6 pir, 1 mutak
Karye-i Yeregömi							
Mahalle-i Mescid-i Bekir	172	155	3	131	21	13	1 muhassıl, 3 pir
Mahalle-i Mescid-i Kazancı	252	237	8	197	32	7	2 muhassıl, 6 pir
Mahalle-i Câmi	153	144	2	124	18	7	1 imam, 1 müezzin
Karye-i Ka bil	26	13	0	8	5	1	1 muhassıl, 2 pir, 9 kategorisiz
Karye-i Çakmacuk	101	93	2	77	14	3	1 pir, 2 yörük (biri pir), 2 haymana,
Karye-i Başayaş	149	134	4	102	28	6	4 yörük, 2 pir, 3 kategorisiz
Karye-i Kesenos	61 müslim 144 zimmi	61müslim 47gebran	1 müslim 8 gebran	50müslim	10 müslim 39 gebran	- 16 gebran	81 kategorisiz gebran
Karye-i Güdül maa Karye-i Sapanlu, Körpe Viran, Hacılar, Kamanlar	155 11 zimmi 127 müslim	143 6zimmi 123müslim	13 2 zimmi 3 müslim	97 0 95 müslim	33 4 zimmi 25 müslim	3 0 1 müslim	1 hatip, 1 kategorisiz, 7 askerî, 5 kategorisiz zimmi 3 pir (müslim)
Karye-i Demürcü	65	58	4	46	8	5	1 imam, 1 kategorisiz
Karye-i İy-Delik	40	31	4	24	3	5	4 kategorisiz
Karye-i Dastarlu	152	143	24	74	45	8	1 muhassıl
Toplam	2694 müslim 155 gebran	2408 müslim 53gebran	81 müslim 10 gebran	1987	340müs 43geb	120müs 16geb	166 müslim 86gebran

XVI. yüzyılın son çeyreğinde (h.979/1571-1572)), "diğer"kategorisinde gösterilen askerî, muaf vb. dışında, zimmi- müslüman ayrımı olmaksızın hane-mücerred esasına göre, vakıf kesiminde 136 mücerred, 2647 hane toplam 2783 kayıtlı reâya; timar kesiminde 193 mücerred, 2071 hane toplam 2264 kayıtlı reâya; Barkan'ın önerdiği beş çarpanıyla işlem görüp, mücerred ve "diğer"leri eklenince, Ayaş'ta mezralar dışında 23257 reâya nüfusu olduğu tahmin edilebilir.

Vakıf Kesimi Raiyyet Rüsumu, Zemin ve Bad-i Heva

	çift	bennak	mücerred	ispenç	zemin	badıheva
nefs	1202	8332	204	0	301	317
keçilü	351	228	12	0	18	55
balçıçak	351	228	6	0	73	106
karacakay	758	288	132	0	143	156
yeregömi	1998	5400	190	0	398	707
kabil	92	96	6	0	3	13
çakmacuk	351	936	18	0	59	17
başayaş	666	1224	35	0	115	16
kesenos	1258	662	0	0*	244	63
güdül	1850	2304	18	0**	402	89
Demürci	296	552	18	0	128	10
Ara top.	9173	20250	639	0	1884	1549
iydelik	388	288	30	0	92	18
dastarlu	1794	898	42	0	517	48
toplam	11355	21436	711	0	2493	1615

*okunamadı

**400 akçalık vergi, hasıla dâhil değil; bu sebeple tabloya alınmadı

Askerî sınıfa mensup kişiler çift tasarruf etseler dahi kaideten hane ve çift rakamlarına dâhil edilmemektedirler, dolayısıyla nüfus tablosu, vakıf kesiminde tasarruf edilen çiftlikleri tam olarak yansıtmamakta, çiftlik sayısının tamamına ulaşmak için yeni bir hesap yapmak gerekmektedir. Buna göre vakıf kesiminde 386 nim, 81 tam (bir), 8 bir buçuk, bir adet iki çift büyüklüğünde, bir adet iki buçuk çift büyüklüğünde ve bir adet de üç çift büyüklüğünde olmak üzere toplam 478 çiftlik tasarruf edilmektedir. Oransal olarak ifâde edilirse toplam 478 çiftliğin %81'i nim, %17'si tam, %0,2'si bir buçuk veya daha büyüktür.

Çiftlikler

	Nim	tam	Birbuçuk	Daha büyük
Nefs-i Ayaş				
Mahalle-i İmam Ferah	3	-	-	-
Mahalle-i Ömeroğlu	10	2	-	1(2 çift)
Mahalle-i Mescid-i İmam Yusuf	4	-	-	-
Mahalle-i Câmi	24	2	-	-
Mahalle-i Ali Dede	9	1	-	-
Mahalle-i Cedid Yemen Dede	-	1	-	-
Mahalle-i Şeyh Muhyiddin	-	-	-	-
Karye-i Keçilü	6	1	-	1(2,5 çift) 1(3 çift)
Balçıcak	5	2	-	-
Karaca Kaya	39	1	-	-
Yeregömi				
Mahalle-i Mescid-i Bekir	21	3	-	-
Mahalle-i Mescid-i Kazancı	32	7	1	-
Mahalle-i Câmi	19	2	-	-
Karye-i Kabil	5	-	-	-
Çakmacuk	14	2	-	-
Baş Ayaş	28	4	-	-
Kesenos zimmi	10 müslim 39 gebran	- 8 gebran	1 müslim -	-
Güdül maa Karye-i Sapanlu, Körpe Viran, Hacılar, Kamanlar	58 müslim 4 gebran	16 müslim 2 gebran	1 müslim	
Karye-i Demürcü	8	4	-	-
Karye-i İy- Delik	3	4	-	-
Karye-i Dastarlu	45	19	5	-
Toplam	386	81	8	3

Vakıf kesimindeki köylerden 111582 akça vergi geliri sağlanmaktadır. Ancak, Yeregömü köyünde kayıtlı hasıl 18973 akça olmakla beraber, kıst-ı Pazar "bazar-ı karye-i Yeregömi elmezbûr hâric ez defter vakf-ı müşarünileyh ber muceb-i emr-i şerif fi sene 6000" olarak belirtilen meblağ bu hasıla dâhil değildir. Dâhil edildiği takdirde gelir yekunu 117582 akçaya yükselmektedir. Bunun 29295 akçası Ayaş "nefs"inden sağlanmaktadır. Mezralardan sağlanan gelir ise 14590 akçadır. Şu halde dükkân ve sâir yerlerin kiraları ve para vakıflarından elde edilenler hariç 132172 akçalık bir gelirin muhtelif hayır işlerine tahsîs edildiği söylenebilir. Oransal olarak bakıldığında toplam gelirin %89'u köylerden ve nefs'den, %11'i mezralardan sağlanmaktadır. Diğer taraftan bu %89'luk kısmın Ayaş dışındaki yerlere, Amasya ve Ankara'daki imâretler ile Bursa'daki bir câmiye ait olduğu belirtilmelidir. Bu anlamda başka yerlerden Ayaş'a ne kadar gelir transfer edildiğini veya edilip edilmediğini şimdilik bilemiyoruz

Vergi gelirlerinden üretim kompozisyonunu ve bazı ürünlerin tahmini üretim miktarlarını belirlemek mümkündür. Ancak mezralarda toptan bir meblağ gösterildiği için, burada yalnız köy ve nefs verilerine istinâd edilecektir. Genel olarak buğday, arpa ve burçaktan 1/8; nohut ve mercimekten 1/10 oranında öşür alındığı ve bunun aynen tahsil olunduğu bilinmektedir.

Hububattan Alınan Vergiler (Akça)

	hınta	şair	burçak	nohut	mercimek	penbe
nefs	1040	630	480	0	0	100
keçilü	980	410	120	0	0	20
balçıçak	80	30	30	0	0	20
karacakaya	1680	1780	1010	480	400	80
yeregömü	4000	2760	1920	0	0	100
kabil	320	180	30	0	0	0
çakmacuk	320	120	60	40	20	0
başayaş	320	150	120	160	80	0
kesenos	2480	720	180	0	0	2660
güdül	2480	1680	1500	0	0	1300
demürcü	240	240	120	120	40	0
Ara top.	13940	8700	5570	800	540	4280
İydelik	560	490	0	0	0	150
dastarlu	3520	1860	160	80	0	50
toplam	18020	11050	5730	880	540	4480

Hububat Üretimi*

	Buğday	Arpa	Burçak	Nohut	Mercimek
nefs	13 md.	10 md., 10 mn.	8 md.	0	0
keçilü	12 md.	7 md.	2 md.	0	0
balçıçak	1 md.	10k.	10 k.	0	0
karacakaya	21 md.	23 md.	17 md.	6 md.	5 md.
yeregömi	50 md.	46 md.	32 md.	0	0
kabil	4 md.	3 md.	10k.	0	0
çakmacuk	4 md.	2 md.	1 md.	10 k.	5 k.
başayaş	4 md.	2 md., 10 k.	2 md.	2 md.	1 md.
kesenos	31 md.	12 md.	3 md.	0	0
güdül	31 md.	28 md.	25 md.	0	0
demürci	3 md.	4 md.	2 md.	2 md.	10 k.
Ara top.	178md	137md30k	92md20k	10md10k	6md15k
İydelik	7 md.	7 md.	0	0	0
dastarlu	44 md.	31 md.	2 md.	1 md.	0
toplam	229md	175md30k	94md20k	11md10k	6md15k

* md: mud, mn: men, k: kile

Vakıf kesimi köylerinden alınan 225 mud veya 4500 kilelik buğday öşrünün defter değeri 18 020 akçadır. Bu durumda ortalama olarak buğdayın muddu 80, kilesi 4 akçadan hesaplanmıştır. Arpanın 175 mud, 30 kilelik öşrü toplamda 3530 kileye tekabül etmektedir. Defter değeri 11050 akça olduğuna göre ortalama olarak muddu 62,6, kilesi 3,1 akçadan hesaplanmıştır. Burçaktan alınan 94 mud 20 kilelik öşür, toplam olarak 95 mud veya 1900 kileye tekabül etmektedir. Defter değeri 5730 akça olduğuna göre muddu 60, kilesi 3 akçadan hesaplanmıştır. 1/8 oranı dikkate alınarak vakıf kesimi köyleri ve Ayaş nefsinde 1832 mud veya 36640 kile buğday; 1412 mud veya 28240 kile arpa; 760 mud veya 15200 kile de burçak üretildiği tahmin edilebilir. Yukarıda değinildiği gibi nohut ve mercimek öşrü 1/10 oranındadır. Vakıf kesimi köyleri ve nefsde 11 mud 10 kilelik nohut öşrü yalnız kile cinsinden ifâde edilirse 230 kileye tekabül etmektedir. Defter değeri 880 akça olduğuna göre ortalama, muddu 76,5 akça, kilesi 3,8 akçadan hesaplanmıştır.

Mercimeğin 6 mud 15 kilelik öşrü 135 kileye tekabül etmektedir. Defter değeri 540 akçadır. Şu halde ortalama olarak muddu 80, kilesi 4 akçadır. Aynı dönemde timar kesiminde nohut ve mercimeğin muddu 80, kilesi 4 akça olarak hesaplanmıştır. Diğer taraftan vakıf kesiminde nohut üretimi 2300 kile veya 115 mud, mercimek üretimi de 1350 kile veya 67,5 mud olarak tahmin edilebilir. Pamuğun da önemli ölçüde üretildiği vergi hasılatına bakılarak söylenebilir.

Hayvancılık, Değirmen ve Pazar Vergileri

	asiyab	ağnam	mahi	kovan	pazarbacı
nefs	210	560	0	119	9000
keçilü	0	315	0	47	0
balçıçak	0	213	0	20*	0
karacakaya	0	275	0	15	0
yeregömü	330	573	20	110*	0**
kabil	0	235	0	30	0
çakmacuk	0	200	0	36	0
başayaş	0	312	0	60	0
kesenos	170	400	0	0	0
güdül	0	500	0	100	3500
demürcü	0	200	0	26*	0
Ara top.	710	3783	20	561	12500
İydelik	110	220	0	10	0
dastarlu	670	522	0	40	0
toplam	1490	4525	20	611	12500

* işaretliler öşr-i küvvare olarak kayıtlı
**Hâric ez defter 6000 akçalık Pazar bacı hasıla dâhil olmadığı için tabloya alınmadı

Genel olarak iki koyuna bir akça alındığı, koyunun kuzuyla birlikte sayıldığı bilinmektedir. Vakıf kesiminde 4525 akçalık ağnam vergisi çeşitli cemâatların sürüleri hariç, reâyanın elinde kuzuların dışında 9050 baş koyun bulunduğunu düşündürmektedir. Yine iki kovana bir akça alındığından 1222 kovan bulunduğu tahmin edilebilir. Balıkçılığın yalnız Yeregömü'de yapıldığı görülmektedir. Genel olarak "ağ ve ığrıb"la tutulan balıktan öşür alındığı bilinmektedir. Bir sıralama yapıldığında şüphesiz küçükbaş hayvancılığın diğerlerinden daha önemli olduğu görülmektedir.

Kayıtlardan anlaşıldığına göre Ayaş merkezinde, Güdül'de ve Yeregömü'de pazar olduğu anlaşılmaktadır. Yeregömü'de 6000 akçalık Pazar bacının hâric ez defter olmasından dolayı 1530'dan sonra kurulduğu düşünülebilir. Güdül, defterde dört köyle birlikte yazılmıştır; 3500 akçalık kıst-ı pazara bad-i hevanın dâhil olduğu belirtildiği gibi ayrıca 89 akçalık bir bad-i heva kaydı bulunmaktadır. Dolayısıyla kıst-ı pazarı müstakil olarak tesbit etmek pek mümkün görülmüyor. Yine nefs-i Ayaş'ın 9000 akçalık pazar bacı bad-i hevayı kapsadığı gibi ayrıca 317 akçalık bir bad-i heva kaydı bulunmaktadır. Her halükarda Ayaş'ın yoğun bir ticari trafiği olduğu anlaşılmaktadır. Faroqhi aynı dönemde Çubuk'ta 3500 akça ve yine Çubuk'a bağlı Şorba'da 4700 akça, Yabanabad'da 3200 akça pazar bacı alındığını bildirmektedir[95]; bu durum Ayaş pazarlarının iş hacmi ve önemini yeterince göstermektedir.

Bağ, Bahçe, Sebze ve Meyveden Alınan Vergiler

	Bağ	Bahçe	Bağ ve Bahçe	Bostan	Piyaz	Armut
nefs	0	0	6500	200	0	0
keçilü	135	0	0	20	0	0
balçıçak	30	0	0	15	100	0
karacakay	2000	0	0	40	0	0
yeregömü	300	0	0	51	0	0
kabil	25	0	0	15	0	0
çakmacuk	139	29	0	49	0	0
başayaş	280	0	0	30	0	0
kesenos	0	0	0	155	0	0
güdül	1000	0	0	600	0	0
demürcü	15?	0	0	25	0	0
Ara top.			6500		100	0
İydelik	40	0	0	40	30	0
dastarlu	402+20*	0	0	100	720	73
toplam	4386	29	6500	1340	850	73

* hassa bağ

[95] Faroqhi "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan-Toprak İlişkilerinin Değişimi", *Tarih içinde Ankara*, Ankara 2000, s.79 Tablo 1.

Bağ, bahçe, bostan gelirleri içinde en büyük pay şüphesiz bağcılığa aittir. Bahçe ve bostanlarda neler yetiştiği tam olarak bilinmiyor, yalnız Dastarlu-'da armut ayrı bir kalem olarak gösterilmiştir. Bu tür ürünleri şeriye sicillerindeki narh listelerine bakarak kestirmek mümkündür. Ankara'nın 1 numaralı şeriye sicilinde zikredilen ürünler hıyar, patlıcan, kabak, lahana, kavun, karpuz olarak sayılabilir[96]. Bunlardan başka, Ayaş merkezinde sazlık kaydı görülmektedir. Sancak kanunlarına nazaran bazı yerlerde sazlıklar biçildiğinde her arabaya bir akça alındığı, bazı yerlerde ayrıca hasır öşrü alındığı dışında nasıl bir vergiye tabi tutulduğu hakkında fazla bir bilgimiz yok[97].

Diğer Vergiler ve Köylerin Toplam Hasılları

	has.çift	otlak	çayır	sazlık	has.çayır	toplam
nefs	0	0	0	100	0	29295
keçilü	0	0	0	0	0	2711
balçıçak	400	0	0	0	70	1772
karacakaya	0	0	0	0	0	9237
yeregömü	0	116	0	0	0	18973
kabil	0	0	0	0	0	1045
çakmacuk	0	0	0	0	0	2394
başayaş	0	0	30	0	0	3598
kesenos	0	0	0	0	0	8992
güdül	0	0	0	0	0	17323
demürcü	200	0	0	0	30	2260
Ara top.	600	116	30	100	100	97600
İydelik	0	0	0	0	0	2466
dastarlu	0	0	0	0	0	11516
toplam	600	116	30	100	100	111582

I.Selim kanununa göre bütün yıl işleyen değirmenden 60 akça, altı ay işleyenden 30 akça ve diğerlerinden her ay için 5 akça alınacaktır ki bunlar daha ziyâde sel sularıyla işleyen değirmenlerdir[98]. Bu durumda Ayaş merkezindeki değirmenlerin altı ay işlediği görülmektedir, köylerde daha uzun sü-

[96] Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1958, s. 13-14.

[97] Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defteri I*,Ankara 1988, s. 15.

[98] Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnamesi*, Ankara 1995, s. 178.

reler söz konusudur. Haraclı değirmen tabiri ise iltizâm suretiyle işletildiğini ifâde etmektedir[99]

Değirmenler

	Akça	Bab/ Kıt'a
nefs	30	2 bab
	30	1 bab
	30	1 bab
	30	1 bab
	30	1 bab
	30	1 bab
	30	1 bab
yeregömü	330	6 kıt'a
kesenos	110	3 bab
	60	2 bab, ma'mur etmek üzere
güdül	0	harab
iydelik	110	2 bab
dastarlu	275	1 bab, hassa
	275	5 bab, maa harac
	120	2 bab, cedid
Toplam	1490	

Yirminci yüzyıl başlarına gelindiğinde, şehrin iktisâdî ve demografik durumu şöyle özetlenebilir: 1320 (1904-1905) salnâmesinde şehrin coğrafi konumu batısında Beypazarı ve Mihalıççık, güneyinde Sivrihisar, doğusunda Zîr ve Yabanabad olarak tesbit edildikten sonra şehir merkezinde 819 hane, 1961 erkek ve 1954 kadın; kaza dâhilinde ise 11786 erkek, 11848 kadın nüfusu bulunduğu bildirilmektedir[100], böylece toplam nüfus 23634 olmaktadır. Kazada gayri müslim nüfus bulunmamaktadır. Ayaş'ta 80 bin ekili "mezru'" arazi, 70 bin dönüm "gayr-i mezru'" arazi; 100 bin dönüm bağ, bahçe, bos-

[99] Turan, s.103
[100] 1320 Vilayet Salnâmesi, s. 147.

tan, 2500 dönüm çayır ve mera; 44 köyde 4493 hane, 10 han, 15 kahvehane, 45 câmi, 15 mescid, 11 medrese[101], 1 telgrafhane, 1 belediye dairesi, 2 derbent, 25 değirmen bulunmaktadır[102]. Kazada en azından 1306'ya (1890-1891) kadar 190 dükkân bulunmakla beraber bu rakama köylerin dâhil olup olmadığını ve neler satıldığını bilemiyoruz[103].

Kazanın vergi hasılatı 402318 kuruş "virgü"[104], 389819 ağnam, 536897 kuruş aşar, 186476 "varidat-ı müteferrika" olarak bildirilmektedir. Başlıca ürünler buğday, arpa, burçak, pirinç, nohut, mercimek, darı, pamuk, afyon; meyveler üzüm, armut, elma, iğde, erik, zerdali, hünnap, vişne ve kirazdır. Hayvan mevcudu ise 300 at, 700 katır, 2550 merkep, 70 manda, 5800 öküz, 4900 inek, 23636 koyun, 78289 tiftik keçisidir. Bunlardan senede 95000 kıyye tiftik[105], 35000 kıyye yapağı hasıl olmakta; kazada yalnız bez ve çorap dokunmaktadır[106]. Salnâmede Ankara demiryolunun yapımından sonra kazaları birbirine ve demiryollarına bağlayan şoseler sayesinde tarımın günden güne geliştiği de belirtilmektedir[107].

[101] Kamus'ul-A'lâm'da medrese sayısı yedi olarak verilmiştir, Kamus'ul-A'lam, Cild 1, İstanbul 1306, s.506.

[102] 1320 Vilayet Salnâmesi, s.147-148.

[103] Kamus'ul-A'lam, s.506.

[104] Bu şekilde "virgü" olarak belirtilen kalem emlâk ve temettüat vergisini ifâde etmektedir. Salnâmede bazı kazalarda bu, açıkça yazılırken bazılarında yalnız "virgü" olarak belirtilmiştir. Örnek için bkz. Nallıhan kayıtları 1320 Vilayet Salnamesi, s.157.

[105] Ergenç, XVI. Yüzyıl Ankara'sında tiftikten dokunan sofların yabancılar arasında revaç bulduğunu; başlıca yabancı alıcıların Venedik'li, Leh ve İngiliz tüccarlar olduğunu, hatta Leh'lerin ilk sırayı aldığını, İngilizlerin ise 1604'lerde Ankara'da sof ticaretine başladıklarını, XVI. Yüzyılda büyük faaliyet hacmi olan İngiliz tüccar bulunmadığını bkz. a.g.e., s. 162, 116; Ortaylı ise 1891'den itibâren İngiliz tüccarların yerini Almanların aldığını belirtiyor,bkz. İlber Ortaylı, " 19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi, Hinderlandının ve Hinderlanddaki Üretim Eyleminin Değişimi", *Tarih İçinde Ankara*, Der. Ayşın Tükel Yavuz, Ankara 2000, s.210. Yavuz da 1890'lara kadar bölge ihracatında tiftiğin ilk sırayı alırken, 1896'da buğday ihracının ön plana geçtiğini belirtmektedir, bkz. Erdal Yavuz, "19. Yüzyıl Ankara'sında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kentiçi Sosyal Yapı ", *Tarih İçinde Ankara*, Der. Ayşın Tükel Yavuz, Ankara 2000, s. 199.

[106] 1320 salnâmesi, s.148; Ortaylı demiryolu yapımından sonra Ankara'nın doğu, güney ve kuzeyindeki bölgelerde koyun üretiminin gerileyip, keçi sayısının arttığını; Ayaş'ta 1888'de 54778 keçiye mukabil 31148 koyun bulunurken, 1904'de koyun sayısının 22088'e gerilerken keçi miktarının 62222'ye yükseldiğini belirtmektedir, Ortaylı, a.g.m., s. 214.

[107] 1320 Vilayet Salnâmesi, s.132. Yavuz, bir yandan demiryolu diğer yandan dünya pazarlarındaki tahıl açığının, buğday fiyatlarında ve dolayısıyla üretimde artışa yol açtığını ancak bu artışın verimlilikten değil, yeni alanların tarıma kazandırılmasından sağlandığını belirtmektedir bkz. Yavuz, a.g.m., s.199-200.

Sonuç olarak, 1571-1572 tarih ve 558 numaralı evkaf defterine göre 16. yüzyılda Ayaş kazasında, 7 mahalleden oluşan kaza merkezi ile 12 köy vakıf niteliğindedir. Kaza merkezi (nefs) ile Balçıcak, Başayaş, Çakmacuk, Demürcü, Güdül, Kabil, Karacakaya, Keçiler, Kesenos ve Yeregömü olmak üzere toplam 10 köy Sultan II. Bayezid'in Amasya'daki imâretine vakfedilmiştir. Defterde Güdül ile birlikte kaydedilen Hacılar, Kamanlar, Körpeviran ve Sapanlu köyleri ayrı ayrı sayılırsa Sultan II. Bayezid evkafına dahil köyler 14'e, toplam vakıf köylerin sayısı ise 16'ya yükselmektedir. Eldelik/İldelik köyü Ankara'daki Karacabey imâretine, Dastarlu ise Bursa'da Umurbey camiî mescidine vakfedilmiştir. Bunların dışında çeşitli çiftlik, bağ, değirmen, dükkân gibi gayrimenkuller ile muhtelif meblâğda paranın vakfedildiği görülmektedir. Bu bağlamda Ayaş merkezindeki câmi, Ayaş merkezindeki medrese ve Karacaviran köyündeki câmi için olmak üzere üç para vakfında toplam 80400 akça işletilmektedir. Zikredilen gayrimenkuller ise 21 zâviye ile 5 câmiîn imam veya hatiplerinin vazifelerine yöneliktir. Bir vakfın ise mensûh olduğu görülmektedir. Vakıf kesiminin iktisâdî ve demografik durumuna gelince, askerî sınıf mensubu 66 kişi dışında 2783 vakıf reâyası kayıtlıdır. 386 nim, 81 tam, 8 birbuçuk ve iki adet de daha büyük olmak üzere toplam 478 çiftlik tasarruf edilmektedir. Kaza merkezi ve köylerden 111582 akça, mezralardan ise 14590 akça vergi geliri sağlanmaktadır. Kaza merkezi ve köylerden elde edilen vergi gelirlerinin büyük kısmının Ayaş dışına, büyük ölçüde Amasya sonra da Bursa ve Ankara merkezine transfer edildiği görülmektedir. Bu anlamda başka yerlerden Ayaş'a ne kadar gelir transfer edildiğini kestirebilmek için vakıf çalışmalarının artması ve çeşitlenmesini beklemek gerekmektedir.

KAYNAKLAR*:

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *TD. 117,ve TD. 162.*

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Mevkufat Kalemi, Avarız Defteri, Kepeci no. 206.*

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, *TD. 74, TD. 558,TD. 214.*

1167 Tarihli Ayaş Şer'iyye Sicili, Milli Kütüphane, Mikro Film No. 7268.

438 Numaralı muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

1320 Ankara Vilâyet Salnâmesi.

ALDAN, Mehmet, *Türlü Yönleriyle Ayaş*, Ankara 1964.

ARIKAN, Muzaffer, *H.867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri Açıklamalarla Metin Tesbiti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DTCF, Ankara.

BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C.II (1942),ss.279-362

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I), *İFM*, C.II/1 , ss.21-59.

_____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (II), *İFM*, C.II/2 , ss.214-247.

_____, Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, İFM, C.XXIII / 1-2 (Ekim 1962-Şubat 1963), ss.239-296.

_____, Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları, *İFM*, C.XXIII / 1-2 (Ekim 1962-Şubat 1963), ss. 297-

_____,

BARKAN, Ömer Lütfi-MERİÇLİ, Enver, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri I*, Ankara 1988.

BAYRAM, Sadi-MERT, Yener Lütfü, *İl İl Vakıflar Serisi Ankara*, Ankara 1998.

BELDECIANU,Nıocara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985

ÇAĞATAY, Neşet, Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz konusu Para Vakıfları ve Bankacılık, *Vakıflar Dergisi Sayı IX'dan Ayrı Basım*, Ankara 1971.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara.

EMECAN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1985.

ERGENÇ, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

ERGİN, Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul 1939.

FARUQHI, Suraiya, "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan-Toprak İlişkilerinin Değişimi", *Tarih İçinde Ankara*, Ankara 2000, ss.59-88.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Onaltıncı Yüzyılda Ankara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I/1 (1967), ss.71-75

GÜRBÜZ, Adnan, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.

KARAMAN, Deniz, "XVI. Yüzyılda Ayaş Kazası İktisâdî Tahlil Denemesi", *Belleten*, LXVI/246 (2002), ss.421-501.

KOZAK, İ.Erol, *Bir Sosyal Siyâset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul 1985.

KÖSE, İbrahim, *Ankara Evkaf Defteri (1571)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara 1998.

Köylerimiz, Ankara 1982.

OCAK, Ahmet Yaşar, Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme), *Vakıflar Dergisi*, XII , ss.247-269.

OLGUN, Halil, *Sincan Kültür Haritası*, Sincan Belediyesi Yayınları, Ankara 2002.

ONGAN, Halit, *Ankara'nın 1 numaralı Şer'iyye Sicili*, Ankara 1958.

ORTAYLI, İlber, "19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi, Hinderlandının ve Hinderlanddaki Üretim Eyleminin Değişimi", *Tarih İçinde Ankara*, Der. Ayşin Tükel Yavuz, Ankara 2000, ss. 207-217.

_____, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000.

ÖZDEMİR, Maide Selya, *Ayaş'ta Türk Mimarisinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

ÖZDEMİR, Rıfat, "Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avarız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi- Tebliğler*, Ankara 1990.

PEDERSEN, Johns, "Mescid" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*.

Son Teşkilâtı Mülkiyede Köylerimiz, Ankara 1928.

TURAN, Ahmet Nezihi, *Yabanabad Tarihini Ararken*, Ankara 1999.

YAVUZ, Erdal, "19. Yüzyıl Ankara'sında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kentiçi Sosyal Yapı", *Tarih İçinde Ankara*, Der. Ayşin Tükel Yavuz, Ankara 2000, ss. 195-206.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1982), ss.171-190.

_____, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, XVIII (1984),.ss.5-41.

_____, "Vakıf" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*.

_____, "Vakıf Istılahları Lugatçesi", *Vakıflar Dergisi*, XVII(1983), ss.55-60.

YİNANÇ, Refet, "Ayaş Tapu Tahrir Defterleri", *Ayaş ve Bünyamin Ayaşî (Tarihte-Günümüzde Ayaş ve Bünyamin Ayaşî Sempozyumu)*, Ankara 1993, ss.61-66.

YÜCEL, Yaşar-PULAHA, Selami, I. Selim Kanunnamesi (1512-1520), Ankara 1995.

*Yalnız Dipnotlarda Gösterilen Kaynaklar.

XVIII. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZICILARINDAN HAZİNE-İ BİRÛN KÂTİBİ AHMED BİN MAHMUD'UN HAYATI

SONGÜL ÇOLAK*

Giriş

Berlin *Staatsbibliothek Orientabteilung, Ms. or. quart. 1209* numarada kayıtlı *hazine-i birûn kâtibi* Ahmed bin Mahmud[1] tarafından tutulan, Osmanlı Devleti'nin XVIII. Yüzyıl siyasi, sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin önemli kayıtlara sahip olan mecmûa ve yazarı, Osmanlı tarihi araştırıcıları tarafından oldukça az tanınmaktadır. Özellikle eserin sahibi *hazine-i birûn kâtibi* Ahmed Efendi'nin hayatına ilişkin başka kaynaklarda ayrıntılı bir bilgiye tesâdüf edemediğimiz gibi, bu hususta yazılmış eldeki mevcut verilerinde eksik ve kifayetsiz kaldığını, hatta yanlış yorumlandığını gördük. Bu noktadan hareketle Ahmed b. Mahmud'un hayatına ilişkin toplu bir yorum ve yeni bir bakış açısı getirmeden önce yazar hakkında çok az kaynakta rastlayabildiğimiz kısa ve sınırlı bilgileri burada kaydetmekte fayda görüyoruz.

Ahmed Efendi'den bahisle onun elyazmasından ilmi çalışmalarında ilk defa faydalanan Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'tır. Kurat, *"Hazine-i birûn kâtibi Ahmed b. Mahmud'un (1123-1711) Prut Seferine ait Defteri"* başlıklı makalesinde Ahmed b. Mahmud'un meslek hayatına ait kısa açıklamalar vermekle beraber, nerede ve ne zaman doğduğuna dair bilgi sunmamakta, ancak "bazı dil hususiyetlerinin Anadolu'lu olduğuna delâlet ettiğini" belirtmektedir[2].

Ahmed Efendi'nin hayatına ilişkin aynı tarzda ikinci bir açıklama Romanyalı araştırmacı Adrian Tertecel'in makalesinde yer almaktadır[3]. Terte-

* Yrd.Doç.Dr., MKÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

[1] Ahmed Efendi olarakta kullanılacaktır.

[2] Akdes Nimet Kurat, "Hazine-i birûn kâtibi Ahmed bin Mahmud'un (1123-1711) Prut Seferine ait Defteri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Nr. 6-7 (1966), IV, Ankara (1968), s. 261-266.

[3] Adrian Tertecel, "Un izvor otoman necunoscut istoriografiei noaste: "jurnalul" (Defter) lui Ahmed bin Mahmud (secretar al vistieriei otomane) pirivimd campania militara a Inaltei

cel, bu makalesinde büyük ölçüde Kurat'ın eserine ve makalesine dayanarak Ahmed Efendi'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmadığına dikkat çekmekte ve yazarın doğum tarihi ve rütbe tevcihine ilişkin bazı tesbitlerde bulunmaktadır. Fakat yine de Ahmed Efendi'nin doğum yeri, yılı ve meslek hayatı meçhûl kalmaktadır.

Genel itibâri ile Ahmed b. Mahmud ve eserini konu eden sınırlı sayıdaki gerek makale ve gerekse kitaplarda tespit edebildiğimiz ortak husus; eser sahiplerinin çalışmalarında Ahmed Efendi'nin sadece mesleki hayatına ilişkin hazine kâtibi, maliyeci olduğu şeklinde kısa bilgi vermekle sınırlı kalmaları, hakkında başka bilgiye rastlayamadıklarını belirtmeleridir. Bu çalışmamızda biz, Ahmed Efendi'nin hayatını, eserinde bizzat kendisinin çeşitli vesileler ve zaman aralıkları ile kaydettiği ufak notlardan yola çıkarak[4] kronolojik olarak izâh etmek ve onun 100 yılı aşkın ömrünü birkaç cümlenin kısaltılmışlığından kurtarmak niyetindeyiz. Fakat önce Berlin'de bulunan ve eksiksiz tek nüsha olarak nitelendirebileceğimiz eser hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Eser (Târih-i Göynüklü[5])

Yukarıda da izâh ettiğimiz üzere eser[6], Berlin Staatsbibliothek Orientabteilung, Ms. or. quart.1209 numarada kayıtlıdır. 20 x 30 ebatında, kahve-

---

Porti din anul 1711 in Moldova", *Universitatea Bucureşti Facultatea de istorie Caietele Laboratorului de studii Otomane*, Nr. 2, Bucureşti (1995), s. 55-133.

[4] Ahmed b. Mahmud'un hayatına dair yeni bir makale sayın Dr. Erhan Afyoncu tarafından tevcihât (ruus) kayıtları esas alınarak yazılmıştır. Bu makaledeki bilgiler ile Ahmed Efendi'nin elyazmasını esas alarak yazdığımız, kendi makalemizdeki bilgiler büyük ölçüde örtüşmekte ve birbirini tamamlamakta, Ahmed b. Mahmud'un mesleki hayatına ilişkin bilgilerimiz netlik kazanmaktadır. Sayın Afyoncu'ya henüz yayınlanmamış olan *"Hazine-i Birûn Kâtibi Ahmed b. Mahmud Kimdir?"* başlıklı makalesini bana şahsen verdiği için teşekkür ediyorum.

[5] Doktora çalışmamız esnasında Ahmed b. Mahmud'un el yazması, çalışma kolaylığı açısından *"Târih-i Göynüklü"* olarak adlandırılmış ve dipnotlarda bu makalede olduğu gibi, *TG*, şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır.

[6] Eser ve yazarı Ahmed b. Mahmud hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Songül Çolak, *Die Bedeutung des Geschichtsschreibers Ahmed b. Mahmud und seines Werkes Târih-i Göynüklü als Quelle für die Geschichte des Osmanischen Reiches im 18. Jahrhundert*, Berlin 1999. Elyazması hakkında ayrıca Barbara Flemming'in "Türkçe Elyazmaları Kataloğu'nda (Türkische Handschriften, Teil I)", bilgi vardır. Barbara Flemming, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, yay. Wolfgang Voigt, c. XIII, I, Wiesbaden 1968, s. 28 (Nr. 41), 151-152 (Nr. 191), 153-154 (Nr. 193), 186-187 (Nr. 227), 203 (Nr.247), 256- 257 (Nr.321), 259-260 (Nr. 326), 271 (Nr. 341), 272 (Nr. 342), 275 (Nr. 348-349), 276 (Nr. 350), 319 (Nr. 416),

rengi meşin ciltli olan eserin cildinin iç kısımları çiçek motifleri ile süslenmiştir. Elyazmasının büyük kısmı nesih olarak yazılmış, ancak zaman zaman divâni yazı tarzı da kullanılmıştır. Eser toplam 372 varaklık çeşitli konuları içeren bir mecmûadır. Bu mecmûada Aziz Efendi ve Ayn Ali kanunnâmesinden, günlük bilmecelere, divân-ı hümayûnun elkab ve inşâ usullerinden bitkisel ilaçlara kadar, kategorileştirildiğinde, yaklaşık 20'ye varan farklı konuları bulmak mümkündür. Ancak eserde pek çok sayfa yanlış ciltlenmiş durumdadır ve dolayısıyla sayfalar elyazmasının başında Ahmed b. Mahmud-'un fihristtte verdiği sayfa numaraları ile uyuşmamaktadır. Eserin önemi, vr. 215 b'den itibaren yazarın, 1123-1172 (1711-1759) yılları arasındaki şahit olduğu olayları kaydetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Ahmed b. Mahmud, Osmanlı Devleti'nin 1711 Prut, 1715 Mora, 1716 Avusturya seferlerine bizzat iştirak eden bir kişi olarak, geçilen menzillerinde tasvirini yaparak, seferler hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermiştir. Diğer yandan Patrona Halil ayaklanması gibi İstanbul'u huzursuz eden isyanlardan, sık sık vuku bulan yangınlara, "acaib ve garip" olarak nitelendirdiği kendisine garip gelen hususlara kadar, pek çok konuyu kaydetmiştir. Resmi bir tarihçi olmaması sebebiyle hadiseleri daha rahat yazabilmesi, eserin önemini artırmaktadır.

Bu eserin sadece Prut Seferi'nin yer aldığı kısmın bir kopyası Şevket Rado'nun bu konu ile alakalı yazdığı makalesinden anlaşıldığına göre kendi kütüphanesindedir[7]. Bu nüsha 138 varak olmakla beraber, orijinal eserin sadece yaklaşık 30 varaklık kısmını, yani sadece Prut seferi ile ilgili kısmını içermektedir. Ancak kopyalanırken Rado'nun belirttiğine göre her varaka iri yazılarla 13 satır yazılmıştır[8]. Oysa eserin aslında her varak oldukça sık bir yazımla yaklaşık 33-34 satırdan meydana getirilmiştir. Dolayısıyla Rado'nun belirttiği üzere eserin aslındaki bir sayfa kendilerindeki iri yazılı nüshada dokuz sahife yer tutmaktadır. Bu bağlamda genel bir ifade ile 372 varaklık el yazmasının sadece 30 varaklık gibi cüzi bir kısmının bir nüshası olduğunu söyleyebiliriz. Bu nüsha Muharrem 1123'de (19 şubat 1711) Rusya üzerine düzenlenen Prut seferi ile başlamakta ve Receb 1126'da (Temmuz - Ağustos 1714) İsveç Kralı XII. Şarl'ın Lehistan üzerinden memleketine dönmesiyle

---

334-335 (Nr. 428), 338 (Nr. 433), 346-347 (Nr. 446). Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber Der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 313, dipnot 1.

[7] Şevket Rado, "Hazine-i Bîrun Kâtibi Ahmed bin Mahmud Efendi'nin Tuttuğu Prut Seferine Ait Defterden Koparılan Sahifelerde Neler Vardı?", *Belleten* , L / 198 (Ankara 1987), s. 807-824.

[8] Rado, *aynı makale*, s. 809.

bitmektedir[9]. Aynı şekilde Rado'nun belirttiğine göre kopya nüshadaki son varaka 1205 (1790) tarihi düşülmüştür yani istinsah[10] bu tarihlerde gerçekleşmiştir[11].

Ahmed b. Mahmud'un mecmuâsının en önemli bölümünü oluşturduğunu belirttiğimiz 1123-1172 (1711-1759) yılları arasında tuttuğu vakayinâmesi, kaydedilen olaylar gözönünde bulundurularak beş ana başlık altında toplanabilir:

a) Osmanlı-Rus Savaşı:

Ahmed Efendi günlüğüne vr. 215 b'de 1 Muharrem 1123 (19 Şubat 1711) tarihinden itibaren Osmanlı ordusunun alaylar halinde İstanbul'dan Davud Paşa Sahrası'na doğru harekete geçişi ile başlamaktadır. Ahmed Efendi, ordunun İstanbul'dan yola çıkışından itibaren geçtiği menzilleri, buralarda kaç gün konakladıklarını, iki menzil arasını kaç saatte geçtiklerini, geçilen yol ve menzillerin tasvirlerini yaparak savaş meydanına (Kekeç Ağzı-'na) kadar kaydetmiştir. Bu kayıtların o devir coğrafyası ve yerleşimi açısından yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceği muhakkaktır. Ahmed Efendi bu menzilleri yaptığı bir krokide yine haklarında açıklayıcı notlar düşmek suretiyle ayrıca göstermiştir. Fakat bu bölümü kıymetlendiren asıl unsur Prut Savaşı'nın başlaması, gelişmesi ve sonuçlanması sırasında vuku bulan gelişmelerin günü gününe kaydedilmeye çalışılmış olması ve çizilen bir harita ile resmedilmesidir. Nitekim Rus ordusunun Prut'ta sıkıştırılması, bu arada yakalanan esirlerden alınan bilgiler, gelen elçiler ile yapılan barış görüşmeleri, Osmanlı Devleti tarafında yapılan müşaverelerde geçen konuşmalar, barışa karşı olan İsveç Kralı XII. Karl ile Kırım Hanı Devlet Giray'ın görüşleri, anlaşmanın imzalanması ancak Rusların riayet etmemeleri, Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın azli, istedikleri sonucu alamayan İsveç Kralı'nın ülkesine dönmemekte direnişi ile ortaya çıkan gergin duruma kadar uzanan tarihi süreç ayrıntıları ile verilmiştir.

[9] Rado, *aynı makale*

[10] Rado elindeki nüshanın Berlin'deki aslından kopya edildiği kanaatine, yazmanın aslındaki bazı yanlış yazılmış kelimelerin, 1790 tarihli eserdede aynen tekrar edilişine dayanarak ulaştığını belirtir. Rado, *aynı makale*.

[11] Rado, *aynı makale*.

b) Mora Seferi:

Bu bölüm vr. 243 b'de Mora'ya açılacak sefer dolayısıyla kapıkulu süvâri bölüklerine, Anadolu'nun Haleb'e kadar uzanan sağ kolunda yer alan kadılara, kethüdalara, ayânlara gönderilen, seferin sebebini açıklayan ve hazırlıklı bulunmalarını isteyen mektup ile başlamaktadır. Ardından Venedik'in Karlofça Anlaşması'na aykırı tutumunu belirtir tutanağın Sadrazam Damad Ali Paşa'nın sarayında 14 madde halinde divan üyeleri ve ulemadan olanların huzurunda okunması, görüşülmesi, Mora'daki kalelerin tamamının fethinin karara bağlanması dikkate değer şekilde not edilmiştir. Sefere bizzat iştirak eden Ahmed Efendi, ordunun Modon kalesine varıncaya dek geçtiği menzilleri -ki yaklaşık 58 menzilde konaklanmıştır - tasvirlerini yaparak anlatmıştır.

Ahmed Efendi'nin vakayinâmesindeki bu bölüm, Mora kalelerinin (Gördös, Anapoli, Modon, Menekşe, Ayamavra) fethinin tamamlanmasından sonra İstanbul'a geri dönen ordunun Burgas'a varışıyla 29 Zilkade 1127 de (26 Kasım 1715) son bulmaktadır.

c) 1128 Avusturya Seferi :

Bu bölüm vr. 270 a'da başlamaktadır. Yine sefere katılan bir kişi olarak Ahmed b. Mahmud, Rebiülevvel 1128'den (Şubat 1716) itibaren sefer dolayısıyla Davud Paşa Sahrası'nda toplanan ordunun geçtiği menzilleri kaydettiği gibi, iki devlet arasında gerçekleşen mektuplaşmaları, Osmanlı Devleti tarafında yapılan görüşmeleri, gerçekleşen atama ve azilleri gözlemledikleri ve duydukları ile kaydetmiştir. Savaş esnasında alınan yanlış kararlar ve düşülen hatalar karşısında Ahmed Efendi'nin yer yer kişisel görüşlerini açığa vurduğu, eleştiriler getirdiği görülmektedir. Bu sefere ilişkin son kayıt vr. 295a'da Osmanlı ordusunun 25 Zilkade 1130'da (21 Ekim 1718) İstanbul'a ulaştığına dairdir. Ahmed Efendi seferin bütün seyrini başlangıcından itibaren düzenli not aldığı halde imzalanan "Pasarofça" anlaşması hakkında bilgi vermemiştir. Buna rağmen kaydedilen notların o devir tarihi için büyük kıymet arz ettiği muhakkaktır.

d) Sûr-i Hümâyûn:

Ahmed Efendi'nin Nemçe seferinden sonra vuku bulan olayları ayda ve hatta yılda bir defaya indirecek kadar seyrek kaydetmeye başladığı görülmektedir. Mecmûada 296 a'da, 27 Muharrem 1131 (20 Aralık 1718) tarihinde gelen Nemçe elçisi adına verilen ziyafetler hakkında bilgi verilmiş, ardından

1 Şevvâl 1132'de (6 Ağustos 1720) sûr-i hümâyûn hitan şenlikleri hazırlıklarının başladığı belirtilmiştir. Ahmed Efendi bu şenliklerde yapılan masraflarla ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir. Yaklaşık iki hafta süren bu şenliklere ait verilen masraf cetvelinin o devir ekonomisini anlamakta yardımcı olacağı şüphesizdir.

Sûr-i hümâyûn şenliklerinin ikincisi 15 Rebîülahır 1141'de (18 Ekim 1728) Silahdâr Muhammed Paşa'nın Hasibe Sultan, eski vezirlerden Mustafa Paşa'nın Zeyneb Sultan ile nikâhlanmasıyla olan çifte düğündür.

Üçüncü düğün ise Sultan Mahmud zamanında Esma Sultan'ın vezir Yakub Paşa ile olan nikâhıdır. Bir gün önce çeyizi saraydan, kendilerine tahsis edilen köşke giden Esma Sultan, 4 Muharrem 1156'da (28 şubat 1743) törenle kendi evine götürülmüş, Sultan Mahmud bütün bu seremoniyi izlemiştir. Ahmed Efendi'nin belirttiğine göre yukarıdaki diğer düğünlerden daha muhteşem geçtiği anlaşılan böyle bir düğünü izlemek için kalabalık halk, kar ve soğuğa rağmen Et Meydanı'na toplanmıştı.

e) Osmanlı - İran İlişkileri:

Bu bölüm vr. 301 a'da Erzurum valisi Silâhdâr İbrahim Paşa'dan gelen ve "Tebriz, Tiflis, Revan'ın" İran'da ki karışıklıklar dolayısıyla Osmanlı idaresine girmek istediğini belirten mektuplarının 3 Cemâziyelevvel 1135 (9 Şubat 1723) tarihinde görüşülmesiyle başlamaktadır. Ahmed Efendi, Osmanlı Devleti ile İran arasında vuku bulan siyasi gelişme ve görüşmeleri, savaşı bu andan itibaren sulh tarihi olan 21 Cemâziyelevvel 1149'a (27 Eylül 1736) kadar İstanbul'dan takip ederek kaydetmiştir.

Genel bir değerlendirme ve ana hatları ile verdiğimiz Ahmed b. Mahmud'un vakayinâmesi, devletin, 1711-1759 dönemi siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik tarihini aydınlatabilecek önemli bilgileri içeren değerli bir kaynaktır.

Hazine-i Birûn Kâtibi Ahmed b. Mahmud'un Hayatı

Ahmed Efendi'nin ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Ancak, Mehmed Süreyya öldüğünde 100 yaşını geçkin olduğunu belirtmektedir (Öl. Şaban 1172- Mart 1759)[12]. Öte yandan Ahmed Efendi'nin uzun bir ömür sürdüğünü IV. Mehmed'in (1648-1687) padişahlığı dönemine kadar uzanan bir

[12] Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî (S'O)*, I, İstanbul 1308, s. 256.

geçmişi olduğunu, eserinde bizzat kendisinin Patrona Halil ayaklanmasının (28 Eylül 1730) yaşandığı felaketli günlerde, bu isyan ile ilgili olarak kaydettiği şu ifadeden anlıyoruz.

"Bu hakir Sultan Mehmed vak'asını[13] *mufassal görüb, zorbaların keyfiyyet-i âhvâlini dahi gereği gibi görmüş idüm. Ve Sultan Mustafa vak'asını*[14] *da görmüş idüm. Bu zuhûr iden vak'a cümleye galib olub, târihlerde dahi olmadığın cümlenin ma'lûmudur*[15].

Bu bilgilere binâen Ahmed Efendi'nin ölüm tarihinden de hareketle doğum tarihini kesin olmayan bir tesbitle 1650'li yıllar olarak kabul edebiliriz. Bu noktada Tertecel'in Ahmed Efendi'nin doğum tarihini 1680 olarak gösteren ifadesini düzeltmek gerekmektedir[16]. Bu verilen tarih Ahmed Efendi'nin hayatının yaklaşık 20-30 yıllık kesitini yok ettiği gibi, IV. Mehmed devri isyanlarını şahsen yaşadığını belirten ve bu isyanların kritiğini yapabilecek yaş olgunluğunda olan yazarın kendi ifadeleri ile dahi çelişmektedir.

Ahmed Efendi'nin hayatı ile alakalı ikinci husus nerede doğduğudur. *Sicill-i Osmâni*'de bu konuda "Göynüklü'dür" denilmektedir. Bunun gibi Ahmed Efendi'nin Göynük'lü olduğunu bizzat kendisinin 6 Şevvâl 1163 (8 Eylül 1750) Pazartesi günü yapılan tevcihatlar sırasında görevinde mukarrer kaldığını belirterek kaydettiği "*şıkk-ı sâni defterdârı olan Göynüklü Ahmed Efendi'ye hilat-ı fâhire ilbas*"[17] şeklindeki ifadesinde görmekteyiz.

[13] Söz konusu edilen vak'a 27 Şevvâl 1098 (5 Eylül 1887) tarihli Avusturya cephesinde bulunan ordunun isyanı olmalıdır. Nitekim Varadin civarındaki ordugaha düşman kuvvetlerinin yaklaştığı bahanesiyle, aslında Eğri kalesini takviye etmek üzere bölüklerden bir kısmı ağırlıksız olarak Tuna'nın karşı yakasına geçirilmiştir. Çadırsız ve zahiresiz büyük sıkıntı çeken bu bölüklerin geriye dönüşleri geçilecek köprünün kapatılması ile de engellenmek istenmiş, ancak engelleri yıkan askerler İstanbul'a yönelmişlerdir. İsyan İstanbul'da iktidar değişikliği ile neticelenmiş, Sultan IV. Mehmed'in yerine II. Süleyman (1687-1691) Sultan ilan edilmiştir. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, Ankara 1972, s. 463-464.

[14] Cebeci askerinin başlattığı ve yeniçerilerin de katılımı ile büyüyen isyan, tarihe, Edirne'de bulunan Sultan II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi dolayısıyla "Edirne Vak'ası" (5 Rebiülevvel 1115-19 Temmuz 1703) olarak geçmiştir. III. Ahmed'in tahta çıkışı ile neticelenen bu isyan hareketinin sebepleri ve sonuçları için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, Ankara 1978, s. 24, Heinrich Georg Baum, *Edirne Vakası, (Das Ereignis von Edirne)*, Freiburg 1973, Danişmend, *aynı eser*, III, s. 489.

[15] *Târih-i Göynüklü* (bundan sonra *TG* olarak kullanılacaktır), varak (vr.) 324 a, satır (sr.) 3-5.

[16] Tertecel, makalesinde Ahmed Efendi'nin doğum tarihini onun en yüksek makama hangi yaşlarda ulaşmış olabileceğini göz önünde bulundurarak (bu yargıya nasıl ulaştığına dair bilgi vermemektedir) ve ölüm tarihini de dikkate alarak 1680 olarak tahmin etmektedir. Tertecel, *aynı makale*, s. 56.

[17] *TG*, vr. 361 b, sr. 3.

Ahmed Efendi, mecmûasını yazmaya ve günlüğünü tutmağa başladığı zaman *"hazine-i birûn kâtibi"* olarak bulunuyordu. Kendisi bu görevdeyken 1123 (1711) Rusya üzerine düzenlenen Prut seferine iştirak etmiş ve şâhit olduğu olayları günü gününe kaydetmeye çalışmıştır. 1127 (1715) tarihinde Avusturya'ya açılan sefer dolayısıyla hazine-i birûn kâtipliği kendisinde mukarrer kalmakla beraber *piyâde mukâbeleciliği* de ayrıca verildi[18]. Yaklaşık bir yıl sonra 10 Şevvâl 1128 (27 Eylül 1716) tarihinde ise Ahmed Efendi'ye *mevkûfatçı*'lık görevi hatt-ı hümâyûn ile inâyet buyuruldu[19]. Ancak onun: *"...Mevkûfatçı Ahmed Efendi ma'zûl olub ve kendüsüne taşra hazine kâtibi tevcîh ve inâyet buyurulmuşdur"*[20] ifadesinden, bu görevde uzun süre tutulmayıp, 11 Cemâziyelâhir 1129 (23 Mayıs 1717)'da azl edilerek, *taşra hazine kâtipliği*'nde kaldığını görüyoruz. 13 Şevvâl 1132 (18 Ağustos 1720) tarihinde[21] yapılan tevcihatlardan bahsederken, Ahmed Efendi kendisinin *cebeciler kâtibi* olduğunu belirttiği gibi, daha önceleri *silâhdâr kâtipliği* yaptığı yolunda da bilgi vermektedir[22]. Ahmed Efendi'nin bundan sonraki görevi *büyük kale tezkireciliği*'dir. Bu göreve 8 Şevvâl 1134 (22 Temmuz 1722)'de[23] atanmış[24] ve yaklaşık bir yıl sonra, 22 Şevvâl 1135'de (26 Temmuz 1723) azledilmiştir[25]. 12 Şevvâl 1137 (24 Haziran 1725) tarihli düştüğü kayıttan Ahmed Efendi'nin azledildikten iki yıl sonra belirtilen tarihte tekrar *piyâde mukabelecisi* olduğunu anlıyoruz[26].

[18] "...Bu hakir bu vakitte hazine-i bîrûn kâtibi ber-vech-i te'bîd üzerimizde olub, sefer-i hümâyûn takrîbîyle piyâde mukabeleciliği dahi zamm olundı." *TG*, vr. 266 b, sr. 3-4 (sondan)

[19] *TG*, vr. 283 a, sr. 7-8.

[20] *TG*, vr. 287 b, sr. 18.

[21] Bu tarihten önce Ahmed Efendi'nin, 11 Cemâziyelâhir 1130-15 Şevvâl 1130 (12 Mayıs 1718-11 Eylül 1718) tarihleri arasında *küçük evkaf muhasebeciliği* yaptığını görüyoruz. Bkz. Afyoncu, *aynı makale.*, s. 2. Eserde bu tayin ile ilgili bilgiye rastlayamadık.

[22] *TG*, vr. 296 a, sr. 20-21.

[23] Tevcihât kayıtlarından bu tayinin 6 Şevvâl 1134, azlinin ise 20 Şevvâl 1135 olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Afyoncu, aynı makale., s. 3. Ancak Ahmed Efendi bu tayin ve azilleri iki gün gecikme ile eserine kaydetmiştir. Dolayısıyla göreve tayini, eserde 8 Şevvâl 1134, azli ise 22 Şevvâl 1135 olarak geçmektedir.

[24] "...Sâbıka cebeciler kâtibi olub, hâliyâ taşra hazine kâtibi Ahmed bin Mahmud'a kal'a-i kebir tezkireciliği tevcih..." *TG*, vr. 300 b, sr. 8-9.

[25] "...Bu hakirin üzerinde olan büyük kal'a hâcegânlığı Hüseyin Paşazâde Mehmed Beg'e tevcih..." *TG*, vr. 302 a, sr. 8.

[26] "...Bu hakirin hissesine iki sene ma'zulluktan sonra piyâde mukabeleciliği inâyet buyuruldu..." *TG*, vr. 302 b, sr. 30.

9 Şevvâl 1142 (27 Nisan 1730) tarihinde İran'lı şehzâde Sâfi Sultan'ın[27] Sadrazam'ın sarayına gelip, dâmen-bûs eylemesi için yapılan tören sırasında Ahmed Efendi, kendisinin üçüncü defa *cebeciler kâtibi* bulunduğunu ve görevi gereğince kendisinin de davet olunduğunu belirtmektedir[28].

Patrona Halil ayaklanmasından kısa bir süre önce 17 Muharrem 1143 (2 Ağustos 1730) tarihli kayıttan Ahmed Efendi'ye bir gün önce, yani 16 Muharrem 1143 (1 Ağustos 1730) tarihinde ikinci defa *büyük kale tezkireciliği* ile *küçük ruznâmçelik* vekâletinin ihsan olunduğu ve İran'a karşı başlatılan sefer-i hümâyuna tâyin edildiği anlaşılmaktadır[29]. Ancak bu ayaklanmanın ardından, Ahmed Efendi'nin, 1143 senesi Rebiülâhir'inin dördüncü Salı günkü (17 Ekim 1730) kaydından, onun ikinci defa *mevkûfatçılık* ile görevlendirildiğini anlıyoruz[30].

Ahmed Efendi'nin bu ikinci mevkûfatcılığının ardından 1149'a dek hangi görevlerde bulunduğu hakkında eserinde bir kayıt bulunmamaktadır. Aradaki boşluğu tevcihât kayıtlarından dolduracak olursak; Ahmed Efendi'nin 1 Zilhicce 1144 ile 1 Cemâziyelevvel 1145 (26 Mayıs 1732- 20 Ekim 1732) tarihleri arasında *küçük ruznâmçeci* olduğunu söyleyebiliriz[31].

Ruslar 17 Zilkade 1148 (10 Nisan 1736) tarihinde Osmanlı devleti ile aralarındaki anlaşmaya aykırı olarak aniden Azak Kalesi'ne saldırmış, kaleyi yağmalamış, hatta Kırım üzerine yönelmişlerdir. Ahmed Efendi'nin belirtti-

[27] Safeviyye hanedanından olduğunu iddia eden Safi Sultan Osmanlı hükümeti tarafından Nadir Şah'a karşı kullanılmak üzere İran Şah'ı olarak ilân edilmiştir. Bu şehzâde güya Şah Hüseyin'in oğlu idi. Şehzâde Safi İran'ın istilası esnasında 1143 (1730) Osmanlılara iltica ederek bir müddet Selânik'te ve sonra da Rodos'ta oturtulmuştur. İran ile ilişkiler gerginleşince bu sözde Şehzâde kendisinden faydalanılmak için Rodos'tan Gelibolu'ya getirtilmiş, oradan da 1156 (1743)'da İzmir'e geçirilip, haklarında hürmet gösterilerek İstanbul'a gönderilmiş ve kendisine Kadıköyü'nde Kaya Sultân yalısı tahsis edilmiştir. Uzunçarşılı, *aynı eser*, IV/I, s. 302.

[28] Bu bilgiyi Ahmed Efendi'nin 9 Şevvâl 1142 (27 Nisan 1730) tarihli şu kaydından çıkarabiliyoruz: "...Târih-i mezbûrda şehzâde Sâfi Sultan hazret Vezîr-i a'zam hazretlerinin sarayına gelüb, dâmen-bûs olunması içün çavuşbaşı ağa kırk kadar gedüklü çavuş ağaları ve ocak takımı ile da'vete gidüb, bütün erbâb-ı menâsıb ve hâcegân-ı aklâm destârları ile sâat dörtte iken hazret sadr-ı âli sarayında mevcûd bulunmak üzere bu hakir üçüncü def'ada yine cebeciler kâtibi bulunmak[ta] olduğumuz hasbiyle bu mahalla kaydolundı." *TG.*, vr. 319 a, sr. 3 (sondan), 319 b, sr. 3.

[29] "...Ve bu hakiri bir gün mukaddem sefer-i hümâyuna tâ'yin edüb, tekrar ikinci defa dahi büyük kal'a tezkireciliği tevcih ve vekâlet-i küçük ruznâmçe ma'an ihsan olundu..." *TG*, vr. 320 b, sr. 27.

[30] *TG*, vr. 324 b, sr. 2.

[31] Afyoncu, *aynı makale*, s. 3

ğine göre bu gelişme karşısında Osmanlı ordusunun harekete geçip Davud Paşa Sahrası'nda toplandığı vakit, kendisi *kalyonlar defterdârı* olarak seferden muaf bulunuyordu[32].

Ve yine Ahmed b. Mahmud'un belirttiğine göre, bu görevdeyken 2 Rebîülâhir 1149 (10 Ağustos 1736) tarihinde Kırım canibine gönderilmek üzere 5000 tüfenk-endaz levendât yazımına memûr edilmişti[33].

1150 (1737-1738) senesi başlarında Avusturya'nın, Rusya'nın müttefiki sıfatıyla Osmanlı Devleti ile aralarındaki anlaşmayı bozarak Niş, Vidin, Eflak ve Boğdan dolaylarında harekete geçmeleri dolayısıyla açılan seferde Ahmed Efendi'nin ikinci defa *Anadolu muhasebeciliği* üzerinde olarak sefere iştirak ettiğini görmekteyiz[34]. Ahmed Efendi 7 Receb 1153 (28 Eylül 1740) tarihli kaydında ise Avusturya elçisine Sadâbâd'da verilen ziyafet dolayısıyla davet olunanlar arasında kendisinin yine *Anadolu muhasebecisi* olarak bulunduğunu belirtmektedir[35]. Ahmed Efendi bu göreve 2 Rebiülâhir 1153 (27 Haziran 1740) tarihinde atanmıştır[36]. Bu kayıttan yaklaşık üç ay sonra ise Ahmed Efendi'nin 12 Şevvâl 1153'te (31 Aralık 1740) azlolduğunu görmekteyiz[37].

Sicill-i Osmânî'den Ahmed Efendi'nin 1155 Şevvâl'inde (Kasım 1742) tekrar *cebeciler kâtibi* olduğu anlaşılmaktadır[38]. Aynı bilgi *Suphî Târihi*'nde de 17 Şevvâl 1155'te (17 Aralık 1742) yapılan tevcihâtlarda *"Ahmed bin*

[32]".. Binyüzkırkdokuz senesinin mâh-ı Muharrem'ül-harâmın yirmiyedinci pencşenbih günü hazret vezîr-i a'zam Seyyid Mehmed Paşa hazretleri Sancâğ-ı şerîfi huzûr-i hümâyûndan teslim alub, ulemâ-yi izâm ve ricâl-i devlet bütün cem' olub, duâ'ü senâ olunub, divân-ı hümâyûndan Aksaray'a, Aksaray'dan, Topkapusu'ndan ihrâc ve Davud Paşa Sahrası'na nüzûl olundı. Şevketlü Pâdişâh'ımız Aksaray üstünden Murad Paşa câmi' karîbinde İsmâil Paşa sarayından âlâyı seyr ettiler. Bu hakir bu vakıtta kalyonlar defterdârı bulunub, seferden muâf olunduk..." *TG*, vr. 331 b, sr. 1-5.

[33] Bu görevi hakkında Ahmed Efendi şu bilgiyi vermektedir: "...Bu hakir bu vakıtta kalyonlar defter[dârı] bulunub, Kırım cânibine kalyoncu levendâtı tüfenk-endâz olmak üzere beşbin tüfenk-endâz levendât tahrîrine me'mûr idim. Ceste ve ceste dörtbin levendât tahrîr ve revâne olub, bin nefer kalmış, ol bin nefer levendât henüz tekmil olmayub, bayrakları ile hâzır u âmâde bulunmağla Kapudan Paşa vekili hâlâ tersâne-i âmire emini olan El-Hac Mürtezi Efendi'ye fermân-ı âli sâdır oldu ki; kalyonlar defterdârı Ahmed Efendi'nin tahrîr eyledüğü kalyoncu levendâtından hâzır u âmâde olan levendâtları kancabaşlara vaz' ve tombazdaki olan esirleri âlât-ı pusatları ile ihrâc olunub, huzûr-ı hümâyûndan geçürsünler deyü fermân-ı hümâyûn sadır olmağla..." *TG*, vr. 332 a, sr. 21-26.

[34] *TG*, 73 b.

[35] *TG*, vr. 341 b, sr. 9.

[36] Bkz. Afyoncu, *aynı makale*, s. 3.

[37] *TG*, vr. 342 a, sr. 26.

[38] *S'O*, I, s. 256.

Mahmud'a cebeciler kitâbeti tevcih ve ibkâ olundı" şeklindeki ifâde ile yer almaktadır[39]. Ahmed Efendi bu görevde 7 Ramazan 1156 (25 Ekim 1743) tarihine dek kalmıştır[40]. Yine onun el yazmasındaki notlarından 14 Rebiülevvel 1162'de (3-4 Mart 1749) İstanbul'da çıkan bir fırtınada zahîre yüklü gemilerin büyük zarar gördükleri bir zamanda *anbar emini* olarak görevli bulunduğunu da anlıyoruz[41].

Ahmed Efendi'nin bundan sonraki görevi, mâliyede önemli bir makam olan *şıkk-ı sâni defterdârlığı*'dır. Kendisi, bu görevde bulunduğuna dair ilk bilgiyi 24 Muharrem 1163 (3 Ocak 1750)'de Sadrâzam Seyyid Abdullah Paşa-'nın azlini ve halefi Mehmed Paşa'nın tayinini öngören hatt-ı hümâyûnu dinlemek üzere çağrılanlar arasında *şıkk-ı sâni defterdârı* olarak davet olunduğunu kaydederek verir[42]. Ancak onun bu makama atanması daha öncelere dayanır. Nitekim *Sicill-i Osmânî*'de bu atamanın 12 Şevvâl 1158 (7 Kasım 1745) tarihinde gerçekleştiği ve Ahmed Efendi'nin 14 sene kadar bu makamda kaldığı belirtilmektedir[43]. Ahmed Efendi'nin bu görevi ile alakalı verdiği diğer bilgi 22 Ramazan 1166 (23 Temmuz 1753) tarihinde Sadrazâm'ın[44] iftar dâvetine *şıkk-ı sâni defterdârı* olarak katıldığıdır[45]. Öte yandan bu ko-

[39] *Sâmi ve Şâkir ve Suphî Târihi*, İstanbul 1198, vr. 214 b, sr. 23.

[40] Afyoncu, *aynı makale*, s. 3.

[41] Bunu onun olayı tasvir eden şu ifadesinde görmekteyiz: "...Ve târih-i mezbûrun gicesi tersâne-i 'âmire kalyonları dahi karşu rüzgâra duramayub, biri birlerine tokumuş, sabaha dek ricâl-i tersane def'oluncaya dek 'azim zahmetler çekilmüşdür. Vaktâ ki donanma-yı hümâyun kalyonlarından kereste kalyonunun palamırı kırılub, cibâl kapusı karîbinde bulub, mahalline getürmüşlerdir. Ve tersâne-i âmire anbarlarının önünde Bahr-i Sefîd ve Bahr-i Siyâh taraflarından mîr-i mübâyaa zehâirleri sefâinler ile gelüb, derûnlarında memlû muttahar zehâirler var iken anbar-ı mezbûrlar hınta ve şa'îr memlû muttahar bulunub, habbazire esnafına atîk hıntaları ve şa'îrleri virecek mahallinde furtına bā-merhudâ(?) itmekle bir sefîne derûnunda olan hıntasıyla gark ve bir âdemisi helâk ve ba'zıları dahi yüzmek bilmek [ile] halîs ve ba'zı sefâinler dahi gark olmak üzere iken bu hakir pûr-kusûr anbar emini bulunub..." *TG*, vr. 359 a, sr. 8-14.

[42] *TG*, vr. 360 a, sr. 2.

[43] *S'O*, I, s. 257. Gerek Kurat, gerekse Tertecel, Ahmed Efendi'nin *şıkk-ı sâni defterdârlığı* makamına ulaşma tarihini 1172 (1759) olarak gösterirler. Oysaki onun bu makama yükselişi yukarıda ifâde ettiğimiz üzere çok öncelere dayanır. Kurat, *aynı makale*, s.262, Tertecel, *aynı makale*, s. 56.

[44] Söz konusu olan Sadrâzam, 18 Şaban 1165 - 5 Cemâziyelevvel 1168 (1 Temmuz 1752 - 17 Şubat 1755) seneleri arasında sadarette bulunan Bâhir Mustafa Paşa olmalıdır. Hakkında bilgi için bkz. Uzunçarşılı, aynı eser, IV/II, s. 372-378.

[45] "...Mâh-ı mezbûrun yigirmiikinci Pazar gicesi Sadr-ı a'zam Efendimiz hazretleri kanûn-ı kadîm üzre bütün ricâli iftâra da'vet olunub, iftârdan mukaddemce musâhebe olundı. Bu hakir şıkk-ı sâni defterdârlığı mensûbı üzerimizde bulunub, kendülerinin yanında bulunmağla, bu

nuda 10 Şevvâl 1166 (10 Ağustos 1753) senesinde yapılan tevcihatlarda *şıkk-ı sâni defterdârlığı*'nın kendi üzerinde ibkâ bırakıldığını yazmakta, aynı husus Şemdânî-zâde Süleyman Efendi'nin *Mür'i't-tevârih*'inde de *"defterdâr-ı şıkk-ı sâni Göynüklü Ahmed Efendi"* şeklindeki ifâde ile yer almaktadır[46]. Bu şekilde çeşitli zaman aralıklarında Ahmed Efendi'nin bu makamda olarak, devlet erkânının davet edildiği ziyafet yada törenlerde yer aldığını görmekteyiz. Kendisinin hâlâ bu görevde bulunduğunu gösterir türden yazdığı son kayıt ise 1171 (1757) Ramazan bayramının üçüncü gününe ait olup[47], vefatına kadar da bu hizmette kalmıştır.

Ahmed Efendi'nin ölüm tarihine gelince; *Sicill-i Osmâni*'de bu konuda 1172 Şaban'ında (Nisan 1759) öldüğü ve Üsküdâr'da medfûn olduğu belirtilmektedir[48]. Şu halde Ahmed Efendi'nin vakayinâmesine düştüğü son kayıtın 25 Receb 1172 (25 Mart 1759) tarihli olduğu göz önünde tutulacak olursa, kendisinin yazma işlemini vefatına kadar devam ettirdiğini söyleyebiliriz.

Netice itibariyle 100 yaşını aşkın ömrü ile Göynüklü Ahmed b. Mahmud-'un yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki değişikliklerine tanıklık etmiş, görmüş geçirmiş bir şahsiyet olduğunu, eserinin de bu yönden dönemin araştırıcıları için temel bir kaynak olarak ele alınması gerektiğini söyleyebiliriz.

---

hakir bu mahalle kayd olundı ki nazar iden ahbâblar hayr ile yâd idenin âkıbetlerin hayr ola, âmin.." *TG.*, vr. 365 a, sr. 23-25.

[46] Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-tevârih* (yay. Münir Aktepe), I, İstanbul 1976, s.170.

[47] "...Bu hakire şıkk-ı sâni defterdârlığı, üzerimizde bulunmağla mukarrer olmuşdır..." *TG*, vr. 371 b, sr. 3.

[48] *S'O*, I, s. 257.

KARAKALPAKLARIN HİVE HANLARINA KARŞI YÜRÜTTÜKLERİ İSYAN HAREKETLERİ (1855-1856)

SALİH YILMAZ*

GİRİŞ

1811 yılından itibaren Eski Kungrat bölgesi Hive Hanlığı'nın merkezi olmuştur. Batıda bulunan Türkmen kabilelerin de fethedilmesiyle Karakalpaklar, kuzeyden Aral gölü, güneyden Hive Hanlığı merkezi ile çevrilerek tamamiyle kontrol altına alınmıştır. Aslında Hive Hanı Muhammed Rahim bu bölgelerdeki fetihleriyle Türk kabilelerini bir arada toplamış, Hive Hanlığı çatısı altında bir Türk kabileler birliği oluşturmuştur. Bu seferlerden sonra Karakalpakların Hârezm vahasına yerleşmeleri tamamlanmıştır. Karakalpakların sol kolu Kungrat ve Hocaeli arasındaki Şumanay sahillerine yerleşmiştir. Sağ kol ise Kök-Uzyak sahilleri ve Kuşkanatav Tepesi'nin yanında yer alan Amuderya sahillerine yerleşmiştir[1].

Karakalpaklar, Hârezm topraklarına göç etmeden önce ekonomik olarak oldukça zor durumdaydılar. Çünkü yirmi beş yıla yakın Kazakların Küçük Cüz hanlarının saldırılarına maruz kalmışlar ve Hive topraklarına geldiklerinde de en verimsiz topraklara yerleştirilmişlerdi. Kendi toprakları çorak olduğundan Özbeklerin topraklarında çalışmaktaydılar. Bu bölgelerde yaşayan Karakalpakların durumu o kadar kötüydü ki hayvanların yemediği otları bile yer duruma gelmişlerdi. Karakalpakların bu ağır ekonomik durumlarına rağmen Hive hanları onlardan ayrıca bir de vergi almaktaydı. Bütün bu zor şartlara rağmen Karakalpaklar kısa süre içerisinde bu yeni topraklara uyum sağladılar. Topraklarını daha iyi işletebilmek için yeni sulama sistemleri oluşturarak barajlar yaptılar. Kendilerine Kalli-Kol, Kuşkanatav ve Kegeyli gibi tarımsal merkezler oluşturdular. 1830-40 yıllarında Kıpçak,

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi, Doktora Öğrencisi.

[1] Sabır Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale-XIX v.v.*, Nukus, 1958, s. 38-39.

Kanglı ve Kıtay uruğlarından oluşan Karakalpakların yaşadığı Kuşkanatav bölgesi Kuzey Hârezm'in önemli bir tarım merkezi idi[2].

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Hive'de devlet içi savaş ve kargaşalar artmıştı. Hive Hanı Allah-kulu (Alla-kulu, Ali-Kuli) Han'ın (1825-1842) sürdürdüğü savaşlarda[3] halkı, özellikle Karakalpakları (daha fazla vergi ödedikleri için) çok zor durumda bırakıyordu. 1827 yazında Karakalpaklar Hive hanlarına karşı ayaklandı. Bu hareketin başında Karakalpakların eski Hanı (Beyi), Aydost Bey vardı. Fakat halkı kendi çıkarları için kullanmak isteyen Aydost Bey başarısızlığa uğradı. Zamanında Hive hanlarına yardım ettiği için halkın büyük bir kısmı ona güvenmiyordu ve ayaklanma Hive ordusu tarafından kısa sürede bastırıldı. Aydost Bey Hive askerleri tarafından yakalanarak öldürüldü. 1827 sonralarında Karakalpakların durumu daha da kötüleşti. Ayaklanmaya ceza olarak Karakalpakların sahip olduğu bütün ekinler Allah-kulu Han'ın askerleri tarafından yok edilmiş ve böylece Karakalpaklar açlıkla karşı karşıya gelmişlerdi[4].

Hive hanlarının yürüttükleri askerî seferler dolayısıyla yerli halktan alınan vergi miktarı her geçen gün artıyordu. 1855-1856 yılında Hive hanlığında ortaya çıkan isyan hareketlerinin en önemli sebebi de Hive hanlığına bağlı olarak yaşayan Karakalpak, Özbek, Kazak ve Türkmenlerin bu duruma fazla dayanamayarak kendilerine bir lider seçmeleriyle başlamıştır. Bu isyanın başına da Karakalpak soyundan olan Ernazar Alaköz seçilmiştir.

A- İSYANIN SEBEPLERİ

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Hive Hanlığı oldukça karmaşık bir durum içerisindeydi. Bir tarafta Türkistan'a doğru ilerleyen Rus tehlikesi, diğer taraftan hanlık içerisinde bulunan kabilelerin birbirleriyle olan mücadeleleri

[2] *ayn. esr.*, s. 39.

[3] bk. L. Bovyat, *L'empire Mongol*, Paris, 1927, s.353-354.

[4] Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Riyazu-d Dovle*, (çev:A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 128-134; Sabır Kamalov, "Osvoboditelnoye Dvijeniye Karakalpakov v Seredine XIX veka", *Central Asiatic Journal*, Volume:XVIII, No:1, Otto Harrassowıtz-Wıesbaden, 1974, s. 44-45; aynı müellif, *Karakalpakların Halık Bolıp Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tariyhından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutı, Nukus, 2001, s. 28-29; Karakalpak Aydost Bey'in Hive Hükümetine karşı yürüttüğü isyan hakkında Macar Türkolog A. Vambéry'nin eserinde de bahsedilmektedir. Bunun için bk. A. Vámbéry, *Puteshestviye Po Sredney Azii*, Sank-Petersburg, 1865, s. 172.

devleti zor bir duruma sokmuştu. Bunun yanında hanların halktan topladığı vergiler yıldan yıla çoğaldı. Örneğin, Karakalpaklar, hanın hazinesine her yıl yirmi bin tilla (altın) ödemek durumundaydılar. Bu vergi miktarı Karakalpaklar için oldukça ağırdı. Ayrıca Hive hanlığında hanların sık sık değişmesi ve sürekli devam eden savaşlar da halkın gittikçe fakirleşmesine ve siyasî belirsizliklere neden oluyordu. Örneğin Muhammed Emin Han'ın hükümranlığı (1845-1855) sırasında her yıl askerî sefere çıkılmıştır[5].

Hive Hanlığı içerisinde yaşayan Karakalpak, Özbek, Kazak ve Türkmen kabileleri, içerisine düştükleri bu zor durumun sebeplerini anlayabiliyorlardı. Bu zor durumdan kurtulmak için çare yolları aramaya başladılar. Onları bu şekilde cesaretlendiren bir nedense Rusların Hive sınırlarına kadar gelmesi ve onlardan yardım alabilme düşüncesiydi.

Rus Çarlığı, 1840 yılında Türkistan hanlıkları üzerinde bir baskı oluşturmak için Hive, Buhara, Kokand gibi hanlıkların sınırlarına yavaş yavaş yaklaşmaya başladı. Hatta Kazakların çoğunlukta yaşadığı güney sınırlarına askerî üstler yapmışlardı. 1847 yılında yapılan Raim üssü bunlardan en önemlileridir. Ayrıca Ruslar 1847 yılında Aral gölü üzerinde bir filo oluşturmuş ve ileriki dönemlerde yapacakları askerî seferlere hazırlık yapıyordu. Ruslar bu filo sayesinde 1851 yılında Kokand Hanlığı sınırları içerisinde bulunan Akmescid'i[6] aldılar. Ruslar böylece Sırderya boylarında yaşayan halkların hâkimiyetini eline geçirmiş oluyordu. Ruslar ayrıca bu bölgede yaşayan Kazaklara iyi davranarak diğer kabilelerin ilgisini çekmeye çalışıyordu. Hâlbuki bu bir oyundan başka bir şey değildi. Çünkü Ruslar, Hive hanlığı ve diğer hanlıklarda yaşayan kabilelerin bu zor durumundan haberdardı. Ruslar, Kazaklara iyi davranarak diğer halkları da yanlarına çekmeyi amaçlıyorlardı[7].

Rusların uyguladığı bu taktik kısa zamanda başarıya ulaştı. Hive hanlığı içerisinde yaşayan kabileler ekonomik durumlarını Rus hâkimiyetinde yaşayan Kazaklarla mukayese etmeye başladı. Bunun sonucunda da hareketlenmeler başladı. Bu hareketlenmeleri Rusya hükûmeti kışkırtıyordu. Rusya hükûmetinin Hiveli kabileler üzerinde oynadığı oyunun geç de olsa farkına va-

[5] Muhammed Mirâb Mûnis- Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Firdevs-ül İkbal*, (çev: A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 98-126; Baymirza Hayıt, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (terc: Abdülkadir Sadık), İstanbul, 1975, s. 133-134.

[6] Akmescid'in Rusça adı Perovsk'tur.

[7] Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz-Halık Azatlık Guresinin Kaharmanı*, Nökis, 1993, s. 8.

ran Hive hanları bu duruma engel olmak için düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda ilk olarak Sırderya'ya yakın yerlerde bulunan kale duvarları tamir edilmiş, Rusya'yla olan ticarî alış veriş azaltılmış ve halk arasında Rusları kötü göstermek için propagandalar düzenlenmişse de bütün bu tedbirler kabilelerin Rusya'ya olan eğilimlerini azaltamamıştır[8].

Hive Hanlığında yaşayan kabilelerin ekonomik durumları, alınan bütün tedbirlere rağmen günden güne kötüleşiyordu. Buna ek olarak 1853 yılında Hanlık topraklarında bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Bu duruma hiç aldırış etmeyen Hive hanı aynı yıl vergilerin miktarını arttırmıştı. Günden güne durumları kötüleşen halk bu duruma daha fazla dayanamayarak isyan etti. İlk isyan hareketi, Merv ve Serahs'taki Türkmenlerden geldi[9]. Muhammed Emin Han, başlangıçta iyi bir idari yönetim gösterse de daha sonra Türkmenlere karşı yürüttüğü hatalı siyaset nedeniyle Hive Hanlığını zor duruma sokmuştur. Muhammed Emin Han, Hive hanlığı idaresinde yaşayan her halktan aldığı vergi miktarını arttırmıştı. Türkmenler kendilerinden istenen bu vergiye karşı çıkmışlar ve isyan etmişlerdi. 1855 yılında meydana gelen bu isyan hareketini bastırmak için yola çıkan Hive hanı Muhammed Emin hayatını kaybetti. Onun yerine Abdullah, han oldu. Abdullah Han da kısa zaman sonra hanlık için yaptığı mücadele sırasında hayatını kaybetti[10]. Türkmenler, Hive Hanlığı ile yaptıkları bu mücadelelerden sonra istiklâllerini kazanmış oldular. Türkmen mağlubiyetinden sonra Hive hanlığı tam bir karışıklık dönemi geçirmiştir. Hanlık içerisinde yaşayan Özbekler, Yamud Türkmenleri ve Karakalpaklar birbirleri ile mücadele etmeye başlamışlar ve bu mücadele sonucunda da hanlık büyük bir yıkımın eşiğine gelmiştir[11]. Abdullah Han'ın zamansız ölümünden sonra onun yerine 3 Eylül 1855 yılında Kutlumurad Han tahta oturdu. Kutlumurad Han, Karakalpak, Kazak ve Özbeklerden asker toplayarak Türkmenlerin üzerine yürüdü. Fakat aynı yıl Karakalpaklar da isyan hareketlerine başladılar[12].

[8] Sabır Kamalov, "Osvoboditelnoye", s. 47-48.

[9] Sabır Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güresleri*, Nukus, 1955, s. 92.

[10] H.H.Howorth, *History of the Mongols*, C.II/2, London, 1880, 941-943.

[11] Mehmet Saray, Rus *İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK yay., Ankara, 1994, s. 62.

[12] Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Gülşen-i Devlet*, (çev:P.P.İvanov), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 135; Salih Yılmaz, "Muhammed Rıza Agehî'nin "Gülşen-i Devlet" Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, sayı:472, Ağustos 2002, s. 50.

B- KARAKALPAKLARIN İSYANI

Hive Hanlığında yaşanan ağır ekonomik şartlar ve Karakalpaklar üzerindeki baskı onların yeniden isyan etmelerine neden olmuştur. 1855 yılında yazılmış Hive kroniklerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Karakalpak isyancılarının başkanı Kongrat boyunun Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz olmuştur[13]. Hive saray tarihçileri[14] Ernazar Alaköz hakkında şunları yazar: "*Ernazar bey, aptal ve kötü niyetli olduğu için bu isyanın başına geçmiştir. İsyancıların hepsi düşmanla işbirliği yapan çapulculardır.*" Ancak halk rivayetlerine baktığımızda tam tersi bir durumla karşılaşıyoruz. Halk rivayetlerinde isyanın neden çıktığı ve Ernazar beyin Hive hanına karşı cephe almasının sebepleri şöyle anlatılmıştır: "*Karakalpak Aydost beyin kardeşleri olan Begis ve Mırcık, Hive hanına karşı ayaklandı. Hive hanı ile anlaşan Aydost bey önce Begis'i sonra da Mırcık'ı öldürdü. Begis'ten hiçbir çocuk kalmadı. Ancak Mırcık'ın dört yaşındaki oğlu Ernazar, Aydost beyin elinden kurtuldu.*

[13]Agehî, *ayn.esr*, s. 135-136; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Karakalpakskiy Filial, Cilt:I, Taşkent, 1974, s. 143-144.

[14] Hârezm tarihini öz Türkçe ile kaleme alan ilk isim Şir Muhammed Mîrâb Mûnis'tir. Mûnis, Yadigâr Şibani hanedanından sonra Hârezm'de iktidarı ele geçiren Kongrat hanedanının ilk tarihçisidir. Mûnis, Kongrat hanedanından Eltuzer (İltuzer) Han'ın kendi hanedanının tarihini yazmasını istemesi üzerine 1805 yılında ilk eserini yazmaya başlamıştır. Mûnis, Hive Hanlığının ilk saray tarihçisidir. Resmî olarak Hive tarihçiliği XVII. yüzyılın başından, 1872 yılına kadar devam etmiştir. Vakayiname niteliğini taşıyan bu detaylı tarih anlatım tarzının ilk bölümünü Hive hanı Eltuzer Han'ın (1802-1806) yakınlarından olan ve yukarıda da adından bahsettiğimiz Mûnis tamamlamıştır. Eltuzer (İltuzer) Han, Mûnis'i bu eseri yazmakla görevlendirirken ona sadece olayları anlatmakla kalmamasını, Hanların yaptıkları seferleri ve kazandıkları zaferleri Firdevsi'nin "*Şah-name*" adlı eserine benzer bir şekilde kaleme almasını istemiştir. Mûnis, Hive Hanlığı tarihini, XVI. yüzyıl olaylarının kısa kısa anlatımından başlayarak, Muhammed Han'ın (1806-1825) hakimiyetinin yedinci yılına kadar getirmiştir. (1812-1813) Bundan sonra bu eseri yazmayı bırakmıştır. Çünkü Han'ın emri üzerine Mirdahan'ın ünlü tarih kitabını Türkçe'ye çevirmekle görevlendirilmiştir. Mûnis'in 1829 yılında ölümünden sonra eserini onun talebesi ve yeğeni olan ve Agehî mahlasını kullanan Muhammed Rıza Er Niyâz Beg, Allah-kulu Han'ın emriyle bitirmeye girişmiş ve 1826 yılı hadiselerine kadar getirip 1842 yılından önce hocası Mûnis'in "*Firdevsü'l- İkbâl*" adlı eserini tamamlamıştır. Bundan sonrada kendisi saray tarihçiliğine devam etmiştir. Agehî Muhammed Rahim Han'ın hakimiyetinin sekizinci yılından itibaren başlamış olduğu yeni tarih yazma sürecini 1872 yılı olaylarını anlatarak bitirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, İndiana Üniversitesinde ders veren Prof. Dr. Yuri Bregel, uzun bir çalışmadan sonra Agehî ve Mûnis'in kaleme aldığı bu eseri eski yazılı Türkçe ekiyle birlikte yayınlamıştır. Bu eser için bk. Şhîr Muhammad Mîrâb Mûnis and Muhammad Mîrâb Agahi, *Firdaws al-ikbâl*, *History of Khorezm*, Edited by Yuri Bregel, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1988, 60 s. Giriş+10 s. tıpkıbasım+73 s. dizinler+1201 s.

Ernazar'ın anası Kumar hatun, kocası öldükten sonra oğlunu da alarak akrabalarının yanında saklandı ve oğlunu mert bir bahadır olarak yetiştirdi."[15]

Kumar hatun, oğlunu genç yaşlardan itibaren babasının intikamını alması için Hive hanına ve Aydost beye karşı yetiştirdi. Ernazar, genç yaşlarda iken cesur bir bahadır olmuştur. Hive'de yapılan bir güreş merasiminde saray pehlivanlarının hepsini mağlup etti. Bu duruma sinirlenen han onu zindana attırdı. Bu olaylardan sonra Türkmen topraklarından yeni pehlivanlar geldi. Türkmen pehlivanlar karşısında Hiveli pehlivanların tutunamaması sebebiyle, Ernazar Alagöz er meydanına çıkartıldı. Ernazar, karşısına çıkan bütün pehlivanları mağlup etti. Böylece Ernazar Alaköz, beylik unvanını aldı. Bey olarak yurduna dönen Ernazar bey, vergi toplamak amacıyla onun topraklarında bulunan devlet memurlarını kovduğu için yakalanarak tekrar zindana atıldı. Yaklaşık beş yıl zindanda kalan Ernazar Alaköz, hanın onu affetmesiyle zindandan çıkartılarak sarayda hana hizmet etmeye başladı. Aynı zamanda Hiveli bir kadınla da evlendirildi. Fakat Ernazar Alaköz hana hizmet etmek istemediğinden, beylik unvanı elinden alınarak, saraydan kovuldu. Her ne kadar elinden beylik unvanı alınsa da kendi halkı içerisinde büyük bir hürmet ve saygı görmüştür. Halkının kendisine karşı gösterdiği bu ilgiden yararlanan Ernazar, Hive hanına karşı isyan hareketlerine girişti. İlk olarak halk arasında propaganda yaptı. Bu propagandasında hana vergi ödenmemesini, toplanan bu vergilerin nasıl olsa da kendilerine hizmet olarak dönmediğini vurgulamıştır. Bu durumdan haberdar olan han, Ernazar'ı Hive'ye çağırarak onu asmak istemişse de Ernazar kaçarak kurtulmuştur[16].

Hive'den kaçarak kendi yurduna dönen Ernazar bey, Karakalpakların başına geçerek bütün beyleri toplamış ve bir durum değerlendirmesi yapmıştır. Toplantıya gelen altmış adet bey ile Hive hanına karşı ayaklanma konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmayı güçlendirmek için de bir elma altmış parçaya bölünerek her bir beye bir parça vermek suretiyle bir bakıma yemin edilmiştir. Aslında Hive'de yaşayan halkların Ernazar beyi desteklemelerinin en önemli sebeplerinden birisi onun Hanın düşmanı olmasıdır. Çünkü onlara göre han ile düşman olan herkes onların dostudur. Ernazar, han tarafından acımasızca ezilen bu halklar için bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Ernazar bey bu durumdan faydalanarak birçok kişiyi de kendi tarafına çekmiştir.

[15] Muhammed Mirâb Mûnis- Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *ayn. esr.*, s.106; Sabır Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki*, s. 92.

[16] Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz*, s. 11.

İsyancıların amacı Hive'den bağımsız bir hanlık oluşturmaktı. Bu amaca yönelik olarak Hanlık içerisinde yaşayan Karakalpaklar, Kazaklar ve Arallı Özbekler bir araya geldi. Bu Türk kabileleri uzun zamandan beri Hive hanına karşı mücadele de bulunuyordu. Hatta kendilerine ait hanlıklar bile kurmuşlardı. Bu hanlık geleneğini sürdürmek isteyen Türk kabileleri, Kazaklar içerisinden Zarlık hanı kendilerine han olarak seçtiler. Zarlık'ı kendilerine han olarak seçmelerinin en önemli sebebi onun kolay yönetilebilir olması ve Cengizhan soyundan gelmesidir. Ernazar bey de hanın kuşbegisi seçilmiştir[17]. Fakat bu birlik içinde yer almayan bazı Türkmenler de ayrı bir hanlık ilân ederek Atamurad'ı kendilerine han olarak seçmişlerdir.

Ernazar Alaköz, Hive hanlığı içerisinde yaşayan bu Türk kabilelerinin başlattığı isyan hareketi hakkında Rusların Sırderya sınırı askerî komutanı İlekey Sultan'a yani Mir Muhammed Kasımov'a gönderdiği mektup da şunları yazmıştır: "*Bizler Ürgenç'ten Kongrat'a, oradan da güneybatıya yani Seyilhan'a (Türkmen toprağı) kadar olan topraklarda yaşayan halklar olarak, Hive hanının kendi vatandaşlarına karşı yaptığı kötülüklere, halkımız arasında dökülen kanlara ve azaplara dayanamayarak aramızda anlaştık ve bu azapları durdurmak maksadıyla Cengizhan soyundan gelen Zarlık'ı han seçtik.*"[18]

Zarlık'ın han seçilmesiyle Amuderya nehrinin aşağı topraklarında yaşayan kabileler arasında barış dönemi başladı. Bu durum Ernazar Alaköz'ün Karakalpakları birleştirmesine imkân sağlamıştır. Bu isyan hareketine Karakalpakların Kongrat ve On Dört Ru adındaki iki ulusu (arısı) da katılmıştır. Kongrat ulusunun başına Koldavlı boyundan Ernazar Alaköz, On Dört Ru ulusunun başına da Keneges uruğundan Ernazar Bey ve Mangıt uruğundan Sayıpnazar Bey geçmiştir. Keneges uruğunun başındaki Ernazar beyin yaşının küçük olması dolayısıyla o, çocuk-Ernazar olarak da adlandırılmıştır[19].

Arşiv materyalleri ve halk rivayetlerine göre, yukarıda saydığımız iki Ernazar beyler ve Sayıpnazar beyden başka, Akmangıt uruğundan Ernazar

[17] Sabır Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah (K İstorii Vzaimootnoşenniy s Rossieye i Sredneaziatskimi Hanstvami)*, İzdatelstvo FAN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1968, s. 203; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 143.

[18] Sabır Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah*, s.203; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 143.

[19] P.P.İvanov, "Noviye Dannıye o Karakalpakah", *Sovetskoye Vostokovedeniye*, Cilt:3, 1945, s. 76-77.

Pehlivan Bey, Kıpçak uruğundan Alıyuşı Kutlubayoğlu, Müyten uruğundan Kutlumurad beyler de isyana katılmıştır. Bu beylerden Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayıpnazar beyler dışındaki diğer beyler Hive hanlığına karşı yürütülen bu isyan hareketinin sonuna kadar Ernazar Alaköz beyin yanında mücadele etmiştir.

Hive hanlığı askeri gücü içerisinde bulunan Karakalpak askerler, Ernazar Alaköz'ün başlattığı isyan hareketine katılmak amacıyla 1855 yılının sonunda yerlerini terk ederek kaçtılar. Bu durum Hive askerî gücünü zayıflattı. İsyancılar, kendi soylarından olan askerlerin han ordusundan kaçmasıyla güç kazanmıştır.

Hive hanı Kutlumurad, 1855 yılının Aralık ayında isyancılar üzerine Yakup bey ve Kudaybergen bey başkanlığında bir ordu gönderdi. Bu ordu Karakalpak topraklarına girerek halkı soymuş ve Koşkarata mezarlığı yakınlarındaki bütün köyleri talan etmiştir[20]. Fakat gönderilen bu ordu isyan karşısında başarılı olamadı. Çünkü isyana katılan Karakalpak ve Türkmenler, birlikte hareket ederek han ordusunu mağlup ettiler. Mağlup olan han ordusu, Hocaeli şehrini isyancılara terk ederek kaçtı.

Karakalpak ve Türkmen kabilelerine, 1856 yılının başında Kazaklar ve Arallı Özbekler de katıldı. Kazak beylerden Batırhan Cangazi Türin, isyancıların elinde bulunan Kongrat şehrinin hakimiydi. İsyancıların merkezi de, Çimbay ile Hocaeli arasında bulunan Yenipazar olmuştur.

Kungrat hakimi olan Kazak beylerden Batırhan Cangazi ve Ernazar Alaköz, bütün isyancıları temsilen Orenburg bölgesindeki Kazaklara ve İlekey Sultana bir mektup yazdılar. Bu mektupta şunlar yazılıdır: "*Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler olarak aramızda anlaşıp, Hive hanına karşı savaş başlattık. Milletimizin barış içerisinde yaşaması için han soyundan gelen Zarlık'ı han seçtik. Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler arasındaki kavgalar bitti. Artık bizler Özbeklerle dostuz ve aynı amaç için savaşıyoruz.*"[21] Buna benzer bir mektubu Zarlık han da yazmıştır. Bu mektupların yazılış amacı Rusların hâkimiyeti altında bulunan Kazaklardan ve Rusya hükûmetinden yardım almaktı. Fakat Ruslar bu isyanda onları yalnız bırakmıştır. Zaten Rusların politikasına göre küçük toplulukların birbirleriyle savaşması ve kargaşa ortamı oluşturulması bir hedefti.

[20] gös. yer.

[21] Sabır Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah*, s. 203-204; aynı müellif, *Ernazar Alaköz*, s. 14.

C- İSYANIN BASTIRILMASI

Hive hanı Kutlumurad, isyanı bastırmak amacıyla asker topladı. İlk önce Türkmenler üzerine yürümeyi düşündü. Fakat bu isyanı bastırmak için hazırlıklar yaptığı sırada 1865 yılının Şubat ayında abisi Muhammedniyaz tarafından öldürüldü. Muhammedniyaz'ın kardeşine karşı düzenlediği bu darbe hareketinde Türkmenler kendisine yardım ettiler. Muhammedniyaz Hive'ye gelerek Türkmenlerin de yardımıyla kendisini han ilân etse de 1806-1825 yıllarında han olan Muhammed Rahim Han'ın oğlu Seyid Muhammed Han (1856-1865), onu öldürerek kendisi Hive tahtına oturdu[22].

Seyid Muhammed Han, Kutlumurad hanın siyasetini devam ettirerek Türkmenlerin üzerine yürümek için asker toplamaya başladı. Aynı zamanda Türkmenler arasına casuslar göndererek boy beylerini değişik vaatlerle kandırmaya çalışıyordu[23]. İsyancı beylere şu mesajı göndermişti: "*Önceden beri yaptığınız terbiyesizliği ve içinizdeki öfkeyi bırakın. Han'ın hizmetine girin. O zaman Han'ın size vereceği bütün nimetlerden ve hediyelerden yararlanırsınız.*" Bu vaatlere inanan birçok bey Han'ın hizmetine girerek ona hizmet etmeye başladı. Böylece Türkmenlerin hanı olarak ortaya çıkan Atamurad'ın gücü zayıflamıştı. Seyid Muhammed Han çok geçmeden Hocaeli bölgesinde bulunan Karakalpak, Kazak, Özbek ve Türkmenler üzerine yürüdü. Bu harekete karşı hazırlıklı olmayan isyancı güçler hemen dağıldı. İsyancı birliği içerisinde yer alan Kazaklar, Orenburg bölgesinden kaçarak hanın hizmetine giren Azbergen Bey sayesinde bu birlikten ayrılmış oldular[24].

Seyid Muhammed Han, isyancı birliği içerisinde yer alan Karakalpaklar arasına da değişik yollarla nifak sokarak onları birbirine düşürdü. İlk olarak Karakalpak On Dört Ru'nun beyi Keneges Ernazar birlikten ayrılarak Han'ın hizmetine girdi. Bu konuyla alâkalı Hive saray tarihçileri şunları yazmaktadır: "*Başında Keneges Ernazar'ın bulunduğu On Dört Ru'nun beyleri gaflet uykularından uyandı. Onlar Han'a gönülden bağlılıklarını ve ona hizmet etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Koldavlı uruğunun lideri Ernazar Alaköz'e düşman olacaklarını ve onunla mücadelede Hive hanına yardım edeceklerini hep bir ağızdan söylediler.*"[25]

[22] Seyid Muhammed Han, Hive tahtına 12 Şubat 1856 yılında 34 yaşında iken geçmiştir. Bunun için bk. Agehî, *ayn. esr.*, s. 136.

[23] Sabır Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki*, s. 98.

[24] Sabır Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp*, s. 33.

[25] Agehî, *Riyazu-d Dovle*, s. 132-133.

Halk rivayetlerine göre bu birliğin dağılmasına Keneges Ernazar sebep olmuştur. Bunun nedeni olarak da Keneges veya diğer adıyla Çocuk-Ernazar-'ın küçüklüğünde Hive hanı Seyid Muhammed Han ile arkadaş olması gösterilmektedir. Bu arkadaşlıkları sayesinde Keneges uruğunun beyi Ernazar isyancı birliğin bütün hareketlerini Hive hanına bildirmiş ve bu sayede isyancıların bütün hareketlerinden Hive ordusu önceden haberdar olmuştur. İsyancı birliği içerisinde bulunan Keneges Ernazar ve Mangıt Sayıpnazar ve buna benzer bazı beyler Han'ın hizmetine girse de, Akmangıt Ernazar Pehlivan Bey, Kıpçak Alıuşı Kutlubayoğlu gibi önemli beyler isyanın sonuna kadar Ernazar Alaköz'ün yanında mücadele etmişlerdir[26].

Halk rivayetlerine göre isyancı birliğin Hanı olarak seçilen Zarlık, Keneges Ernazar tarafından kendi halkıyla tanıştırılmak maksadıyla kandırılmıştır. Keneges Ernazar, Zarlık Han'ı kendi halkı yerine arkadaşı olan Seyid Muhammed Hana teslim eder. Zarlık Han'ın yakalanmasıyla isyancı birlik büyük bir darbe almıştır. Hive'ye götürülen Zarlık Han'a önce maskara elbisesi giydirilir. Ondan sonra yüzüne kül, beline ağaçtan yapılmış bıçak, başına kağıttan bir taç giydirilerek, zayıf bir eşeğe ters bindirilir ve halk arasında teşhir edilerek idam edilir[27]. Vambéry'nin Zarlık han hakkında verdiği bilgilerde ise şunlar yazılıdır: "Aydost Bey'in Hive hükümetine karşı başlattığı isyanın bastırılmasının üzerinden sekiz yıl geçmeden Karakalpaklar Zarlık han başkanlığında yeniden ayaklandılar. Zarlık'ın söylediğine göre yirmi bin atlı askerleri vardı. Bu isyan büyük bir yıkıma neden oldu. Sonunda da Kutlumurad tarafından bastırıldı."[28] Aslında Vambéry'nin anlattığı bu isyan gerçekte duyumlarla yazıldığı için bazı yanlışlıklar içerse de verdiği bilgilerin karşılaştırma açısından önemi vardır.

Zarlık Han'ın idam edilmesiyle isyancıların sayısı azalmıştır. Artık isyana katılan beyler iki karşı gurupta yer almaktadır. Bu iki gruptan ilki Seyid Muhammed Han'a karşı yürütülen bu isyan hareketine devam etme taraftarıdır. Diğer grup ise Seyid Muhammed Han'ın hizmetine girmiştir. İkinci grubun başını Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayıpnazar bey çekmektedir. Bunlarla birlikte hareket eden beyler zamanında bir elmayı altmışa bölerek ettikleri yeminden dönmüşler ve Hive hanıyla birlikte hareket eder duruma gelmişlerdir. Hive saray tarihçisi bununla ilgili şunları yazmaktadır: "*İsyancıların iki*

[26] Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz*, s. 16.
[27] Agehî, *ayn. esr.*, s. 137.
[28] A.Vambéry, *ayn. esr.*, s. 172-173.

gruba bölünmesiyle sayıları oldukça azalan Ernazar Alaköz ve arkadaşları isyana devam etti. On Dört Ru'nun beyi Keneges Ernazar'ın Zarlık Han'ı teslim etmesiyle ona karşı cephe aldılar. Ernazar Alaköz, etrafında bulunan yedi yüz aile ile birlikte kendisine bir kale yaparak direnişe geçti."[29]

Ernazar Alaköz'ün yaptırdığı kale, Aral gölünün kıyısında yapılmıştır. Etrafı çamurlarla örtülüdür. Bu kalenin adı "*Ernazar Kale*"dir. Ernazar kale bugün Moynak bölgesine bağlı Kazakderya köyünde bulunmaktadır.

Seyid Muhammed Han, 29 Mart 1856 yılında başkanlığını Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayıpnazar beyin yaptığı On Dört Ru'nun beylerini, onlara kendi askerlerini de vererek bu isyanı bastırmaları için görevlendirmiştir. Bu beyler Hive ordusu komutanı Mahmudniyaz'ı da yanlarına alarak Ernazar kaleyi kuşattılar. Davkara bölgesinde yaşayan Kazaklar isyancılara yardıma geldilerse de Azbergen bey tarafından geri püskürtüldüler. Kale kuşatmasından hiçbir sonuç alamayan Mahmudniyaz bey, kale içerisine casuslar gönderdi. Bu casuslar Ernazar Alaköz'ün yakın adamlarından olan Caleke ve Şonkı'yı kendilerine beylik verileceği vaadiyle kandırdılar. 12 Haziran 1856 yılında kale içerisinde teftiş yapan Ernazar Alaköz, Şonkı tarafından vuruldu. Ernazar Alaköz, ağır yaralı olduğundan kısa bir zaman sonra öldü. Ernazar Alaköz'ün ölümünden sonra da zaten kale teslim edilmiştir. Kaleye giren Hive askerleri Ernazar Alaköz'ün başını keserek Hive'ye götürmüşlerdir[30]. Mahmudniyaz Yesaulbaşı, Ernazar Alaköz'ü bertaraf ettikten sonra bu mutlu haberi Han'a ulaştırmak amacıyla hemen bir elçiyi Hive'ye gönderdi. Hive'ye gönderilen elçi tam üç gün sonra bu zafer haberini Han'a ulaştırdı. Han hemen davulculara ve zurnacılara emir vererek bu güzel haberin bütün şehre duyurulmasını emretti[31]. Böylece 1855 yılının Kasım ayında başlayan ve sekiz ay süren bu büyük isyan hareketi, bazı Karakalpak beylerin taraf değiştirmesi sonucunda 1856 yılının Haziran ayında son bulmuştur.

D- İSYANIN BASTIRILMASIYLA ORTAYA ÇIKAN SONUÇLAR

Ernazar Alaköz'ün öldürülmesiyle sona eren isyan hareketinden sonra sıra bu isyanın bir daha tekrar etmemesi için alınacak tedbirlere gelmiştir. Öncelikle Ernazar Alaköz'ün akrabalarının öldürülmesiyle işe başlandı. Ernazar'ın abisi İskender ve büyük oğlu Hojeke, Hive'de idam edildiler. İkinci

[29] gös. yer.
[30] Agehî, *ayn. esr.*, s. 139; Sabır Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp*, s. 35-36.
[31] Agehî, *ayn. esr.*, s. 139.

karısından olma küçük oğlu Mambetnazar'a kız elbisesi giydirerek halk arasında dolaştırdılar. Ernazar'ın genç eşini isyanı bastırmak için yardım eden Mahmud Bey'e verdiler. Ernazar'ın anası Kumar hatun ve diğer eşini belli bir süre tutsak tuttuktan ve onlarla alay ettikten sonra, Seyid Muhammed Han'ın onlara hürmeti dolayısıyla yaklaşık bir yıl sonra serbest bıraktılar. Böylece bunlar kendi yurtlarına dönebildiler[32].

İsyana katılan Zarlık Han'ın kardeşi Sultan Sergazi ve diğer beyler Abdullahgazioğlu, Sultan Allanazar Cangazioğlu, Kıpçak Alıuşı Kutlıbayoğlu, Feyzullah Kuanışoğlu gibileri Rus topraklarına kaçarak canlarını kurtarmıştır. Akmangıt Ernazar Pehlivanbey ise Amuderya nehrinin diğer yakasında bulunan Türkmenler arasında saklanmıştır.

Seyid Muhammed Han, isyanın bastırılmasına emeği geçen beylere hanlığın içinde bulunduğu ekonomik dar boğaza aldırmadan bütçeden 1922 tilla altın ayırmıştır. Bu hediyelerden en büyük payı isyanı bastırmada görev alan uruğ liderleri almıştır. Bu ödüllendirmede kişi başına düşen pay beş tilla'dan elli tilla'ya kadar değişmiştir. Örneğin Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayınazar beyler elli tilla altın almışlardır[33]. Han isyanın bastırılmasında görev almayan beylere de beşer tilla altın vermek suretiyle onları da kendi yanına çekmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda gelecekte çıkması muhtemel isyanların önünü bu şekilde kesmeyi düşünmüştür.

Seyid Muhammed Han, 1855-1856 ve 1858-1859 yıllarında Kongrat bölgesinde çıkan isyanların bastırılmasından sonra Karakalpaklar ve diğer Türk topluluklarının yönetim biçimleri üzerinde köklü değişikliklere gitti. Önce bu kabilelerin başına yeni beyler atandı. 1859 yılında bey sayısı Kongrat ulusunda kırk dört, On Dört Ru ulusunda kırk beşe çıkarıldı. Beylikler üstünde Atalıklar oluşturuldu ve beylikler Atalıklara bağlandı. Toplam dört tane Atalık kurulmuştur. Bunlardan iki tanesi Kongratlılar içerisinde, iki tanesi de On Dört Ru içerisinde faaliyet göstermiştir. Kurulan bu Atalıklar, Beylerbeyiliklere bağlandı. Beylerbeylik kurumu da iki adettir. Birisi Kongrat ulusunda, diğeri de On Dört Ru ulusunda kurulmuştur. Bunlara ek olarak Beylerbeyine yardımcı olarak iki tane Naib atandı. Bunlardan bir tanesi Kongrat ulusunda, diğeri de On Dört Ru ulusunda görevlendirildi[34].

[32] Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz*, s. 19-20.
[33] ayn. esr., s. 20.
[34] ayn. esr., s. 21.

Yeniden oluşturulan Beylerin, Atalıkların, Beylerbeyliklerin ve onların yardımcıları olan Naiblerin üstünde bütün bunları Han adına idare etmekle görevli olan bir Ağabeylik oluşturuldu. Oluşturulan bu kurumlara genelde 1855-1856 ve 1858-1859 yıllarında çıkan isyanları bastırmada büyük yardımları dokunan beyler atandı. Ağabeylik kurumu Hive hanının sağ kolu olarak düşünülmüştür. Ağabey unvanı da Kıpçak Recep Bey'e verildi. Recep bey, Rusların Hive hanlığını ilhak ettiği 1873 yılına kadar bu görevde kaldı. Beylerbeyi olarak Karakalpak isyanının bastırılmasında büyük katkıları olan Mangıt Sayıpnazar Bey ve Kongrat ulusunun Teristamgalı kolundan Kâbil bey atandı. Bunlara Naib olarak da Bessarı uruğunun Kıtay kolundan Kulmuhammed ve Koldavlı kolundan Şercan Bey atandı. Atalık müessesesinin başına da Keneges Ernazar Bey, Kıpçak Sırım Bey, Koldavlı Oraz Bey ve Molla Mahmud Bey getirildi. Hanın en yakın adamlarından birisi olan Keneges Ernazar Bey bu görevde 1873 yılına kadar kaldı. Hatta 1872 yılında Hive hanlığını temsilen Orenburg'a elçi olarak gönderilmiştir[35].

SONUÇ

Karakalpak Ernazar Alaköz'ün başkanlığında 1855-1856 yıllarında ortaya çıkan bu isyan hareketi aslında Hive hanlığının uyguladığı ağır ekonomik şartlar ve halktan sık sık topladığı vergiler dolayısıyla meydana gelmiştir. Bu zor duruma daha fazla dayanamayan Karakalpaklar, Kazaklar, Özbekler ve Türkmenler birlikte hareket etmişlerdir. İlk zamanları oldukça güçlü olan bu birlik zamanla Hive hanlarının bu topluluklar arasına nifak sokmaları sebebiyle parçalanmıştır. Bu durumu iyi değerlendiren Hive hanları parçalara ayrılan bu birliği tek tek yok etmiştir.

Bu isyanın başkanlığını başından sonuna kadar Ernazar Alaköz yapmıştır. Han olarak seçilen Zarlık ise sadece göstermeliktir. Zarlık Han'ın bulunduğu durum tarihte "*Hanbazilik*" olarak da nitelenmiştir. Ernazar Alaköz, her ne kadar büyük halk kitlelerini arkasına alsa da, bunlara başkanlık eden beyleri hesaba katmadığından başarısızlığa uğramıştır. Çünkü bu beyler zamanla ettikleri yemini unutarak Hive hanlarıyla ortak hareket eder duruma gelmişlerdir. Karakalpaklar, ataerkil bir toplum yapısına sahiptiler. Bu nedenle başlarında bulunan beylerin emirleri onlar için vazgeçilmez unsurlardandır. Bu isyanın başarısız olmasının nedenlerinden birisi de Karakalpaklar arasında millî duyguların gelişmemesidir.

[35] gös. yer.

Hive hanları tarafından bertaraf edilen bu Türk kabileleri daha iyi kontrol altında tutulmaları için yönetim biçimleri yeniden düzenlenmiştir. Bu halkların sık sık isyan etmelerinin bir diğer nedeni ise Rusların Türk kabileleri üzerinde oyun oynaması ve bu halkları Hive Hanlığına karşı kışkırtmasıdır. Çünkü Rusya hükûmeti Türkistan kavimlerini hâkimiyetine almadan gelişimini tamamlayamayacağını biliyordu. Bu yüzden de Türk kabilelerini bir birine düşürmek ve onları zayıflatmak asıl amaçlarıydı. Hanlıklar isyanlar dolayısıyla zayıflatıldıktan sonra asıl harekâta başlanmış ve Türkistan hanlıklarının fethi tamamlanmıştır.

Ernazar Alaköz liderliğindeki bu ayaklanma Karakalpak tarihinde önemli bir yere sahiptir. Karakalpak halkı için Ernazar Alaköz, millî bir kahramandır[36]. Ernazar Alaköz'ün başkanlığını yaptığı bu isyan Hive tarihine göre Karakalpakların bütün güçlerini sergiledikleri en son isyan olmuştur. Bundan sonra Karakalpaklar bir daha böyle büyük bir isyan hareketi için asla bir araya gelememişler ve Hive hanlarının hakimiyeti altında uzun yıllar yaşamışlardır. Ayaklanmanın bastırılmasına rağmen Hive Hanlığı içindeki gerginlik bitmemiştir. Bundan sonra da Türkmenler ve yerli Özbekler Rusların da kışkırtmasıyla sık sık isyan hareketlerinde bulunmuşlar ve bu isyanların zayıf düşürdüğü Hive Hanlığı en sonunda Rusya'nın hakimiyetini kabul etmek durumunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

1- Agehî , Muhammed Rıza Mirâb, *Gülşen-i Devlet*, (çev:P.P.İvanov), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935.

_____, *Riyazu-d Dovle*, (çev:A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935.

2- Bovyat,L., *L'empire Mongol*, Paris, 1927.

3- Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (terc: Abdülkadir Sadık), İstanbul, 1975.

4- Howorth, H.H., *History of the Mongols*, C.II/2, London, 1880.

5- *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Karakalpakskiy Filial, Cilt:I, Taşkent, 1974.

[36] Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Enderun Kitabevi), İstanbul, 1981 s. 206.

6- İvanov, P.P., "Noviye Dannıye o Karakalpakah", *Sovetskoye Vostokovedeniye,* Cilt:3, 1945.

7- Kamalov, Sabır, *Ernazar Alaköz-Halık Azatlık Guresinin Kaharmanı*, Nökis, 1993.

_____, *Karakalpaki v XVIII-XIX. vekah (K İstorii Vzaimootnoşeniy s Rossieye i Sredneaziatskimi Hanstvami)*, İzdatelstvo FAN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1968.

_____, *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güresleri*, Nukus, 1955.

_____, *Karakalpakların Halık Bolıp Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tariyhından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutı, Nukus, 2001.

_____, "Osvoboditelnoye Dvijeniye Karakalpakov v Seredine XIX veka", *Central Asiatic Journal*, Volume:XVIII, No:1, Otto Harrassowıtz-Wıesbaden, 1974.

_____, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale-XIX v.v.*, Nukus, 1958.

8- Mûnis, Muhammed Mirâb-Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Firdevs-ül İkbal*, (çev: A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935.

_____, *Firdaws al-ikbâl, History of Khorezm*, Edited by Yuri Bregel, E.J. Brill, Leiden-New York- Kobenhavn-Köln, 1988.

9- Saray, Mehmet, Rus *İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK yay., Ankara, 1994.

10- Togan, Z.V., *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Enderun Kitabevi), İstanbul, 1981.

11- Vámbéry, Armín, *Puteshestviye Po Sredney Azii*, Sank-Petersburg, 1865.

12- Yılmaz, Salih, "Muhammed Rıza Agehî'nin "Gülşen-i Devlet" Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, sayı:472, Ağustos 2002.

İNGİLİZ KONSOLOSU LONGWORTH'A GÖRE TRABZON VİLAYETİ (1892-1898)

AHMET HALAÇOĞLU

GİRİŞ:

Tarihimize 93 harbi olarak geçen 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Türkiye'nin bir ölçüde kaderini belirlemiş olması bakımından önemli bir savaştır. Savaş sonunda Rusya, Osmanlı Devletinin imzalamak zorunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile hem Balkanlarda, hem de Kafkasya'da mutlak bir üstünlük ele geçirmiştir. Ancak Osmanlı Devletinin istemeden de olsa imzalamak zorunda kaldığı bu antlaşma Avrupalı büyük devletlerin, özellikle de İngiltere ve Avusturya'nın, menfaatlerine ters düşmekteydi. Onlara göre bu antlaşmanın kabulü kendi millî menfaatlerine ters düşeceği gibi, uzun vadede Avrupa barışı için de tehdit arz etmekteydi. Nitekim Rusya, Almanya ve Fransa'nın da desteğini alan İngiltere ve Avusturya'nın kararlı tavırları sonucunda Berlin'de milletlerarası bir konferansın toplanmasına razı olmuş ve 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplanarak, 13 Temmuz'da antlaşma imzalanmıştır. Ancak bu antlaşmanın imzalanması sürecinde, İngiltere diplomatik kurnazlığını ortaya koyup, hem Osmanlı Devleti, hem de Rusya ile ayrı ayrı ikili gizli antlaşma yaparak, Balkanlarda ve Kafkasya'da menfaatine zarar verecek bir oluşumu önlemek için önceden tedbir almıştır. Bu meyanda İngiltere Osmanlı Devletiyle gizli olarak yaptığı Kıbrıs Antlaşması ve Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi ile gerek Anadolu'dan ve dolayısıyla Ortadoğu topraklarından Rusya'yı uzak tutacak, gerekse de Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın insaf ve himayesine terkedilen Ermenileri kendi güdümüne sokacaktı. Gerek Kıbrıs ve gerekse Berlin Antlaşmalarıyla Anadolu, Kafkasya ve dolaylı olarak da Ortadoğu'nun geleceğiyle ilgilenip Rusya'ya tavır alan tek devlet İngiltere'dir. Ancak bu tavrın sebebi açıktı, çünkü İngiliz menfaatleri söz konusu idi. İngiltere'nin bu niyeti bu iki antlaşmanın maddelerinde açıkça görülmektedir. Nitekim bu antlaşmalar uyarınca Osmanlı Devleti, Ermeniler ile meskûn vilâyetlerde Ermenilerin durumlarını düzeltmek için reformlar yapmayı ve onları Kürt ve Çerkezlere

karşı korumayı, bu durum hakkında da Avrupalı Devletlere, özellikle de İngiltere'ye bilgi vermeyi taahhüt etmiş bulunuyordu[1].

İngiltere'nin Ermenilerin durumunu düzelttirmek gibi bir düşünce içerisinde olduğu şüpheli olmakla beraber, gerçek olan bir durum vardır ki, o da Anadolu'nun İngiliz sömürgeleri açısından arzettiği önemdi ve İngiltere-'nin bundan taviz vermesi kendisine çok pahalıya mal olabilirdi. Nitekim bunun şuurunda olan İngiliz devlet adamları İngiltere'den getirdikleri asker kökenli İngilizleri, Anadolu'nun bir çok şehrinde konuşlandırdılar. Böylelikle hem Rusya'nın bölgedeki askerî ve Ermenilere yönelik siyasî faaliyetleri hakkında raporlarıyla hükûmetlerini bilgilendirecekler, hem de Osmanlı Devletini raporlarda zikredilen konularda sıkıştırıp, anti-İngiliz bir politika takip etmelerine engel olacaklardı. Bunlar, konsolosların gizli fakat asıl görevleri olmakla beraber, konsoloslara talimatname olarak verilen resmî yazıda; *"idarî ve adlî bozukluk ve baskıların önüne geçmek, ekonominin canlanması için tekliflerde bulunmak, asayiş ve emniyetin sağlanması yolunda bilgi ve tavsiyelerle Türk görevlilere yardımcı olmak"* gibi görevler de bulunmaktaydı. Nitekim yukarıda verilen gizli ve açık maksatlarla İngiliz konsolosları Kasım 1878'den itibaren Anadolu'ya gelmeye başladılar. Ancak bu sırada Osmanlı topraklarına gelen konsoloslar ilk konsoloslar olmayıp, daha önce de belli başlı ticarî ve askerî ehemmiyet arz eden şehirlere de İngiliz konsoloslar gelmişti. Bu defa Anadolu'ya tayin edilen konsolosların vazifelerine, Anadolu'da yaşayan Ermenilere ait reformların tatbiki ile Ermenilerin Kürt ve Çerkezlere karşı korunup, korunmadığının teftişi ve kontrolü de eklenmişti[2].

Daha 1868'de, Trabzon'da bulunan İngiliz konsolosu W.G.Palgrave Anadolu'daki vilayetler hakkında bir rapor hazırladığını biliyoruz.

Raporlarını incelediğimiz Konsolos Longworth'un Trabzon'a ne zaman geldiğine dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ondan önce

[1] Musa Şaşmaz, "İngiliz Kaptan Coopern'in Kayseri Konsolosluğu(1879)", *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1997, s.325 v.d.

[2] Ancak Anadolu'nun pek çok şehrinde(meselâ Konya, Kayseri, Trabzon) Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranı %5 veya daha az seviyelerindedir. Bu denli küçük oranda bir Ermeni nüfus için diğer milletlerin aleyhine Osmanlı Devleti nasıl bir ayrıcalıklı reform ve bunu da İngiliz konsolosu nasıl teftiş ve kontrol edecekti, bu düşündürücüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz.Musa Şaşmaz, *a.g.m.*, s.326, 328. Anadolu'ya İngiliz konsoloslarının atanması hakkında ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984, s.45-47.

Trabzon Konsolosu bulunan Biliotti'nin Trabzon'dan gönderdiği son raporu 27 Şubat 1885'dir[3]. Longworth'un ise ilk belgesi, 22 Şubat 1886 tarihlidir. Elimizde bu yıllara ait belge az olduğundan tam bir tarih verebilmemiz mümkün olmasa da, bu durumda Longworth'un Trabzon'a 1885 Şubatı ile 1886 Şubatı arasında gelmiş olması muhtemeldir.

Konsolos H.Z.Longworth, Trabzon'a gelip yerleştikten sonra Trabzon ve civarında yöneticiler ve olup bitenler hakkında bilgi toplamaya başlamıştır. Topladığı bilgileri belirli periyotlar halinde ülkesine rapor eden Longworth-'un, aşağıda görüleceği üzere, bu raporlarında Trabzon'da yaşadıkları, şahit oldukları, yöneticiler hakkındaki düşünceleri ve yorumları bulunmaktadır[4].

A- Trabzon Bölgesi Yöneticileri

Longworth, elimizde olan belgelerin ilki olan ve 1892 yılında gönderdiği raporunda, bu yılda Trabzon'da vali olarak görev yapan Ali Bey hakkında verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Ona göre Ali Bey, güçlü bir karaktere sahip bir kişidir. Osmanlı yönetiminin buna ve bu gibi yöneticilere gerçekten ihtiyacı vardır. Nitekim onun valiliği sırasında Trabzon'da hükümet işleri daha süratle halledilmeye ve görevlerinde aksaklık yapan yöneticiler cezalandırılmaya başlanmıştır[5]. Longworth'a göre, bu tür uygulamalara devam edilirse, Osmanlı Devlet memurlarında görülen gevşeklik ve işlerin ertelenmesi oldukça azalacaktır. Ancak Ali Bey'in bu azmi, dürüstlüğü, vatanseverliliği ve halk sevgisine rağmen, ona karşı birçok entrika hazırlanmasına da sebep olmuştur[6].

Longworth ikinci raporunda, geçen 12 ay içerisinde en önemli olay olarak valinin değişmesini göstermektedir. 1892 yılının Mayıs ayının başında Ali

[3] Alfred Biliotti'nin Trabzon konsolosluğu ve raporları hakkında bkz. Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'deki Raporuna Göre Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim Durumu", *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1997, s.41-53. Ayrıca bkz. Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon Belgelerle Milli Mücadele Yılları 1919-1923*, Trabzon 1990, s.4-5.

[4] Elimizde, toplam 10 adet bulunan Longworth'un raporlarına ulaşmamızı sağlayan Sayın Doç.Dr.Musa Şaşmaz'a teşekkür ederim.

[5] Bu cezadan en fazla Sürmene ve Of kaymakamları muzdarip olmuşlardır. Bkz. *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

[6] Ali Bey'in resmî yaşamında bir şey bulamayan bu gibi kişiler, onun aile yaşantısı ve özel hayatına el atmışlar ve onun dans etmesi, kart oyunları oynaması, içki içmesi abartılı bir şekilde sultana rapor edilmiş, ancak bir sonuç alamamışlardır. Bunlardan başka Ali Bey'in Trabzon'da aslen İstanbullu bir Rum olan Geogiades ile evli olması, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında, hac ve hilâl için bir kazanç olup olmadığı konusu bakımından önemliydi. *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, aynı yer.

Bey'in yerine Kadri Bey vali olarak atanmış ve ona göre bu değişiklik pek tatmin edici olarak bulunmamıştır. Bu ikisi arasında eski ve yeni ekolün ilginç tiplemesi söz konusu olup, bir başka deyişle biri doğulu ve biri Avrupalı sayılan iki insanın yer değiştirmesi olarak gösterilmektedir. Burada Ali Bey'in azimli oluşu, kararlılığı, olayları kavrayışı tekrar vurgulanmıştır. Kadri Bey ise mizaç olarak çok çalışkan, güler yüzlü, cömert, kolay ulaşılabilir, neyin doğru olup olmadığına karar vermede her zaman kararsız, çoğu zaman ise yanlış karar veren bir görevli olduğuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Kadri Bey'in çevresindeki insanlardan kolay etkilendiği ve başı sıkıştığında çoğu zaman da İstanbul'a başvurduğu belirtilmektedir[7]. Ancak Kadri Bey'in karakterinin dürüstlüğü tartışılmazsa da, emrindekiler arasında vuku bulan yozlaşmanın bastırılmasına yönelik çabaları çok ilginçtir[8]. Longworth bu raporda her ne kadar vali Kadri Bey hakkında fazla olumlu bir düşünce sergilememekteyse de, bir sonraki raporda bunun aksi bir görüş savunmaktadır.

1893 yılı olaylarını, felce uğrayan ticaret ve artan fakirlik ile ilgili olduğunu söyleyen Longworth, bu yıl içinde meydana gelen en önemli iki olayı da Ermeni karışıklığı ve kolera salgını olarak göstermektedir[9]. Longworth'a göre iki olayda da hükümetin politikası sosyal ve ticaret alanında kamuoyunu çılgına çevirmiştir. Ona göre bu olaylarda, Trabzon yönetimi Merkezî hükümetten daha az suçludur. Zira yerel yöneticiler ayırım yapma faaliyeti içerisinde işleri halletmeye çalışırken, vali övgüyü hak eden bir yönetim sergi-

[7] Nitekim valinin karakteri kısa sürede bütün devlet birimlerini etkilemiş ve devlet memurları da benzer karakteri sergilemeye başlamışlardır. Longworth burada Osmanlı Devlet memurları için, "kendilerine verilen talimat gereği, farklı muamele yapmama, ya da bir şey ki acele ile yapma, işte bu Osmanlı mantığını yansıtır" sözleriyle, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde memurlarının çalışma stilleri hakkında ilgi çekici bir yaklaşım sergilemiştir. *Longworth'dan Clare Ford'a*, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

[8] Buna bir örnek vermek gerekirse, eski bir polis komiseri, bir hancıya blöf yaparak, pansiyonundaki 5 odanın gelirinin kendisine verilmesini istemesi üzerine, kurnaz han sahibi böyle bir durumun gerçekte olup olmadığını öğrenmek üzere Kadri Bey'e gitmiştir. Kadri Bey olumlu cevap vermiş, ancak kendisi bir miktar Türk lirasını işaretleyip soran kişiye vermiştir. Sonuçta bu para, valinin polis komiserinden borç istemesi üzerine, yine valiye dönmüştür. Bunun üzerine vali durumu Dâhiliye Nezâretine bildirmiş ve bu durum bölgede büyük yankı yapmıştır. *Longworth'dan Clare Ford'a*, nu.6, aynı yer.

[9] Trabzon'daki kolera salgını ve alınan tedbirler hakkında Osmanlı Arşivlerinde de bilgiler mevcuttur. Bkz. *BA*, Yıldız PRK. ASK(Yıldız Perâkende Evrâkı Askerî Marûzât), Dosya nu.84, Gömlek nu.12, 4 Muharrem 1310(28 Temmuz 1892); *BA*, Yıldız PRK. UM.(Yıldız Perâkende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahrîrâtı), Dosya nu.25, Gömlek nu.6, 13 Muharrem 1310(6 Ağustos 1892). Trabzon'da koleradan ölen olmadığı hakkında bkz. *BA*, Yıldız PRK.UM., Dosya nu.25, Gömlek nu.57, 15 Rebî'ü'l-evvel 1310(6 Ekim 1892).

lemiştir. Bitmek tükenmek bilmeyen zorluklara rağmen Kadri Bey insanına ve ülkesine en iyi şekilde hizmet etmiştir. Nitekim bu olaylarda sempatik yapısı ve yorulmak bilmek enerjisi, tecrübesi ile birleşince bölgede çok iyi bir ün sağlamıştır[10].

Yıllar geçtikçe Longworth'un vali Kadri Bey hakkındaki görüşlerinde de daha olumlu değişmelerin olduğu görülmektedir. 1894 yılı olaylarını anlatırken[11], onun güven kazandığını ve ülkenin şartlarının düzelmesi için çaba sarfettiği belirtilmektedir. Ancak onun bu yolda attığı adımın merkezî hükümetçe engellendiği iddia edilmektedir. Nitekim vali de mevcut sisteme göre, her şeyin başkente bağlı olmasından şikayet ettiği ve başkente olan itirazlarından dolayı, ona "*İkinci Midhat Paşa gibi hareket etmemesi*"nin ima edildiği belirtilmektedir.

Kadri Bey'in Ermenilere karşı izlediği hassas politika da Longworth tarafından övgüye lâyık gösterilmektedir. Onun bu politikası adalet ve huzurun sağlanması için iyi bir yol olarak tanımlanmıştır. Ermeni tahrikçiler ve işbirlikçilerinin bu eyâlette istenmediği, bu gibi tahrikçi faaliyetler ile işbirlikçilerin entrikalarının da vali tarafından en doğru şekilde tahmin edildiği vurgulanmaktadır. Raporda ayrıca Kadri Bey'in siyasî konulardaki cezalarda izlemiş olduğu prosedür hakkında da bilgiler bulunmaktadır[12].

Genel olarak Trabzon ili bazında yöneticilerin özelliklerine bakılacak olursa, bunlardan 3 mutasarrıfın kamu işlerinde fazla başarılı olmadıkları, fakat dürüstlük açısından anılmaya değer oldukları söylenebilir. Söz konusu mutasarrıflar, Rize ve Gümüşhane mutasarrıfları ile Samsun'da ve Çarşamba-'da Ermenilerle ilgili başarılı işler yapan Nuri Paşa'dır. Ayrıca diğer kaymakam ve müdürlerden hiç biri de rüşvet ve yönetime karşı gelmek gibi görevden alınmayı gerektirecek uygunsuz olaya bulaşmamışlardır. Sadece Çarşamba'nın yöneticisi olan Musa Paşa'yı, hem Samsun mutasarrıfı, hem de

[10] *Longworth'dan Nicolsan'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854. Ancak bu yıl içerisinde Trabzon valisi Kadri Bey'in kanunsuz muamele yaptığına dair ahaliden toplam 20 kişinin yaptığı bir şikayet söz konusudur. Bkz. *BA*, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.28, Gömlek nu.76, 5 Teşrîn-i sânî 1309(17 Kasım 1893). Nitekim bu durum meclisde de görüşülmüş ve Kadri Bey'in yerine münâsip birinin atanması teklif edilmiştir. *BA*, Yıldız A. RES.(Yıldız Sadaret Resmî Marûzât Evrâkı), Dosya nu.85, Gömlek nu. 35, 19 Şubat 1312(3 Mart 1897).

[11] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

[12] Bu bilgilerden bazıları ileride Ermeni hadisesi kısmında örnek olarak verilecektir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, 25 Ocak 1895, aynı yer.

Trabzon valisi görevden aldırmak istemişlerse de, Çerkes asıllı olan bu yönetici Yıldız Sarayındaki çevresi dolayısıyla, görevinde kalmayı başarmıştır.

1894 tarihli raporda, Trabzon ili dahilindeki yöneticilerin özellikleri bir tablo halinde ek olarak verilmiştir[13]. Önemine binaen, bu tabloyu biz burada metin halinde sunmayı uygun görüyoruz. Tablo'ya göre Trabzon eyâletinde yöneticiler hakkındaki rapor aşağıdaki gibidir;

I- Trabzon Sancağı

Vali Kadri Bey, yaşı 50, göreve atanma tarihi Mayıs 1892, iyi bir yönetici, önce hazine ile ilgiliydi, iki defa Maliye Nâzırının emrinde görev yapmıştır. Hiçbir Avrupa ülkesi görmedi ve Avrupa dili bilmiyor. Dürüst, kibar ve çalışkan,

1) Of: Kaymakam Abano(z)zâde Hüseyin Bey, yaşı 45, göreve atanma tarihi Temmuz 1893, iyi düşünüyor. Bölgesini barışçıl hale getirdi ve aşarını iyi topladı.

2) Sürmene: Kaymakam Mustafa Rıfat Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Ekim 1894, hakkında söylenecek henüz bir şey yok,

3) Akçaabat: Kaymakam Cavzoğlu M.Ziya Paşa, yaşı 50, göreve başlama tarihi Haziran 1893, yeterli olduğu düşünülür. Yerel beyler tarafından sevilmez.

4) Vakf-ı Kebîr: Kaymakam Nihâd Efendi, yaşı 50, göreve başlama tarihi Ekim 1892, aktif ve dürüst,

5) Görele: Kaymakam Şakir Bey, yaşı 45, göreve başlama tarihi Kasım 1894, yönetici olarak başarısız, istifa etmek üzere,

6) Tirebolu: Kaymakam İhsan Bey, yaşı 30, göreve başlama tarihi Eylül 1894, bela yaratmaktan kaçınır,

7) Giresun: Kaymakam Ali Nevzat Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Şubat 1894, muktedir olduğu düşünülür. Cana yakın. Sivas valisi Halil Bey'le akraba,

8) Ordu: Kaymakam Mehmed Rüşdü, yaşı 35, göreve başlama tarihi Kasım 1894, aktif ve zeki. Biraz Fransızca bilir. Dürüst olduğu rapor edildi. Nazik karakterde olduğu söylenir. Rumca bilir.

[13] Longworth burada yöneticilerin daha önceki görev yerlerini ve aldıkları maaşları da vermektedir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, aynı yer.

II- Canik (Samsun) Sancağı

Mutasarrıf Mustafa Nuri Paşa, yaşı 45, göreve başlama tarihi Temmuz 1893, Abidin Paşa'nın damadı, Sırrı Paşa'nın kardeşi,

1) Fatsa: Kaymakam Şatırzâde Mehmed, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ocak 1894, cahil ama enerji dolu. Trabzon Belediye Başkanının kuzeni,

2) Ünye: Kaymakam İbrahim Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Aralık 1893, kavgacı ve yolsuz. Erzurum vilâyetinde Pasinler'e transfer olmak üzere,

3) Terme: Kaymakam Besim Efendi, yaşı 40, göreve başlama Haziran 1893, dürüst ve aktif,

4) Çarşamba: Kaymakam Musa Paşa, yaşı 40, göreve başlama Kasım 1891, yolsuz, cahil ve yönetmeden aciz. Yıldızdaki akrabalarınca korunuyor.

5) Bafra: Kaymakam Bedirhan-zâde Kâmil, yaşı 35, göreve başlama Aralık 1893, dürüst ve aktif olarak bilinir.

III- Lazistan (Rize) Sancağı

Mutasarrıf Arif Paşa, yaşı 50, göreve başlama tarihi Temmuz 1893, Fransızca konuşur ve sevilir. Herhangi bir girişimi yok,

1) Atina: Kaymakam Şevki Efendi, yaşı 45, göreve başlama tarihi Haziran 1894, yeterince iyi,

2) Hopa: Kaymakam Rıza Efendi, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ekim 1893, yolsuzlukla alakalı olduğu düşünülüyor, ancak pek belâ yaratmaz,

IV- Gümüşhâne Sancağı

Mutasarrıf Mehmed Şevki Bey, yaşı 50, görev başlama tarihi Ocak 1891, dürüst ve sağlam. İyi bir okuyucu. İngilizce, Fransızca ve İtalyanca bilir. Avrupa'yı gezdi. Avrupa'da diplomatik kimliklerde bulundu,

1) Torul: Kaymakam Ahmed Rıza Bey, yaşı 50, göreve başlama tarihi Eylül 1893, hak edenleri tutuklatan olarak bilinir,

2) Şiran: Kaymakam Ali Rıza, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ocak 1894, cahil ama enerji dolu.

3) Kelkit: Kaymakam Mehmed Efendi, yaşı 50, göreve başlama tarihi Haziran 1893, cahil, avare olduğu söylenir.

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere, Trabzon bölgesinde yöneticiler daha çok genç sayılabilecek kişilerden atanmış olup, genellikle başarılı bir grafik göstermektedirler. Zaten Longworth raporunda, "*bütün vilâyetler Trabzon gibi yönetilse, Türklerin kötü yönetiminden çok az şey işitiriz*" sözleriyle, yönetimin kötü olmadığını teyit etmektedir[14].

Longworth, 15 Şubat 1899 tarihli ve elimizde bulunan son raporunda ise, genel bir değerlendirmenin yanında, bazı istatistikî bilgilerle, geçmiş yıllarla karşılaştırmalar da vermiştir[15]. Ancak burada yöneticiler hakkında verdiği bilgilerden, özellikle vali Kadri Bey ve ileride değineceğimiz üzere, Ermeni hadisesinin ortaya çıkış sebebi hakkında verdiği bilgi daha önce verdiği bilgilerle bağdaşmamaktadır ve başka bir deyişle Longworth kendi kendisiyle çelişkiye düşmektedir. O, bu raporunda yine Kadri Bey hakkında işinin ehli, açık görüşlü, kibar, adil ve kararlı, sevilmeye ve korkulmaya devam eden bir yönetici olarak bahsetmekte, ancak 6 yıllık görevi boyunca Ermeni hadisesini önleyememesini ya da isteksiz davranmasını iddia edip, bu durumu onun yönetiminde kara bir leke olarak göstermektedir.

Longworth, söz konusu 15 Şubat 1899 tarihli raporunda, önceden olduğu gibi, görevlilerin maaşları hakkında da bilgi vermiş ve küçük konumdakilere daha az maaş verildiğini belirtmiştir. Eyâletteki yöneticilerin özellikleri hakkında bu raporda yine bir tablo verilmiştir. Yöneticilerin neredeyse hepsinin Türk olduğu belirtilen bu raporda, bunların üstlerine son derece sadık oldukları, yönetimde tamamen yetersiz olmadıkları, ancak tembel bir yapıya sahip oldukları vurgulanmıştır. Buna karşılık Hıristiyan yöneticilerin müslümanlardan daha gayretli oldukları, fakat daha dürüst olmadıkları, Müslümanlara karşı az da olsa yaltaklandıkları belirtilmektedir. Longworth, Hıristiyanların bu şekilde davranmalarını da, "*devletin üst kademelerinde görev almak için kendilerini hazırlıyorlar*" şeklinde yorumlamaktadır[16].

[14] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, aynı yer.

[15] *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062. Longworth bu raporunda 1895-1897 yılları arasında vilayetin gerçek statüsünün değerlendirmesinin yapılmadığını bildirmektedir.

[16] Ancak Longworth'a göre, söz konusu kişiler bundan hiç bir şey elde edemediler, çünkü kastedilenlerden hiçbiri yüksek görevde bulunabilecek zekaya sahip değillerdi. Hatta Longworth burada "Eğer zeki iseler de, bunlar bu yönlerini gizleyebilecek büyük yeteneğe sahip kişilerdi" sözleriyle bu kişiler için alaycı bir tavır sergilemektedir. *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, aynı yer.

Longworth'un verdiği tabloda 1898 yılında Trabzon Bölgesinin yöneticilerinin özellikleri de aşağıdaki gibidir[17]:

I- Trabzon Sancağı

Vali Kadri Bey, yaşı 54, göreve başlama tarihi Mayıs 1892, çok iyi, iki defa Maliye Nâzırının emrinde görev yapmıştır.

- Vali Muavini Sava Rumi, yaşı 68, göreve başlama tarihi Eylül 1896, Rum, Sivas'da rüsûmat müfettişi,

1) Of: Kaymakam Sadık Efendi, yaşı 55, göreve başlama tarihi Kasım 1897, çok olumsuz, berbat,

2) Sürmene: Kaymakam Abanozoğlu Hüseyin, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ocak 1897, iyi idi, şu an dürüst değil,

3) Akçaabad: Kaymakam İbrahim Efendi, yaşı 32, göreve başlama tarihi Ocak 1899, enerjik olmaktan ziyade felsefî,

4) Vakf-ı Kebîr: Kaymakam Mehmed Said, yaşı 52, göreve başlama tarihi Mayıs 1895, yetersiz, fakat dürüst,

5) Görele: Kaymakam Mehmed Şevki, yaşı 55, göreve başlama tarihi Şubat 1898, yetersiz, fakat dürüst,

6) Tirebolu: Kaymakam Eyüb-zâde İzzet, yaşı 40, göreve başlama tarihi Haziran 1896, iyi, yeterli ve tecrübeli,

7) Giresun: Kaymakam Hâfız İbrahim Lütfi, yaşı 60, göreve başlama tarihi Nisan 1898, sıradan biri,

8) Ordu: Kaymakam Ziya Paşa, yaşı 55, göreve başlama tarihi Ocak 1899, iyi ve dürüst.

II- Canik (Samsun) Sancağı

Mutasarrıf Halil Hamdi Bey, yaşı 54, göreve başlama tarihi Temmuz 1895, iyi, yetenekli, dürüst, Fransızca biliyor,

-Muâvin Gorabet Efendi Muradyan, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ekim 1896, Ermeni, burada halk yöneticisiydi,

[17] *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, aynı yer.

1) Fatsa: Kaymakam İsmail Efendi, yaşı 25, göreve başlama tarihi Mart 1898, üniversite mezunu, iyi, aktif,

2) Ünye: Kaymakam Hacı İbrahim Halil, yaşı 30, göreve başlama tarihi Kasım 1897, vilâyetteki en iyi kaymakam,

3) Terme: Kaymakam İbrahim(vekil), yaşı 32, göreve başlama tarihi Aralık 1898, bilgi yok,

4) Çarşamba: Kaymakam Osman Bey, yaşı 55, göreve başlama tarihi Kasım 1897, kötü, saray korumasından,

5) Bafra: Kaymakam Musa Kâzım Paşa, yaşı 60, göreve başlama tarihi Aralık 1898, kötü, saray korumasından

III- Lazistan (Rize) Sancağı

Mutasarrıf Cevad Paşa, yaşı 53, göreve başlama tarihi Temmuz 1895, zayıf ama iyi,

1) Atina: Kaymakam İsmail Hakkı, yaşı 56, göreve başlama tarihi Kasım 1897, iyi ve tecrübeli,

2) Hopa: Kaymakam Rüstem Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Ağustos 1896, üniversite mezunu, dürüst, ancak bencil,

IV- Gümüşhane Sancağı

Mutasarrıf Cemâl Bey, yaşı 45, göreve başlama tarihi Haziran 1886, yetersiz ve dürüst değil,

-Mutasarrıf Muâvini Tanko Efendi, yaşı 64, göreve başlama tarihi Ekim 1896, Rum, İstanbul Ticaret Mahkemesi'ndeydi,

1) Torul: Kaymakam Mustafa Sabri, yaşı 60, göreve başlama tarihi Kasım 1898, dürüst ancak kararlı değil,

2) Şiran: Kaymakam Ali Rıza, yaşı 50, göreve başlama tarihi Ocak 1894, kötü,

3) Kelkit: Kaymakam Osman Bey, yaşı 48, göreve başlama tarihi Haziran 1897, önemsiz.

Bu iki tablo karşılaştırıldığında, birinci tabloda yer alan yöneticilerin yönetim ve özellikleri açısından daha başarılı oldukları, ikinci tabloda yer alan yöneticilerin ise yönetimde pek başarılı olmadıkları, buna rağmen her iki tabloda yer alan yöneticilerin genellikle dürüst kişilerden müteşekkil ol-

dukları söylenebilir. Yine 1894 ile 1898 yılı yöneticileri karşılaştırıldığında, sadece Trabzon valisi Kadri Bey ile Şiran Kaymakamı Ali Rıza'nın değişmediği görülmektedir. Ancak burada Longworth'un Şiran kaymakamı hakkında verdiği bilgide değişiklik söz konusudur. Ayrıca 1894 yılında yer almamış olmasına rağmen, 1898 yılında vali ve mutasarrıflıkların yanına gayr-i müslim tebaadan birer yardımcı atandığı da görülmektedir[18].

B- Trabzon Bölgesinde Eğitim

Longworth'un elimizde bulunan raporlarında her ne kadar eğitimle ilgili bilgi çok az ise de, özellikle son raporunda verdiği istatistikî bilgiler oldukça önemlidir. O, bir raporunda Sadrazam Cevad Paşa'nın[19] emri ile güzel bir idadî binasının geçici olarak askerî birliklere tahsis edildiği, buradaki öğrencilerin ise avare bir şekilde dolaştıklarını bildirmektedir. Ayrıca Hıristiyanlar arasında devam eden kargaşadan dolayı, bazı Rum ailesinin, sayıları yaklaşık 300'ü bulan çocuklarını protestan okullarından alarak Fransız okullarına gönderdiğini yazmaktadır[20].

Son raporunda ise, yüksek eğitime son yıllarda hız verildiği, ama bunun halk yararına pek bir olumlu sonuç vereceğini sanmadığını belirtmektedir. Yalnız bu süre zarfında eğitimin nicelik olarak arttığı, kalite olarak ise pek gelişme göstermediği vurgulanmaktadır. Böylece Longworth'a göre ülke, aynı Yunanistan'da olduğu gibi pedagog ve demagoglarla dolmaya başlamıştır. Yine bu yıllarda Müslüman kız okullarında sayının artması dikkate değer olay olarak gösterilmektedir[21].

Bu rapora göre, vilâyet genelinde okul sayısı toplam 3.107(Müslüman 2.641(1752'si erkek okulu, 889'u kız okulu), Rum 388(246'sı erkek, 142'si kız), Ermeni ve diğerleri 78(51'i erkek, 27'si kız), öğrenci sayısı toplam 108.381(Müslüman 82.082(58.784 erkek, 23.298 kız), Rum 21.785(15.721 erkek, 6.064 kız), Ermeni ve diğerleri 4.515(3.160 erkek, 1.355 kız)'dir.

Okuyanların vilâyet genelinde nüfusa oranı ise, erkek öğrencilerde 13.13(Müslüman 12.20, Rum 17, Ermeni ve diğerleri 12.28), kız öğrenci-

[18] Bu düzenleme 30 Haziran 1897 tarihinde tatbike koyulan Islahat Lâyihası çerçevesinde yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa(1838-1899)*, İstanbul 1993, s.162 v.d. Anadolu Islahatı için ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *a.g.e.*

[19] Cevat Paşa(Kabaağaçlı-zâde Ahmed Cevat Paşa), II.Abdülhamid dönemi sadrazamlarından olup, 1891-1895 yılları arasında görev yapmıştır.

[20] *Longworth'dan Nicolsan'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

[21] *Longworth'dan O'conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

lerde ise 5.36(Müslüman 5.10, Rum 7, Ermeni ve diğerleri 5.52)'dır. Toplam 1.163.815(erkek 591.415, kız 572.400) kişi olan vilâyet nüfusunda okuyanların oranı ise 9.31'dir.

Longworth'un raporunda yer alan bir tabloya göre ise, 1898 yılında Trabzon Bölgesinde okulların ve öğrenci sayılarının bölge bazında dağılım aşağıdaki tablodaki gibidir:

TABLO I[22]

Bölge	İnanç	Okul			Öğrenci			Okuyanların Nüfusa Oranı	
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız
	Müslüman	728	398	1126	28882	10002	39784	12	6,65
	Rum	101	45	146	6803	1070	7873	19	3,10
Trabzon	Ermeni vd.	25	13	38	2100	655	2755	14,30	5
	Toplam	854	456	1310	37785	12627	50312	13	4,50
	Müslüman	459	212	671	13400	5429	18829	11,75	4,90
	Rum	101	63	164	4918	1916	6834	13	5,27
Samsun	Ermeni vd.	22	10	32	920	600	1520	9,20	6,30
	Toplam	582	285	867	19238	7915	27183	12	5
	Müslüman	407	192	599	11678	5597	17275	15,50	7,60
	Rum	2	1	3	77	24	101	18	5,50
Rize	Ermeni vd.	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	409	193	602	11755	5621	17376	16	7,60
	Müslüman	158	87	245	4824	1370	6194	11,50	3,35
	Rum	42	33	75	3923	3054	6977	26	2,16
Gümüşhâne	Ermeni vd.	4	4	8	140	100	240	16	13
	Toplam	204	124	328	8887	4524	13411	15	8,10

C- Trabzon Bölgesinde Ekonomik Durum

Longworth, raporunda, Trabzon'da her ne kadar malî durumun, ürün ve aşar gelirlerinin iyi olmasına rağmen, ekonominin problemli olduğunu yazmaktadır. Bu duruma en büyük etken ise sarayın aşırı isteklerinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Öte yandan Haziran 1891'de meydana gelen sel nedeniyle yolların ve köprülerin zarar gördüğü, trafik ve ticaretin düzgün bir şekilde yürümesi için bunların acilen tamir edilmesi gerektiği ve tabii olarak

[22] Tablo'daki rakamlara müdahale edilmemiş olup, Longworth'un raporundakiler aynen verilmiştir. Bu yüzden toplama hataları söz konusu olabilir.

da para gerektiren bu durumun da ekonomiyi olumsuz etkileyeceği tahmin edilmiştir[23].

Ayrıca 1893 yılında Şiran ve Bayburt bölgesinde meydana gelen kıtlıktan dolayı 20 bin kişi Trabzon'a doğru geldiği ve yol boyunca açlıklarını yatıştırmak için yabanî ot toplayıp yedikleri[24] de raporda yer almaktadır.

Longworth, 1897 tarihli raporlarında da vilayetteki ekonomik durumun hiç tatmin edici olmadığını belirtmekte ve bu durumu, *"yoksulluğa düşmüş bir nüfus ve borç yükü altında bir yönetim"* şeklinde tanımlamaktadır[25].

Konsolos Longworth burada, kendi tabiriyle *"en iyi ve güvenilir"* kaynaklardan aldığı bazı rakamları vermektedir. Buna göre, Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhane sancaklarından oluşan bu vilayet, 12.375 mil karelik bir alanı kapsamaktadır. Bu alanın 4.787.150 İngiliz dönümü otlaklık alan, 1.430.300 İngiliz dönümü ormanlık ve 1.702.550 İngiliz dönümü ekilebilir alandır. Yine bu yıllarda Trabzon, Anadolu'da tüketim amaçlı hububat ithali yapmak zorunda olan tek vilayettir. Karadeniz köylüleri için başlıca besin kaynağı olan ve yörede *"Lazut"* olarak adlandırılan Hint mısırı bile ihtiyaca yetecek seviyede değildir. Bölgede kişi başına ortalama 5 kîle hububat üretildiği, bu yüzden ekmeklik buğdayın başka yerlerden ithal edildiği[26] belirtilmektedir.

Vilayetin gelir-gider kalemlerinin son 5 yıldaki mukayesesi aşağıdaki tablodaki gibidir[27]:

[23] *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

[24] *Longworth'dan Nicolsan'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854. Longworth, 1893 yılı olaylarını anlattığı bu raporunda, açlıktan takatı kesilmiş bu insanların bile kanuna riayetkar olup, saldırgan bir durum sergilemedikleri ve bunlara komşu köylerin yaptıkları yardımların da övgüye layık olduğunu belirtmektedir.

[25] Longworth burada sadece vilayetin değil, imparatorluğun ekonomik durumu hakkındaki gözlemlerini de belirtmiştir. Onun gözlemlerine göre, imparatorluk büyük bir darboğazda ve genel bir çöküş yakın gözükmektedir. Ama bu süreç uzun da olabilir. Mutlaka ve acil olarak ihtiyaç duyulan şey mevcut yanlış malî politikada topyekün bir değişiklik yapılmasıdır. Nitekim bu konuda finans uzmanları hemfikirlerdir ve bunların arasında eski hazine görevlileri, vali Kadri Bey ve vali muâvini Rumî Efendi de bulunmaktadır. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993.

[26] Bu ithalat için 900 bin lira gerekmektedir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, aynı yer. Aynı bilgi için ayrıca bkz. *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

[27] Burada verdiğimiz tablonun 1893-94 ile 1896-97 yılları arasındaki kısım için bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993. 1897-98 yılı ile 1893-94 yılları mukayesesi için bkz. *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

TABLO II (Rakamsal Değerler İngiliz Lirasıdır[28])

GELİRLER	(1309) 1893-94	(1310) 1894-95	(1311) 1895-96	(1312) 1896-97	(1313) 1897-98
Emlâk vergisi	77.434	79.970	77.550	77.780	80.600
Temettu' vergisi	7.818	7.740	7.950	7.100	6.190
Bedel-i askerî	40.275	40.285	40.100	41.000	43.840
Ağnam resmi	32.176	28.630	30.400	30.900	33.010
Öşür	149.813	133.800	147.700	140.700	133.010
Maden ve Ormanlar	6.931	4.100	5.250	3.800	5.390
Emlâk ve tapu harcları	15.748	10.725	14.720	6.000	5.490
Emlâk-ı emîriyye hâsılâtı	154	102	150	120	105
Adlî harçlar ve cezalar	6.105	4.880	5.980	4.500	4.460
Ma'ârif harcları	7.458	5.300	7.700	8.000	7.300
Umûr-ı Nâfi'â	14.916	6.800	12.800	11.000	10.200
Hâsılât-ı müteferrika	11.803	4.333	13.620	5.550	5.210
TOPLAM	**370.631**	**323.665**	**363.870**	**306.450**	**334.515**
GİDERLER					
Hakimlik	10.178	8.000	10.200	7.860	12.680
Devlet hizmeti	42.703	42.800	43.500	49.640	39.415
Ordu	64.676	98.000	60.800	73.200	84.600
Donanma	6.000	12.050	10.000	9.500	10.400
Jandarma	24.464	23.000	29.400	26.480	34.595
Polis	1.236	1.500	1.550	2.120	2.150
Mabeyn tahsisatı	14.800	13.650	14.000	15.000	3.400
Havaleler	206.674	124.660	194.420	122.650	147.275
TOPLAM	**370.631**	**323.665**	**363.870**	**306.450**	**334.515**

Yukarıda verilen tablo, sadece yerel yöneticilerin hacizlerini ve tediyeyi kapsamaktadır. Bazı gelir ve harcamaları kapsamamaktadır. Bunlar;

1- Vilâyetin uzağındaki Sinop ve İnebolu limanlarıyla birlikte gümrükler 83.240 İngiliz lirası gelir, 12.670 lirası gider olarak hesaplanmaktadır. Kalan 70.570 İngiliz liralık kısım her zamanki gibi devlet hizmetleri için İstanbul'a gönderilmekteydi.

[28] Bu yıllarda 1 İngiliz Lirası 110 kuruşa denk gelmekteydi. Bkz. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.802-822.

2- Düyûn-ı Umûmiye İdaresine devredilen vergi borçları için toplanan vergiler hasılatı 169.260 İngiliz lirası (bunun 82.900 lirası tuzdan, 4325 lirası ispirto ve şaraptan, 16.700 lirası pul, 1060 lirası ipek öşrü ve 64.265 İngiliz lirası balıkçılık, tütün ve avlanma lisanslarındandı) etmekte ve bundan gelen net gelir 136.060 İngiliz lirasıydı,

3- Belediye gelirleri yetersiz ve önemsizdi. Nitekim bu gelirler 1896 yılı için 45.000 nüfuslu Trabzon şehri için sadece 2000 İngiliz lirasını zor bulmaktaydı.

Bunlardan başka özel vergiler de vardı ve bunlar halkı doğrudan etkilemeyen vergilerdi. Ancak bütün bu rakamlar incelendiğinde, vilâyetin vergi gelirlerinin düşmüş olduğu görülür. İçinde bulunulan yıl için ise Longworth' un tahmini gelirlerin borçların altında kalacağı yönündeydi. Kaldı ki vilâyette kamu gelirlerinin en önemli kaynakları öşür gelirleriydi ve bunun da bu yıl fındık gelirleri haricinde düşük olması beklenmekteydi. Ancak burada şunu da belirtmekte yarar vardır ki, hükümet, 1895 hadisesinde zarar gören Ermenilerin vergilerinin ertelenmesini istemiştir[29]. Nitekim bu durum, her ne kadar isyan halinde olsalar bile, Osmanlı Devleti'nin tebaasına verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir.

Trabzon, Samsun ve Gümüşhane sancaklarının bir kısım öşür gelirleri, Batı Anadolu Demiryolunun kilometrik garantisi için, 1892 yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresine devredilmiştir. Bu gelirlerle yıllık 90.000 liralık bir borcu kapatması amaçlanmışsa da, son iki yıldır bu gerçekleşememiştir. Bundan başka, değerlendirilen ürünler üzerinde %10'un yanı sıra, %1,5 ek vergi vardır ve gelirler, görünürde kamu işleri ve maarife sarfedilmektedir.

Ülkenin malî durumu bu şekilde olmasından ve hazinede hiç para bulunmamasından dolayı olsa gerek ki, Longworth, yeni bir uygulamayla hükümetin vergileri peşin almaya ve 2500 yük hayvanı tedarik etmeye çalışacağı yolunda bilgiler vermiştir. Yine onun haber aldığı bilgilere göre 200.000 İngiliz liralık bir iç borçlanma düşünülmekte ve bunun da yaklaşık 80.000 İngiliz lirası bu vilayete düşmektedir[30]. Ancak teoride olmasa da uygulamada halk tarafından devletin zenginleştirilmesi prensibi olduğu müddetçe,

[29] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993.

[30] Hükümet 1886'da da 250 bin liralık bir iç borçlanmaya gitmiş ve halk hala bunu unutmamıştır. Bu sebebten, bu seferki borçlanmanın "zorlama bir borçlanma" olacağı tahmin edilmektedir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.30, aynı yer.

eyalette ekonomik şartlar acınacak durumdadır. Mevcut şartlar altında birçok köy vergilerini bile ödeyememekte olmasına rağmen, Yıldız Sarayından ardı arkası kesilmeyen para istekleri gelmekteydi[31].

Longworth'un raporlarından da anlaşılacağı üzere, bu yıllarda bölgesel ve ülke genelinde bir ekonomik kriz söz konusudur.

Ç- Trabzon Bölgesinde Dinî Faaliyetler

Longworth'un bildirdiğine göre, din, bölgede her zaman olduğu gibi kavganın ve çekişmenin önemli sebeplerindendi. Rumlar ve Ermeniler arasında mezhepçilikten doğan sürekli entrikalar, karışıklıklar söz konusuydu[32]. Longworth'un iddiasına göre ise, Türkler daha çok "*islamlaştırmayla*" ilgilenmektedirler. Bu çerçevede 1890 yılında 5 erkek, 2 kadın, 1891'de 5 erkek, 9 kadın Müslüman olmuştur[33]. 1892'de bu sayı 7 erkek, 6 kadın[34], 1893'te 3 erkek, 2 kadın[35] olarak tespit edilmiştir. Longworth'un daha sonraki raporlarında bu konu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Burada şunu belirtmekte yarar vardır ki, Longworth'un bahsettiği islamlaştırma baskı ile olmayıp, günümüzde de olduğu gibi, evlilik yoluyla din değiştirmenin o zaman da olduğudur. Nitekim Longworth'un, vali Ali Bey'in Trabzon'da İstanbullu Rum olan bayan Georgiades ile evlenmesi sırasında, dinî konularda çatışma yaşandığını, ancak bu konuya Müslümanların Hıristiyanlardan daha az şüphe ile yaklaştıklarını bildirmesi[36], evlilik yoluyla din değiştirme olayında Müslümanların daha rahat ve emin olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Kaldı ki üç, beş veya 6-7 kişinin kendiliğinden, evlenme yoluyla veya başka sebeplerle müslümanlığı seçmesine "*islâmlaştırma*" demek doğru değildir. Zira islâmlaştırmada, kitlesel bazı baskıların olması ve bunun sonucunda halkın din değiştirmeye zorlanması söz konusu değildir.

[31] *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

[32] *Longworth'dan Ford'a*, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812. Ayrıca bkz. *Longworth'dan Fane'ne*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769. Hatta bu kargaşadan dolayı Yunanlı aileler 300 kadar çocuğunu protestan okullarından alarak, Fransız okullarına vermişlerdir. Bkz. *Longwort'dan Nicolsan'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

[33] *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

[34] *Longworth'dan Ford'a*, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

[35] *Longwort'dan Nicolsan'a*, nu.47, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

[36] *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

D-Trabzon Bölgesinde Adlî Olaylar ve Güvenlik

Longworth 1 Şubat 1892 tarihli raporunda, vali Ali Bey zamanında, Trabzon'da halk güvenliği açısından *"gözle görülür bir gelişme"* olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu yılda hırsızlık ve soygun olayında artma olduğu da görülmüştür. Fakat Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, bu bölgede de mahkemeye ait küçük çaplı suçların karakolda halledilmesi sonucu, mahkemelik oranın azaldığını da hesaba katmak lazım. Bundan da, Osmanlı toplumunda her şeyin mahkemeden beklenmediği sonucunu çıkarmak da mümkündür. Raporda, söz konusu yıl içerisinde mahkemece verilen cezalarda, hapis, ömür boyu hapis gibi cezaların yanında 2 de idam cezası vardır. Ancak padişah idam cezalarını imzalamakta isteksiz davranmaktadır. Mahkemelerin işleyişinde bazı düzensizlikler de söz konusudur. Bu cümleden olarak, mahkemeyi bekleyen suçluların bazen hapiste unutulduğu da vakidir. Meselâ bir Türk hırsızlık yüzünden 8 ay hapiste tutulduktan sonra, mahkemece sadece 3 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu arada vilayette zaten yeterli polis gücü yokken, ekonomik sebeplerden dolayı sayıları 34'den 24'e indirilmiştir. Jandarma da suçluların yakalanmasında büyük gayretler sarfetmekte ve bunun karşılığında bazı teşvik ödülleri almaktadırlar. Nitekim raporda suç oranları, polis ve jandarma sayıları ve ödüllendirmeler hakkında 1890 ile 1891 yılları arasında bir de karşılaştırma yapılmıştır[37].

1892 yılı içerisinde de adalet yönetiminde belli bir gelişmeden bahsedildikten başka, bu yıl içerisinde meydana gelen bir kolera salgını nedeniyle, mahkemeler kolera korkusundan neredeyse tamamen kapanmıştır. Kolera, adlî görevlilerin, avukatların ve davacıların çok hızlı hareket etmesine sebep oldu ki, bu günlerde pek çok davacının şikayetleri de ihmal edildi[38].

Rapora göre, adlî işler ve halk güvenliği açısından devam eden gelişme 1893'te de devam etmiştir. Özellikle Hamdi Bey, Hasan Fehmi Efendi adındaki iki yerel Ceza Mahkemesi başkanının yönetimi altında adalet yeterince tatmin edicidir. Ancak İstanbul'daki Temyiz Mahkemesi daha iyi çalışsa durum daha da iyi olabilirdi. Longworth'un iddiasına göre, bu sebepten mahkemede üç aya mahkum edilip de 3 yıl içerde kalan mahkumlar vardı ve bunlar başkente temyize gerekli rüşveti veremediklerinden bu hale düşmüşlerdir. 1893'te 191 ceza durumu vardı ki, bunların bazıları 1892'den kal-

[37] *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769. Bu karşılaştırmalar, metnin sonunda bir tablo halinde verilecektir.

[38] *Longworth'dan Ford'a*, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

mıştı. Aynı yıl sivil ve askerî otoriteler arasındaki ilişki de genel anlamda iyiydi ve askerî birlikler de halka iyi davranmaktaydı[39].

1894 yılında Albay Süleyman komutasında jandarma, sayılarının 302 kişi azaltılmasına rağmen, yıl boyunca övgüye layık işler yapmıştır. Bu yıl içerisinde maaşı halk tarafından ödenen gece bekçileri de, yine yetersiz sayılarına rağmen görevlerini gayet iyi yapmışlardır.

Ancak polis gücünün, olması gerektiği gibi olmadığı, hatta bazı polis komiserlerinin rüşvet olaylarına karıştıkları da verilen bilgiler arasındadır. Longworth burada, Türkiye'de son yıllarda yapılan kanunlarda rüşveti alana, verene ve aracılık yapana 3 yıldan 15 yıla kadar ceza verilmekte olduğunu belirtmektedir[40]. Ayrıca Osmanlı ceza kanunu bir devlet görevlisi tarafından fertlere uygulanan şiddet ve zulm fiiline 3 yıldan 5 yıla kadar cezayı öngörmektedir[41].

Adlî yargının işleyişi, sürenin kısaltılması durumunda daha tatmin edici olacağı vurgulanan bu raporda, adalet de çok az taraf tutmayla, yani oldukça adil bir şekilde işletilmeye devam edildiği belirtilmektedir. Ayrıca burada derebeylerinin uzun süren güçlerinin kırıldığı da bildirilmektedir. Bunların yanında, Longworth'un bu raporunda, güvenlik ve adlî durum hakkında 1890-1894 yılları arasını ihtiva eden bir istatistik verilmiştir. Burada verilen ve istatistikî bilgileri ihtiva eden tablolar aşağıdaki gibidir[42]:

[39] *Longworth'dan Nicolsan'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

[40] *Longworth'dan Currie'ye*, nu. 12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

[41] Nitekim örnekleri az da olsa, karakolda adam dövme olayından sorumu tutulan bazı devlet görevleri bu kanuna binaen cezalandırılmışlardır. Bkz. *Longworth'dan Ford'a*, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

[42] *Longworth'dan Currie'ye*, nu. 12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

TABLO III
Trabzon Eyaletinde Polis ve Jandarma

Yıl	Polis			Jandarma						
	Rütbeli memur	Polis memuru	Toplam	Rütbeli memur	Yaya	Atlı	Toplam	Öldürülen	Yaralanan	Ödüllendirilen
1890	5	29	34	49	936	190	1175	3	3	74
1891	5	19	24	49	786	190	1025	-	3	35
1892	6	26	32	49	930	190	1270	2	2	18
1893	6	30	36	49	983	190	1350[43]	1	3	12
1894	6	35	41	49	809	190	1048	2	1	8

TABLO IV
Trabzon Bölgesinde Hapis ve Suçlu Sayısı

Yıl	Toplam Sayı			Mahkumiyet(yıl)				
	Müslüman	Hıristiyan	Toplam	1-5	5-10	10-15	Ömür Boyu	Toplam
1890	267	17	284	13	12	23	6	54
1891	308	12	320	3	3	22	2	30
1892	259	15	274	5	4	10	-	19
1893	287	16	303	5	6	66	2	79
1894	310	36	346	27	9	25	3	64

TABLO V
Trabzon Bölgesinde Öldürme Olayları

Yıl	Eşkiyalık	Hırsızlık-Soygun	Kan Davası	Adî Suçlar	Toplam
1890	3	2	3	3	11
1891	2	-	-	3	5
1892	4	3	2	4	13
1893	3	7	5	4	19
1894	1	5	2	2	10

[43] Burada memur sayısında bir rakam hatası yoksa toplama hatası bulunmaktadır. Buna göre toplamın 1350 değil 1222 olması gerekmektedir. Bu durumda, Longworth'un 1894 yılında vilayette azaltıldığını söylediği jandarma sayısının 302 kişi değil, 174 olması gerekmektedir. Aynı toplama hatası 1892 yılı için de söz konusudur ve o yıl için de toplam 1270 yerine 1169 olması gerekmektedir.

TABLO VI
Trabzon Bölgesinde Öldürülen ve Yakalanan Eşkıyalar

Yıl	Ölü	Yakalanan	Toplam
1890	15	94	109
1891	11	156	167
1892	19	122	141
1893	15	92	107
1894	19	88	107

Polis ve jandarma sayısı hakkında verilen rakamlar, Osmanlı makamlarınca verilen bilgiyle de küçük bir farkla teyit edilmektedir[44]. Ancak bu sayının, ileride görüleceği üzere, nüfus yoğunluğu oldukça fazla olan Trabzon vilayeti için yetersiz olduğu malumdur.

Longworth'un 1894'ten 1897'ye kadar olan raporlarında adlî ve güvenlik konusunda bilgi olmamakla beraber, 1897 yılındaki raporunda, özellikle baharın gelmesiyle eşkıyalık olaylarının artmasının beklendiği, ancak korkulanın olmadığı, sadece birkaç gezginin soyulduğu ve birkaç evin yağmalandığı haberi yer almaktadır. Hükûmet halkın huzuru ve güvenliğini sağlamak için her şeyi yapmaktadır. Meselâ Fındıklı'da 8 Laz'dan oluşan bir çete Köse Mehmed yönetiminde Ermeni Musayan'ın evini yağmalayıp, onu ve eşini yaralamış, müteakiben ise 2 jandarmayı vurmuşlardır. Bunun üzerine takip edilen çete mensuplarıyla Giresun yakınında yapılan bir çarpışmada yedisi öldürülmüştür. Yine aynı yılın 11. ayında Trabzon'un iki saat batısındaki bir köyde(Kolomana?) Kromluoğlu adında zengin bir Rum'un evine gece yaklaşık 15 Türk tarafından saldırılmış, evi yağmalandıktan başka, 2 erkek ve 2 kadını yaralamışlardır. Sonuçta suçluların 5'i yakalanmış ve adalete sevk edilmişlerdir. Bölgenin batı tarafının meşhur Ermeni soyguncu Minasoğlu da, Müslüman ve Hıristiyanlardan müteşekkil 6 adamıyla birlikte şehri terke zorlanmış ve Ermeni taraftarlarından 7'si de teslim olmuş, ancak bunlar daha sonra affedilmişlerdir. Raporda, doğuda Sürmene tarafında da bunun gibi eşkıyalık olaylarından örnekler bulunmaktadır[45].

[44] Osmanlı kaynaklarında 1894 yılında verilen bilgilere göre, merkez vilayette 481, Lazistan sancağında 175, Canik sancağında 257 ve Gümüşhane sancağında 154 olmak üzere vilayette polis ve jandarma kuvveti toplam 1067'dir. Bkz. *BA*, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.30, Gömlek nu. 59, 29 Ağustos 1310(10 Eylül 1894).

[45] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.20, 10 Haziran 1897, FO 195/1993. Longworth, bir sonraki raporu olan 23 Ekim 1897 tarihli raporunda da bu eşkiyalar hakkında bilgiler vermektedir.

Aynı yılın yaz aylarında bölgede güvenlik çok daha fazla artmıştır. Hatta Longworth raporunda, *"inanılmaz olsa da, uzun yıllardır can ve mal güvenliği şu anki kadar olmamıştı"* sözleriyle bunu ifade etmektedir. Kanunsuzluk ve şiddet olayları, hatta küçük suçlarda bile görülmemiş bir azalma vardır. Vali Kadri Bey'in korkusundan, bölgede özellikle eşkıyalık tamamen bitmiştir. Gümrük kaçakçılarının dışında silahlı çete kalmamıştır[46].

1898 yılı da halk güvenliği açısından oldukça iyi geçmiş, bütün bölgede can ve mal güvenliği sağlanmıştır. Rapora göre 1898 yılı içerisinde soygun, hırsızlık olsa da Trabzon sancağında öldürme olayı olmamıştır. Vilayetteki 63 polis(4'ü Rum ve 3'ü Ermeni) ve 1200 jandarma(45'i Hıristiyan) ile barış ve sükûnet devam ettirilmiştir ve bunlardan yararlılıkları görülenler ödüllendirilmişlerdir. Verilen bilgiye göre, bu yılın sonunda şehirdeki mahkum sayısı 262 kişi idi(244'ü Müslüman, 18'i Hıristiyan). Longworth, burada son bir bilgi olarak, Ticaret Mahkemelerinde taraf tutma olayı görüldüğünü belirtmektedir[47].

E- Trabzon Bölgesinde Demografik Yapı ve Ermeni Hadisesi

Konsolos Longworth, bölge nüfusuna ilk defa 1893 tarihli raporunda değinmiştir. Buna göre, Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhâne sancaklarından oluşan bu vilâyet, İstanbul, Lübnan ve belki Girit'den sonra Türkiye'deki nüfus yoğunluğu en fazla olan vilâyettir. 1884'ten beri sayım yapılmamış, ancak yaklaşık olarak 850.000 müslüman, 170.000 Rum ve 50.000 Ermeni olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda vilâyet nüfusu yaklaşık 1.100.000 kişi, yani her mil kareye 89 kişi düşmektedir[48].

Trabzon vilayetinde nüfus dağılımı, Longworth'un 15 Şubat 1899 tarihli raporunda tablo olarak verilmiştir. Ancak Longworth burada, genellikle nü-

---

Nitekim bunlardan Seymanoğulları ve Köse Mehmed eşkıyalığı bırakarak, sessiz bir hayata çekilmişlerdir. Bunların kanun dışı işlerden korkmuş olabilecekleri bildirilmektedir. Ancak bu yolda gitmeye çalışan, Giresun yakınındaki Elmalı köyünden bir Kürt, jandarmayla girdiği çatışmada öldürülmüştür. Ermeni Minasoğlu ise siyasî suçlu olarak bir süre Samsun hapishanesinde tutulmuşsa da, Temmuz 1895'te 3 gardiyanı öldürüp, silahlarını alarak kaçmayı başarmıştır. Ele geçirilememişse de, bir süre sonra teslim olup, pek çok kişi gibi hükûmet affından yararlanmıştır. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.31, 23 Ekim 1897, FO 195/1993. Minasoğlu ve bir takım Ermeni eşkiyasının üzerine asker sevkedildiği hakkında ayrıca bkz. *BA*, Yıldız PRK. ASK., Dosya nu.127, Gömlek nu.116, 22 Muharrem 1315(22 Haziran 1897).

[46] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.31, 23 Ekim 1897, FO 195/1993.

[47] *Longworth'dan O'Conor'a*, nu. 6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

[48] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993.

fusun Laz, Gürcü, Rum ve Ermeni olarak dört gruptan oluştuğunu ve bunların arasında Kürt, Tatar, Fars ve Avrupalıların da bulunduğu belirtilmektedir[49]. Buna göre;

TABLO VII

1898 Yılındaki Trabzon Bölgesi Nüfusunun 1885 ile kıyaslaması

	Trabzon		Samsun		Rize (Lazistan)		Gümüşhâne		Toplam Bireyler		TOPLAM	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	1898	1885
Müslüman	240471	234727	112919	110502	76060	73204	43636	41167	473116	459600	932716	798000
Ortodoks Rum	40011	37447	37662	36707	428	434	14467	13888	92568	88476	181044	150000
Ermeni	13690	12978	9682	9269	24	20	882	711	24278	22918	47196	42200
Ermeni Katolik	761	691	24	16	-	-	-	-	744	740	1484	1200
Protestan	272	291	276	264	-	-	-	-	548	554	1102	1000
Diğerleri	102	97	59	20	-	-	-	-	161	112	273	200
Toplam	295247	286229	160671	156747	76512	73658	58985	55766	591415	572400	-	-
Genel Toplam	581.476		347.418		150.170		114.751		1.163.815		1.163.815	992.600

Longworth'un, Trabzon vilâyetinin nüfusu hakkında verdiği bilgiler, diğer kaynaklardaki bilgilerle de uyuşmaktadır. Meselâ Hicrî 1313(M.1895-96) tarihli Trabzon Vilâyet Salnâmesi'nde de vilâyetin toplam nüfusunun 1.071.477 kişi olduğu ve bunun 869.727'si Müslüman, 157.212'si Rum, 42.349'u Ermeni, 1304'ü Katolik, 880'i Protestan ve 5'i de Yahudi olarak dağıldığı belirtilmektedir[50]. Yine aynı yıllara yayınlanan Kâmûsü'l-a'lâm'da, Trabzon vilâyetinin nüfusu hakkında, söz konusu salnâme ile aşağı yukarı aynı rakamlar verilmiştir[51].

Kemâl Karpat ise, 1894 yılında Trabzon vilâyetinde yaklaşık 1.056.279 kişinin yaşadığını yazmakta ve bunun 857.343'ü Müslüman, 155.039'u Rum, 41.780'i Ermeni, 1.273'ü Katolik ve 844'ü Protestan olduğunu belirtmekte-

[49] Longworth'un burada verdiği gruplar arasında Türklerin olmaması ilgi çekici ve büyük bir yanlıştır. Longworth belki de burada Lazları Türklerle aynı katogoriye tabi tutmuş olsa gerektir. Bkz. *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

[50] Salnâmede, vilâyette bulunan sancak ve kazaların nüfusları da ayrı ayrı verilmektedir. Bkz. *1313 Tarihli Trabzon Vilâyet Salnâmesi*, Trabzon 1313.

[51] Kâmûsü'l-a'lâm'da rakamlar hemen hemen aynı olup, farklı olan yanı Müslümanların nüfusu 869.767, Ermeni nüfusu ise 52.349 olarak gösterilmektedir. Ayrıca burada Müslüman ahalinin büyük kısmının Türk olduğu da belirtilmektedir. Bkz.Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-a'lâm*, c.IV, İstanbul 1311, s.3005.

dir[52]. Bir başka kaynakta ise 1897'de Trabzon nüfusu 1.164.827 kişi gösterilmektedir[53]. Görüldüğü üzere Trabzon vilâyetinde Müslüman ahalinin ezici bir üstünlüğü söz konusudur. Ancak, Kırım savaşından sonra, eğitim ve ticarete önem verdiklerinden dolayı, moral ve maddî olarak Ermeniler Müslümanlardan daha iyi durumda idiler[54].

Longworth, raporlarının hemen hepsinde Ermeni bahsine girmiştir. Ancak onun bu konudaki yorumlarını yaparken tarafsız bir bakış açısından çok, bazı görüş ve yorumlarında Hıristiyanlığın ve belki de köken olarak mensubu bulunduğu milletin tesiri altında kaldığı görülmektedir[55]. Halbuki yine Hıristiyan ve Amerikalı bir muhabir olan Dr. Hepworth, bu yıllarda Anadolu'nun pek çok yöresinde patlak veren Ermeni hadisesinden İngiltere, Rusya ve Ermeni Cemiyetleri ve çetelerini sorumlu tutmaktadır. Bunlardan İngiltere, Ermeni eşkıyasına sığınma hakkı vermekle kalmamış, onları sempati ile karşılamış, korumuş, yardım etmiş ve Türkler aleyhine tahrik etmiştir. Bu da İngiltere'nin Ermeni çeteleriyle hem iş, hem de suç ortaklığı yapmaya razı olduğunu göstermektedir. Rusya ise, her ne kadar olaylarla pek fazla meşgul olmuyor gibi görünse de, esasen Türkiye'nin olaylardan korkması, paniğe kapılması ve zayıflaması onun işine gelmekteydi. Anadolu'da Türk ve Ermeni ölmüş veya öldürülmüş, bu onun için önemli değildi. Rusya kendi sınırlarını çok iyi koruyor, ancak Türkiye'ye silahlar ve çeteler geçmek isteyince sınırı korumaktan vazgeçmekte ve görmezlikten gelmektedir. Çünkü Rusya bu silahların ve çetelerin kendi maksadına ve görüşlerine uygun hareket ettiklerinden emindir[56].

Longworth'un elimizdeki ilk raporundan, daha 1891 yılı içerisinde Ermenilerin isyana teşvik edildiklerini anlamaktayız. Çünkü o, 1 Şubat 1892 ta-

[52] Kemâl Karpat, *The Ottaman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, London 1985, s.139.

[53] *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı (1897)*, Haz.Tevfik Güran, c.5, Ankara 1997, s.19.

[54] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936.

[55] Zira bir Osmanlı belgesinde İngiliz konsolosu Longworth'un Ermeni milletinden Doktor Sihrab'ın ailesine mensup olduğu belirtilmektedir. Bkz. *BA*, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.31, Gömlek nu. 91, 7 Şevval 1312(3 Nisan 1895).

[56] Dr Hepworth, New-York Herald gazetesi tarafından, Ermeni hadisesini yakından incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye özel muhabir sıfatıyla gönderilmiş ve buradaki izlenimlerini bir rapor halinde kaleme almıştır. Söz konusu raporu 1898 yılında Fransız konsolosu Drogmanı Leon Krajewski Fransızca'ya tercüme etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gözüyle Ermeni Macerası(1897)", *Ermeni Macerası (Tarihî ve Siyasî Bir Değerlendirme)*, Isparta 2001, s.61-71(Aynı makale *Belleten*'in 195. Sayısında da yayınlanmıştır).

rihli raporunda, Ermenileri isyana teşvik faaliyetlerinin yaz ayları boyunca askıda tutulduğunu, ancak Kasım ayında tekrar canlandığını belirtmektedir. Nitekim bu zamanda ele başı olan bazı kişiler tutuklandılarsa da bunlar birkaç gün içerisinde serbest bırakılmışlardır[57].

Longworth burada vali Kadri Bey'in takip ettiği ihtiyat ve itidal politikasını övmekte ve bu politika sayesinde Trabzon, Anadolu'nun diğer eyaletlerinin yaşadığı çatışma ve tahrik politikasına katılmadığını belirtmektedir. Longworth Ermenilerin çıkardığı karışıklıklar konusunda da aslında önemli sayılabilecek yorumlarda bulunmuştur. Buna göre, Ermenilerin huzursuzluklarının nedeninde Rusya'nın Balkanlarda uyguladığı gibi, slavlaştırma politikasından rahatsızlık duymaları yatmadığı gibi, bunun nedeninin ne Ermeni, ne de Müslüman demogoglarının işi olmadığı da belirtilmektedir. Buna tek sebep Hınçak Cemiyeti[58] olarak gösterilmektedir. Dağınık ve zayıf Ermeni ırkı bağımsızlığa can atamayacağından dolayı, bu vicdansız parti öldürme, yol kesme ve soygunun bağımsızlık için tek yol olduğunu savunmakta ve bu şekilde Hıristiyanların yapacakları katliamlar Müslümanları kızdıracak ve sonuçta bütün Avrupa'yı şok edecek, büyük devletlerin barış, insanlık gibi kavramlarını harekete geçirmesini sağlayacaktı. Ancak bu tür katliamvârî plânlar barış sever ve zeki insanlar arasında destekçi bulamamıştır. Çünkü onlar Ermenistan ile Bulgaristan arasındaki coğrafî ve siyasî farkı ayırt edebilecek zekadadırlar. Kaldı ki, bu hareketi savunanlar suçlu olmaktan öte gidemezlerdi ve zaten azimli ve dürüst bir hükûmet de bu tür hareketi bastırmada zorlanmamıştır[59].

Ermeni tahrikçileri ve işbirlikçileri bu eyâlette istenmemektedir. Ancak tahrikçilerin faaliyetleri ve işbirlikçilerin entrikaları vali tarafından doğru tahmin edilmektedir. Zaten Kadri Bey'in Ermenilere karşı izlediği hassas politika övgüye lâyık bulunmaktadır. Valinin olaya ırkî açıdan yaklaşmadığı ve aceleci bir tavır sergilemediği bildirilmektedir. Longworth, valinin bu ra-

[57] *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

[58] Hınçak komitesi, Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ile sonradan evlendiği Maro adındaki kadın ve arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887'de İsviçre'de Karl Marx'ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştur. Bu teşekkülün başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeniler bulunmaktaydı ve ilk faaliyet alanı olarak Türkiye'nin doğu bölgesi seçilmişti. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.431. Hınçakyan Sosyalist Fırka-i İhtilâliyesi'nin proğramı tarafımızdan, Osmanlı Arşivlerinden temin edilmiş olup, ayrı bir makalede yayınlanacaktır.

[59] *Longworth'dan Nicolson'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

hatsız edilmemiş insanların (Ermeniler) ne kadar barışçıl, zeki ve de çalışkan olduğunu bildiğini, bunların kötü yönetilmediği takdirde onların arasında sadece çılgınların Osmanlı yönetimini zaafa uğratma teşebbüsünde bulunacağını anladığını belirtmektedir. Ayrıca valinin Ermeniler aleyhine yazılmış bir çok mektubu çöpe attığını ve böylece Trabzon kaynaklı hiç bir siyasî suçlamanın söz konusu olmadığını da yazmaktadır[60].

Çeşitli kaynakların da bildirdiklerine göre, Trabzon'da Ermeni olaylarının başlangıcını, 21 Eylül 1311 (3 Ekim 1895) günü misafir olarak Trabzon'da bulunan eski Van valisi Bahri Paşa ile, Trabzon komutanı Hamdi Paşa'nın sokakta iki Ermeni'nin silahlı saldırılarına maruz kalmaları ve yaralanmalarıyla başlamıştır. Bu olay sonunda, işin önemine binaen hükûmet de gerekli tedbirleri almıştır. Ancak Ermeniler, olayın faillerinden Estapani Berberyan'ı himaye edip, güvenlik güçlerine teslim etmemişler ve hatta adı geçen şahıs, Vilâyet Kâtibi Rahmi Efendi'nin katline de karışarak, olayın daha da tırmanmasına sebep olmuştur. Trabzon'da asıl hadise ise, 8 Ekim günü, İstanbul olaylarında bir yakının öldüğünü duyan bir Ermeni'nin kaldığı hanın balkonundan halkın ve olayları yatıştırmak için şehirde dolaşan valinin üzerine ateş açmasıyla başlamış ve Ermenilerle Müslümanlar birbirlerine girmişler ve kavga veya olay ordunun müdahalesiyle durdurulabilmiştir. Ayrıca Trabzon Ermenileri köylerde yaşayan yandaşlarını da şehre getirterek, evlerinde ikamet ettirmeye ve silahlarıyla çarşı pazarda gezdirerek, nümayişler yapmaya başlamışlardır. Daha önce değindiğimiz ve Longworth'un da raporunda bildirdiğine göre, Trabzon vilâyetinde Ermeniler dağınık ve oldukça zayıf bir nüfusa sahiptir. Burada Ermeni hadisesinin asıl maksadı, bağımsızlıktan çok, kendilerini destekleyen Avrupalı devletlerin dikkatini çekmenin yanında, hükûmet memurlarını öldürmek ve devlet binalarını tahrip etmektir. Sonuçta olayın çıkmasına sebep olanlar Divân-ı Harbe sevkedilerek, burada muhakemeleri yapılmıştır[61]. Yine kaynakların bildirdiklerine göre, kargaşalık sırasında Trabzon'da Ermeniler'den 182, civar köylerde de 21 ölü ve 18 yaralı vardır. Müslümanlardan ise 21 ölü, 25 yaralı, Rumlardan da 1 ölü vardır[62].

[60] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

[61] Trabzon Ermeni hadisesinde yakalanan Ermenilerin Divân-ı Harb'de yargılanmalarına ilişkin belgeler tarafımızdan temin edilmiş olup, ayrı bir çalışma olarak hazırlanmaktadır.

[62] Trabzon valisi Kadri Bey'in 30 Eylül 1311'de bildirdiğine göre, Ermenilerden 177 ölü ve 19 yaralı, Müslümanlardan ise 11 ölü ve 25 yaralı vardır. Bkz. *BA*, Yıldız PRK. Umumî, Dosya nu. 32, Gömlek nu. 114, 30 Eylül 1311 (12 Ekim 1895). Trabzon Ermeni hadisesi hakkında ayrıntılı

Konsolos Longworth, 7 Şubat 1896 tarihli raporunda ilk defa Ermeni hadisesinden bahsetmektedir. Hatta bu raporuna evleri yakılan ve öldürülen Ermenilerin sayısını veren bir de tablo eklemiştir. Raporunda Trabzon merkezinde 400'den fazla kişinin defnedildiğinin görülmesine rağmen, tabloda verilen rakamın 298 olduğunu ve bunun da sebebinin ölüm kaydı yöreye kayıtlı kişileri içine almasından kaynaklandığını vurgulamaktadır[63]. Bu durumda ölen 102 kişinin Trabzon'a dışarıdan gelen Ermeni çete ve komite üyeleri olması muhtemeldir ki, bu da olaylara sebebiyet verenleri tahmin etmek açısından önemlidir. Olay sırasında zarar gören Ermenilere İngiltere, ABD ve başka kaynaklardan yeterince ve zamanında yardım da yapılmıştır. Longworth bu yardım sırasında yetkililer ve özellikle de pek çok defa övgüyle bahsettiği vali Kadri Bey'in çalışmalara en küçük bir katkıda bulunmadığını da bildirmektedir[64].

Longworth bu raporundan hemen bir gün sonraki tarihle kaleme aldığı raporuyla, tarafsızlıktan uzak bir görünüm sergilemektedir. O bu raporunda, Ermenileri kastederek, yetişkin erkeklerin silahlı Türk çeteleri ve imparatorluğun silahlı güçleri tarafından katledildiğini söyledikten başka, *"Silahsız ve bi-haber durumdaki bu insanlar hemen hemen hiç karşı koymadan acıklı bir teslimiyet içinde can ve mallarını vermiştir. Ancak yine de kahramanca hareketleri de tümden yok değildi.."* diyerek, Ermenilerin bu olaydaki başarılı hareketlerini vurgulamaktadır[65]. Nitekim onun Anadolu'da çıkan Ermeni

---

bilgi için bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I-II*, Ankara 1994(pekçok yerde). Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.155; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.108 v.d; Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1876, s.268 v.d. Mehmed Hocaoğlu eserinde, 1895-96 Ermeni ayaklanmalarının baş kırkırtıcısı İngiltere ve konsolosları olduğu inkâr edilmeyecek gerçekse de, Rusya'nın ve Rus konsoloslarının da İngiltere'ye ayak uydurmaları gizlenmesi imkânsız hakikat olarak göstermektedir(s.322).

[63] Longworth'un verdiği tabloda 298'i Trabzon merkezinde olmak üzere, civar kasaba ve köylerinde(Gümüşhâne dahil) toplam 507 Ermeni'nin öldüğü, 5.197 kişinin göç ettiği, 16.979'unun yerinde kaldığı, 1.510 ev ve dükkânın yağma edildiği ve 320 ev ve dükkânın da yandığı belirtilmektedir. Yine 8 Ekim'de başladığını bildirdiği Trabzon olaylarında 9 Türk ve 3 Rum'un öldürülüp, 162 dükkânın yağmalandığı, 26 Ekim'de meydana geldiğini bildirdiği Gümüşhâne hadisesinde ise 7 Türk'ün öldürülüp 70 dükkânın yağmalandığı da bildirilmektedir.

[64] *Longworth'dan Currie'ye*, nu.10, 7 Şubat 1896, FO 195/1936.

[65] Longworth Trabzon'daki pekçok sessiz ve savunmasız insanın bu şekilde yok edilmesini Asya Türkiyesi'ndeki seri olayların ilki olarak göstermekte ve bunun medenî dünyayı şok ettiğini bildirmektedir. Ayrıca yine bir önceki raporundaki rakamsal bilgilere de değinmiş ve 298 olarak gösterilen Ermeni kayıplarına, şehre kayıtlı olmayanlar da eklenirse bu sayının iki katına çıkacağını yazmıştır. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu. 12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936. Ancak bu

olaylarında meydana gelen öldürme olaylarının devlet destekli olduğu yolunda Sivas İngiliz konsolosuna gönderdiği, ispatlanmamış ve iftiradan öteye gitmeyen mektubu[66] da bu iddiamızı doğrulamaktadır.

Longworth'a göre, olayları yerinde inceleyenler ülke hükûmetinin tamamen suçlu olmadığına ikna olamazlar. Fanatiklikten çok, politik olan bu karışıklıklar, belki de en iyi geçmişe bakarak anlaşılabilir. Kırım savaşından sonra değişen Ermeniler, ticaretle meşgul olmaları nedeniyle moral ve maddeten müslümanlardan üstün duruma gelmişler ve bunlara Kafkasyalı öğretmenler tarih, Amerikalı misyonerler de kendine saygıyı öğretmişlerdir. Bu durum hemen açığa vurulmamış, ancak Türk-Rus savaşından sonra, Osmanlı imparatorluğunun dağılmasının yakın olduğu ve ümitlerin gerçekleşmesinin mümkün olduğuna inanılmaya başlanmıştır. Nitekim Berlin Antlaşmasına Ermenilerin oturduğu vilâyetlerde reformlar yapılmasını sağlayan bir ifade eklenmiştir. Ancak bu reformların yürütülmesini takip edecek olan İngiliz temsilcileri, bu sıralarda Kıbrıs ve Mısır meselesinden Türkiye'nin İngiltere'ye güvensizlik duyması gibi nedenlerden, kalıcı ve etkili reformlar yapılması konusunda başarısız oldularsa da, imkânlar dahilinde yine de ellerinden geleni yapmışlardır. Şartlarını çekilmez gören Ermeniler gittikçe daha çok rahatsız olmuşlar, devletten soğumuşlar ve bunun sonucunda gizli organizasyonlar ortaya çıkarmışlardır. Bunların ilki 1880'de Tiflis'te başlamış ve halkı tahrik etmek için hemen gizli ajanlar yollanmıştır. Bu teşkilatın ardından ihtilâlci gazeteler yayınlanmış[67] ve özellikle başkanlığını Nazarbey'in yaptığı Hınçak, 1892'den itibaren farklı merkezlere tahrik edici afişler postalamış ve Rus-Türk sınırından azımsanmayacak miktarda silahı gizlice ülkeye sokmuştur[68]. Ancak Ermenilerin durumu bu hareketlerden sonra daha da kötüleşmiştir. Zira zenginlere şantajlar başlamış, bilgi sızdıranlar vatanseverlik adına öldürülmüş, kanunlara itaat edenlerin çoğu başkaldırı hareketinde yer al-

---

durum da, daha önce de belirttiğimiz üzere, bu olay sırasında Trabzon'a dışarıdan pek çok Ermeni'nin geldiğini ispatlamaktadır.

[66] *BA*, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.31, Gömlek nu.91, 21 Mart 1311 (2 Nisan 1895).

[67] Gazetelerin yayınlanmasında hedef alınan amaç, daima Osmanlı yönetiminin haksızca davranışlarını, zulümlerini, kötülüklerini yayınlayıp, Avrupa'nın müdahalesini çekmek ve müdahale fikrini yavaş yavaş geliştirmekti. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.429.

[68] Rusya'dan ülkeye sokulan silahlar hakkında Trabzon hadisesi sırasında ele geçirilen Ermenilerin üzerinden çıkan pekçok mektuplarda bilgi verilmekte olup, söz konusu belgeler ayrı bir makalede tarafımızdan sunulacaktır.

mamaktan eziyete maruz kalmışlardır[69]. 1894 Sasun isyanı[70] olayları tırmandırmış ve bunun sonucunda İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Osmanlı Devleti yeni bir reform programı yapmaya zorlanmıştır. Longworth'a göre, Trabzon olaylarında askerler işe karışmasaydı, gerçekte can kaybı çok önemsiz olurdu. Çünkü Türklerin büyük çoğunluğu komşularına karşı tavır almakta tereddüt etmişlerdir. Burada Longworth'un ilginç bir tespiti daha vardır. Onun iddiasına göre, sarayın casusları, müslüman halk arasında, İngiltere'nin teşvikiyle Ermeniler isyan çıkaracaklar ve ani bir saldırıyla müslümanları öldürerek sayısını azaltacakları ve baskın ırk konumuna geçerek kendi krallıklarını kuracakları haberi yayılmıştı[71]. Ancak 1895 yılı içerisinde, incelendiğinde belirli bir plân çerçevesinde hazırlandığı anlaşılan ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde birbiri ardına patlak veren Ermeni hadiseleri[72] göz önüne alındığında bunun tamamen de kabul edilemez olduğu gerçeği anlaşılabilir.

SONUÇ

Yukarıda verilen bilgiler Longworth'un Trabzon konsolosluğu esnasında İngiliz Dışişlerine gönderdiği raporlardan elde edilmiştir. Bilgilerin ne derecede doğru olup olmadığı konusunda bir fikir yürütmek imkânsızdır. Zira raporlarının ve yer yer yaptığı yorumlarının bazısı önyargısız ve objektif ol-

[69] Nitekim Oflu bir Türk kadınla evlenip Müslüman olan Agop adındaki bir Ermeni Sürmene köylülerinden para toplarken yakalanıp tutuklanmış ve Agop savunmasında, Müslüman olmasından dolayı Ermenilerin kızgınlığından korktuğunu ve İhtilâl Komitesine para sağlayarak onlara hoş görünmeye çalıştığını bildirmiştir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

[70] Ermenilerin bazı Türkleri öldürmesiyle 28 Ağustos 1894 yılında başlayan birinci Sasun isyanına, 3000 Ermeni katılmış ve konsolosların raporlarında iddia edildiğine göre, Sasun ve köylerinde toplam 265 Ermeni öldürülmüş ve isyan bastırılmıştır. 1897 yılı içerisinde patlak veren ikinci Sasun isyanında ise, 19 Ermeniye karşı, yaklaşık 1000 civarında Türk Ermenilerce katledilmiştir. Sasun isyanı için bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.147, 166; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.103, 125; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994.

[71] *Longworth'dan Currie'ye*, nu. 12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936.

[72] Anadolu'daki İngiliz konsolosları 1895 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin her an olay çıkmasını mümkün kılacak düzeye eriştiği bildirilmektedir. 1895 yılı içerisinde çıkan bu Ermeni isyanları, 29 Eylül Divriği, 2 Ekim Trabzon, 6 Ekim Eğin, 7 Ekim Develi, 9 Ekim Akhisar, 21 Ekim Erzincan, 25 Ekim Gümüşhâne, 25 Ekim Bitlis, 26 Ekim Bayburt, 27 Ekim Maraş, 29 Ekim Urfa, 30 Ekim Erzurum, 2 Kasım Diyarbakır, 2 Kasım Siverek, 4 Kasım Malatya, 7 Kasım Harput, 9 Kasım Arapgir, 15 Kasım Sivas, 15 Kasım Merzifon, 16 Kasım Antep, 18 Kasım Maraş, 22 Kasım Muş, 3 Aralık Kayseri, 3 Aralık Yozgat isyanlarıdır. Bkz. Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s.154 v.d.

duğu söylenebilirse de, bazıları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Raporlarında, yeri geldikçe metin kısmında da değindiğimiz üzere, tutarsızlıklar görülmektedir. Meselâ mahalli bir idareciyi bir raporunda göklere çıkarırken, bir başka raporunda, konu aşağı yukarı aynı olmasına rağmen yermektedir. Yine Ermeni hadisesi sırasında verdiği bilgilerde de çoğunlukla açık bir tarafgîrlik söz konusu olmaktadır. Bu tarafgirlikte, Longworth'un Ermeni asıllı olmasının yanısıra, konsolosların yanında bulunan tercümanların da büyük etkisi olduğu muhtemeldir. Meselâ 1880-82 yıllarında Kayseri-'de konsolosluk yapan Bennet, Türkçe bilmediğinden, tercüman olarak bir Hıristiyan kullanmaktadır[73]. New-York Herald muhabiri Sidney Whitman'ın eserinde yer alan bilgiye göre ise, *"Konsolosların yanındakiler, tercümanları tamamen Ermeniydi. Bunlar ne söylerler, ne gösterirlerse, konsoloslar da elçiliklerine öyle yazardı..."* demektedir[74]. Bu sebepden verilen bilgilerde bir ön yargı varsa, bu belki de konsolosun kendisinden değil, tercümanlarının tarafsız olmamasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim bu durum Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolos tercümanlarında çok aşırıya kaçmıştır. Longworth' un Trabzon'un nüfusu, ekonomik yapısı, güvenliği gibi konularda verdiği bilgiler ise, diğer kaynaklarla da uyuşmaktadır. Bundan başka Trabzon'da sel baskını, kolera gibi tabii afetler ve salgınların olduğunu da bu raporlardan anlamak mümkündür. Bütün bunlara rağmen, Longworth'un Trabzon'da konsolos olarak bulunduğu sırada kaleme aldığı raporlar, bir yabancı gözüyle, Trabzon ve çevresinin 1892-98 yılları arasındaki tarihini ortaya koyması açısından önemli bir kaynaktır.

[73] Musa Şaşmaz, "Teğmen Ferdinand Bennet'in Kayseri Konsolosluğu 1880-82", *III.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2000, s.481.

[74] Esat Uras, *a.g.e.*, s.426.

I. DÜNYA SAVAŞI VE KURTULUŞ MÜCADELESİ SIRASINDA MARAŞ'TA ERMENİ MEZALİMİ

AHMET EYİCİL*

1. MARAŞ'TA ERMENİ MEZALİMİ

Maraş, Osmanlı Devleti döneminde Halep Vilâyetine bağlıydı. O dönemde Maraş yöresinde ve özellikle Maraş'ın Zeytun (Süleymanlı) kazasında küçümsenemeyecek miktarda Ermeni nüfusu vardı. Ermeniler, Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine bölünmüşlerdi. 1908 Halep Vilâyeti Salnamesi'ne göre, Maraş merkezinde 4 Ermeni (Gregoryen), 3 Protestan, 2 Katolik, 1 Latin kilisesi ve 15 Hıristiyan mektebi vardı. Zeytun'da 6 kilise, 2 manastır, 1 gayrimüslim rüştiye ile 5 iptidai mektebi bulunuyordu. Elbistan-'da 3 kilise, Göksun'da 1 Ermeni (Gregoryen) kilisesi ile 4 Protestan mektebi görünüyordu. Şehir merkez nüfusu toplam 67.974 olan Maraş'ta, 46.557 Müslüman, 11.180 Ermeni (Gregoryen) ve 3.567 Katolik yaşamakta idi.

Çok dağlık ve verimsiz bir yerde kurulmuş olan Zeytun'daki Ermeniler, Osmanlı yönetiminin hoşgörüsünden yararlanırlar ve devlete vergi vermemek için sık sık ayaklanırlardı. Bunlar, vergiden muaf tutulmaları için Sultan IV. Murat'tan bir ferman almış olduklarını ileri sürerler fakat bunu ispat edemezlerdi, vergi vermemek için silaha sarılıp kan dökerlerdi. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi adlı eserinde 1780-1853 tarihleri arasında Zeytun'da bir çok Ermeni ayaklanması çıktığını belirtir[1].

O tarihten sonra, yabancıların da kışkırtmalarıyla Zeytun Ermenileri zaman zaman ayaklanmış ve kan dökmüşlerdir. 1862 yılında ve 1878 Rus Savaşı sırasında da Zeytun'da isyanlar çıkarmışlardır.

Bu dönemde Zeytun Ermenileri, Anadolu'da faaliyet gösteren Amerikan misyonerlerinden de cesaret almışlardır. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Ermenileri devletin başına büyük bir gaile olmaya başlamıştır.

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (KSÜ), Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

[1] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları. 2. Baskı, İstanbul 1987, s.488-489.

1887'de Hınçak Komitesi, 1890'da Taşnak Komitesi kurulmuş ve ondan sonra bu gizli örgütler Anadolu'da yıllarca sistematik biçimde kan dökmüşlerdir. Gizli komiteler, ayaklanma çıkarmak için en elverişli yerlerden biri olarak öncelikle Zeytun'u seçmişlerdir.

Zeytun Ermenileri 1895 yılında yeniden ayaklanmışlardır ve bu ayaklanma, Hınçak komitesi tarafından hazırlanıp yürütülmüştür. Bu ayaklanma 24 Ekim 1895'te başladı ve 28 Ocak 1896 tarihine kadar devam etti. 3 Kasım 1895'te asiler, Halep'teki İngiliz Konsolosuna başvurdular ve mühimmatlarının azaldığını bildirerek İngiliz Hükümeti'nin müdahalesini istediler. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin Babıâli üzerindeki baskısı sonucu Zeytun asileri müstahak oldukları cezadan kurtuldular. Sonunda ellerindeki silahların teslim edilmesi, genel af ilân edilmesi ve elebaşılarından beş Hınçak komitecisinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affedilmesi, miri verginin azaltılması şartları ile asiler teslim oldular. Böylece isyan bitti. İsyana katılan Ermeni asiler, İngiltere tarafından kurtarıldı[2].

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesini fırsat bilen Ermeniler, siyasi amaçlarını gerçekleştirmek ve içerden devleti çökertmek için işgalci batı güçlerinin oyununa gelerek kin ve intikam duygularıyla Türk ordusunu arkadan vurmaya, savunmasız insanları acımasızca katletmeğe başladılar. Siyasi amaçları uğruna 1878-1915 tarihleri arasında bir buçuk milyon Müslüman'ı şehit ettiler. Ermenilerin yapa geldikleri bu ihanetlerinden dolayı 14 Mayıs 1915'te Nakl-i Sükkan kanunu çıkarıldı. Böylece devlete ve millete zarar veren ve verme teşebbüsünde bulunan Ermenilerin bulundukları yerden alınarak daha güvenli yerlere nakledilmeleri sağlandı[3].

23 Nisan 1914'te Zeytun'da bir eve saklanan sekiz Ermeni eşkıyasını tutuklamak için üzerlerine bir jandarma müfrezesi gönderildi. Teslim olmak istemeyen eşkıya askere ateş açtı ve bu çatışmada halktan bir kişi öldü. Ev tam olarak ablukaya alındığı sırada Ermeni Piskoposu olaya müdahale etti. Ayrıca Ermeni halkı da bu durumdan istifade ederek jandarmaya silahla sal-

[2] Ahmet Eyicil, *Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Gün Yayıncılık, Ankara 1999, s.214-226., *Osmanlı Arşivi Yıdız Tasnifi Ermeni Meselesi (Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question)*, Tarihi Araştırmalar ve Dökümasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989, c.2, s.433., Uras, *a.g.e.*, s.4090-401.

[3] Abdullah Emircan, Mehmet Emin Gerger, *Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul 1992, s.26.

dırdı. Çatışmanın kontrol edilmeyecek kadar büyümesi üzerine jandarma müfrezesi eşkıyayı tutuklayamadan Maraş'a dönmeye mecbur oldu[4].

Ermeni isyancılar, 17 Ağustos 1914'de Zeytun askerlik şubesinden terhis edilen Andırınlı yüz Müslüman'a hücum ettiler ve bunları hunharca öldürdüler. Bu saldırı esnasında Beşen Köyü'nden birçok masum insanı da katlettiler.

Hınçak Komitesi başkanı Çakıroğlu Panos'un evinde toplanan Ermeniler, Hükümet binasını basarak kaymakamı öldürme ve telgraf tellerini kesme konusunda karar aldı. Fakat Ermenilerin gerekli tedbirleri zamanında alamaması ve hücum emrini vaktinde verememesi nedeniyle alınan bu iğrenç karar uygulanamadı[5].

Kırk kişilik bir silahlı Ermeni çetesi Zeytun'a yaya bir saatlik mesafede 2 Eylül 1914 tarihinde yirmi bir yolcuyu soyarak 12.000 kuruş parasını zorla aldı. Kışlada bulunan otuz er, Zeytun'daki Ermenilerin baskı ve zulmüne dayanamayarak kaçmaya mecbur oldu. Ermeni eşkıyasının yaptığı zulme Müslümanlar tarafından karşılık verileceği endişesi ortaya çıkınca Maraş'ta bulunan seyyar bölüğündeki acemi 200 erden oluşan kuvvetin Zeytun'a gönderilmesine karar verildi. Daha fazla kuvvete ihtiyaç bulunmasına ve istenmesine rağmen şehrin güvenliğini sağlamak için 1160 mevcutlu Depo Taburu'nun Maraş'tan ayrılmasına izin verilmedi[6].

24 Ekim 1914 tarihinde Maraş eşrafından on beş kişinin imzası ile Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; Ermeni eşkıyasının 1895 yılında Andırın Hükümet Konağı'nı yaktığını, bu tarihten beri akıl almaz bir şekilde halka zulmettiğini, erkekleri öldürerek çocukları yetim ve kadınları dul bıraktığını, 1910 yılından beri dağlara çıkan eşkıyanın Müslümanların yollarını keserek kan döktüğünü, seferberlik davetine icabet ederek Zeytun'a gelen 60 askere saldırdığını ve bu askerlerin 250 lirasını gasbettiğini, eşkıyanın cezalandırılmadığını, bazı nüfuzlu kimselerin eşkıya tarafını tutarak suçluları affettirmek istediklerini, bu duruma Müslümanların çok üzüldüğünü ve onları destekleyenlerden nefret ettiklerini, eğer durum böyle devam ederse seferberlik davetine katılacak olanlar üzerinde olumsuz etki bırakacağını ve bir kaç gün önce Jandarma Ahmet'in şehit edildiğini bildirdi. Ayrıca eşraf, şehit-

[4] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* (*ATBD*), Sayı 86, Belge no 2048, Ankara Nisan 1987, s.1.
[5] Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, s.97-98.
[6] *ATBD*, Sayı 81, Belge no 1806, Ankara Aralık 1982, s.19.

lerin kanı kurumadan eşkıyanın cezalandırılmasını ve affedilmemesini, eşkıyanın cezalandırılmasından sakınılıyorsa Müslüman halkın serbest bırakılmasını istedi[7].

İngiliz, Rus ve Fransızların siyasi emellerine alet olan ve tahriklerine kapılan Ermeniler, işgalcilerin bulundukları bölgelerde Osmanlı kuvvetlerinin gücünü zayıflatmak ve etkisiz hale getirmek için harekete geçtiler. Hınçak Komitesi'nin öncülüğünde isyan ederek katliamlar yaptılar.

Zeytun'da I. Dünya Savaşı yıllarında isyanı sevk ve idare edenler, Hınçak Komitesi başkanı Çakıroğlu Panos ile kardeşi Solakoğlu Mesrup ve Yeni Dünyaoğlu Nisan adlı Ermenilerdi.

Ermeni çetesi Zeytun'un sarp yerinde bulunan Tekye Manastırı'na çekildi. Bunların takîbâtı esnasında Şubat 1915'te Maraş Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey[8] ile yirmi beş asker şehit düştü ve otuz dört asker yaralandı. Asilerin bir kısmı yakalandı ise de, çoğu karanlıktan ve bulundukları yerin sarp oluşundan faydalanarak kaçmayı başardı[9].

Küçük bir jandarma müfrezesi 18 Mart 1915'te Maraş ile Zeytun arasında otuz kişilik bir Ermeni çetesinin silahlı saldırısına uğradı. Saldırıda 6 er şehit oldu. Aynı gün iki jandarma koruyuculuğunda Zeytun'a gelmekte olan acemi erler Ermeniler tarafından kiliseye hapsedildi[10].

Zeytun'a cephane götüren jandarma kıtasına 10 Nisan 1915'te silahlı Ermeni eşkıyası saldırdı. Çetelerin devamlı olarak saldırıları sebebiyle bölgede huzur ve güvenlik kalmadı. Bunun üzerine Zeytun ve Maraş'ta oturmaları sakıncalı bulunan Ermenilerin mecburi olarak Konya'ya gönderilmesi hususunda gereğinin yapılması IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya bildirildi[11].

Fransa ve Rusya'nın tahrik ve teşvikiyle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmayı alışkanlık haline getiren Zeytun Ermenileri, Çanakkale Savaşları'nın

[7] *ATBD*, Sayı 86, Belge no 2049, s.5.

[8] Şehit edilen Maraş İl Jandarma Kumandanı Binbaşı Süleyman Bey'in anısına Zeytun'un adı İrade-i Seniye ile Süleymanlı'olarak değiştirildi. Yalçın Özalp, *Milleti Sadıka Patırtısı ve Maraş*, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası İşletmesi, İstanbul (tarihsiz), s.325.

[9] Eroğlu, *a.g.e.*, s. 99-100.

[10] *ATBD*, Sayı 81, Belge no 1820, s.98.

[11] *ATBD*, Sayı 81, Belge no 1823, s.112.

devam ettiği 18 Mart 1915'te isyan ederek yeniden ayaklandılar[12]. Vatanını savunan Türk askerini arkadan vurdular. Bunun üzerine 25 Mart 1915'te isyancıların saklandığı Saint Mary Manastırı üzerine asker gönderildi. Çatışma akşama kadar devam etti ve eşkıyanın bir kısmı gece firar ederek kurtuldu. Müsademede 26 asker yaralandı, bir binbaşı ve 8 er şehit oldu, buna mukabil 100 eşkıya yaralandı ve 37 eşkıya öldürüldü. 25 Mart'ta Zeytun'da aramaya devam edildi ve 5 eşkıya ele geçirildi. Ayrıca silah, barut, zararlı yayın ve Ermeni cemiyetinin mührü bulundu. Yapılan sıkı takip ve alınan caydırıcı tedbirler üzerine 29 Mart'ta 300 eşkıya teslim oldu. 2 Nisan'da firar eden eşkıya, Ali Kayası ve Sultan Dağı mevkiinde toplandı. Muhtemel bir katliamı önlemek için üzerlerine bir dağ topuyla bir müfreze asker gönderildi[13]. Manastırdan kaçan eşkıya stretejik bir yer olan Fındıcak'a yerleşti ve burada 8 Haziran 1915 tarihinden itibaren yeniden isyan etti[14]. Fındıcak köyüne toplanan 400 Ermeni eşkıyası, çevre köylerde bir çok ev yaktı ve 10 Müslüman'ı öldürdü. Eşkıya ile 132. Alay arasında 20 Temmuz'da çatışma başladı. Çatışmada 2 jandarma şehit oldu ve 3 jandarma da yaralandı. Olayların büyümesi üzerine IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa 132. Alay'ın takviye birlikleri ile kuvvetlendirilmesini istedi[15]. 2 Ağustos 1915'e kadar devam eden Fındıcak isyanında 2.000 asker 5.000 sivil olmak üzere toplam 7.000 Müslüman Türk şehit verildi. Ermenilerden ise sadece 2.100 isyancı öldürüldü[16].

IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, I. Dünya Savaşı esnasında güneyde çıkarılacak Ermeni isyanlarının sebeplerini ve güvenlik bakımından vereceği zararı çok iyi biliyordu. İsyanın çıkması halinde asayiş ve güvenliği sağlamak amacı ile Ermenilerin yaşadığı Zeytun gibi hassas yerlerde bir çok askeri kuvvet bulundurmak zorunda kalınacaktı[17]. Dörtyol, Antep, Urfa ve Zeytun gibi bölgelerde çıkarılacak Ermeni isyanı Suriye'yi Anadolu'dan ayırmayı kolaylaştıracaktı. Buralarda yaşayan Ermeniler, eskiden beri isyan çıkarmaya hazır ve alışık olmalarından dolayı sadece dışarıdan verilecek bir emri bekliyorlardı. Bu hassas durumdan istifade eden Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz orduları kumandanları, Çanakkale Savaşları'nın en şiddetli anlarında Ermeni-

[12] Eyicil, *a.g.e.*, s.333.
[13] Eyicil, *a.g.e.*, s.340. *ATBD*, Sayı 86, Belge no 2053, s.23.
[14] Eyicil, *a.g.e.*, s.342.
[15] *ATBD*, Sayı 81, Belge no 1836, s.176.
[16] Eyicil, *a.g.e.*, s.342-47.
[17] Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.310.

lere verdikleri talimatla isyanı başlattılar. Ayrıca bu durumu çok iyi bilen Amerikan Milli Ermeni Savunma Komitesi başkanı Miran Seraslan, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'na bir mektup gönderdi ve mektubunda Kilikya'ya gönüllü isyancı sevk etmek için hazırlık yaptığını, oradaki Ermenilerin Sis (Kozan), Haçin (Saimbeyli), Fırnıs, Maraş ve Fındıcak'ta isyan bayrağı açarak Toros Dağları'ndan Akdeniz'e kadar bir savaş sahası oluşturacağını ve böylece Osmanlı ordularının Mısır'a doğru ilerlemesine engel olunabileceğini belirtti[18].

Vatandaşı olduğu devleti aleyhinde isyan etmeleri sebebiyle Zeytun'daki Ermenilerin tamamı 9 Mayıs 1915'ten itibaren Nakl-i Sükkan Kanunu'na tabi tutuldu[19]. Bu arada Maraş'tan tehcir edilen Ermenilerden borçlu olanların borcu alınmadı[20] ve ticaretle meşgul olanlarının şehirde kalmasına izin verildi[21]. Tehcir esnasında haksızlık yapan görevliler hakkında gerekli yaptırımlar uygulandığı gibi haksızlığa uğrayan Ermenilerin de maddi masrafları Maliye Bakanlığı'nca karşılandı[22].

Bağdat Demiryolu projesi, Almanya ile Osmanlı Devleti'nin ilişkisinin artmasına ve İngiltere'nin endişeye düşmesine sebep oldu. İngiltere, Hindistan ve Mısır'la olan ulaşımını sağlayan yol güvenliğinin tehlikeye düşmesinden korkuyordu. Rusya, Osmanlı'nın güç kazanmasına karşı çıkıyordu. Fransa, Türkiye'nin mali işlerine Almanya gibi başka bir devletin karışmaya başladığını görmekten dolayı büyük bir endişeye kapılırken, müttefiki Rusya'nın da siyasi emellerini destekliyordu[23].

1903 Bağdat Demiryolu anlaşmasında kendilerine şart koşulan hükümlere bağlı kalacağını taahhüt eden Almanya'nın[24] Asya Türkiye'sinde 450 misyoneri ve yüzlerce yerli Hıristiyan yardımcısı bulunuyordu. Alman Katolikleri, misyonerlik faaliyetlerinde Protestanlardan geri kalmıyordu[25]. Bilhassa demiryolu inşası esnasında bölgede bulunan Katolik ve Protestan

[18] Akbıyık, *a.g.e*, s.311.

[19] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), (O.B.E.)* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu.14, Ankara 1994, s.28.

[20] *O.B.E.*, *a.g.e.*, s.37.

[21] *O.B.E.*, *a.g.e.*, s.39.

[22] *O.B.E.*, *a.g.e.*, s.188.

[23] Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Tercüme Eden: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s.18

[24] Earle, *a.g.e.*,s.136.

[25] Earle, *a.g.e.*,s.145.

mezheplerinde olan Ermeniler inşaatlarda çalışıyorlardı. Almanlar, Toros Tünelleri'nin inşasında çalışan Ermenilerin iş gücünden faydalanıyordu. Almanların himayesi altında çalışan ve bunu fırsat bilen Ermeniler, gündüz işçilik ve gece eşkıyalık yapıyorlardı. Bu nedenle demir yolunun güvenliğini sağlamak ve işçilerin faaliyetlerini takip etmek için Şimendifer Taburu kuruldu.

Aslen Fransız olup İtalyan vatandaşlığından ayrıldıktan sonra Osmanlı vatandaşlığına geçen Robert, şimendifer işletme ve inşaat şirketinde birçok Ermeni ve Rum asıllı memur ve işçileri istihdam etti. Bu şirkette çalışan Ermeniler de, Türklerden intikam almak için çete faaliyetlerine devam ettiler[26]. Bu nedenle, Toros Demiryolu'nda çalışan Maraşlı Ermeni işçilerinin 22 Nisan 1916 tarihinde 24 saat içinde Maraş'a dönmelerinin sağlanması Dahiliye Nezareti'nce Maraş Mutasarrıflığı'ndan istendi[27].

26 Nisan 1916'da Marş'ta Nakl-i Sükkan Kanununa göre sevk olunmayan 3.845 erkek ve 5.000 kadın olmak üzere toplam 8.845 Ermeni bulunuyordu. Bunların 500'ü Gregoryan ve diğerleri Katolik idi. İsyan etmekten dolayı Katoliklerin sevki yapıldı ve isyana katılmayan Gregoryanların yerlerinde kalması sağlandı[28]. Devletten aldığı ihalelerle aşırı derecede zengin olan, daha önce çeşitli isyanlara katılan, Katolik olan ve bilhassa 1895 isyanında 50,000 adet Şınaydır ve Martini marka tüfek ile bunlarla kullanılmak için 20,000,000 merminin alınmasında önemli rol oynayan sabıkalı Maraş Mebusu Hırlakyan Efendi Meskene'ye sürgün edildi[29].

İsyan çıkarmak amacıyla toplanıp dağa çıkan Ermeni eşkıyası, Müslüman köylerde barınamıyordu fakat, Müslüman olmayan köylerden destek buluyordu[30]. Tâkîbat sonucunda yakalanmaktan kurtulan Ermeni eşkıyası sarp arazilere gizleniyor ve Toros demir yolunun geçtiği dağlık arazide çalışan Ermeni işçilerle diyalog kuruyordu. Eşkıya ile birleşen Ermeni işçiler, onlarla birlikte çevredeki Müslüman köylerde cinayet işledikten ve halkı soyduktan sonra tekrar iş başına dönerek izlerini kaybettirmeye çalışıyorlardı[31].

[26] 12. Kolordu Kumandanlığı'nın 22. 05. 1918 tarih ve 1519 sayılı yazısı. *Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-120. 12.

[27] *O.B.E.*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu.14, Ankara 1994, s.137.

[28] *O.B.E.*, *a.g.e.*, s.140.

[29] *O.B.E.*, *a.g.e.*, s.147.

[30] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20.

[31] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-2.

Nakl-i Sukkan Kanunu'na tabi tutulan Ermenilerin bir kısmı yolculuk esnasında güvenlik açısından sıkıntılara sebep oluyordu. Buna meydan vermemek için Hükümetçe gerekli tedbirler alındı. İzmir'den zorla çıkarılıp nakil edilen 200 Ermeni komitacı muhafaza altında 13 Kasım 1916'da Maraş yoluyla Zor'a sevk edildi[32].

5 Aralık 1917'de İslahiye civarında halka zulmeden bir Ermeni çetesinin olduğu tespit edildi. Bu çeteye demir yolunda çalışan Ermeniler yardım ediyordu. İşçiler demiryolundan ve Şimendifer Taburu'ndan çaldıkları silah, cephane ve eşyaları çetelere gönderiyorlardı. Bunların desteğini alan Ermeni çetesi çevrede tedhiş hareketine devam ediyordu. Çetenin faaliyetlerine son vermek için denetim artırıldı ve Miralay Fuat Bey, Amele Taburu ile inşaatta çalışmak amacıyla yerleştirilen işçilerin denetim ve gözetimini yapmak üzere görevlendirildi[33].

İslahiye civarındaki Ermeni çetesinin tâkîbatı yapılırken diğer bölgelerde de çete faaliyetleri devam ediyordu. Maraş'ın kuzeyindeki Ali Kayası civarında otuz kişilik Ermeni çetesinin takibi için Kilis ve Antep'ten otuz kişilik müfreze gönderildi. Yardım olarak gönderilen kuvvetlerle bu çetelerin takibi 14 Şubat 1917 tarihinde tamamlandı[34].

Maraş ve çevresinde Ermeni eşkıyasını etkisiz hale getirmek, firarileri yakalamak ve asayişi sağlamak için Onuncu Depo Alayı'nın Birinci Taburu 16 Kasım 1917 tarihinden itibaren Maraş'ta bulunduruldu. İki ay boyunca bu tabur etkili olamadı. Birinci taburun kırkar mevcutlu üç müfrezesi Pazarcık, bir müfrezesi de Andırın'a gönderildi. Burada askerin istirahatı sağlandıktan sonra çevrede asayişi sağlamak amacıyla 16 Ocak 1918'de harekete geçildi. Hareket esnasında tabur kumandanı, kurallara uymadığı gibi disiplini sağlamakta sorumluluğunu idrak etmedi. Kumandanın bu tutumu düşmanı cesaretlendirdi ve Ermeni çetesinin Maraş'a yaklaşmasını kolaylaştırdı. Bunun üzerine eşkıyayı durdurmak için iyi eğitilmiş asker gönderilmesi, bölgenin menzil müfettişince denetlenmesi[35] ve tabur kumandanına gerekli

[32] *O.B.E.*, *a.g.e.*, s.158.

[33] On İkinci Kolordu Kumandanlığı'nın Adana Askeri Hat Komiserliğine gönderdiği 05.12.1917 tarih ve 4851 sayılı yazısı. *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8,.

[34] İslahiye Takip Müfreze Kumandanlığı'nın 14.02.1917 tarihli telgrafı. *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-16.

[35] Menzil Müfettişi'nin Fırat Menzil Müfettişliği'ne gönderdiği, Onuncu Depo Alayı Birinci Tabur Kumandanı'nın eşkıyanın yakalanmasına göz yumduğu hakkındaki 16 Ocak 1918 tarihli telgrafı. *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 17, Belge no 4.

emrin verilmesi istendi. Öyle ki 27 Ocak 1918 tarihinde şehirde asayiş ve güvenlik tamamen bozuldu. Bu sebeple çevrede bulunan köylerde yaşayan Ermeniler bile eşkıyalık yapmaya cesaret etti[36].

Onuncu Depo Alayı'nın Birinci Taburu'nda bulunan zabit Nedim Efendi 5 Ocak 1918'de Göksun'un Kösürük Gözü adındaki yerde silahlı çatışmada şehit oldu ve 4017 numaralı Alman yapımı mavzeri eşkıya tarafından gasp edildi[37].

2. BOZO ÇETESİ

Bozo Çetesi, I. Dünya Savaşı sırasında Maraş'ın Pazarcık Kasabası'ndan Bozo Aşireti'ne mensup Bozo tarafından kuruldu. Aşiretlerin bir kısmını yanına alan ve Ermenilerce desteklenen Bozo Çetesi kısa sürede büyüdü. Kurulan Bozo Çetesi etrafa korku saçmaya ve halkı yaşlı, çocuk ve kadın demeden öldürmeye başladı. Bu çete ile 17 Ocak 1918'de Pazarcık'ın Cimikan dağında müsademeye girildi. Müsademede müfrezeden bir er ile bir jandarma şehit oldu. Eşkıyadan altı kişi öldürüldü ve üç beygir itlaf edildi. Gece karanlığından faydalanan eşkıya firar etti ise de suçluların tâkîbatına devam edildi[38].

Bu arada taburun dördüncü bölüğüne mensup 1887 doğumlu Hasan oğlu Halil onbaşı, rahatsızlığından dolayı 8 kaput ve 6 battaniye ile Pazarcık'ın Harmancık Köyü'ne bırakıldı. Fakat Bozo Çetesi 21 Ocak 1918'de Harmancık'da bırakılan Halil Onbaşı'nın üzerine saldırdı. Halil Onbaşı mermisi bitinceye kadar eşkıya ile savaştı. Kurşunu kalmayan Halil Onbaşı Bozo Çetesi tarafından hunharca şehit edildi[39]. Halil Onbaşı'nın yanında bulunan ve 6639 numaralı Alman yapımı mavzer, 8 kaput, 6 battaniye ve 1 kasatura Bozo Çetesi'nce gasp edildi[40]. Eşkıyanın takibine devam edilerek Tilkiler Köyü'ne gelindi. Onuncu Depo Alayı'na bağlı İkinci Tabur, Maraş'ta bulunan Birinci Tabur ve Antep'ten gönderilen müfrezelerle birleşen kuvvetler, Köseceli (Köseler) Köyü'nden hareket ederek Tilkiler Köyü'ne ulaştılar. Bozo Aşireti'ne bağlı Karalar Aşiretleriyle Tilkiler Aşireti'nden bir miktar yardımcı kuv-

[36] *ATASE*, Klasör no 4218, Belge no.4-5.

[37] Yıldırım Orduları Depo Kıtaatı Müfettişi'nin Antep'ten 12. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği 21.01.1918 tarihli yazısı. *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-2.

[38] Yıldırım Orduları Depo Kıtaatı Müfettişinin 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 22 .1. 1918. Tarih ve 2 no'lu raporu. *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-4, 4-29.

[39] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-2.

[40] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no.4-29.

vet alındı. İkmalini tamamlayan ve yerli aşiretlerden yardım alan kuvvetler, Gani Dağı istikametine hareket ederek Bozo Çetesi'ni takip ettiler[41]. Duman Tepe'de Bozo Çetesi ile müsademeye girildi. Müsademede mülazım Avni Efendi ve iki er ağır bir şekilde yaralandı ve üç er şehit oldu[42].

Duman Tepe müsademesinde Bozo Çetesi'nden altı kişi öldürüldü ve üç beygir itlaf edildi. Bozo Çetesi direnmeye devam etti[43]. Bozo Çetesi ile üst üste iki defa çatışmaya girildi ise de bir sonuç alınamadı. Mülazım Ali Nazmi Efendi komutasındaki müfreze ile onu destekleyen mülazım Hasan Efendi komutasındaki müfreze 22 Ocak 1918'de Pazarcık'ın Ufacıklı Köyü civarında Bozo Çetesi ile üçüncü çatışmaya dört saat devam etti. Bu silahlı çatışmada Üçüncü Depo Alayı'nın Birinci Taburu'ndan iki er şehit oldu ve ikinci taburdan bir er yaralandı. Bozo Çetesi'nden dokuz eşkıya öldürüldü ve üç hayvan itlaf edildi. Çatışma esnasında çete reisi Bozo yaralandı. Bu arada ikinci müsademede yaralanan Avni Efendi, Cihyife (Cinife-Yavuzeli) Köyü'nde vefat etti[44]. Eşkıyanın takibi sırasında yapılan müsademede Onuncu Depo Alayı'na mensup Hanefi, Muhsin ve Hasan adlı askerler şehit oldu.

Maraş ve Pazarcık bölgesindeki eşkıyanın etkisiz hale getirilip tutuklanması konusunda 25 Ocak 1918 tarihinde Tabur Komutan'ına yeniden talimat verildi. Ayrıca askerin moralini yüksek tutmak için Onuncu Depo Alayı'na mensup askerlerin taltif edilmesi önerildi[45].

Yedek takviye birliği gelmeden önce Bozo Çetesi'ni ortadan kaldırmak amacıyla 30 Ocak 1918'de bir müfreze çıkarıldı. Bu müfrezeye Kötürük Aşireti'nden Bozo Çetesi'nin saklandığı yerleri bilen yardımcı elemanlar alındı, bunların bilgi ve tecrübelerinden istifade edildi. Ayrıca Kötürük Aşireti'nden otuz kişi silahlandırılarak halktan da destek alındı. Bir zabıtanın komutasında 15 kişilik küçük bir kuvvet oluşturuldu[46].

Eşkıyayı bastırmak için Pazarcık'ta 25 kişilik üç müfreze kuruldu. Müfrezelere halktan gönüllü katılanlar hakkında mahallî hükümetten destek ve

[41] Yıldırım Orduları Grubu Depo Kıtaatı Müfettişi'nin 12. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği 02.02.1918 Tarih ve 1 no'lu raporu. *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4, 26.

[42] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no.4-29.

[43] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-26, 4-27, 4-28.

[44] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-3, 4-30.

[45] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-12.

[46] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-9.

güvence alındı. Her askere 150 fişek, her müfrezeye dört sandık cephane verildi. Gönüllü katılanlara silah verilmesi konusunda çok dikkat edildiği gibi[47] gönüllü katılanların kendi başlarına hareket etmesine, aşiretlerin yanına gitmelerine, tâkîbattan bir netice alınıncaya kadar müfrezeden ayrılmasına, hastalık gibi durumlar istisna olmak üzere kesinlikle izin verilmedi[48].

Olayların olumsuz yönde gelişmesi üzerine XII. Kolordu Kumandanlığı, 31 Ocak 1918 tarih ve 342 sayılı yazısıyla Maraş bölgesinde bulunan çetelerin tâkîbatının yapılması ve kesin olarak imha edilmesi konusunda talimat verdi[49].

Maraş'ta asayiş ve güvenlik sağlanamadığından ve eşkıyanın 29 Ocak 1918'de saldırıları nedeni ile menzil nakliyatı aşırı derecede zarar görüyordu. Bazen menzil nakliyatı yapılamıyordu. Menzil nakliyatını yapmak ve eşkıyayı ortadan kaldırmak için Adana'dan acemi olmayan üç yüz askerin gönderilmesi istendi[50]. Fakat bu tarihte Adana'da üç haftalık askerî eğitimlerini tamamlamış sadece 245 acemi asker bulunuyordu[51]. Fakat Pazarcık'taki eşkıyayı bastırmak için yeteri kadar kuvvet gönderilmesi gerekiyordu. Bu sebeple 1 Şubat 1918 tarihinde, Adana Talimgah Kumandanlığı'nda bulunan 245 acemi asker Maraş'taki jandarma birliğini takviye için gönderildi[52].

Antep, Maraş, Besni, Rum Kale ve Pazarcık bölgesinde şikayette bulunan birçok köy 7 Şubat 1918 tarihinde eşkıyanın baskısından kurtarıldı. Tâkîbat neticesinde Bozo Çetesi ile Cimikanlı, Mucakanlı, Gani Dağı, Kara Kale, Ufacıklı ve Yapalak gibi yerlerde yapılan müsademede dokuz eşkıya öldürüldü ve üç hayvan itlaf edildi. Aynı tarihte Zeytun'da eşkıyalık yapan Atir Ali Çetesi Maraş'tan gönderilen Mülazım Şükrü Efendi kumandasında yirmi kişilik bir kuvvetle takip edildi. Pazarcık ve Süleymanlı gibi yerlerde çetelere yardım ve yataklık edenler takip edildi.

Pazarcık'ta iki numaralı müfreze kumandanı Mülazım Naci Efendi, Bozo Çetesi ile 7 Şubat tarihindeki yaptığı silahlı çatışmada Bozo'nun kardeşi Abuzer'i kolundan ve bacağından yaraladı[53]. 11 Şubat'taki çatışmada eş-

[47] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-18.
[48] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-20, 4-22, 4-23, 4-24, 4-25.
[49] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-13.
[50] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-7.
[51] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-8.
[52] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-15, 4-16.
[53] 4. Fırka Vekili'nin 07.02.1918 tarihinde Antep'ten Adana On ikinci Kolordu Kumandanlığı'na yazdığı 516 sayılı yazı. *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 9.

kıyadan iki kişi öldürüldü ve birisi yaralı olarak ele geçirildi. Bu müsademede yaralı olarak kaçmayı başaran Abuzer daha sonra ölü olarak bulundu. Eşkıyanın ölü olarak bulunduğu yerde 550 mavzer fişeği ile bir miktar barut ele geçirildi[54].

Tâkîbattan kurtulan Bozo Çetesi, 12 Şubat 1918'de Antep sınırı dahilinde bulunan Mırtık köyünü bastı, zorla halktan bir miktar para aldı ve buradan Pazarcık'ın Karakesik Köyü'ne geldi. Bu köylülerden 50 lira ve 20 mecidiye aldı. 13 Şubat 1918 Çarşamba günü saat 15 sularında kuzeye doğru hareket ederek Akbıyık Köyü'ne geldi. 14 Şubat Perşembe günü akşama kadar yalçın kayalıklar arasında Bozo Çetesi ile müsademe edildi. Bu müsademeye Karabıyık Karakol Kumandanı Ökkeş Çavuş ve on jandarma da katıldı. Çatışma sonucunda iki çavuş ve bir er şehit oldu, yirmi asker yaralandı. Bozo Çetesi ileri gelenlerinden dört eşkıya öldürüldü ve beşi de yaralandı. Gecenin karanlığından istifade eden eşkıya ölülerini alarak buradan uzaklaştı. Fakat eşkıyanın takibine devam edildi[55]. Eşkıyanın muhtemel bir saldırı harekatını önlemek için geniş bir plan dahilinde çalışıldı. II. Ordu Takip Müfrezesi ile Pazarcık'taki Takip Taburu ve İslahiye'deki 44. Fırka birlikte hareket etti. Çetelerin tamamen yok edilmesine karar verildi ve tâkîbat çok geniş alanda yürütüldü[56].

Maraş'taki Takip Taburu'nu takviye etmek için Adana'dan Osmaniye'ye 11 Şubat 1918 tarihinde 150 asker sevk olundu[57]. Bu askerin acilen Maraş'a gelmesi isteniyordu. Bu sebeple Takip Fırka Bölüğü 16 Şubat 1918'de İslahiye'ye ulaştı[58].

Alınan bu tedbirlerle Bozo Çetesi takip edilirken Pazarcık'ın Yezdan Köyü, 12 Şubat 1918 Salı günü Güllo Çetesi tarafından basıldı. Diğer taraftan tâkîbattan kurtulan Bozo Çetesi İslahiye tarafına giderek demiryolu inşasında çalışan işçileri ve Alman mühendis ve teknik elemanları rahatsız etti. Bu defa her iki çeteyi etkisiz hale getirmek için jandarma kuvvetleri, İslahiye istikametine gönderildi[59].

[54] *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-21, 1-22.
[55] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no12, 12-1-2, 13-1-2.
[56] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no19, 19-1,
[57] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-4,11-9.
[58] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-9,11-11.
[59] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-32, 4-33, 4-34, 4-35.

Pazarcık'ta 17 Şubat 1918'de asayiş ve güvenlik sağlanamadı. Halk eşkıyanın yok edilmesini istiyordu[60]. Bunun üzerine XII. Kolordu Kumandanlığı, Takip Tabur Kumandanlığı'nın derhal eşkıyayı takip etmesini emretti[61]. Bu emir üzerine Takip Tabur Kumandanlığı 20 Şubat 1918 de derhal harekete geçti. Taburun Pazarcık'a nakli için menzil müfettişliği aracılığıyla yardım edildi[62].

İslahiye'de 2 Mart 1918'de meydana gelen çatışmada firar eden eşkıyanın bir kısmı ölü olarak bulundu ve bir mavzerle altmış fişek ele geçirildi[63].

Eşkıyanın elebaşılarından Maraşlı Oseb Hoca, tâkîbat sonucu 2 Nisan 1918'de İntilli Köyü'nde tutuklandı. Bahçe ile Hasanbeyli arasındaki dağlık arazide yapılan aramada bir sandık mavzer mermisi ele geçirildi[64]. Aslen Maraş'ın Kuyucak mahallesinden olan ve Ravan Üçüncü İnşaat Taburu elemanı olarak çalışan Artinoğlu Oseb'in işinin başında çalışırken değil de Adana'da eşkıyalık yaparken yakalanması oldukça düşündürücüydü[65].

Askerin ciddi bir şekilde aramasından rahatsız olan bazı Ermeniler, çeşitli mazeretler beyan ederek başka yerlere gitmek istediler. Örneğin aslen Mersinli olup Maraş'a sürgün olarak gönderilen 1878 doğumlu Elyasi Abraham, 2 Mayıs 1918 tarihli dilekçesi ile hasta olduğunu ve içinde bulunduğu sıkıntılı durumu anlattı. Hasta olduğunu bahane ederek tedavi olmak amacıyla İstanbul veya başka bir yere gönderilmesini istedi. Konu üzerinde hassasiyetle durulduğundan adı geçenin durumu ve talebi Adana'da bulunan 12. Kolordu Komutanlığına bildirildi[66].

1916-1917 yılları arasında Bahçe, İslahiye, Haruniye (Düziçi) ve Maraş bölgesinde etrafa korku saçan Ermeni eşkıyasının toplam sayısı otuz yedi idi. Eşkıya Maraş çevresindeki dağlık arazide geziyor ve halka düşmanca davranıyordu. Söz konusu bu eşkıyanın otuz kişilik bir gurubu Nisan 1918'de Ördekdede Köyü'nü bastı. Aynı eşkıya Nisan-Mayıs 1918 tarihlerinde Pazarcık'a birçok saldırıda bulundu. Yapılan müsademelerde bunlardan on sekizi ölü olarak ele geçirildi. Sağ kalan on dokuz eşkıya dağa kaçtı[67].

[60] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-12, 11-13.
[61] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-17.
[62] *ATASE*, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 11-19-20-21-22-23.
[63] *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-21, 1-22.
[64] *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-23.
[65] *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 1-165.
[66] *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 4.
[67] Takip Müfrezeleri Osmaniye Jandarma Tabur Kumandanlığı'nın Adana 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 22 Mart 1918 tarihli yazısı. *ATASE*, Klasör no 4223, Dosya no 84, Belge no 2-34.

2 Temmuz 1918 Salı gecesi 30 kişilik Ermeni çetesi Bahçe ve İslahiye kazaları arasında bulunan bir kaç köyü yakıp yıktı, bir miktar para ile halkın malını gasp etti. Çeteleri takip için İslahiye'de temin edilen kırk kişilik Nizamiye Müfrezesi, eşkıyayı takip etti ise de sarp ve dağlık arazide gizlendiklerinden yakalayamadı. Maraş, Antep ve Besni'de de Ermeni çeteleri takip edildi. Tâkîbattan kurtulan Ermeni çeteleri ve işçileri çevrede halka her türlü kötülüğü yapmaya devam etti.

Halka zulüm yapmaları sebebiyle dağa çıkmayan Ermeni işçilerin de bu bölgeden uzaklaştırılması Harbiye Nezareti'den istendi[68]. Bilhassa İslahiye ve Osmaniye arasında dağlık kısımda çalıştırılan işçilerin buradan uzaklaştırılmasının üzerinde ısrarla duruldu. Çünkü devam etmekte olan olayların önlenmesi, bu olaylara katılanların men edilmesiyle mümkündü. Yapılan bu talep üzerine vilayet jandarma müfrezeleri, İslahiye ve Osmaniye arasındaki demir yolunu koruma altına aldı. Bölgede bulunan Ermeni çeteleri ve işçileri tutuklanarak buradan uzaklaştırıldı[69].

3. ÇETELERİN ORTADAN KALDIRILMASI

İngilizlerin 20-30 Eylül 1918 tarihleri arasında Mersin ve Antalya limanlarından karaya asker çıkaracağı, bu amaçla 5.000 Ermeni ve 2.000 İngiliz askerinin toplandığı, İngilizlerin Kıbrıs'ta toplanan gönüllü Ermeni askerleri ile Maraş, İslahiye ve Osmaniye civarında bulunan Ermeni çetelerine yardım edeceği haberi alındı. Bu gelişmelerden cesaret alan Ermeni çetelerin en büyük amacı demir yolu tünelleri ile imalat sanayisini ortadan kaldırmaktı[70].

Yaklaşık bir yıldan beri Maraş, İslahiye, Osmaniye ve Bahçe arasında gezen ve halka her türlü zulmü yapan Ermeni çetesinin yok edilmesi görevi 44. Fırka Kumandanlığı uhdesine verildi. Fırka Kumandanlığı'nca, görevin yerine getirebilmesi için alay kumandanlarının yapmaları gereken işler ayrıntılı bir şekilde planlandı. Bu plana göre: Her tabur eşkıyayı takip etmeye elverişli askerlerden 20 er çıkaracak. Askerin her türlü ihtiyacı tam olarak karşılanacak. Her askere iki çift çarık verilecek. Her askerin üzerinde 120 fişek bulunacak. Askerin erzak ve cephanesini taşımak üzere yanlarına iki mek-

[68] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20.

[69] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-2.

[70] 12. Fırka Kumandanlığı'nın 44. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 19 Eylül 1918 tarihli yazısı. *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 17/A, Belge no 5, 5-1-2.

kare (yük hayvanı) verilecek[71]. Hattı Muhafaza Bölüğü, imalat sanayini ve demiryolu tünellerini koruyacak[72]. Akyar Köyü'ndeki iki tabur derhal Kısık Boğazı'na gidecek. Kısık Boğazı'ndaki siperler tamir edilecek. Karakolların kuvvetleri artırılacak. Askere hiç bir surette izin verilmeyecek[73]. Ermeni çetelerine yardım eden İngilizlerin, Mersin ve İskenderun'dan yapacakları çıkarmayı önlemek amacıyla sahildeki güvenlik kuvvetleri takviye edilecek[74].

Yukarda belirtilen hazırlıklar tamamlandıktan sonra harekat başladı. Buna göre:

Osmaniye'de ikmal edilen müfreze 29 Temmuz 1918 gecesi Cebel-i Bereket (Osmaniye) merkezi olan Yarpuz'a haraket ederek burada toplandı. Mevcut kuvvet ihtiyaca göre taksim edildi. Hasanbeyli'nin güneyindeki Gürpınar ile İslahiye'nin güneyindeki Beypınar arasındaki bölge arandı ve Gavurdağı (Nurdağı) bölgesine ait tedbirler alındıktan sonra İslahiye'nin güneyinde ve Germencik civarında toplanıldı. Buradan sonra kuvvetler kollara ayrıldı. Bir kol Alacakilise, bir kol Sabundere, bir kol Kartaldağ ve bir kol da Büyükdağ istikametine devam etti. Bu işlemlerden sonra kollar, Katırkale ile Ökkeşbaba arasındaki bölgeden kuzeye doğru hareket etti ve Gavurgölü tamamen arandı. Eloğlu'nun güneyindeki Çakmaktepe yakınından dağa çıkıldı. Değişik kollarla Çomruk Köyü istikametinde yürüyüşe devam edildi. Bundan sonra Kömürler (Nurdağı) ve Eloğlu (Türkoğlu) arasındaki dağlık bölge ile Bahçe ve Küçük İntilli Köyü istikametine hareket edildi. Kollara ayrılan ve arama yapmak amacıyla dağılan kuvvetler daha sonra İslahiye'de toplandı.

Bu çok geniş ve kapsamlı arama esnasında köylerde bulunan herkese adil ve insanca muamele yapıldı. Zanlılar sıkıştırıldı ve suçlu bulunanların elleri kelepçelenerek Osmaniye'de bulunan fırka karargahına getirildi.

Tâkîbat esnasında çetelerin Maraş, Pazarcık ve Kilis taraflarına kaçma ihtimalleri olduğundan bunun için de gerekli önlemler alındı. Alınan tedbir gereği Kilis jandarmaları, Kilis'in batısında; Pazarcık jandarma ve milisleri, Pazarcık, Aksu, Aşağı Pazarcık'ta; Maraş jandarmaları da Eloğlu'nda bulun-

[71] 44. Fırka Kumandanlığı'nın 139. ve 159. Alay Kumandanlığı'na yazdığı 17.07.1918 tarih ve 583 sayılı yazısı. *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-52, 20-7.

[72] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 5-3.

[73] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 5-5, 5-7-8-9.

[74] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 5, 5-1-2.

duruldu[75]. Ayrıca Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'na, İslahiye ve Bahçe kaymakamlıklarına harekâtın başlamasıyla ilgili ayrıntılı bilgi verildi.

Ermeni eşkıya ve çetesi, Osmanlı askeri elbisesini giyerek arazide gezdiklerinden kendilerini takip eden müfrezeyi aldatarak kurtulabiliyorlardı. Bu sebeple hareket halinde olan müfrezenin, Maraş, Pazarcık ve Kilis'ten gönderilen jandarma ve milislerle karşılaşma ihtimali vardı. Bu karışıklığa meydan vermemek ve müfrezelerin kendi aralarında meydana gelebilecek muhtemel bir çatışmayı önlemek için Maraş, Pazarcık ve Kilis'ten toplanan müfrezelerce bilinen ve tanınan İbrahim Bey görevlendirildi. Müfrezeler arasındaki haberleşme İbrahim Bey tarafından jandarma şifresi ve aralarında önceden belirlenen parola ile yapıldı[76].

Cebel-i Bereket bölgesinin merkezi olan Yarpuz'da toplanan müfreze 20 Temmuz gecesi Gavurdağı mıntıkasını aramaya devam etti ve İslahiye civarında bulunan müfreze de 19 Temmuz sabahından itibaren harekete başladı. Ermeni işçilerinin bulunduğu bölge tamamen arandı. On beşer kişilik gruplar hainde gezen 80 kişilik bir Ermeni çetesinin ardına düşüldü. Büyük müfrezenin sol kolu Pazarcık'a hareket etti. Bu tâkîbat sırasında Ermeni çetesinden olan ve Gavurdağı'nda dolaşan Mardoros adında bir Ermeni tutuklanarak Osmaniye'ye gönderildi. Bunlarla birlikte daha önce tutuklanan Ermenilerin ifadeleri alındı.

28 Temmuz 1918 sabahında Haruniye civarında ekmek almak için bir köye gelen Ermeni eşkıyası askerler tarafından öldürüldü. Bunun üzerine civardaki köy ve ormanlarda gizlenen Ermeni eşkıyası firar eti. Yine aynı sabah İslahiye'nin kuzey doğusunda Paşa Çiftliği'nde 20 kişilik bir Ermeni çetesiyle karşılaşıldı. Eşkıya ile göğüs göğüse çarpışıldı. Çarpışmada eşkıyanın önde gelen adamlarından Manukyan ile Hasanbeyli Kabiryum öldürüldü. Müfrezeden ise bir er bıçakla şehit edildi. Öldürülen Ermeniler üzerinde 350 Osmanlı lirası, bir çift küpe, 2 mecidiye, bir saat kordonu çıktı. Kullandıkları iki adet Alman yapımı silah ele geçirildi. Ele geçirilen bu paralar ve eşyalar eşkıya tâkîbâtında büyük yararlılık gösteren askerlere verildi[77]. Yukarda açık-

[75] *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-8-9, 20-10-11-12-13.

[76] 44. Fırka Kumandanlığı'nın Maraş Mutasarrıflığı'na, Pazarcık ve Kilis Kaymakamlığı'na yazdığı 29 Temmuz 1918 tarihli yazısı. *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-14.

[77] 44. Fırka Kumandanlığı'nın12. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 21 Temmuz 1918 tarih ve 6 numaralı yazısı. *ATASE*, Klasör no 5168, Dosya no 16, Belge no 20-18.

landığı gibi disiplinli bir şekilde arama ve takip sonucunda Ermeni eşkıyası etkisiz hale getirilerek bölgede yeniden asayiş ve güvenlik sağlandı.

4. KURTULUŞ MÜCADELESİNDE ERMENİ MEZALİMİ

Ermeniler, Avrupalı devletlerin ve Amerika'nın desteğinde Anadolu'da bir Ermenistan kurmak istiyordu. Fakat hazırlanan çeşitli raporlara göre Anadolu'da bir Ermenistan kurmak mümkün değildi. Çünkü nüfusları az ve toprakları yoktu. Toprak ancak iyi bir askerî kuvvetle elde edilebilirdi. Oysa Ermenilerin kuvvetleri de yoktu. Bu askerî yardımı daha önce Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yapmadığı gibi Amerika'nın da yapması mümkün değildi[78].

I. Dünya Savaşı sırasında isyan ederek Türk ordusunu arkadan vurmaları sebebiyle 10 Nisan 1915'te Maraş'tan nakil edilen Ermenilerin[79] 22 Ekim 1918 tarihinden itibaren şehre geri dönmelerine Meclis-i Vükelaca karar verildi[80]. Demiryolu ile dönen Ermenilerin ulaşımı ücretsiz yapıldı[81]. Kendilerine sağlanan kolaylıklardan yararlanan çok sayıda Ermeni kısa sürede Maraş'a geri döndü.

Ermeniler gittikleri yerlerde, Kilikya (Çukurova) ve Urfa'da birer Ermenistan devleti kuracaklarını ve bu iki Ermeni hükümeti arasında Müslümanları sıkıştıracaklarını söyleyerek buralarda yaşayan Müslümanlardan çok zulüm gördükleri propagandasını yaptılar. Propaganda etkisinde kalan doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler amaçlarına ulaşmak için, Maraş, Antep, Urfa ve Adana'ya göç etmeye başladılar[82].

22 Ekim 1919'da Ermenilerin Maraş'ta Müslümanlara işkence yaparak intikam alacakları iddiaları yayıldı[83]. Cebel-i Bereket (Osmaniye) Valisi Yüzbaşı Andre 29 Ekim'de Maraş'ı ziyaret etti. Halk, Fransızların şehre gelişini

[78] 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın Ankara'dan 17 Ağustos 1919'da 3. Ordu Müfettişi Kurmay Başkanı Kazım Bey'e yazdığı yazı. Aynı yazı Atatürk'e de yazıldı. Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 71.

[79] Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*, Gün Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Ankara 1999, s.341.

[80] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), (O.B.E.)* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu.14, Ankara 1994, s. 176.

[81] *O.B.E.*, s. 248.

[82] *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA)*, Kutu no 22, Belge no 19.

[83] *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Hazırlayan:Uluğ İğdemir, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi- Sa. 26a, Ankara 1989, s. 86.

protesto eden telgraflar gönderdi. Fransızların yanında gelen Ermeni lejyonlarının muhtemel saldırılarını önlemek için Kuvây-ı Milliye harekete geçti[84].

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra guruplar halinde Maraş'a gelen Ermenilere Türkler tarafından her türlü insanî yardım yapıldı. Sekiz ay süren İngiliz işgali döneminde asayişi bozucu bir harekette bulunamadılar. Fakat Fransızların gelmesiyle şımaran Ermeniler, güvenliği bozucu davranışlarda bulunmaya başladılar. Sağa sola ateş açarak kadınlara sarkıntılık yaptılar. Bir polis memurunu yaraladılar ve Berber Ökkeş'i şehit ettiler. Şeyh Mahallesi'nde bulunan kahvehanedeki Müslümanlar üzerine bomba attılar. Kahvehanede bulunanlardan bir kişi öldü, dört kişi de ağır bir şekilde yaralandı. Suçlular elini kolunu sallaya sallaya kiliseye girdiler. Fransız karakolunun çok yakınında, savunmasız iki Müslüman yine Ermeniler tarafından süngü ile şehit edildi. Nakip Camii'nde bulunan iki çocuğu da kaçırarak işkence ettiler[85].

Maraş'a gelen Fransız birliklerinin arasında 40 Cezayirli Müslüman ve 3000 Ermeni askeri vardı. Ermeniler işgalin ikinci günü olan 31 Ekim'de Müslüman kadınlara sataşmaya ve halka zulmetmeye başladılar. Kadınların zorla yüzünü açarak "Daha peçeli gezecek misiniz? Serbest olunuz." gibi sözler söylediler. 500 kişilik kafileler halinde şehre gelen ve Fransız askerî üniforması giyen Ermeni lejyonları vatandaşlardan umumhaneyi sordular. Ayrıca "Yaşasın Kilikya Ermenistan! Kahrolsun çekemeyenler!" diye slogan attılar. Hakaret amacıyla fırından aldıkları ekmeği ayakları altına alarak tepelediler[86].

Ermeniler, Fransızların Maraş'ı işgalinin ikinci günü olan 31 Ekim 1920'de sokak ve caddelere çıkarak halkı rahatsız etmeye başladılar. Maraş'ta bulunan Ermeniler, yaptıkları içkilerden yeni gelen misafir Ermeni askerlerine ikram ederek onları şereflendirdiler. Sarhoş olan Ermeni askerlerden ikisi Uzunoluk Hamamından çıkan Müslüman kadınlara "Çarşafa ihtiyaç yoktur! Yüzünüzü açınız!" diye bağırarak sarkıntılık etti. Kadınların çığlık atarak yardım istemeleri üzerine yan taraftaki dükkanda sütçülük yapan ve

[84] "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), 47-69, s. 65.

[85] *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (A.B.G.K.A.E.M)*., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın nu. 34. Ankara 1997, c.3, s.105.

[86] *A.B.G.K.A.E.M.*, s.60-62.

adı İmam olan bir Türk, "Bire densizler, yaptıklarınız yeter!" diyerek askerlerin üzerine gitti. Tabancasını çekerek askerlerden birini öldürüp diğerini yaraladı. Tarihte Sütçü İmam veya Uzun Oluk olayı olarak bilinen bu hareket üzerine Müslümanlarla Ermeniler arasında kavga çıktı. Gittikçe büyüyen bu kavgada iki Ermeni daha öldürüldü ve her iki taraftan toplam 14 kişi yaralandı. Yaralanan Müslümanlardan jandarma görevinden ayrılmış olan Çakmakçı Sait, aldığı kurşun yarasının tesiriyle daha sonra şehit oldu. Bu olaydan sonra Ermenilerin vahşi davranışları arttı. Fransızlardan yüz bulan Ermeniler, karşılaştıkları Müslümanı "Bu da çeteden veya Kuvây-ı Milliye'den"dir diye kurşuna dizdiler. Erkekleri öldürürken kadınlara da tecavüz ettiler. Müslümanlar, korkudan evlerinden dışarı çıkamaz oldular[87].

Maraş'ı işgal eden Fransız ordusundaki Ermeni fedaileri 1 Kasım 1919 tarihinde Müslüman halktan intikam almak için masum insanları katlettiler. İntikam ateşi içinde yanan Müslüman halkın feryadı ve yardım isteği yürekleri sızlattı. İşgal sırasında gerekli tedbirler alındı ise de yeterli olmadı[88]. Bu nedenle Maraş'a acilen kuvvet gönderilmesi istenildi. Ayrıca 12 Kasım'da Fransızların Maraş'ı işgali ve şehirde yaptıkları zulüm protesto edildi[89].

22 Kasım 1919'da Fransızlar şehrin etrafında siperler kurarak Elbistan yolunu denetimleri altına aldılar. Hükümet Konağı'ndan Osmanlı Bayrağı'nı indirmek istediler ise de halk tarafından yapılan müdahale sonucu başarılı olamadılar. Fakat bu tartışmada jandarma tüfekçisi Sadullah Efendi şehit oldu[90].

24 Kasım 1919'da Antep'te bulunan Fransız kumandanı, Adana Kumandanlığı'ndan Antep ve Maraş'ta birer alay kuvvet bulundurulmasını isterken diğer yandan Halep'te bulunan Ermeniler, Diyarbakır'daki Ermenilerin Adana ve Maraş'a göç etmelerini teşvik ettiler[91]. Fransızlar, Ermenileri silahlandırıp Türklere karşı kullandılar. Bölge valisi olan Albay Bremond gibi yetkililer Ermeni yanlısı bir tutum izlediler. Bundan cesaret alan Ermeniler Fransızların uyarılarını bile dinlemeyerek ileri gittiler ve Müslüman

[87] 15 Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir tarafından 19 Kasım 1919'da Erzurum Valiliğine gönderilen 540 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 16.

[88] Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Elbistan Şubesi'nin 1 Kasım 1919'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine çektiği telgraf, *TİTEA*, Kutu no 31, Belge no 175.

[89] *Açıksöz*, 12 Kasım 1919 tarih ve sayı 31.

[90] *A.B.G.K.A.E.M*, c.3, s. 63.

[91] 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir'in Erzurum Valiliğine gönderdiği 24 Kasım 1919 tarih ve 551 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 17.

halka zulmettiler[92]. Diğer bir ifadeyle Fransız işgal ordusunun kanatları altına sığınan Ermeniler, Türkleri şehit etmek için Fransa'yı araç olarak kullandılar[93].

Fransız işgal kumandanı Yüzbaşı Andre, 27 Kasım 1919 Perşembe akşamı Agop Hırlakyan'ın evine davet edildi. Yemekten sonra Yüzbaşı Andre, Hırlakyan'ın torunu olan Hovsep'in kızı Helena'yı dansa davet etti. Ancak Helena "Ne Fransız ne de Ermeni bayrağının bulunmadığı bir şehirde dans etmeyi sevmem" diyerek cevap verdi. Helena'nın isteği üzerine Yüzbaşı Andre askerlerine emir vererek kaleden Türk Bayrağı'nın indirilmesini istedi. Bunun üzerine Helena, dans davetini kabul etti.

28 Kasım 1919 Cuma günü Maraş Kalesi'nden Osmanlı Bayrağı'nın indirilmesi ve Fransız bayrağının çekilmesi halkın galeyana gelmesine sebep oldu. Cuma namazı kılmak için Ulu Camii'ne gelen halk içinde bir huzursuzluk vardı. Cuma namazı vakti oldu ve halk namazın ilk sünnetini kıldı. Cuma namazı hutbesini okumak için minbere çıkan İmam-Hatip Rıdvan Hoca'nın "Hür olmayan bir beldede Cuma Namazı kılınmaz." demesi üzerine halk namazı terk etmeğe başladı ve sancağı çekerek kaleye hücum etti. Buradaki askerleri etkisiz hale getirdikten sonra Fransız bayrağını indirerek Osmanlı Bayrağı'nı göndere çekti. Hepsi birden havaya ateş açarak "Yaşasın Osmanlı" dedi ve heyecanla hükümet binasına gitti. Kapıda bulunan Ermeni bekçi Vahan'ı istemiyoruz diyerek üzerine yürüdü. Hükümet binasında bulunan muhafızların silahlarını zorla ellerinden aldı ve hepsini de iyice dövdü. Olayın daha fazla büyümesi Mutasarrıf ve memurların müdahalesiyle önlendi. Bu arada Fransızlar, halkı sakinleştirdiler ve dışardan istedikleri kuvvetin şehre ulaşması için zaman kazanmaya çalıştılar. Fakat bu hareket sonucunda halkın, işgalcilere ve Ermenilere karşı kararlı bir davranış içinde olduğu anlaşıldı[94]. Bayrak olayından sonra Andre, Fransız komutanlığınca Antep'e davet edildi ve bir daha Maraş'a dönmedi.

[92] Bilge Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk-Fransız İlişkileri 1919-1922,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, xvii, Dizi-Sa, 68, Ankara 1994, s.55-56.

[93] Yavuz, *a.g.e.*, s.61,63.

[94] 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir tarafında Erzurum Valiliği'ne gönderilen 8 Aralık 1919 tarih ve 595 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 19.

Fransız Kumandanı General Querette, 13 Aralık 1919 tarihinde Maraş'ın güvenlik sorumluluğunu üzerine aldı ise de asayişi sağlayamadı[95]. Fransız ve Ermenilerin birlikte Maraş'ta yaptıkları katliam ve tecavüz devam etti. Bu sebeple yapılan mezalim, Pazarcık eşrafı tarafından 1 Ocak 1920'de protesto edildi[96].

1 Ocak'ta eski Ermeni mebusu Agop Hırlakyan'ın evi projektör ile aydınlatılarak koruma altına alındı. Türklere dışardan gelebilecek yardımı önlemek amacıyla Elbistan yolu gözetim altında tutulmaya başlandı. Halep'ten Maraş'a yardım için gönderilen iki araba silaha Ermenilerin ihbarı sonucu Fransızlar tarafından el konuldu. Pazarcık'a bağlı Akçakoyunlu köyünden Ali Çavuş ile üç arkadaşı Antep'e giderken Fransız üniforması giymiş 15 Ermeni asker tarafından saldırıya uğradı. Bu saldırıda Ali Çavuş ile arkadaşının biri şehit oldu diğeri de kaçarak kurtuldu[97].

5 Ocak'ta Bababurnu'nda Fransızlarla yapılan müsademede (silahlı çatışma) Matematik Öğretmeni Hayrullah Efendi yaralandı[98] ve daha sonra bu yaranın tesiriyle şehit oldu. Fransızların himayesinde hareket eden eli silahlı Ermeni çetesi 7 Ocak 1920'de Zeytun'a (Süleymanlı) yaya bir buçuk saat mesafede olan Dönüklü Köyü'nü bastı. Köyde bulunan toplam 12 hane Müslüman halkın tamamını, çocuk, kadın ve yaşlı demeden zorla Zeytun'a götürdü. Götürülen bu çaresiz ve suçsuz insanların hiç biri geri köylerine dönemediği gibi kendilerinden hiç bir haber de alınamadı[99].

8 Ocak akşamı üç Ermeni Çukuroba Camii'ne girerek bomba atmaya çalıştı, fakat cemaatın müdahalesi sebebiyle başarılı olamadı. Aynı saatte cami önünden geçen üç Fransız askeri minarede ezan okuyan müezzine silahla üç el ateş etti.

Bu arada Fransızların silahlandırdığı Ermeni gençleri kışlada eğitilip kiliselere yerleştirildi. Halk arasında Ermeniler tarafından Müslümanlara bir

[95] *Milli Mücadele Dönemi Beyannâmeleri*, Hazırlayanlar: Zeki Güner, Orhan Kabataş, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, sayı 38, Ankara 1990, s.295-296.

[96] *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Ocak 1920, sayı 1.

[97] *A.B.G.K.A.E.M*, c.3, s.73-74.

[98] *A.B.G.K.A.E.M*, c.3, s.75.

[99] 7 Ocak 1920'de Maraş'ın Elbistan Heyet-i Merkeziyesi'nden gönderilen telgraf Darende Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi Riyaseti'ne gönderilmiştir. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 86.

suikast yapılacağı şayiası yayıldı. Ermeniler, güneş battıktan sonra şehre giren halkın sorgulanmadan kurşuna dizileceğini ilan etti[100]. Fransızlara yardım için İslahiye'den 300 kişilik takviye birlik geldi. Bababurnu ve İmalı mevkiinde müsademe devam etti. Bu işgalci kuvvetler daha sonra Gökpınar, Kılılı ve Sarılar köyünü tahrip etti[101].

11 Ocak günü Ceceli, Gökpınar, Şerefoğlu, ve Şekeroba köyleri Fransızlarca top ateşine tutuldu. Şehirde örfî idare ilan edilerek sabah 06'dan akşam saat 18'e kadar halkın işine gitmesi yasaklandı. Ayrıca üzerinde silah taşıyanların idam edileceği ilan olundu[102].

13 Ocak gecesi Fransız müfrezesinde bulunan bir grup Ermeni, Büyükaraplar köyüne gitti. Evlerin kapılarını kırarak zorla içeri girdi, halkın ırz ve namusuna saldırdı. Bundan kurtulmak isteyen köylüler de çevre köylere ve dağlara kaçtılar. Sabahleyin yoluna devam eden müfreze, köyüne dönmekte olan halkın üzerine ateş açarak bir kişiyi şehit etti ve iki kişiyi yaraladı[103].

Gün geçtikçe Ermenilerin Müslümanlara yaptığı zulmün şekil ve şiddeti arttı. Yapılan haksızlıkları haber alan Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Maraş'ta yapılan Ermeni mezalimini 16 0cak 1920'de protesto etti[104].

19 Ocak'ta Colonel Normand ve General Querette bütün Fransız askerî personelinin Ermeni koğuşunda toplanmasını emretti. Ermeniler, Fransızların kuşatması altında olacakları endişesiyle bu emre uymadılar. Bunun üzerine Ermeniler, Fransız kumandana neden böyle yaptığını sorduğunda Türklerin üzerine saldırı hazırlığında oldukları cevabını verdiler. Bugün yapılan mezalim sebebiyle çeteler ve Türk halkı şehirden ayrılmak üzereydi.

Türklerin şehirden ayrılması demek Ermeni ve Fransız kuvvetlerinin her hangi bir direnme ile karşılaşmadan şehre girip hakim olması demekti. Türkler teslim bayrağı çekmelerine ve teslim olmalarını bildirmelerine rağmen Fransızlar birden şehirden çekilebileceklerini ve Ermenileri Amerikan himayesine göndereceklerini duyurdular. Gelişmeleri takip eden Türkler, Fransızlarla anlaşma yapılacağından memnun oldular. Ayrıca Fransızlar,

[100] *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Ocak 1920, sayı 4.
[101] *A.B.G.K.A.E.M*, c.3, s.75.
[102] Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyaseti'nin 3. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 11 Ocak 1920 tarihli yazının sureti., *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.105-107.
[103] *A.B.G.K A.E.M*, c.3, s.81-82.
[104] *O.B.E.*, s.261.

Ermenilere çekilecekleri zaman yeni bir krizin olmayacağına dair güvence verdiler.

Elbistan'dan gelen Maraş Müdafaa-i Hukuk-u Milliye liderlerinden biri olan Dr. Mustafa, görüşmek üzere Fransız yetkililerinin yanına gitti. Fransız yetkilileri, Dr. Mustafa'ya yeni bir anlaşma yapılacağını resmen bildirdiler. Alınan bu sevindirici haber Türkler arasında hızla yayıldı. Bunun üzerine köylerde çetelerin yeniden toplanması ve şehre gelmesi emri verildi[105].

20 Ocak 1920'de başlayan Fransız ve Ermenilerin top ve mitralyöz ateşleri altında kanlı savaşa devam edildi ve Maraş'ta halk muhasara altına girdi[106]. Antep'ten Maraş'a gönderilen bir Anzak (Avusturalya ve Yeni Zelanda'dan getirilen askerler) kafilesine Karalar ve Tutum bölgesi arasında halk tarafından silahla karşı konuldu. Çatışmada 14 Fransız askeri öldürüldü ve eşyalarıyla silahları ele geçirildi. Aynı gün Antep'te 4 Fransız askerinin evlere tecavüz ettiği ve evini tecavüzden korumak isteyen bir Müslüman gencin şehit edildiği, halkın galeyana gelerek bunların üzerine yürüdüğü haberi Maraşlıların harekete geçmesine sebep oldu. Çünkü Fransız askerleri aynı hareketi Maraş'ta da yapabilirlerdi[107].

Savaşın ilk günlerinde halka silahla saldıran Ermenilere, Atatürk'ün emir ve komutasında olan Kuvây-ı Milliye tarafından sert bir şekilde cevap verildi. Aşırı derecede şımaran Ermeni fedaileri Fransızlar tarafından kurtarıldı.

21 Ocak sabahında Türkler, Ermenilerin ve Fransızların bulunduğu yerleri kuşattı. Bu sebeple Fransız birlikleri diğer birliklerle irtibat kuramadı. Fransız ve Ermeni birlikleri ile yardım için gelen diğer birliklerin arası kesildiğinden şehirdeki işgalci kuvvetler desteksiz bırakıldı[108]. Müslümanlar, Ermenilerin mezaliminden kurtulmak için kendi evlerini yakmak zorunda kaldılar. Böylece komşuları olan Ermenilerin evlerini de yakmaya ve onlara zarar vermeye çalıştılar. Ayrıca çubuğun ucuna takılan yağlı bez parçasıyla ulaşamadıkları yerleri yaktılar. O gün rüzgarın etkisiyle yangın kısa zamanda

[105] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 68.

[106] Elbistan Heyet-i Merkeziyesi'nin Umumi Heyet idarelerine yazdığı 23 Ocak 1920 tarih ve 30 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 88.

[107] *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 39.

[108] "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Rewiev*, Vol. 30, (Winter 1977-78), 388-397, s.394.

etrafa yayıldı. Bu defa Ermeniler kendi evlerini kurtarmak için yıkmak zorunda kaldılar[109].

22 Ocak'ta savaş bütün şiddetiyle devam etti. Fransızlar şehri makineli tüfek ve toplarla ateşe tuttu. Türklerin iki makineli tüfeği vardı fakat topu yoktu. Müslümanlar tepe üzerinden geçip Fransız karargahına yaklaşmaya çalışırken üzerlerine topla ateş edildi. Ateşin şiddetinden Türkler geriye çekildiler ve evlerine sığınmak zorunda kaldılar.

Fransız ve Ermenilerin top atışlarıyla şehir ateş ve dumanlar içinde kaldı. Türkler, stratejik yerlerde Fransız karakollarının bulunması sebebiyle gündüz şehre giremez oldular. Ayrıca Ermeni evlerinin etrafı sur gibi yüksek ve kalın duvarla örülü olduğundan şehirde savaşı sürdürmek çok zordu[110].

23 Ocak'ta Maraş'ta meydana gelen olaylardan Anadolu'da yaşayan halk öyle etkilendi ki, Adana ve Maraş'ın anavatandan koparılacağı zehabına kapıldı[111].

24 Ocak günü şehirdeki halk dışarı çıkamadı. Altı yerde yangın çıktı. Şehre 150 Ermeni askeriyle birlikte 1 top ve 15 araba cephane geldi. Bu toplarla şehir tahrip edilmeye başlandı. Aynı gün 150 Fransız askeri muhafazasında İslahiye'den gönderilen cephane ve mühimmat yüklü 12 arabaya Kuvây-ı Milliye tarafından el konuldu. Fransız askerleri ateş ederek İslahiye tarafına geri dönmeye mecbur oldular[112].

25 Ocak'ta Fransızlar Maraş'ı bombalayarak yangın çıkardıklarından halkın evlerinden dışarı çıkması mümkün değildi. Bu yangınlar sebebiyle her tarafı duman kapladı ve şehrin girişi görünmez oldu. Gece boyunca toplarla her taraf bombalandı. Yapılan ateşler ve çıkarılan yangınlar sebebiyle gece gündüz gibi aydınlandı ve bombanın şiddetinden yıkılmayan evler de sarsıldı[113]. Ermeniler şehrin değişik altı yerinde yangın çıkardı. Bu yangın kısa zamanda her tarafa yayıldı. Ayrıca 150 askeriyle harekete geçen düşman, 1 top ve 15 araba cephaneyle şehre ateş açtı. Maraş'taki Ermeniler de 10 büyük top ile etrafa ateş ederek büyük bir tahribat yaptılar. Top ateşleri altında

[109] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

[110] "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), 47-69, s.49-51.

[111] Bayburt Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Reisi tarafından bu telgraf Amerikan temsilciliğine gönderildi. *TİTEA*, Kutu no 129, Belge no 27. c.3.,83-84

[112] *A.B.G.K A.E.M.*, c.3.,83-84

[113] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 51., *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.84.

kalan kadınlar çocuklar feryat etmeye başladı. Halk manevî gücünü tamamen kaybederek teslim olma durumuna geldi.

Halkın bunlara karşı koyacak cephanesi yok denecek kadar azdı. Elbistan'dan yardım olarak bir mitralyöz ile bir miktar cephane Maraş'a gönderildi. Bir yandan Elbistan'a bağlı köylerden yeteri kadar hayvan temin edildi ve günde 20 sandık cephane ulaştırılmaya çalışıldı. Diğer yandan şehir çöl haline gelmeden Müslümanların bir an önce bu mücahitlerin yardımına yetişmesi istendi[114].

26 Ocak'ta Fransızlar Türklerin evlerini tek tek seçerek yakmaya başladı. Duvarları toprak kepiç, tavanı ağaç sütundan, çarpı (küçük ağaç parçası) ve kamıştan yapılan ve üzeri toprakla örtülen tek katlı evlerde yangın birden büyüdü[115]. Kuvâ-yı Milliye tarafından Fransız askerlerinin muhafazasında olan Aksu Köprüsü yıkıldı [116] ve burada bulunan Fransız müfrezesi tamamen imha edildi[117]. Beyazıt Zâde Şükrü Bey ve Kadir Paşa, Ermenilerin zulmünü önlemek amacıyla yanındaki 400 kişiden oluşan bir grup çete ile karşı koydu ve söz dinlemeyen Ermenilerin bir kısmını kılıçtan geçirdi. Bu arada çeteleri, keskin kılıç ve Alman yapımı mavzer silahı ile donattı. Bu ölüm kalım savaşında Çerkezler ve Kürtler de Kuvây-ı Milliye kıyafeti giyerek Ermenilere karşı yapılan bu soylu mücadeleye katıldılar[118].

27 Ocak'ta Maraş Hukuk-u Milliye Cemiyeti namına Elbistan Heyet-i Merkezi çektiği telgrafta, Maraş'taki facianın bir an önce durdurulmasını, aksi halde Anadolu'da yaşayan insanların silaha sarılarak Maraş halkına yardım etmek için yürüyeceklerini bildirdi. Ayrıca facianın durdurulması konusunda gereğinin yapılması Dersaadet (İstanbul) ve Avrupa temsilcilerinden istendi[119].

Maraş'ta Ermeniler Türkleri katletmeye devam ederken İzmir, Adana, Maraş, Antep ve Urfa gibi yerlerde de işgalci kuvvetlerle birleşen Osmanlı va-

[114] Elbistan'dan gönderilen 25 Ocak 1920 tarihli telgraf, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Umum-u Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine çekildi. *TİTEA*, Kutu no 31, Belge no 189.

[115] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 52.

[116] Sivas Valiliği'nin 4 Şubat 1920 tarihli yazısı. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 98., *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 124.

[117] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 123.

[118] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 66.

[119] Bu telgraf Sadâret'e ve Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. *TİTEA*, Kutu no 22, Belge no 8.

tandaşı gayr-i müslimler de Müslümanları katlediyor, mallarını yağmalıyor, mukaddes değerlerine hakaret ediyor ve ırzlarına tecavüz ediyorlardı[120]. Halbuki Osmanlı vatandaşı gayr-i müslimler kendilerinin de vatanı olan bu toprakları savunmak zorundaydı. Fakat onlar vatanlarını işgal edenlere karşı savunmak şöyle dursun işgalcilerle birleşerek Türkleri arkadan vuruyorlardı.

Savaşın altıncı günü olan 27 Ocak'ta işgalci kuvvetlerle Türk kuvvetleri dengeleşince mücadeleden yılan ve ümidini kaybetmek üzere olan halk geri çekilmek zorunda kaldı[121]. Bu gelişmeleri tehlikeli bulan Maraş Müdafaa-i Milliye tarafından şu bildiri yayımlandı:

"Bugün makam-ı Hilâfet olan İstanbul'dan itibaren bütün Arap, Türk, Kürt memleketleri düşmanlar arasında taksim ediliyor. Cennet-asa (cennet gibi) o muazzam Suriye mamureleriyle (şehirleriyle) büyük Ermenistan adı altında Adana, Urfa, Antep, Maraş ve daha şimale (kuzeye) doğru bütün şark (doğu) vilayetleri Fransız tahkim (hakimiyet) ve zulmü altına veriliyor. Bir senedir âsâyiş bahanesiyle işgal altında tuttukları memleketlerimizde Yunan ve Fransız mel'unları (lanetlenmiş) birbirine rekabet edercesine ele geçirdikleri din kardeşlerimize tarihte görülmeyen vahşet ve canavarlıkları yapıyorlar.

İşte bakınız sevgili memleketimiz gibi hemen bütün sekenesi (sakinleri oturanları) ve her varlığı ile Müslüman olan Maraş, altı gündür yerli Ermenilerle Fransızların top şarapnelleri tesiriyle peyda olan (meydana gelen) vasi (geniş) korkunç yangın alevleri içinde kavrulup mahvoluyor. Ya mü'minîn! yerde bütün inananlar, gökte bütün melekler şahittir ki, Türk ve Müslüman olmaktan başka bir günahı olmayan bu din ve millet kardeşlerinizin hasbeten-lillah (Allah rızası için) imdadına yetişiniz. Bu zavallıları hain düşmanların kanlı pençelerinden kurtarınız. Evet geliniz, görünüz Maraş yanıyor. İslam kanı dereler gibi akıyor. Namussuz Ermeniler ve insaniyetten bî-nasip (nasipsiz) Fransızların emân-ı nâ-pezir (geçerli olmayan eman) top atışları bârân-ı bela (bela yağmuru) gibi dökülen mitralyöz yağmurları yıldırımlar bu muhataralar (tehlike-korku) içinde boğuluyor. Kadın, çoluk çocuk, ihtiyar hasta gibi sınıf-ı acezenin (güçsüz sınıflar) kopardıkları vâveyla-yı istimdad (yardım çığlıkları) dergâh-ı uluhiyyete (Allah katına) kadar yükseliyor. Fakat halas ve necat (kurtuluş) dakikalarının pek yakında hulul (gelip çat-

[120] Anadolu Ajansı'nın 4 Mayıs 1920 tarihli yazısı. *TİTEA*, Kutu no 28, Belge no 19.
[121] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

ması) edeceğine Ashab-ı Kiram gibi kırılmaz bir azimle (kararlılık) dönmez bir yüzle iman eden Maraşlı din kardeşleriniz altı gün altı gecedir susuz, uykusuz, sükun ve aramsız (durup dinlenmeden) bir halde düşmanın kahr-u gazap (helak ve azap) yağdıran ve cehennemden nişan veren bir dürlü azap ve helâk vesâitiyle mütehevvir (kızgın) arslanlar gibi pençe-i şuyur (aslan pençesi) olan Maraş, şu dakikada bütün esâretzede (esir olan) dünya sükkanına (oturanlarına) bir ders-i fazilet (erdemlik örneği) vermeğe çalışıyor. Zira biliyor ki insanı behâimeden (hayvanlardan) tefvik (üstün kılan) eden din ü devlet (devlet ve din) ve millet muhabbeti (sevgisi) ve namus ve haysiyet (edep ve onur) duygusudur. Bugün ruh vicdana tamamıyla ve bütün mazisiyle (geçmişiyle) hakim olan bu mefkûreler (fikirler) yolunda düşman ne kadar kavi (kuvvetli) tali'in (şans) mürettip zebun (tertip edilmiş zayıf) olursa olsun hükm-ü kaza ve kaderden asla yüz çevirmeyecek, bu azim (kararlılık) ve iradesinin şiddet ve kuvvetiyle dir ki sonuna kadar can verip can alacaktır. Siz de bütün kudret-i iman ve iz'ânınızla (iman ve akıl gücü) dîde-i basiret (basiret gözü) ve intibanızla (kanaat) içiniz mutaassıp (körü körüne bağlı) ehl-i salip (Hıristiyan) tarafdaranının (taraftarlarının) bugün Maraş'ta açtıkları kan ve ateş çığırları, görecekleri imkan nisbetinde bütün memalik (ülkeler) ve bilad-ı İslamiye (İslam beldeleri) hakkında mansur (üstün gelen) bî-rahm ve bî-eman (merhametsiz ve güvensiz) siyasetin fâtıme-i (başlangıç) tatbikatıdır. Uyanınız ehl-i iman uyanınız! İnsana kanlı yaşlar döktürecek ve belki insaniyete lanetler yağdıracak şu fecî (acıklı) hallerimizden ibret alınız. Şu altı gün kadar pek kısa bir müddet zarfında biz gördük ve emin olduk ki düşman lâyetezelzel (sarsılmaz) azim (dayanıklılık) ve imanımız karşısında hâib ve hâsir (eli boş ve hüsrana uğramış) kalacak. Yirminci asır medeniyette kurun-ı vusta (orta çağ) zihniyetiyle temin etmek istediği o mevki-i muallayı (yüksek mevki) ihtiram ve ihtişamgah (saygı duyulan makam) ehl-i tevhid ve imanın alamet-i diniye-i semaviyesi (imanın dini ve semavî sembolü) olan eski pür-nur (nurlu) hilalimize nasip ve müyesser (nasip) olacaktır. Gayret (çalışma) bizden tevfik (zafer) Allah'tan kardeşler."[122]

[122] Bu bildiri Maraş Livası Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti namına Elbistan Heyet-i Merkeziyesi imzasıyla 27 Ocak 1920'de Sivas Valiliği'ne, Hüzür-u Sâmî-i Sadâret Penâhilerine ve Dahiliye Nezaret-i Celîlesine "gayet mühim ve müsta'celdir" şerhiyle gönderilmiştir. İşgalin Dersaadet'teki medeni Avrupa ve Amerika mümessillerine ciddi bir lisanla anlatılması istenmiştir. *TİTEA*, Kutu no 28, Belge no 8.

28 Ocak'ta Maraş'ın stratejik noktaları olan Atoğlu, Duraklı ve Kuyucak Mahalleleri tamamen, Çarşıbaşı ile Hatuniye mahallesinin bir kısmı Kuvây-ı Milliye'nin kontrolü altına girdi. Şehir içinde silahlı çatışma akşama kadar devam etti. Mahallelerin ve çarşının güvenliğini sağlamak için karakollar kuruldu[123]. Fakat bu gelişmeler uzun sürmedi. Aynı gün Fransızlar Ermenilerle birlikte 20 top ve birçok makineli tüfekle savunmasız halkın üzerine ağır bir şekilde ateş ederek esas amaçlarını ortaya koydular. Müslümanlara vahşice saldırdıkları gibi şehre gelip gidenleri sorup araştırmadan katlettiler[124].

Fransız ve Ermenilerin saldırıları karşısında Türk halkı paniğe kapıldı Maraş'tan kaçmaya başladı. Savaşın yedinci günü olan 28 Ocak'ta Fransız kuvvetleri bir direnişle karşılaşmadan şehre girerek istediği stratejik noktalara yerleşti. Halk şehirden dışarı kaçmaya devam ediyordu. Yani mahalli ifade ile mecaz anlamda söylenen "kaç kaç" başlamıştı. Fakat bu durum gece yarısı değişti. Türkler, cesaretle Fransızların içine nüfuz ederek 29 Ocak'tan itibaren yeniden azim ve kararlılıkla savaşa devam ettiler[125].

29 Ocak Perşembe günü kışladan şehre mitralyöz ve bomba ile devamlı ateş edildi. Daha önce savaş karargahı haline getirilen kiliselerden Müslüman halk üzerine ateş açıldı. Ermeni askerleri tarafından Müslümanların evlerinin çoğu yakıldı[126]. Halkın elinde 3 top ve bir miktar havan topu vardı. Müslümanlar bu silahları kullanarak kışla ve cephanelik olarak kullanılan Amerikan Yetimhanesi ile Gregoryan Kilisesi'ni bombaladı.

Ermeniler, Maraş kurtuluş savaşında Fransızlara aşırı derecede yardım ediyordu. Bunun yanı sıra Ermeniler, Müslümanlar savunmaya geçince Fransızlara Türklerin bütün evlerini yakmayı teklif ettiler. Fransızlar, bu teklifi kabul etmediği gibi Türklerin katledilmesini önlemek amacıyla Katolik Kilisesi ve Shalom Yetimhanesi yanındaki Müslümanların evlerinin yakılmasına da engel oldu[127].

30 Ocak'ta Fransız askerleri ateş ederek şehri her taraftan kuşattı. Atılan bombalar sonucu çıkan yangın olumsuz hava şartları ve kuzeyden şiddetli

[123] Sivas Valiliği, Heyet-i Temsiliye'den alınan 1 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti 2 şubat 1920 tarihinde Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne bildirildi. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 93.

[124] *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ocak 1920, sayı 5.

[125] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

[126] *A.B.G.K.A.E.M*, c.3, s.78.

[127] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 67.

esen poyraz rüzgarının etkisiyle şehrin her tarafına yayıldı. Şehir harabeye döndü ve halk arsında açlık tehlikeli boyuta ulaştı. General Querette bu olumsuz şartlarla hiç ilgilenmedi. Bu arada halk da her dakikası kanla geçen savunma mücadelesine devam etti.

31 Ocak'ta kışla istikametinde önemli bir olay olmamakla beraber sokak savaşı ve yangınlar devam etti. Çarşı ve pazar yağma edildi[128]. Kışlaya ve Ermeni Katolik Kilisesi'ne sığınan düşmanla müsademe yapıldı. Müslüman halk büyük bir azimle düşmana karşı direndi. Düşmanın saldırıları etkisiz hale getirildi ve Şekerdere Kilisesi'nden çıkan Ermeniler imha edildi. Bugün Türkoğlu ve Şerefoğlu arasında devriye gezen düşman kuvvetlerinden 3 makineli tüfek ile bunların hayvanları alındı ve elde edilen hayvanlarla nakliye kolu kuruldu. Düşmanın İslahiye demiryolunu kesmek için Andırın'dan bir Kuvâ-yı Milliye müfrezesi hareket etti[129].

31 Ocak'ı 1 Şubat'a bağlayan gece Belediye binası civarındaki evler ateşe verildiğinden çok büyük bir yangın çıktı. Yangından faydalanan halk çarşıyı yağmalamaya başladı. Yağmalamayı durdurmak için caydırıcı ve gerekli tedbirler alındı. Yağmalamanın önlenmesi için şehre ulaşan seyyar Milli kuvvetlerden 150 asker kuzeyde bulunan boş evlere yerleşti. Bunlardan bir tabur Karamanlı Mahallesi'nin güney batısında bulunan Mercimek Tepe'ye ve diğer bir tabur kışlaya bakan Tavşan Tepe'ye konuşlandı[130]. Buralarda halkın elinde bulunan top ve tüfeklerle müsademeye devam edildi. Bu arada yurdun diğer yerlerindeki Milli kuvvetlerden gönüllü olarak gelen askerler de Maraş kurtuluş savaşına katıldı[131].

1 Şubat'ta General Querette, Maraş'ta bomba ve mitralyöz ateşine devam ettirdi. Atılan mitralyöz ve bombalarla şehrin bazı mahalleleri harabe haline döndü. Ateş altında kalan suçsuz çocuk, kadın ve yaşlılar katledildi[132]. Şehirdeki Müslümanların malları ve evleri yandı bir çok insan da şehit edildi. Bu sebeple Müslümanlar ile Ermeniler arasında düşmanlık aşırı dere-

[128] *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 102.

[129] Sivas Valiliği'nin, 4 Şubat 1920 tarihli yazısıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği Heyet-i Temsiliye'nin 3 şubat 1920 tarihli telgraf sureti. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 100.

[130] Sivas Valiliği'nin, Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 2 Şubat 1920 tarihli yazısında ifade edilen Darende Kaymakamlığı'ndan alınan 1 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 97.

[131] *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 102.

[132] *A.B.G.K.A.E.M.*, c.3, s.81.

cede arttı. Halk, Fransız ve Ermenilerin şehri tamamen boşaltmasını istedi. Şehrin kurtarılması için tek çare Fransızların çekilmesiydi. Fransızlar şehirde kaldığı sürece Ermeni katliamı devam edecek dolayısıyla savaş da sürecekti. Zira bunun böyle olmasını Ermeniler ve Fransızlar istiyordu. O zaman da Müslümanlar, tamamen yok oluncaya veya şehri Ermeni ve Fransızlardan temizleyinceye kadar mücadeleye devam edecekti[133].

1 Şubat'ta Ermenilerin evleri ve kiliseleri Fransız askerlerince koruma altına alındı. Fransız üniforması giymiş 400 Ermeni askeri top ve tüfek ile halka ateş etti. Bu arada kışlada bulunan dağ topu ile de ateşe devam edildi. Yardım için çevre köylerden Maraş'a gelen Müslümanlar, Ermenilerce pusuya düşürülerek şehit edildi. Bugün Ceza Reisi de Ermenilerce şehit edildi. Şehirde bulunan mazlum insanlar ellerine geçirdikleri silahla hayatlarını savunmaya ve şehri kurtarmaya çalışırken dışarıda bulunan Ermeni ve Fransız kuvvetleri de şehre saldırmaya devam etti[134].

Mütareke hükümlerine uymadan Fransızlara yataklık eden Ermeniler tarafından Maraş'ta yapılan mezalim 1 Şubat 1920'de Darende halkı tarafından yapılan mitingde kınandı[135]. Ayrıca top ve mitralyöz ateşleri içinde mahsur kalan Maraş halkına yardım etmek üzere kurulan bir tabur Milli Kuvvetin gönderildiği bildirildi[136].

2 Şubat'ta Ermenilerin sığındıkları Şekerdere Kilisesi'nin içinde 6 sandık cephane, 20 bomba ve 1 otomatik tüfek bulundu. Aynı gün askerî kışla gibi kullanılan Şekerdere Kilisesi yakıldı. Ermenilerin ve Fransızların ellerinde tutmaya çalıştıkları yukarı Bedesten ile Belediye binası ve şehrin çoğu Milli Kuvvetlerin denetimine geçti. Antep yolu üzerindeki dağlık bölgede bulunan 150 kişilik düşman müfrezesi ve Maraş'ın güney batısındaki Atizi mevkiinde bulunan Fransız müfrezesi Kuvâ-yı Milliye tarafından kuşatıldı. Buralarda meydana gelen silahlı çatışmada 412. Fransız Alayı'na mensup dört asker esir alındı[137]. Yapılan katliamlara karşı duyarlı olan Develi halkı

[133] Sivas Valiliği'nin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 4 Şubat 1920 tarihli raporun sureti. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 126.

[134] *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1920, sayı 6.

[135] Sivas Valiliği'nin Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 2 Şubat 1920 tarihli yazısında ifade edilen Darende Kaymakamlığından alınan 1 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti. *TİTEA*, Kutu no 19 Belge no 973

[136] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 123.,.

[137] Sivas Valiliği'nin 4 Şubat 1920 tarihli yazısı. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 98, Kutu no 20, Belge no 123. Kutu no18, Belge no37.

Maraş'taki yükü hafifletmek için 2 Şubat tarihli telgrafıyla yardıma hazır olduğunu bildirdi[138].

Şehir içinde yaptığı katliam ile yetinmeyen bir Fransız süvari müfrezesi 2 Şubat'ta Pazarcık'ın batısında bulunan Karahasan Köyü'ne saldırdı. Kuvâ-yı Milliye tarafından silahla karşılanan Fransız birliği geri çekildi ve müsademede altı Fransız askeri öldürüldü. Buradan Arapkir Köyü istikametine giden Fransız süvari müfrezesi demiryolunu tahrip etti. Maraş'a gelmeye cesaret edemeyen birlik Sırçalı'ya gitti. Müfreze, burada bir miktar kaldıktan sonra Birecik istikametine doğru ilerledi[139].

3 Şubat'ta Şekerdere ve Tekke mahallesi'nde düşman kuvvetleri imha edildi. Hatuniye mahallesine giden bir kısım halk oradaki düşman kuvvetlerini etkisiz hale getirdi. Mahallede çıkan yangında bir çok insan şehit oldu ve bir kısmı da yaralandı. Bugün, Fransızların 18 arabayla Maraş'a göndermiş olduğu 10.000 kıyye[140] un, şeker ve kahve, Karabilal ile Tulum mevkii arasında halk tarafından ele geçirildi[141]. Çatışmada 14 Fransız askeri öldürüldü[142].

5 Şubat günü halk sonuna kadar direnerek kurtulmak veya tamamen yok olmak kararında olduğunu ortaya koydu. Halkın bu kararlı tutumu Fransızların telaşlanmasına sebep oldu. Özellikle dışarı çıkamayan Ermeniler sığındıkları kilise, okul ve evlerden Müslümanlara karşı ateşe devam ettiler[143]. Düşmanı muhasara altına almak için yeniden caydırıcı tedbirler alındı. Evliya Efendi, arkadaşlarıyla birlikte hareket etmek isteyince gerekli talimat verildi. Ermeniler; Divanlı, Kanlıdere mahallelerinde ve Çarşıbaşı'nda yangın çıkardıklarından bir çok binalar harap oldu. Bugün İslahiye ve Antep yollarından düşman askerlerinin gelme ihtimali olduğundan bunlara engel olmak amacıyla bir süvari müfrezesi gönderildi[144]. Ayrıca şehirde Ermenilerin yaptıkları katliam insanlığı tehdit edecek boyuta ulaştığından protesto için mitingler yapılması ve felaketzede Maraşlı dindaşlara yapılan zulmün dış dünyaya bildirilmesi istendi[145].

[138] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 100.
[139] *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 101, Kutu no 20, Belge no 125.
[140] 1 kıyye 1282 gramdır.
[141] Sivas Valiliği'nin 3 Şubat 1920 tarihli yazısı ekinde bulunan 3 Şubat 1920 tarihli rapor. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 103, Kutu no 20, Belge no 128.
[142] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 128.
[143] *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1920, sayı 7.
[144] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 107.
[145] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 122.

6 Şubat'ta bir Fransız uçağı şehrin üzerinde bir kaç tur attı ve Fransız yetkililerine mesaj bıraktı. Uçak Maraş semalarında uçarken Türkler ateş etti. Buna Fransızlar top ateşiyle karşılık verdi[146].

7 Şubat günü Fransız Kolordusu Maraş'a ulaştı ve şehrin güneyinde 4 km. uzakta bulunan Atizi mevkiine karargahını kurdu. Bu kuvvetlerin bir kısmı şehrin güney ve kuzeyine yerleştirildi. Birliğin bir kısmı da Maraş'ın batı tarafından girdi ve şehirdeki kumandanla irtibat kurdu[147]. Aynı gün Fransız ve Ermenilerin yaptıkları katliam ve zulüm devam etti. Kadınlar ve çocuklar top ve mitralyöz ateşi altında yandı. Binlerce insan bu vahşete kurban edildi. Düşman muhasarası ve sansürü altında bulunan bu insanların feryadını kimse duymadı[148]. Çaresiz kalan halk müsademeye devam etti.

İslahiye istikametinden gelen 500 Fransız askeri ve 2 sahra topu, Maraş'a yaklaşık 8 km. uzaklıkta bulunan mevkide Kuvâ-yı Milliye tarafından ele geçirildi. Ayrıca Antep'ten gelen 60 arabalık düşman cephanesine Kuvâ-yı Milliye tarafından el konuldu.

Ermeniler kilise ve mekteplerde sık sık toplantı yaptılar. Bahçe (Bulanık) ve Haruniye (Düziçi) civarında bulunan Ermeniler, Müslüman köylerdeki insanları zincirleyerek boğazladılar ve bir kısmını da vahşice katlettiler[149].

Maraş'ta sokak savaşı devam etti. Düşmanın istinat ve sığınak noktaları olan Kümbet, Kırklar ve Tekke kiliseleri yakılarak imha edildi. Şıh, Ekmekçi ve Hatuniye mahalleleri Kuvâ-yı Milliye tarafından kurtarıldı. Kuşatma altında bulunan Fransızlar, Amerikan Koleji'nde bulunan Amerikan misyonerleri vasıtasıyla savaşın durdurulması için müracaatta bulundular.

Fransız uçağı 7 Şubat'ta Maraş semaları üzerinde dolaşırken Fransız kumandanına hitaben yazılan mevcut durumun ve kayıpların bildirilmesi hakkındaki evrak bırakıldı. Aynı gün İslahiye istikametinden Maraş'a gönderilen 300 piyade asker, 1 top ve 2 mitralyöz ile Eloğlu (Türkoğlu) yakınında bulunan Bababurnu'nda 150 asker, 100 araba Milli Kuvvetler tarafından ku-

[146] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 55.
[147] *The Armenian Rewiev*, Vol. 30, (Winter 1977-78), s.395.
[148] *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 109.
[149] *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 113.

şatıldı. Kilis-Antep yolu mücahitler tarafından tutuldu. Akçakoyunlu ve Halas istasyonları arasındaki demiryolu tahrip edildi[150].

8 Şubat'ta Fransız ve Ermenilerin top ve mitralyöz ateşleri altında şehirde bulunan yaşlı, kadın ve çocuklar alevler altında yanıyordu. Kurşun ve ateş yaralarıyla ölen binlerce masum insanın cesetleri yerde yatıyordu. Muhasara altında bulunan çaresiz bu insanların acil yardım talebi dış dünyaya sansür edildiğinden çığlıklarını duyan da yoktu. Bu mazlum insanların yardım çağrısına ancak Milli Kuvvetler koşuyordu[151]. Ermenilerin askerî karargah olarak kullandıkları Kümbet Kilisesi'nde ve düşmanın sığındığı çevredeki evlerde çatışmaya devam edildi. Heyet-i Temsiliye üyesi Evliya Zâde, düşmanın bulunduğu stratejik beş noktayı muhasara altına alarak başarılı bir şekilde taarruza devam etti. Taarruz esnasında Evliya Zâde ve arkadaşlarından bir kaçı şehit olunca harekât akim kaldı. Ermenilerden alınan bu stratejik yerler terk edilince düşman tekrar Kümbet Kilisesi ve çevresindeki evlere sığınarak harekete devam etti[152].

8 Şubat gecesi şehirdeki Fransız birliklerinin hepsi kışlada toplandı. Bundan endişelenen Ermeniler neden toplandıklarını sorduklarında Fransızlar, askerî manevra olduğunu söylediler. Ayrıca Fransızlar, Ermenilere bir mesaj göndererek evlerinde kalmalarını aksi takdirde dışarı çıkanların kurşunlanacağını bildirdiler. Mesajı alan Ermeniler derin bir düşünceye kapıldılar. Her şeyin farkında olan Türkler, açlık ve çaresizlik içinde savaşıyordu[153].

9 Şubat günü hava çok soğuktu ve aşırı bir kar fırtınası vardı. Kar o kadar çok yağmıştı, o kadar kalındı ki evlerin üzerini örtmüştü ve hiç bir şey görünmüyordu. Çukurları kar doldurduğundan çevre dümdüz görünüyordu. Bu çok ağır ve soğuk hava şartlarına rağmen 9 Şubat'ta 1000 asker ve 8 toptan oluşan Fransız yardım birliği Maraş'a geldi[154].

10 Şubat'ta savaş bütün şiddetiyle devam etti. Fransızların top ateşiyle çıkardıkları yangınlar şehrin büyük bir kısmının harap olmasına neden oldu

[150] Sivas Valiliği'nin 11 Şubat 1920 tarihli yazısı ile Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği yazının ekinde bulunan ve "Heyet-i Temsiliye'ye i'tasi rica olunur" ifadesi yazılmıştır. *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 115.

[151] Sivas Valiliği'nin 9 Şubat 1920 tarihinde Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği yazının ekinde bulunan ve Heyet-i Temsiliye'den alınan 8 Şubat 1920 tarihli telgraf sureti, *TİTEA*, Kutu no 19, Belge no 109.

[152] Elbistan'dan çekilen 8 Şubat 1920 tarihli telgraf, *TİTEA*, Kutu no 120 Belge no 107.

[153] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s.68.

[154] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 56.

ve akşama kadar yangın devam etti. Her taraftan kuşatılan ve savaştan yorulan Fransız kuvvetleri başarılı olma ümitlerini kaybettiler. Şehir semt semt Milli Kuvvetlerin eline geçti. General Querette, Ermeni komitacılarıyla Amerikan Koleji'ne sığındı ve buraya Amerikan bayrağı çektirdi. Bundan sonra Ermeni ve Fransız kuvvetleri Müslümanlara taarruz etmekten ziyade onlara karşı savunmaya geçti[155].

Fransız komutanları vasıtasıyla gönderilen telgrafta; Fransızların Ermenilerden kurduğu taburla Maraş'ta acı olayların çıkmasına sebep olunduğu, katliam yapılarak kanlar akıtıldığı, namusa tecavüz edildiği, saf ve masum insanlara zulmedildiği ifade edildi. Halkın vatan ve namus uğruna yaşlı, kadın ve çocuk demeden toptan Fransızlarla savaşma kararında olduğu, Fransız askerlerinin himayesindeki Ermenilerle yaptıkları mezalimin ülkeleri tarafından kabul edilemeyeceği, Ermenilerin hayalci oldukları, tarihte Osmanlı'nın Fransızları çok iyi tanıdığı, medeni Fransa'nın Maraş'ta katliama izin vermeyeceği, Müslüman halkı rencide etmenin Fransa'nın iktisadi ve siyasi menfaatine yararlı olmayacağı belirtildi[156].

10 Şubat Salı günü akşamına kadar şehir bombalandı. Ermenilerin ve Fransızların amacı şehri tamamen teslim almaktı. Bu şiddetli bombanın etkisiyle Müslüman halkın morali bozuldu. Halkın çok az bir kısmı Fransızların çekileceğine inanıyordu. Bu sebeple Türklerin çoğu teslim bayrağını çekerek şehri boşaltmaya başladılar. Fakat bugün Fransız kumandanına değiştirilmesi mümkün olmayan bir kararla şehri boşaltma emri verildi. Bu emir üzerine Ermeni karargahına gelen Capital Arlabose, Fransızların Maraş'tan çekileceğini söyledi[157]. Bunu duyan Ermeniler şaşkına döndüler ve üzüntülerinden kahroldular. Çünkü Ermeniler arasında Türklerin Fransızlara teslim olacağı haberi yayılmıştı. Şimdi ise bu haberin doğru olmadığı ortaya çıkmıştı. Bunlar İtilaf Devletleri'ne güvenerek gelmişti ve şimdi gitmek zorunda kalıyordu. İşgalciler ve işbirlikçileri mecburi olarak şehri terk etmeğe başlayınca Türkler tekrar şehre dönmeye başladılar.

[155] *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1920, sayı 8.

[156] Sivas Valiliği 10 Şubat 1920 tarihinde, Maraş faciası dolayısıyla Hâk-i Şahaneye, Düveli İtilafiye mümessillerine, Urfa'daki komutanlar vasıtasıyla General Goro caniplerine, Meclis-i Mebusan'a, Hariciye Nezâreti'ne, Paris Sulh Konferansı'na, Matbuat-ı Osmaniye'ye, Sadâret Makamı'na 13 imzah telgrafı çekti. *TİTEA*, Kutu no 27, Belge no 21.

[157] *The Armenian Rewiev*, Vol. 31, (Spring 1978), s. 56-57.

Ermenilere göre, Fransız memurlarına herhangi bir sorumluluk yüklenmeden ve yaptıkları hatanın cezasını çekmeden şehirden ayrılma izni verildi. Çaresiz kalan Ermeniler de Maraş'tan ayrılmak zorunda kaldı.

Ermeniler, geride yıkılmış evlerini, tatmin edemedikleri kinlerini ve acı dolu hatıralarını Türklere bırakarak hayvanlarıyla birlikte Maraş'tan ayrıldılar[158]. Ermeniler Maraş'tan öyle bir kinle ayrıldılar ki, ayrılırken Türklere kalmasın diye kale gibi sığındıkları, siper olarak kullandıkları ve canlarından çok sevdikleri sağlam kalan evlerini kendi elleriyle yakarak, yıktılar. Ekonomik durumları iyi olmasından dolayı onların evleri daha sağlam ve daha iyi idi. Duvarları taştan yapılmış olan iki veya üç katlı evlerin tavanları kiremit çatı ile kapatılmıştı. Taştan yapılmış olan avlu duvarları ise kale surları gibi kalın ve yüksekti. Bu sebeple Ermeni evlerini dışardan muhasara ederek yakıp yıkmak mümkün değildi. Fakat ilahi adalet öyle tecelli etti ki; Ermeniler, Türklerin yakıp yıkamadığı o muhkem ve muhteşem evlerini şimdi kendileri elleriyle yakıp yıktılar. Birlikte kardeşçe yaşadıkları Türklere ihanet etmenin cezasını kendi elleriyle infaz ettiler.

Gelişmeleri endişe ile karşılayan Silvan Kaymakamlığı, 10 Şubat günü Maraş'ta meydana gelen faciayı protesto ederek kendilerine ulaşan bilgileri yetkili yerlere gönderdi[159].

10 Şubat'ı 11 Şubat'a bağlayan gece Fransız kuvvetleri şehri şiddetli bir şekilde bombaladı. Doktor Mustafa, General Querette ile görüşerek bir anlaşmaya vardı. Bu arada Querette ile görüşmeye fırsat bulamayan Albay Normand, birliklerini İslahiye istikametine doğru çekti[160]. Diğer Fransız ve Ermeni askerleri de gece vakti gizlice şehirden çekildiler. Giderken ses çıkarıp duyulmasın diye atlarının ayaklarına keçe bağladılar.

İşgalcilerin gizlice çekilip ayrılmasının hemen arkasından Hükümet Konağı'na ve resmî binalara Osmanlı Bayrağı çekildi. Şehrin asayişini temin etmek için Elbistan'da bulunan askerler Maraş'a gitmek üzere yola çıkarıldı. Kolordu Komutanlığı bu gelişmelerden ve alınan sonuçtan dolayı Allah'a şükrederek memnuniyetini belirtti[161].

[158] Ermenilerin görüşlerine göre emre uymadığı bahanesiyle Ermeni askerleri cezaevine konuldu ve Türklere saldırma fırsatı verildi. Maraş'ta savaş çıkarıldı ve 22 gün boyunca süren savaşta Ermeniler katledildi. *The Armenian Rewiev*, Vol. 30, (Winter 1977-78), 388-397, s.394-295.

[159] *TİTEA*., Kutu no 25, Belge no 110.

[160] Yavuz, *a.g.e.*, s.57-58.

[161] Sivas Valiliği'nin Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 12 Şubat 1920 tarihli yazısı, Sivas Valiliği aynı tarihli yazıyı Anadolu Kadınlar Cemiyeti Riyaseti'ne gönderdi. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 1.

Maraş'tan çekilen Fransızlar ve işbirlikçileri Ermeniler, yolların karla örtülü ve havanın çok soğuk olması sebebiyle yolda perişan oldular. Tekrar Maraş'a dönmek için Halep-Adana arasında tahkimat yapmaya çalıştılar ise de bir sonuç alamadılar. Bu arada Maraş halkına zulmeden Fransız ve Ermenilerin şehirden ayrılmasına Müslümanlar son derece sevindi[162].

Maraş'tan çekilen ve medeni geçinen Fransızlar ve onlara öncülük eden Ermeniler gittikleri yerlerde, bilhassa Urfa'da Müslümanları katletmeye devam etiler. Halkın mallarını gasbettiler[163]. Malları gasp edilen ve savaşta yorgun düşen Maraş halkı arasında açlık baş gösterdi. Bunun üzerine can ve malları zarar gören insanlara yardım olarak Ziraat Bankası vasıtasıyla 10.000 lira gönderildi[164].

Yabancı basına göre Milli Mücadele'nin Güney cephesi Maraş, Antep ve Urfa'da toplam kayıp, 10.000 Ermeni ve 600 Fransız askeri idi. Suriye'deki Fransız işgal kuvvetlerinin günlük masrafı ise 2.000.000 Frankı[165]. Bu ağır masraf Fransızların maliyesine aşırı bir yük getiriyordu.

Şehirden çekilmeye mecbur edilen Fransızlar, dönecekleri ümidiyle Mersin Limanı'na 4 fırka asker çıkarmayı ve Adana'da bulunan 2 batarya ve bir kıta asker ile birlikte Maraş'a yeniden saldırmayı planladılar[166]. Fakat Araplar, Camıslı ve Yaslık civarında müsademeye girdikleri Fransızları perişan bir halde geri püskürttüler. Fransızların Maraş'tan zorla geri çekilmesi İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri'ni telaşa düşürdü. Bundan sonra Fransız yetkilileri Maraş'ta kendilerine karşı yapılan kıyamı daha iyi anlamaya başladılar. Çünkü bu kıyam Maraş halkının istikbalde özlediği ve asla vazgeçemeyeceği istiklal ve hürriyet içindi[167].

[162] *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 30.

[163] Sivas Valiliği'nin Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği 12 Şubat 1920 tarihli yazının ekinde bulunan Aziziye Kaymakamlığı'ndan cevaben alınan 11 Şubat 1920 tarihli telgrafın suretidir. *TİTEA*, Kutu no 20, Belge no 6.

[164] 3. Kolordu Kumandanlığı'nın Sivas Vilayeti'ne yazdığı 18 Şubat 1920 tarih ve 744 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 19.

[165] Erkân-ı Harbiye Reisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 3 Mayıs 1920 tarih ve 3264 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 17, Belge no 57.

[166] Erkân-ı Harbiye Reisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 24 Şubat 1920 tarih ve 1434 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 12.

[167] 3. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi'ne yazdığı 7 Mayıs 1920 tarih ve 113 sayılı yazı. *TİTEA*, Kutu no 18, Belge no 33.

Bu araştırma tamamlanırken şu gerçeği de ifade etmek uygun olacaktır. Maraş'ta yaşayan Ermenilerin bir kısmı, Fransızların yanında yer alan Ermeni lejyonlarının halka karşı yaptıkları zulmün doğru olmadığını idrak etmişti. Bu sebeple Ermeni Başpiskoposu Janparyan ve murahhas üyesi Haçador ve Padolu İbrahim Efendi gibi Ermeniler, Büyük Millet Meclisi'ne çektikleri 18 Temmuz 1920 tarihli telgrafta Hükümete bağlı olduklarını, Fransız veya başka bir yabancı devletin gelmesini kesinlikle kabul etmediklerini, Osmanlı Devleti vatandaşı olarak doğduklarını ve yine aynı devletin vatandaşı olmaktan başka isteklerinin olmadığını, bu isteklerini çeşitli patrikhane ve elçiliklere de yazdıklarını bildirdiler[168].

[168] Anadolu azası olarak imzalanan 18 Temmuz 1920 tarihli telgraf Ankara'dan Erzurum'a çekildi. *TİTEA*, Kutu no 24, Belge no 91.

THE UNEASY RELATIONSHIP: TURKEY'S FOREIGN POLICY AS REGARDS THE SOVIET UNION AT THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

YÜCEL GÜÇLÜ

Historically, Turkey and the Straits have occupied a central position in Russian planning for war. The simple reason for this was that Turkey, as custodian of the Bosphorus and the Dardanelles, could open Russia's only exit to warm waters and conversely, prevent hostile powers from attacking it in the rear through the Black Sea. Russia has always begrudged Turkey its sovereignty over the Straits. Since the late eighteenth century, when the Turks and the Russians fought for control of the Straits, the threat of a Russian take-over of this strategic area has always been foremost among the preoccupations of Turkey's diplomats. This was particularly true in the years before, during and after the Second World War, when a determination to maintain sovereignty over the Straits became one of the guiding factors of Turkey's cautious foreign policy. The main topic of discussion of this paper is concerned with the uneasy relationship between Turkey and its big northern neighbour created by Moscow's ambitions on the Straits at the outbreak of the Second World War.

The question of the Straits dates essentially from 1774 when Russia won commercial access to the waterway – a right later extended to other powers. But the Straits remained closed to non-Turkish warships according to the "ancient rule" of the Ottoman Empire which continued to be the law until the end of the First World War. The war brought the Straits an entirely new status. In the Treaty of Sèvres of 10 August 1920, the Straits were to be open almost without control to ships of war. Turkish sovereignty was limited in that the Straits zone was internationalised and put under the control of a commission. However, the victory of the Turkish nation in its war of liberation in 1922 liquidated the Sèvres arrangement[1].

[1] Ahmet Şükrü Esmer, "The Straits: Crux of World Politics", *Foreign Affairs*, January 1947, pp. 290-294.

During the deliberations of the Lausanne Conference on Near Eastern peace settlement of 20 November 1922–24 July 1923, Turkey proposed a Straits regime constructed on the following bases:

(i) A guarantee securing the Straits, Istanbul and the Sea of Marmara against any surprise attack by land and sea.

(ii) Limitation of the naval forces which may enter the Black Sea, so that they shall not constitute a danger for the districts between the two Straits and in the Black Sea. These forces could consist of light craft for the protection of international commerce.

(iii) Freedom of passage both in war and peace for merchantmen; in case Turkey is a belligerent, it will be satisfied with such technical control as is indispensable[2].

The Soviet government was invited to participate in the Lausanne Conference, but only in those sessions concerning the Straits. The Soviet delegation supported the below-mentioned views:

(i) Complete and permanent freedom of waters from the Aegean to the Black Sea for commercial navigation of all nations in peace and war.

(ii) Closure both in peace and war to ships of war and aircraft of all nations except Turkey.

(iii) Recognition of full sovereignty of Turkey on land and sea and right for it to arm and fortify shores, own a war fleet and employ every engine of modern warfare[3].

During the conference the British position remained the maintenance of the provisions of Sèvres. Throughout the nineteenth century Britain's policy, inspired by confidence in the Ottoman Empire and fear of Russia, had been directed not towards the opening of the Straits to ships of war, but towards their closure. The purpose and logic of this view was dependent upon the assumption that the Sublime Porte would always be on the British side as against Russia. Whereas up till 1914 the British object was to prevent the Russian Black Sea fleet entering the Mediterranean, it now was to ensure

[2] *Lozan: 1922-1923* (Lausanne:1922-1923), Publication of Directorate General of Research and Policy Planning, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Ankara, 1973, pp. 52-54.

[3] Ibid., pp. 49-50.

the British Mediterranean fleet could, in the last resort, enter the Black Sea. In the period of revolutionary Russia, when Russians were unable and unwilling to expand, the British advocated open Straits. At the time of the Lausanne Conference, Britain believed that Russia was so weak and so unlikely to build a strong navy that open Straits would not possibly tempt the Russians to venture out into the Mediterranean, but would, given the proper situation, enable Britain to penetrate into the Black Sea without violating international conventions or the neutrality of Turkey[4].

French view provided for ships of commerce, in time of peace and in time of war, Turkey being neutral, complete freedom of passage; in time of war, Turkey being belligerent, freedom of passage for neutrals on the condition that they did not carry cargoes likely to assist the enemy. For ships of war the view provided, in time of peace and in time of war, Turkey being neutral, complete freedom of navigation; in time of war, Turkey being belligerent, complete liberty of passage for neutrals. Certain limitations were to be imposed on the number, tonnage and duration of stay of ships of war flying the same flag. In time of war, Turkey being neutral, acts of war were to be forbidden, and rights of visit proscribed. Inspection of the demilitarised zones by a League of Nations commission would secure effective Allied supervision. In the negotiations at Lausanne on the Straits question the Italian delegation did not put forward any view outside those of the British and the French[5].

When the Turkish representatives swung more to the Allied side, the Soviet stand was weakened. The compromise solution reached in the Lausanne Straits Convention of 24 July 1923 (one of the instruments of the Lausanne Peace Treaty with Turkey) was more in the British interest. The Straits were demilitarised; outside powers were to be allowed to send ships into the Black Sea but with the limitation that no one power could despatch ships whose total tonnage was more than the Soviet Black Sea fleet. Britain and France, in alliance, could thus send in twice the tonnage. Russia signed the straits convention on 14 August 1923 under protest but later failed to ratify it. Soviet attitude can be explained in terms that Moscow had at that time no important naval force in the Black Sea which it might with advantage send into the Mediterranean, and most unwilling, in view of

[4] Ibid., pp. 50-51.
[5] Ibid., p. 51.

economic conditions in Russia, to be put to the expense of building one ; they no doubt thought also of the new possibility of air attack, launched from bases in the Black Sea against the Baku oil-fields and the Donetz basin; and, most important of all, having learnt during the period of Allied intervention in Russia in the years 1919-1921 the threat to its security implied in the opening of the Straits to non-riverain warships, it could not be satisfied with the conditions imposed on that freedom[6].

After the Lausanne Peace Treaty of 24 July 1923, Turkey followed a policy aiming consciously at peace and co-operation with all nations. The whole purpose of the country presupposed a long period of tranquillity, without which its far-reaching plans for development and reform would have been interrupted. It was natural that at this period Republican Turkey and Soviet Russia should be attracted towards each other. Each was striving for freedom from foreign shackles, and each was faced with formidable programmes of internal transformation. It was one of the major tenets of Soviet foreign policy at the time to cultivate Turkey's good will and understanding, in order to show the exploited nations of Asia that Moscow was their only and true friend. Furthermore, Turkish friendship carried with it promise of an advantageous accommodation in the Straits, in case of war with the West – a consideration which no Russian government could disregard[7].

A friendship brought new Turkey to a closer relationship with the Soviet Union. After achieving its political independence, and while fully preserving it, Turkey observed neutrality between the Soviet Union and the Western powers. Without damaging its friendship towards Moscow, it also kept open all ways leading to the West. It was in this sense that it joined the League of Nations on 18 July 1932. Sir Percy Loraine, the British ambassador in Ankara, did not believe that any rapprochement with Turkey would be possible if it were at the expense of Turkey's relationship with Russia. For the Turk, he wrote, "to feel insecure on his land frontier in the Caucasus, on his

[6] Full text of the Lausanne Peace Treaty with Turkey in League of Nations Treaty Series, XXVIII, 1-4 (1924), pp. 11-114.

[7] See *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934* (The First Ten Years of the Republic and the Balkan Pact: 1923-1934), Publication of the Directorate General of Research and Policy Planning, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Ankara, 1973 – henceforth referred to as "First Ten Years and the Balkan Pact" – , pp. 10-34.

long Black Sea littoral, and at the northern end of the Straits would be a nightmare"[8].

That there had been periods of difficulty was true; but the friendship remained. Consistently the Turkish Republic had been able to preserve cordial relations with the Soviet Union, for there had been an identity, though not of ideology, yet certainly of interest between the two. This cordiality was no sentimental affair – both Turks and Russians were realist, and knew that common interest alone made friendship a practical mode of relationship. Good relations with the Soviet Union therefore continued to be a cardinal point in Turkish foreign policy. There was no question of Turkey being subordinate to the Soviet Union. Ankara had always shown its national independence and doubtless would do so on every occasion. As Tevfik Rüştü Aras, the Foreign Minister, was reported to have remarked in the course of an interview with a representative of the newspaper *Tan* on 1 February 1936, "the misunderstandings which continued for centuries between Turkey and Russia have disappeared since the fall of the Tsarist regime in Russia and of the Sultanate in Turkey. In the Near East the unhappy rivalry between Turk and Russian no longer exists."

So far from harbouring any idea of maintaining its ancient rivalry with Russia, Turkey, indeed, continued to be concerned by, or at least conscious of, the danger presented to its long stretch of sea and land frontier by Russia in the Black Sea and in the Caucasus. To cover that frontier good relations with Moscow were necessary and desirable, but on the condition that Turkey was entirely free to combat Soviet ideology on its own territory. Turkey, had no room for communism within its own borders, and it had given short shrift to any who tried to practise or preach the doctrines of Karl Marx among its population[9].

The Soviets' competition with Britain at the Turkish Straits was renewed at Montreux in June-July 1936 with Turkey aloof (having been conciliated beforehand by a promise that the Bosphorus and the Dardanelles would be remilitarised) but with France on the side of Russia trying to obtain egress to secure communications with its ally. The compromise reached was in many respects favourable to the Soviet Union. The Montreux Convention

[8] Foreign Office Papers, Public Record Office, London – henceforth referred to as "F.O." – 371/1011/89. Loraine (Ankara) to Wigram, 30 March 1936.

[9] Ibid.

permitted the Russians unlimited exit for surface vessels and tankers in peacetime, subject to the provisions that warships of more than fifteen thousand tons must proceed singly through the Straits. Soviet submarines were likewise permitted to pass singly through the Straits by day when returning to their Black Sea bases or en route to dockyards located elsewhere. The control of transit for the vessels of the non-Black Sea powers was achieved by restricting the aggregate tonnage, admitting only "light warships", and limiting the length of their stay. But the new convention did not provide for complete security on Russia's southern borders because effective control of the Straits was placed in the hands of Turkey which, having obtained the right not only to rearm the zone but also to close the Straits in time of war or of an imminent threat of war, was in a position to allow or impede passage according to its interests. For the Soviet Union, therefore, the problem of security in the Black Sea remained tied to its political relations with Turkey and with Turkey's relations with Russia's long-time rivals[10].

The more insistent and more recent of these rivals was Germany intent upon not only economic penetration of the Balkans and the Near East, but also on a bilateral agreement with Turkey to by-pass the provisions of Montreux to which Berlin had not been a signatory. Germany succeeded to the extent of obtaining confidential verbal assurances in 1938 that Turkey would not enter into a treaty of mutual assistance which would oblige it to allow passage of warships to assist a victim of aggression, as well as a promise that at the next conference to revise the Montreux Convention Germany would obtain a seat[11].

On 1 October 1936 Aras informed Anthony Eden, the British Foreign Secretary, at Geneva that the Soviet government had lately been showing some dissatisfaction towards their Turkish friends. The Soviets seemed to wish to thrust upon the Turks an excessive friendliness, and Aras had been considering whether there was any action he could take which would give the Soviets some measure of satisfaction. For this purpose he had in mind to enter into an engagement not to allow warships of an aggressor power to

[10] Full text of the Montreux Straits Convention in League of Nations Treaty Series, no. 4015, vol. 173 (1936-1937), pp. 213-241.

[11] Documents on German Foreign Policy – henceforth referred to as "D.G.F.P." –, ser. D, vol. 5, no. 548 and fn. 2, Memorandum by Ribbentrop, 7 July 1938. Ibid., no. 550, Circular to all the principal diplomatic missions, 16 August 1938.

pass through the Straits against the Soviet Union, in return for which Moscow was willing to place its Black Sea fleet at Turkey's disposal in the event of an attack being made against Turkey in the Mediterranean. The view of the British government (which Aras invited) was communicated to Fethi Okyar, the Turkish ambassador in London, on 14 October and was to the effect that Aras' proposal either was covered by the provisions of the Montreux Convention, in which case it amounted to nothing new, or was intended to add something to that convention, which could only lead to complications with the other signatory powers and would clearly be open to the gravest objection; and as regards the proposed Russian guarantee to Turkey, that such an understanding would be extremely dangerous and open to grave political objection, since it would amount in fact to something like a Turco-Soviet alliance, to which, as Okyar agreed, there were manifold objections from the Turkish no less than from the European point of view[12].

In the light of Okyar's report, the Turkish government decided to reject the Soviet proposal; it proposed, however, as Ambassador Numan Menemencioğlu, the Secretary-General of the Ministry of Foreign Affairs informed James Morgan, the British Chargé d'Affaires in Ankara on 24 October, to return a soft answer, to the effect that, in order to dissipate a certain vagueness in Article 19 of the Montreux Convention, Turkey would let it be known that it would not allow any aggressor to cross its territory from any quarter by land, sea or air, without, however, asking Russia for an undertaking in return. The proposed reply was found by the British government to be open to serious objection on various grounds, since it appeared that Ankara was still contemplating a declaration putting a gloss on the Montreux Convention, as well as some kind of understanding with the Soviet Union. On 30 October Morgan accordingly made renewed representations to the Turkish government, with the result that in the course of the speech to the Grand National Assembly by the President Kemal Atatürk on foreign affairs (the occasion chosen for making known the proposed declaration to the Soviet Union), only an anodyne and entirely satisfactory reference to the Straits Convention was included[13].

[12] F.O. 371/424/280. E6231/5280/44. Eden (Geneva) to Vansittart, 1 October 1936. Ibid., 954/28. Eden (Geneva) to F.O., 10 October 1936. See also *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları: 1935-1939* (Montreux and Pre-War Years: 1935-1939), Publication of the Directorate General of Research and Policy Planning, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Ankara, 1973 – henceforth referred to as "Montreux and Pre-War Years" –, pp. 137-141.

[13] Ibid., 21935/10426. Annual Report on Turkey, 1937. Para.s 93 and 94.

Turkey's policy towards the Soviet Union was necessarily conciliatory. It could not afford to antagonise its big neighbour, and friendship with Russia would remain a corner-stone in the structure of Turkey's foreign policy; yet Turkey was ready to admit variations of degree in the firmness of the setting of that vital portion of its architecture. In pursuance of the admitted necessity of conciliating the Soviet government from time to time, Aras, accompanied by Şükrü Kaya, Minister of the Interior, visited Moscow on 12-19 July 1937. At the end of a week of meetings, it was announced that the common "interest of both countries demands the preservation of their relation of friendship in full as a stable element in their foreign policies."[14] Although nothing concrete had been achieved, the visit was regarded in Turkey as having been successful in dispelling rumours of a Turco-Soviet rift and in smoothing over some misunderstandings. In the same order of ideas, the Prime Minister Ismet Inönü, whose stamp on foreign affairs were often seen, made a cordial reference, in his statement on foreign policy to the Grand National Assembly on 14 June 1937, to the excellent relations prevailing between the two countries[15].

At the Nyon Conference of 14 September 1937, on the policing of the Mediterranean during the Spanish civil war, it quickly became obvious that none of the participant lesser powers wanted Soviet contribution to the provision of antisubmarine piracy patrolling vessels. "The extent of this feeling which was shared by all – even by the Turks in spite of their friendly relations with the Soviet Union", Admiral Sir Dudley Pound, Commander-in-Chief of the British Mediterranean fleet informed London, "was surprising."[16] No one should have been surprised. The Turks were not anxious to establish a precedent for opening the Straits to the Soviets. Also, they knew that if the Soviets were allowed out, the Italians would be certain to hold the Turks accountable after the crisis ended. The Russians, very largely, were left out in the cold. It was Eden's belief, shared by his naval

[14] *Bulletin of International Affairs* – henceforth referred to as "B.I.A." –, vol. 14, no. 8, 4 September 1937, p. 40. And *Documents on International Affairs* – henceforth referred to as "D.I.A." – (1937), London, 1938, p. 423.

[15] *İsmet İnönü'nün TBMM ve CHP Kurultaylarında Söylev ve Demeçleri: 1919-1946* (Ismet Inönü's Speeches and Statements in the Turkish Grand National Assembly and in the Conventions of the Republican People's Party: 1919-1946), Istanbul, 1946, p. 321. Speech of 14 June 1937.

[16] Public Record Office, London – henceforth referred to as "PRO" –. Pound's Private Papers. CC DUPO 4/6. Pound (Geneva) to F.O., 15 September 1937.

adviser Pound, that the Soviets were prevented from protesting by their anxiety that the world not learn the extent of their unpopularity and isolation[17]. "The Soviet government", Maxim Litvinov, the Soviet Foreign Minister said, "had no axe to grind, and sought only to ensure the elimination of piracy." However, he warned, all must understand that the Soviets had as much right in the Mediterranean as anyone else and would protect their rights[18].

In the long years of friendship between Turkey and the Soviet Union there had been cracks, which, however, had never been allowed seriously to jeopardise relations between Ankara and Moscow. A good understanding with the Soviets had always been a main principle in the diplomacy of Turkey; yet within that large, unchanging framework there had been abundant opportunity for mutual criticism.

On the Russian side there were signs of growing restiveness, mostly accounted for by discontent at the fact that Moscow, since the establishment of very friendly relations between Turkey and Britain following the signature of the Montreux Straits Convention, was no longer "the only pebble on the Turkish beach", and partly, after Aras' trip to Milan on 3 February 1937 for talks with the Italian Foreign Minister Count Galeazzo Ciano, by suspicions that Turkey might succumb to blandishments of Italy. For example, the government newspaper *Izvestiya* on at least one occasion violently attacked Aras and his policy, and what appeared to be disproportionate indignation was shown in the Soviet press at an article in the influential *Cumhuriyet*, in which the editor-in-chief, Yunus Nadi Abalıoğlu, had, it was alleged, misrepresented Soviet integrity in regard to piratical incidents in the Mediterranean. Moreover, it appeared from a conversation between Aras and Loraine towards the autumn of 1937 that relations were by then becoming less warm. The former said that this was partly due to the fact that the Soviet leader Joseph Stalin had failed to receive himself and Kaya on the occasion of their visit to Moscow in the summer, and partly to the unwillingness of the Turkish government to accept any extension, even by implication, of their public obligations to Russia. It later became apparent that the President of the Republic himself was becoming resentful of Soviet methods; Atatürk was, in particular, indignant at the brutal execution of Lev

[17] Ibid.
[18] B.I.A., vol. 14, no. 6, 18 September 1937, pp. 42-43.

Karakhan, the former Soviet ambassador in Ankara, who had been recommended as a person in whom he could repose complete confidence, and had, indeed, been admitted to terms of personal intimacy with the President unusual for a foreign ambassador[19].

It is also to be noted that the omission by Atatürk in his opening speech on 1 November 1937 to the Grand National Assembly of reference to Turkey's friendship with the Soviet Union had roused the curiosity of some observers. Those with a suspicious turn of mind saw in it a turning away from the big neighbour to the north. But that was an exaggerated interpretation. Turkey would not solemnly quarrel with the Soviet Union. Nor was there any fundamental reason for its doing so[20].

Rumours of a Turco-Soviet mutual assistance pact, strenuously denied by Turkish diplomats during the first part of 1938[21], had been insistently revived at the end of that year after the accession of Inönü to the presidency of the Turkish Republic following the death of Atatürk on 10 November 1938. The new President was particularly appreciated in the Soviet Union, where it was believed that he had been dropped from the premiership a year ago because of his Soviet orientation. Russians commonly maintained that Inönü differed from Atatürk on the question of Turkey's relations with Moscow, the new President being alleged to hold more favourable views towards the Soviets than had the late President. They thought that Inönü tended to look with kindlier eyes on the Soviet Union than did his predecessor. Observers were quick to note that Vladimir Potemkin, the Soviet Deputy Foreign Minister, had been the last foreign representative to leave Ankara after Atatürk's funeral, *The Times* in its edition of 26 November reporting that Inönü had expressly asked him to stay behind to discuss mutual problems. The Turkish President, who obviously wished to dispel certain misconceptions,

[19] F.O. 371/21935/10426. Annual Report on Turkey, 1937. Para.s 95 and 96.

[20] See text of Atatürk's speech, in "Speech Delivered by Kemal Atatürk, The President of the Turkish Republic at the Opening of the Grand National Assembly on 1 November 1937", Turkish Government Press, Broadcasting and Tourism Office Publication, Ankara, 1937, pp. 117-129.

[21] On 5 April 1938, Hamdi Arpağ, the Turkish ambassador in Berlin told Joachim von Ribbentrop, the German Foreign Minister, that his country had recently rejected a Russian proposal for a Black Sea pact on the grounds that Turkey's policy was one of conciliation and neutrality towards all sides. Menemencioğlu confirmed this during the course of the Turco-German economic negotiations. See D.G.F.P., ser. D, vol. 5, no. 548 and fn. 2, Memorandum by Ribbentrop, 7 July 1938.

remembered vividly the good understanding that existed for many years after the Great War between Ankara and Moscow, and was concerned to restore it. There was nothing in such a policy that need disturb other countries which cherished Turkey's friendship. Ankara's policy was determined solely by a desire to be both strong and independent. Inönü and his Foreign Minister, Şükrü Saraçoğlu, were at the same time considered in Berlin to be the leading advocates of the Soviet connection[22]. But those who gave them these reputations grossly mistook them. Both statesmen were, above all, Turks and no followers of any predetermined ideological and geopolitical theories.

It was after the visit of Potemkin that rumours of a Turco-Soviet Black Sea pact gained widespread currency. By February 1939, the Turks were giving the Germans distinct signs that they were moving towards the Russians. On 1 February, Hans Kroll, the German Chargé d'Affaires in Ankara, reporting that the Russians thought the time had come for reactivating their relations with Turkey, noted that the Soviet ambassador Alexei Terentiev, who had been on leave, was believed to be returning to Ankara with a comprehensive programme for closer co-operation. Germany, he advised, needed a big personality for its ambassador in Ankara to counteract Western influence, and Menemencioğlu, then in Berlin, should be made to realise the seriousness with which Berlin viewed the Turkish actions. Kroll added, however, that both Saraçoğlu and Menemencioğlu had denied as complete illusory the suggestion that Turkey was negotiating with Russia[23].

Apparently to dispel whatever was left of the illusion, on 10 February, Menemencioğlu called on his German counterpart, Ernst von Weizsacker, the German Under-Secretary of Foreign Affairs, and of his own accord brought up the subject of the alleged Black Sea pact. Menemencioğlu told Weizsacker that the initiative had come from Moscow but that Turkey was not interested in concluding a treaty charging it with the defence of the Straits or the Black Sea while the other treaty members reaped the benefits. In any case, he assured Weizsacker, Turkey would never make an arrangement contrary to German interests. The interview ended with a cool German warning about the growing Turco-Soviet intimacy[24].

[22] Ibid., no. 559, Kroll (Ankara) to the Foreign Ministry, 1 February 1939.
[23] Ibid.
[24] Ibid., no. 560, Memorandum by Weizsacker, 10 February 1939.

Weizsacker may have thought that Menemencioğlu did protest too much, for the following day Kroll again reported signs of a thaw in Turco-Soviet relations and ascribed them to Inönü's influence[25]. The main point at issue in the Turco-Soviet negotiations was the position with regard to the Black Sea, the importance of which was increased at this juncture by the fact that the Danube, on which the Germans were now relying as a trade route, flows into it. Nor were the rumours the exclusive property of the embassy row. *Havas*, the French news agency, filed a story at about the same time alongside a denial by Saraçoğlu. The denial was echoed in Moscow on 20 February. Despite denials, the substance of the rumour was real enough, and they consisted of more than diplomatic feelers for it appears that Turkey thought a Black Sea pact substantial and important enough to bring before the meeting of the Balkan Entente in February. In fact what had happened was that in February 1939 Litvinov tried to secure the Balkan part of Russia's European frontiers by means of an agreement with Turkey and Romania. Meeting the Turkish ambassador, Haydar Aktay, at a luncheon, Litvinov broached the idea of a Black Sea security pact to comprise all the powers bordering on the Black Sea. His Romanian colleague, who was also at the luncheon, was said to have treated the idea very coolly. But Aktay was less certain[26].

The Turks appear to have sounded out their allies in the Balkan Entente, especially the Greeks, and the matter was discussed at the annual conference of the Balkan Entente powers at Bucharest[27]. The proposal struck all these Balkan powers as an extremely unwelcome invitation to choose sides in the war they were now all coming to accept as inevitable. It was therefore rejected. Instead Ivan Maisky, the Soviet ambassador in London, made it clear to his Romanian colleague, Virgil Tilea, that the Soviet Union would come to Romania's aid if Germany attacked it. The news was not treated with any enthusiasm in Romania, and on 8 March the Soviet news agency *Tass* was forced to deny that any request for assistance, military or otherwise, had been made by the Romanians. Rather similar approaches had been made to the Turks, in the belief that Inönü was definitely pro-Russian.

[25] Ibid., fn. 1.

[26] Ibid., no. 560, Memorandum by Weizsacker, 10 February 1939.

[27] Documents Diplomatiques Français – henceforth referred to as "D.D.F." –, ser. 2, vol. 14, no. 144, Thierry (Bucharest) to Bonnet, 20 February 1939.

Tentative conversations with Turks had likewise failed to produce any result as yet[28].

Despite these difficulties, it is clear that by the beginning of 1939 an alliance with the Soviet Union came high on the list of Turkish priorities. Turkish security could be threatened from two sides: through the Balkans and through the Mediterranean. On the first score the Turkish government considered that no country from the Baltic to the Black Sea was in a position to resist German aggression unless assured, at the very least, of the Soviets' benevolent neutrality. Co-operation with the Soviets was not for the Turks, as with the West, a matter of convenience but a matter of the most essential necessity firmly rooted in the geography of the area. The corollary to this conclusion was that without Soviet co-operation there was no question of organised defence in eastern Europe. The other area, the eastern Mediterranean, was no less vital. So long as Italy spoke or thought in terms of its destiny in the Mediterranean, the Turks remembered that the Dodecanese Islands in the Aegean Sea belonged to Italy and that the heavy fortifications in the aero-naval base at Leros were aimed either to attack western Anatolia or to disrupt sea traffic in the eastern Mediterranean. It was natural to suppose that Benito Mussolini's government would not remain indifferent if a favourable opportunity occurred for attempting to realise Italian aspirations on Turkish territory. Just as no defence of the Balkans could be arranged without Soviet co-operation, equally no defence in the Mediterranean against Italy was conceivable without British help[29].

The West's response to the German occupation of Czechoslovakia on 15 March 1939 provided Turkey with the opening it had been looking for to arrive at a security arrangement in the Mediterranean to complement the discussions already underway with the Soviet Union. It seems that sometime between February and March – that is, before the Axis *coups* in Czechoslovakia and Albania – Turkey had weighed the advantages of an already tentatively formulated agreement with the Soviets in the Black Sea against an, as yet, unformulated agreement with Britain in the Mediterranean, and had decided that the second alternative took

[28] D.G.F.P., ser. D, vol. 5, no. 559, Kroll (Ankara) to the Foreign Ministry, 1 February 1939. Also *Survey of International Affairs* – henceforth referred to as "S.I.A."– (1938, iii), London, 1938, p. 447.

[29] Frank Marzari, "Western-Soviet rivalry in Turkey: 1939-I", *Middle Eastern Studies*, 7, no. 1, 1971, pp. 65-66.

precedence. This was a seminal decision from which Turkey would not deviate despite blandishments to do so from both Germany and the Soviet Union[30].

On 12 April 1939, five days after the occupation of Albania by Italy, Britain offered a treaty of mutual assistance to Turkey. It was clear to Turks that by itself a Black Sea pact with the Soviet Union was insufficient. It would expose them to German blackmail, and their economy was sensitive enough to pressures of that kind. Moreover, the immediate danger now appeared to be coming from other quarters. The Turks appreciated the addition to their security a Black Sea pact would entail, but the risk would only be offset by first obtaining an agreement with Britain providing for security in the Mediterranean where Italy had given ominous proof of bellicosity by invading Albania. The Black Sea pact could then be incorporated as part of a reinsurance policy extending from London to Moscow. These considerations ensured that within limits the British offer would be viewed favourably[31].

The Turkish reply was returned on 15 April. It reflected with painstaking clarity the Turks' reluctance to abandon their neutrality without crystal-clear safeguards, but it also reflected the sober decision already arrived at that security could no longer be found in non-alignment. Before taking a position against the Axis, Saraçoğlu stated, Turkey had to know exactly what help it could expect from Britain and France and, eventually, the Soviet Union. Only then could the matter of help to Romania beyond the provisions of the Balkan Entente be studied. Turkey would co-operate fully with Britain in the Balkans or the Mediterranean providing the latter first helped in the defence of the Straits, co-ordinated its overall military strategy with Turkey and helped mediate Bulgaro-Romanian differences[32].

It was in these circumstances that Vyacheslav Molotov, Soviet Chairman of the Council of Ministers, first became active in foreign affairs. On the same day that the Turks replied the British offer of treaty, he telegraphed directly to the Soviet ambassador in Ankara, proposing a Turco-Soviet

[30] In this connection it is worth underlining that the British ambassador in Ankara dated the new policy from February 1939. See Hughe Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, London, 1949, p. 145.

[31] British Documents on Foreign Policy – henceforth referred to as "B.D.F.P." –, ser. 3, vol. 5, no. 138, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 12 April 1939.

[32] Ibid., no. 190, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 16 April 1939. Ibid., no 199, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 17 April 1939.

meeting as soon as possible, in Tbilisi or Batum[33]. At the same time Litvinov enquired directly of the Turkish ambassador in Moscow, Zekai Apaydın, about the Turco-British negotiations[34]. Why had not the Turks told him what was going on? On 21 April, Apaydın reassured him. The Turks, he said, had told the British that, in the event of a Balkan or Mediterranean war, they anticipated an attack on the Dardanelles, and asked what assistance they could count on Britain and France. For that matter, Apaydın asked, what assistance could they count on from the Soviets? Litvinov could not answer. Instead he mentioned that his deputy Potemkin would visit Ankara at the end of April. His real mission was to investigate the positions in the Balkans. Advantage was taken of his visit for him to pass through Sofia on the way down to Istanbul, and to visit Bucharest and Warsaw on his return[35].

On his arrival at Istanbul on 28 April, Potemkin was treated with high honours. He was well-known in Turkey. He had been the counsellor of the Soviet Embassy at Ankara between 1926 and 1929 and inspired a considerable degree of confidence in Turkish government quarters. On arriving in Istanbul he informed the French ambassador, René Massigli, that his object was to harmonise Turkish and Soviet policy and to synchronise the negotiations between Turkey, Britain and France on the one hand and Turkey and Soviet Union on the other. He wanted very much to see the Balkan Entente strengthened and backed up by a Turco-Anglo-Franco-Soviet agreement[36]. In Ankara the Soviet Deputy Foreign Minister displayed the attitude of the career diplomat, acting nationalistically, and plying the trade of diplomacy. Potemkin told the Turks that Russia was happy with the movement towards a Turco-British convention and Mediterranean agreement, and was satisfied with Turkish policy in general, though Moscow thought it unduly weak over Romania. He wondered, however, if the proposed Turco-British convention might be expanded into a tripartite Turco-Anglo-Russian pact. But if this were not possible, he assured the Turks, they could continue to count on Russian assistance if required[37]. The

[33] V. Filin *et al.* (Eds), *Soviet Peace Moves on the Eve of the Second World War*, vol. 1, Moscow, 1973, p. 234.

[34] Ibid., p. 246.

[35] Ibid.

[36] D.D.F., ser. 2, vol. 15, no. 527, Massigli (Ankara) to Bonnet, 30 April 1939. See also Filin (1973), vol. 2, p. 264.

[37] D.G.F.P., ser. D, vol. 5, no. 559, Kroll (Ankara) to the Foreign Ministry, 1 February 1939. Also S.I.A. (1938, iii), p. 447.

Soviet Deputy Foreign Minister asked if Russia could reckon on Turkish assistance if involved in a war over Romania. Saraçoğlu told him that this would depend on the Bulgarian attitude. Potemkin promised that the Soviets would use their influence to produce a more co-operative attitude in Sofia[38]. Before he left, Potemkin had an audience with the President. Inönü urged him to advise Moscow to take whatever it was offered by the West[39].

The Soviet Deputy Foreign Minister was more than a little peeved to find that the British negotiations with Turkey had gone as far as they had. He was also worried by the very marked reserve the Turks showed towards Germany, as compared with their open hostility to Italy. The Turks, by Potemkin's own account, treated him openly, giving him a somewhat edited version of their talks with the Romanians and their exchanges with the British. Their version emphasised the Turkish reluctance to be involved in any guarantee system against Germany which was not backed by Soviet arms and Soviet aid. They proposed a direct Turco-Soviet agreement to make the Anglo-Soviet and Turco-British agreements, whose conclusion they anticipated, into a triangular relationship. They asked for the terms of the Soviet proposal of 17 April to the British for a triple Anglo-Franco-Soviet alliance against aggression; and they asked, as Potemkin reported, for Soviet blessing for their negotiations with Britain. They asked too for Soviet aid in pressing Romania to cede the Dobrudja to Bulgaria so as to include the latter in the Balkan Entente. They discussed a separate Black Sea security pact. Potemkin duly approved their stand in the Turco-British negotiations[40]. The joint communiqué issued at the conclusion of Potemkin's mission, that Turkey and Russia would "pursue their respective and parallel efforts for the safeguarding of peace and security", in the light of subsequent events, becomes charged with more than a little irony[41].

With regard to the Turco-Soviet negotiations it is relevant to ask why, given the favourable disposition all around, nothing was concluded. Here one enters into the realm of speculation, but one hypothesis seems more consonant with the available evidence: that the Soviet Union regarded its negotiations with Turkey as exclusive (whereas Ankara saw them as

[38] B.D.F.P., ser. 3, vol. 5, no. 357, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 4 May 1939.

[39] Ibid., no. 378, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 6 May 1939.

[40] Filin (1973), vol. 2, pp. 264-265, 269, 271 and 273. Moreover see Montreux and Pre-War Years, pp. 217-218.

[41] B.I.A., vol. 16, no. 10, 20 May 1939, p. 45.

complementary with security arrangements with the West); that the Soviet Union traditionally considered Britain as a competitor rather than an ally; that despite this Moscow still might have concluded a pact of mutual assistance with Turkey if three conditions had been fulfilled. These were, firstly, that the Balkan countries show signs of becoming united to resist German aggression and welcome Soviet help, and, secondly, that the Turkish negotiations with Britain be not so far advanced that the Soviet Union could not make its peculiar requirements prevail, and lastly that, *in toto*, both Balkan and Western powers display enough evidence of strength to induce the Soviet Union to join their side. As these conditions did not appear likely to be fulfilled it is fair to suppose that the traditional Russian hostility towards Britain as well as the exclusiveness of Turco-Soviet negotiations gained the upper hand and, for the while, the Soviet Union chose to bide its time. This hypothesis seems confirmed by the fact that Potemkin was visibly shaken by the advanced state of Turco-British negotiations[42].

As indicated earlier, Potemkin confided to Massigli that his intention had been to synchronise the Turco-Anglo-French and the Turco-Soviet negotiations. Given the advanced state of the former his comment could only have one meaning: to slow them down. He had as little success on this score as he had had with Bulgaria. He had arrived in Ankara on 28 April and by 2 May there was no indication that he had placed any serious proposals before his hosts. He appeared to be temporising while awaiting instructions. After the first few days, the British ambassador in Ankara Sir Hughe Knatchbull-Hugessen was quick to observe a growing note of distrust in Saraçoğlu's allusions to his guest[43]. The third Soviet requirement – the overall prospects of successful defiance of Germany – was equally no closer. Potemkin registered considerable dismay at the fact that the British reply to the Soviet proposals for a containment front showed little consideration of Soviet needs, and appeared doubly discomfited because Turkish policy towards Germany was not as clearly antagonistic as it was towards Italy[44].

[42] B.D.F.P., ser. 3, vol. 5, no. 322, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 30 April 1939. Also René Massigli, *La Turquie devant la Guerre: Mission à Ankara 1939-1940*, Paris, 1964, p. 192.

[43] Ibid., no. 343, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 3 May 1939.

[44] Ibid., no. 322, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 30 April 1939. Massigli (1964), p. 192.

Clearly, although no suggestion of an open break was allowed, the visit had not borne out its expectations: Potemkin professed himself satisfied in a conversation with Knatchbull-Hugessen but added significantly that everything now depended on the British reply to the Soviet proposals on the containment front and on the composition of inter-Balkan differences[45]. The British ambassador was surprised by the deficiency of concrete results during the visit. He asked Saraçoğlu about the proposed Black Sea pact. It was a matter for later realisation, the Foreign Minister replied; the agreements with Britain and France were to be concluded first. When the moment came, "the Soviet Union could then be incorporated."[46] Potemkin, on his part, made no effort then or later either to dissuade the Turks from signing the joint declaration for mutual assistance with Britain or to accelerate the negotiations for an agreement between Turkey and the Soviet Union. On his return to Moscow he gave the general impression that the Soviet Union was prepared to leave the Turco-British negotiations alone until the fate of the Soviet Union's own negotiations with the West was settled.

Ankara had respect for, and desire for the friendship of, both the Soviet Union, its sole ally in the war of independence, and Britain, the one power it had neither outfaced, outmanoeuvred nor overborne. To retain the amity and support of the Soviet Union and to maintain and deepen friendly relations with Britain were the guiding principles of its foreign policy. Indeed until 1936, while maintaining friendly relations with the West, Ankara took foreign policy decisions likely to affect the Soviet Union in consultation with Moscow. What Turkey hoped for now was a triangular structure of agreements, between Britain and the Soviet Union, between itself and the Soviet Union and between itself and Britain. To the first of these it attached immense importance but had little practical to offer. The second it envisaged as covering the Balkans and the Black Sea only. The third fell into two parts: against Italy, automatic collaboration in the event of war in the Mediterranean; against Germany, co-operation only if war spread to the Balkans.

Meanwhile, Turkey continued to search for the illusive Soviet connection to parallel its accommodation with Britain. Turkey fully

[45] Ibid., no. 357, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 4 May 1939. Massigli (1964), p. 192.

[46] Ibid., no. 379, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 5 May 1939.

appreciated the potential weight of Russia in world affairs, and particularly in Near Eastern questions. That is not to say, however, that it readily subscribed to the Russian view upon the indivisibility of peace. Instead of been doctrinaire Turkey was wholly empirical in its policy, and might be considered to lean towards the British thesis rather of immediately buttressing the forces of peace where peace was threatened than of pledging aid where aid was not at present called for. Through the spring and summer of 1939, there were definite signs that an agreement with the Turks would not be uncongenial to the Russians. Potemkin told M. Payard, the French ambassador in Moscow, that the Turco-British Joint Guarantee of 12 May 1939 had made such a development essential for Soviet security because of the twist it had given the Straits regime established at Montreux[47]. When in Ankara, in April, Potemkin had assured Saraçoğlu that the Soviet Union aspired only to an identical arrangement to that negotiated with the Western powers. The new Foreign Minister Molotov, he said, was anxious that Saraçoğlu come to Moscow to sign a mutual assistance pact[48]. On 29 May, *Tass*, reported quite explicitly that Russia desired a military accord with Turkey.

The Turks continued to believe a Germano-Soviet rapprochement unlikely, and thought that such rumours were only a Russian attempt to light a fire under the British[49]. By the middle of July, however, they were becoming anxious at the obvious lack of progress towards an understanding between their Western allies and the Soviet Union[50]. Despite this, Ankara considered that whatever the final outcome of Russia's talks with the West, this need not preclude a satisfactory Turco-Soviet arrangement. Turkey and the Soviet Union were friends of long standing, and that a mutual interest which united them was the determination to prevent the Germans from approaching closer to the Black Sea[51].

In the middle of July, Stalin began to push hard for an understanding with the Turks. On 18 July, he warned the Turkish government – much to its annoyance – that signature of a Turco-Soviet pact was a precondition for an

[47] D.D.F., ser. 2, vol. 16, no. 305, Payard (Moscow) to Bonnet, 29 May 1939.

[48] Feridun Cemal Erkin, *Les Relations Turco-Soviétiques et la Question des Détroits*, Ankara, 1968, p. 154.

[49] D.D.F., ser. 2, vol. 17, no. 66, Massigli (Ankara) to Bonnet, 1 July 1939.

[50] Ibid., no. 211, Massigli (Istanbul) to Bonnet, 15 July 1939.

[51] Erkin (1968), p. 156.

understanding with Britain and France[52]. By 22 July, however, Moscow's attitude apparently had softened. Molotov instructed, Olga Nikitnikova, the Soviet Chargé d'Affaires in Ankara to see if the Turks would like to sign a bilateral agreement such as Saraçoğlu had discussed with Potemkin in May. The Soviet ambassador in Ankara assured the worried Turks that there was no truth to the rumours that Moscow was negotiating with Germany[53]. Both Menemencioğlu and Saraçoğlu were considerably warmed by this development and considered it, understandably, a certain sign that the Soviets desired good relations with Ankara[54]. To Massigli, the Turks stressed the importance of the Soviet initiatives in regards to the formation of a possible Eastern Front against Germany[55].

The Turks do not appear, at this juncture, to have had any insurmountable doubts regarding Soviet policy and seem to have continued to expect that good relations which had existed between the two nations since the Great War would continue. In any case, vigorous Soviet efforts to obtain some accommodation with Turkey were consistent with Molotov's statements to the Anglo-French delegation then in Moscow. Agreements with Poland and Turkey, Molotov had insisted, must be concluded simultaneously with any agreement with Britain and France and were essential if this last agreement were to operate with any hope of success. In Ankara, vigorous Russian attempts to bring a Turk to Moscow competent to assist in talks of the highest order, appeared to underline the consistency of Soviet policy rather than to indicate any change[56].

At the beginning of August 1939, when the negotiations with the West were entering their most delicate phase, the Soviet government had once again offered Turkey a bilateral pact and underlined the importance of the offer by asking Saraçoğlu to come to Moscow to conduct the negotiations[57].

[52] D.D.F., ser. 2, vol. 17, no. 230, Massigli (Ankara) to Bonnet, 18 July 1939. This demand does not seem to have been entirely a ruse on Stalin's part – and if it was, then it accorded well with contemporary Western thinking. In Paris, Georges Bonnet, the French Foreign Minister also considered that Turco-Western and Turco-Soviet treaties would be preconditions of a Soviet-Western accommodation. Georges Bonnet, *De Munich à la Guerre*, Paris, 1967, p. 273.

[53] James MacSherry, *Stalin, Hitler and Europe: 1933-1939*, New York, 1968, p. 162.

[54] D.D.F., ser. 2, vol. 17, no. 276, Massigli (Ankara) to Bonnet, 22 July 1939.

[55] Ibid., no. 350, Massigli (Ankara) to Bonnet, 28 July 1939.

[56] MacSherry (1968), p. 186.

[57] B.D.F.P., ser. 3, vol. 6, no. 620, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 11 August 1939. Massigli (1964), p. 245. Turkey at its own request had been informed of the West's negotiations with the Soviet Union. See ibid., no. 352, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 19 July 1939. Turkey had also been asked by Britain to help in persuading the Soviet government of the West's sincerity in their negotiations. See ibid., no. 366, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 20 July 1939. Also Montreux and Pre-War Years, p. 220.

In typical Soviet fashion, before putting forth a draft of their own, the Russians submitted a questionnaire to the Turkish government. They wanted to know whether Turkey preferred the projected pact to apply only to aggression or go further, possibly as Saraçoğlu surmised, into the area of indirect aggression. They asked whether the pact should be limited to land only to the defence of the contracting or also to cases when the contracting parties were involved in hostilities owing to the obligations; in that case Turkey was asked to state to which other countries it had obligations[58].

The timing of the Soviet representation was significant. It came three months after the last official approach to Turkey; it came when negotiations with the West were about to reach an impasse; it came when a turnabout in Russian policy threatened to leave the Soviet Union's southern flank exposed. In the next week the turnabout was confirmed by Ribbentrop's night flight to Moscow and by the ensuing pact. Germano-Soviet Non-aggression Pact of 23 August 1939 created a totally new situation and took Ankara, as well as other capitals, by surprise. The agreement upset the entire international balance and put Turkey into a delicate position. Soviet policy was striking out in a new direction, though on paths well traversed by previous generation of Russian diplomats[59].

The most remarkable aspect of the new Soviet policy was the desire to cash as quickly as possible the promissory notes exacted as a price for the Ribbentrop-Molotov pact and to take whatever advantage from the dislocation caused by the coming war. Both objectives were pressing, on the one hand because the complexion of the war might change and on the other because of the necessity to strengthen the country's strategic position vis-à-vis Germany. Both, however, were compellingly circumscribed by a third and over-riding consideration: in no case could the Soviet Union become embroiled in hostilities with a great power. The first two considerations dictated the fundamental direction of Soviet policy; the third prescribed its limitations[60].

If this analysis is accepted it serves to explain why the Soviet Union, at a time it was about to make its first major territorial acquisition in Poland, should be interested in allaying complications on its southern frontiers. On the basis of what can be inferred from the later actions of the Soviet

[58] Ibid., vol. 7, no. 9, Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 15 August 1939. Montreux and Pre-War Years, pp. 220-224.

[59] Ibid.

[60] Frank Marzari, "Western-Soviet rivalry in Turkey: 1939-II", *Middle Eastern Studies*, 7, no. 2, 1971, p. 207.

government, an immediate alteration of the status quo at the Straits must have been a tantalising temptation. But the certainty that a *coup* in that area would automatically involve the country in war, and the fear that Turkish policy might independently lead to an extension of the conflict in the Middle East caused the Soviet government to act energetically to support the peace in an area where its interests were so extensive and so vital that, if threatened, the country might be forced to abandon its neutrality[61].

Some time during the last week in August Turkey replied to the Soviet questionnaire: the proposed pact would have "effect within a limited compass and therefore have a limited liability" but it could be concluded on a "wide conception of aggression" and cover "naval and land wars"; Turkey's engagements were those envisaged by the Balkan Entente and the Turco-Allied declarations[62]. At the beginning of September Terentiev submitted a formula whereby the two countries might sign an agreement in principle pending the conclusion of the formal treaty. This procedure was acceptable to the Turkish government provided the Soviet Union accepted first that mutual assistance would be operative against aggression by a European power in the Balkans, the Black Sea and the Straits, and secondly that Turkey could not be obliged to take any action leading to a conflict with Britain and France[63].

The first condition reflected Turkey's concern with its own security and echoed the similar provision incorporated in the draft tripartite pact with the West; the second sought to harmonise those engagements with a security arrangement with the Soviet Union. The problem was to reconcile these undertakings in a situation in which, should Germany attack in the Balkans, Turkey would be called upon by the allies to oppose the attack at the same time that it was asked by the Soviet Union to abet it. There are two versions of Terentiev's answer to these Turkish conditions. According to Massigli, who got it from Saraçoğlu, Terentiev had replied he had no instructions in the matter[64]. According to Necmettin Sadak, at that time a deputy and a journalist and after the Second World War Minister of Foreign Affairs, the Soviet ambassador had answered that the Turkish conditions would have

[61] Ibid.
[62] The full text of the reply is in Montreux and Pre-War Years, pp. 220-224.
[63] Massigli (1964), p. 268.
[64] Ibid., p. 269.

been acceptable while the Soviet Union and the West were still engaged in conversations. But after their breakdown the situation had changed, although it was still possible to envisage an agreement on the Straits and the Balkans. Again according to Sadak, it was finally decided that negotiations should be primarily concerned with the Black Sea and the Straits but with a provision for consultation regarding the Balkans and a reservation, which Turkey insisted had to be inserted in the projected pact, that "any obligations thereby assumed by Turkey would not involve it in an armed conflict with either of the two Western powers."[65]

The above compromise was evidently accepted by the Soviet Union because on 8 September Saraçoğlu showed a sceptical Massigli a draft project and on the 16th Saraçoğlu's trip to Moscow was publicly announced. The departure date was left open in the hope that in the meantime agreement might be reached on the outstanding financial clauses of the tripartite pact. But the time was too short. Saraçoğlu before leaving on 25 September assured Massigli that Turkish policy would not change as a result of the trip and that the tripartite treaty would be signed on his return[66].

Despite Saraçoğlu's assurances, there could be little doubt that the Soviet turnabout had made nonsense of the Turkish policy to reconcile engagements with the West with friendship in Moscow. Turkey would now had to revise its position. Evidently Germany was counting heavily on the Soviet Union's collaboration and nowhere more so than in Turkey and the Straits where the geographical position and the old friendship with Ankara made the Soviet Union uniquely efficient in applying pressure. Germany's hopes seemed to be matched by Russia's disposition. During the night of 23 August both Stalin and Molotov had remarked to Ribbentrop that they too had suffered from "the vacillating policy of the Turks."[67]

Berlin had seen an opening for a representation when it came to know at the end of August of the Turco-Soviet discussion for a Black Sea pact. Immediately the German ambassador in Moscow, Count Friedrich von Schulenburg, was charged with drawing Molotov's attention to the desirability of complete Turkish neutrality and the German representative

[65] Necmettin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, April 1949, p. 453.

[66] Massigli (1964), p. 269.

[67] D.G.F.P., ser. D, vol. 7, no. 213, Record of the conversation between Ribbentrop, Stalin and Molotov, 23 August 1939.

was grateful to receive an assurance on 2 September that the Soviet Union was ready to work to that end: in Stalin's and Molotov's view Moscow's security requirements in the Black Sea could be reconciled with Berlin's desires by inserting a provision in the projected pact that Russia should not be required to take action against Germany, in which case Turkey would surely have to remain neutral in a Balkan war[68].

On the other hand, Saraçoğlu had three very specific objectives. The first was to ascertain to what extent the non-aggression pact with Germany had altered Soviet policy in general and in the Balkans in particular. The second was to arrive at a security pact with the Soviet Union which would not be incompatible with his engagements towards the West. And thirdly he undertook to ascertain the Soviet reaction to a projected neutral bloc of Balkan states. His bargaining position was strong. The treaty with the West was almost ready for signature and France had extended a formal promise of help and solidarity should he be subject to Soviet pressure. In accepting this assurance, Inönü had pledged that if the Soviet Union asked Turkey to limit the treaty with the allies to the eastern Mediterranean and come to a separate agreement on the Straits and the Balkans, the reply was going to be negative[69].

The Turkish government had very definite ideas about what it wanted from the Soviet Union. Basically, it sought a non-aggression pact which would free it from the necessity of deploying large numbers of troops in its eastern provinces. Prior to leaving, Saraçoğlu had given Knatchbull-Hugessen the following text of a proposed non-aggression pact between Turkey and the Soviet Union:

i) In the case of an aggression by a European power directed in the area of the Black Sea, including the Straits, against Turkey or the Soviet Union, high contracting parties will effectively co-operate and send each other all aid and assistance in their power.

ii) In the case of an aggression by a European power against Turkey or against the Soviet Union in the Balkan area, high contracting parties will effectively co-operate and lend each other all assistance in their power.

[68] Ibid., no. 465, Foreign Ministry to Schulenburg (Moscow), 30 August 1939. Ibid., no. 516, Foreign Ministry to Schulenburg (Moscow), 1 September 1939. Ibid., no. 551, Schulenburg (Moscow) to Foreign Ministry, 2 September 1939.

[69] Massigli (1964), pp. 277-278.

iii) The engagements by Turkey in virtue of Articles 1 and 2 of the above cannot force that country into an action having for effect or leading to the consequence of putting it in armed conflict with Britain and France.

iv) Suggested treaty to be for a duration of fifteen years with tacit renewal every five years[70].

Saraçoğlu presented this draft treaty to Molotov on the first day of discussions, 30 September 1939. Molotov gave to Saraçoğlu a document of his own. It was a list of proposed amendments to the Montreux Convention. When he realised what it was, Saraçoğlu refused to take it, touch it, or discuss it. This exchange set the tone for the remainder of the conversations. The truth was, as mentioned previously, that the Russians had already promised the Germans to use their influence to draw the Turks away from the West and regarded the talks more in this light than as an attempt to come to some mutually beneficial bilateral accommodation with the Turks. Von Schulenburg, one of the main architects of the Germano-Russian pact, was in constant contact with Kremlin during Saraçoğlu's visit to Moscow and pressed Molotov to heed German desiderata. Soviet leaders were willing to follow his advice. Having chosen neutrality in the Germano-Western war, Russia was ready to aid Germany in neutralising the Black Sea region, and thus to bar the opening of a second front in the Balkans. Such a front would bring hostilities close to the Soviet border, a situation Russia wanted to avoid. Moreover, the presence of an Anglo-French fleet in the Black Sea – a possible result of an alliance with Turkey – might create serious security problems for "collaborationist" Russia. Thus, both to appease Germany and to keep the conflict away from its borders, Russia desired Turkish neutrality[71].

Tsarist Russia had failed to become a Mediterranean power largely because of the closure of the Straits. With the relative weakening of the Turkish diplomatic position following the unexpected Ribbentrop-Molotov pact, the Soviet government had the opportunity of moving forward here. Paralleling Tsarist policy, it sought a bilateral treaty with the Turkish Republic. The Soviet volte-face was felt as a heavy blow by the Turks. The Russians tried to persuade the Turks to agree to a unilateral revision of the

[70] F.O. 371/424/283. C13247/3356/18. Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 8 September 1939.

[71] Erkin (1968), p. 162.

Montreux Convention, which would in effect have placed control of the Straits in Moscow's hands, because they feared British and French action in the Black Sea area. Already in October 1939 Winston Churchill was agitating for the dispatch of submarines into the Black Sea, in order that they might cut off Russian oil supplies by that route to Germany; again in March 1940 the French considered such an operation[72].

On the second day of discussions, 1 October, Stalin himself appeared[73]. He made very plain that he objected to the Turco-Anglo-French tripartite treaty as negotiated to date. He thought that the treaty should commit the Turks only to consultation, and not to action, in regard to the guarantees to Greece and Romania. Further, he thought that in the event that the Soviet Union went to war with Britain and France, the treaty should be suspended for the duration[74]. Stalin returned to the question of the proposed Montreux modifications. The substance of Soviet demands was that whether in peace or war, the Turks belligerent or non-belligerent, Turks and Soviets should decide in common, in each case, if passage through the Straits of a non-riverine power would be permitted. Non-riverine powers would be limited to a fifth of the presently authorised tonnage[75]. Ships would not be allowed in for humanitarian work or in execution of a League of Nations decision unless the Soviets participated in the decision. Finally, there would be no further revision except by bilateral agreement between Turkey and the Soviet Union[76].

Saraçoğlu agreed to pass on to Britain and France the Russian demands for modification of the tripartite treaty, but was not hopeful of their response. Straits revision, he refused to discuss. Turkey, he vowed, would never repeat the mistake of *Hünkar İskelesi*. If this were Russia's last word, he said, then he would go home[77]. "Saraçoğlu is perfectly correct", answered Stalin disarmingly: "This project is just too grotesque."[78] Stalin turned, lastly,

[72] Elizabeth Barker, *British Policy in South East Europe*, London, 1976, p. 23.

[73] B.I.A., vol. 16, no. 21, 21 October 1939, p. 59.

[74] Cabinet Office Papers, Public Record Office, London – henceforth referred to as "CAB" – 29/1. WC 36 (39), 4 October 1939.

[75] 5.000 rather than 30.000 tons.

[76] Erkin (1968), p. 163.

[77] Ibid. The Treaty of Hünkar İskelesi of 1833 provided the opening of the Straits to Russian warships while keeping them closed to warships of other powers. The treaty also gave Russia the right to participate in the defence of the Straits.

[78] Ibid., p. 164.

to the nature of the alignment between Turkey and the Soviet Union. The Russians, he said, would guarantee the Turks except in the case of German attack. In this event, the Turco-Soviet agreement would be suspended[79].

In Ankara Stalin's modifications were considered a stiff, but nonetheless acceptable price to pay for Soviet amity. Instructions were sent to Saraçoğlu to prepare a draft Turco-Soviet treaty on the understanding that the suggested modifications to the tripartite treaty would be made as soon as London and Paris gave their approval. Such approval proved to be much more difficult to obtain than the Turkish government anticipated. In the West, where earlier in the year the proposed Turco-Soviet pact had been seen as essential to the containment front, option was sharply divided[80].

In Paris the official announcement of Russia's neutrality, which arrived the same day that Russian troops marched into Poland, seemed like a monstrous joke. Immediately an earlier promise of aid to all Balkan countries menaced by German expansion was amplified to include Russian imperialism as well[81]. In the Quai d'Orsay, there was no doubt that Stalin's modifications were intended to divest the tripartite treaty of all substance and to render the guarantee to Romania inoperative. Consequently on 3 October the French Prime Minister, Edouard Daladier, informed the Turkish ambassador in Paris in no uncertain terms that France had no intention of altering the text as it then stood. It was against France's interests, the Quai telegraphed Massigli, to agree to what amounted to a neutralisation of the Balkans. London, on the other hand, took a more flexible line, partly because it never shared Paris' optimism about a Balkan front. Britain would be pleased to see continued friendly relations between Turkey and the Soviet Union, the British Foreign Secretary, Lord Halifax told the House of Lords. "In our view, these relations are not contrary to closer relations between ourselves and Turkey or between Turkey and France."[82]

Against this background Menemencioğlu embarked on an attempt during the first week of October to persuade the French and, to a lesser extent, the British ambassadors in Ankara that Stalin's amendments had more form than substance. Soviet amity, Menemencioğlu explained to

[79] Ibid., p. 166.
[80] Ibid.
[81] Massigli (1964), p. 270.
[82] Ibid., p. 282.

Massigli and Knatchbull-Hugessen, had long been a corner-stone of Kemalist Turkey's foreign policy. The Soviet proposals were really meaningless except in the unlikely possibility of Russia joining Italy. Substituting a pledge of unconditional aid to Greece for a pledge of consultation changed nothing since Greece was a vital Turkish interest and consultation would only be a matter of days. Queried about Romania, Menemencioğlu repeated his conviction that there was no private Germano-Russian understanding aimed at Bucharest. As to the suspense clause, it mattered little in a Turco-Soviet agreement since, in a case of war between Russia and the allies, Turkey would not take sides in any event. Menemencioğlu optimistically chose to view these modifications as a wedge between Germany and Russia[83].

The majority opinion in the British war cabinet was to refuse revision and to insist that the triple alliance stand as already initialled by Britain and France. The only other course would be to abandon it altogether and negotiate a new treaty limited to the Mediterranean. The British Prime Minister, Neville Chamberlain, however, was not anxious to abandon what had been achieved only with difficulty. He convinced the cabinet that the Soviet objections should be admitted, but that the British government must receive full information in regards to the proposed Turco-Soviet agreement and the assurance that Turkey would be able to enter the war if it chose to do so[84]. As remarked before, Paris, in contrast, had come to the conclusion that the Soviet demands should be refused and the treaty signed as it stood. The French agreed, however, to follow the British lead in this matter[85]. Puzzled, and with considerable misgivings, the British government advised the Turks that it would accept the Russian reservations if the Turks wished it. Had this approval not been forthcoming, in Erkin's opinion, a rupture with the Soviet Union would have been certain, rapid and rancorous[86].

On 14 October, the Turks fortified by Britain's reluctant acquiescence, agreed to Stalin's demand that the tripartite treaty would bind them only to consultation in the event of a threat to Greece and Romania. Turkey would not, however, Saraçoğlu informed Molotov, agree to the German reservation to be placed on the proposed Turco-Soviet treaty. To do so would be to

[83] Ibid., pp. 283-284.
[84] CAB 65/2 . WC 39 (39), 6 October 1939.
[85] Ibid., 43 (39), 10 October 1939.
[86] Erkin (1968), p. 179.

embrace a daydream because Turkey's most probable and most dangerous enemies were currently Germany and Italy. If Germany attacked, the reservation would suspend the treaty; if Italy attacked, Germany would be behind its Italian ally and the reservation would again come into play. Such a treaty would therefore be entirely without value. Unfortunately, said Molotov, he had promised this reservation to Ribbentrop, then in Moscow, and if the Turks would not agree to it, then he doubted that a treaty would be possible[87].

What of Straits revision? Molotov asked, reminding Saraçoğlu that he had promised the Soviet Defence Minister, Marshal Klimenti Voroshilov, earlier that Turkey was prepared to proceed bilaterally with the Russians in this matter. Saraçoğlu denied that this was so and blamed Voroshilov's misunderstanding on a translation error. Even so, Molotov asked, how, if Montreux were allowed to stand, could Turkey use its rights under the present regime to benefit the Soviet Union? Saraçoğlu refused to consider this last. Such a course, he said, would be illegal and illegitimate. Would the Turkish Foreign Minister agree to a regulatory draft in the future? Saraçoğlu again refused. Would he at least give a verbal promise to the same effect? Saraçoğlu was adamant. Would Turkey pledge neutrality towards Bulgaria in all instances? The reply was the same. The day's session broke off at the point without discussion ever having begun on the Turco-Soviet draft project submitted at the beginning by Saraçoğlu[88].

On 16 October, Molotov simply restated all the Soviet demands. The German reservation, he assured Saraçoğlu, was essential. Straits revision was a prerequisite. At this point, Molotov introduced another document prepared under Stalin's own direction. Stalin's revised Straits regime eliminated all obligations under the League of Nations and placed the discretion to open and close the Straits entirely in the hands of Turkey. In practice, since unilateral Straits revision would lose for Turkey its Western friends, this would place Turkey entirely in the hands of the Soviet Union. Molotov insisted also on further changes to the tripartite treaty; most particularly that its operation not include the case of war with Bulgaria. None of this was admissible for the Turks[89].

[87] Ibid., p. 168.
[88] Ibid.
[89] Ibid.

In Ankara the Ministry of Foreign Affairs now lost its patience. Instructions were sent to Saraçoğlu not to budge on any of the above points and to return home if the Russians insisted on them. Privately Menemencioğlu wondered whether the Soviet Union was now employing the same techniques with his Foreign Minister as it had with the allied mission in August. At this diplomatic tug of war, Turkey drew the line[90].

Meanwhile the Turkish press was following, not without anxiety, the movements which were taking place in Moscow. The newspapers expressed surprise at Ribbentrop's presence in Moscow simultaneously with that of Saraçoğlu, particularly as Turkey had received no previous information of his visit. There was no doubt that the government and the public were puzzled, if not piqued, at the cool reception accorded to their Foreign Minister. Relying on the cordiality of their relations with the Soviet Union the Turkish government had accepted with alacrity the invitation to send its Foreign Minister to Moscow, and the press had foreshadowed the prompt conclusion of a pact of mutual security with the Soviet Union. Saraçoğlu was also kept waiting in the background during the visits of successive delegations from the Baltic countries. In these circumstances the Turkish press comment was in general restrained, but a feeling of irritation was voiced by Hüseyin Cahit Yalçın, one of the best known and respected members of the former Union and Progress Party and a journalist of great talent, in the Istanbul daily *Yeni Sabah*: "Our Soviet friends appear to have invited our Foreign Minister to Moscow for a pleasant autumn holiday. In this period of crisis, when the states of the world are agitated by a thousand possibilities, our Foreign Minister has been working very hard and is naturally tired. We appreciate the consideration of our friends and neighbours in freeing him from his preoccupations and extending to him their courteous hospitality. No doubt, when time can be spared from the affairs of the Estonian gatekeeper and the Chinese dragoman, the friendly negotiations with us will continue."[91]

On 17 October, Stalin put in his second and final appearance. He insisted that the suspensive clause on the tripartite treaty must cover both Russia and Germany. If the Turks would permit no revision of Montreux, then, he said, they must at least promise to invoke Article 22 of the Convention to deny passage to the vessels of non-littoral powers[92]. Saraçoğlu could admit none of this. That evening, Menemencioğlu telephoned Knatchbull-Hugessen with the news that it looked as if the negotiations

[90] Ibid.
[91] Hüseyin Cahit Yalçın, *Yeni Sabah*, 5 October 1939.
[92] Erkin (1968), p. 168.

would fail and that Turkey was anxious to sign as quickly thereafter as possible. Would 19 October be possible he wondered? Until then, Turkey attached great importance to the maintenance of secrecy as regards signature until the Minister of Foreign Affairs was out of Russia[93]. That same day, the Prime Minister, Refik Saydam informed a parliamentary meeting of the Republican People's Party that negotiations with the Soviets had broken off because Russian proposals could not be reconciled with Turkey's other obligations[94].

The last session, on 18 October, was anticlimatic, the stage having already been set for a breakdown. Molotov, who alone was present for the Soviet side, presented all the demands that had been made to this point as if there had been no negotiation at all. The Soviet Foreign Minister stated he could not give up the German clause; Saraçoğlu replied he could not accept it without amending the tripartite treaty out of existence. Molotov renewed his request for a protocol changing Articles 20 and 21 of the Montreux Convention to prevent allied warships and troop carriers entering the Black Sea while allowing Russian ships into the Mediterranean. The Turkish Foreign Minister refused to entertain giving up an international agreement to come to a bilateral arrangement with the Soviets on the Straits. The few pallid assurances which Moscow was offering were simply insufficient to offset the cost of the concessions they required. Saraçoğlu then announced his intention to return home: if the Soviet government was still disposed to conclude a pact of mutual assistance according to the original proposals, further negotiations could take place through the normal diplomatic channels in Ankara. Massigli and Knatchbull-Hugessen were informed by telephone later in the day by Menemencioğlu that negotiations had broken down in Moscow and that the tripartite treaty should be signed immediately in its original form. The political treaty, the secret protocols and the special arrangements were signed on the afternoon of 19 October, as soon as Saraçoğlu had left Soviet soil[95].

[93] F.O. 371/195/2461/65. Knatchbull-Hugessen (Ankara) to Halifax, 17 October 1939.

[94] *Anatolian News Agency*, 18 October 1939.

[95] The principal sources for these negotiations remain Erkin and Massigli. Erkin is essential for discussion of the Stalin-Saraçoğlu talks in October 1939, of which he was the sole witness on the Turkish side to publish an account – an account which, due to the silence of Turkish archives, stands alone. Erkin was then the Director General of the Political Department of the Turkish Ministry of Foreign Affairs and he soon rose to prominence. The negotiations were summed in Molotov's speech to the Supreme Soviet on 31 October 1939 in Jane Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, London, 1948, vol. iii, pp. 388 ff. Moreover an exhaustive documentary treatment of the Turco-Soviet negotiations can be found in Harry Howard, *Germany, the Soviet Union and Turkey during the Second World War*, Washington, 1948, pp. 63 ff.

Not only had the negotiations for a mutual assistance pact proved unsuccessful, but also equally discouraging was Saraçoğlu's estimate of Soviet intentions in the Balkans. Meanwhile it is to be recalled that since the early 1930s one of the planks of the Russian foreign policy programme was the maintenance of solidarity among the Balkan countries which would save them from being forced into one or other of the fronts into which Europe being divided. What the Soviet Union wanted was to see the Balkan states base their foreign policies on the position of neutrality and avoid committing themselves to membership of either of the two armed camps which were in the process of formation in Europe. It was fundamental to Soviet thinking that war must be kept out of the Balkans and, if this proved impossible, that a common Balkan response against an external threat be assured. Equally fundamental was that the Balkan states must be prevented from squabbling among themselves. Indeed, these two principles were linked because if Balkan harmony could be assured it was much more likely that the peninsula could be insulated against external threats and also more probable that internal problems would not spread prompting the Great Powers to intervene, as in 1914. Therefore until the Ribbentrop-Molotov pact it had been widely believed that the Soviet government was interested in smoothing over the points of difference among Balkan states and in particular those arising from Bulgaria's claims in the Dobrudja region of Romania[96].

In fact, Moscow had begun to look upon Balkan solidarity as a liability as early as the beginning of May 1939. Nonetheless Saraçoğlu had been charged with sounding the Soviet leaders on a projected bloc of Balkan neutrals including a rapprochement between Romania and Bulgaria along the lines earlier suggested by the Soviet government. Relations between Bulgaria and the Soviet Union had strengthened appreciably since the outbreak of war and there must have been the hope in Ankara that Russia's good offices could be enlisted to this end. The results of the sounding were disastrous. Far from promoting a rapprochement between Romania and Bulgaria Molotov sought to obtain assurances of Turkish neutrality, especially at the Straits, in the event of a Soviet seizure of the Bessarabia region of Romania or a Bulgarian attempt to acquire Dobrudja[97].

[96] First Ten Years and the Balkan Pact, pp. 325-347.

[97] Montreux and Pre-War Years, pp. 243-247. Cevat Açıkalın'ın Anıları (Recollections of Cevat Açıkalın), *Belleten*, vol. LVI, no.217, December 1992, pp. 1014-1022.

Saraçoğlu also referred this matter to the Western allies as the principal guarantors of Romania and Britain reportedly took the position that there would be no objection to Turkish neutrality in such an event on the condition that the present status of the Straits remained unchanged, providing, that is, that allied warships could still enter the Black Sea. Thus briefed, Saraçoğlu had replied that his country would not commit itself in advance as to its course of action in the Straits, and would not oppose a Soviet action in Bessarabia but would intervene on the basis of the Balkan Pact should Bulgaria attempt to seize Dobrudja[98].

In effect this was an unsatisfactory reply from the Soviet point of view because it meant that any attack on Bessarabia would risk hostilities with the West. Molotov had indirectly tried to find out whether the Western allied guarantee to Romania extended to a Russian attack. What he deduced from the answer (although this was not, in fact, the true allied position) was that the guarantee was indeed operative and that Turkey would exercise its control of the Straits in accordance with allied rather than Soviet wishes. The point was not lost on the Russian leaders that a large part of the Soviet Union's agricultural-industrial complex was open to a blow from the Black Sea. If avoidance of hostilities with a great power was the supreme Soviet objective, the Bessarabian adventure had to be postponed until a time when the allied fleets were no longer in a position, either in law or in fact, to enter the Black Sea[99].

On the other hand, it is also to be remembered that on 3-4 July 1933 in London the Soviet Union had succeeded in inducing all the bordering states, as well as Czechoslovakia and Yugoslavia, from Estonia to Afghanistan to enter into a group of anticipatory regional agreements for adopting the Geneva draft of the 24 May 1933, defining aggression (a draft which was itself largely the Soviet government's own handiwork). The prohibition of aggression might turn into an empty phrase unless the concept of aggression was clearly defined in advance – that is, unless certain actions of states were forbidden and declared to constitute acts of aggression. The London conventions defined aggression as an act or policy of expansion carried out by one state at the expense of another by means of an unprovoked military attack. The concept of aggression comprised any use of armed force not

[98] Ibid.
[99] Ibid.

justified by defensive necessity, international authority, or consent of the state in which force is used. Therefore Moscow's attack on Poland on 17 September 1939 and partition of this country with Berlin twelve days later marked Soviets' departure from the London conventions of 1933 on the definition of the aggressor and signified the abandonment of the principle of the maintenance of the status quo and collective security which the Russians had openly espoused since their entry into the League of Nations in 1934[100].

History demonstrates that Turkey traditionally sought to exercise full sovereignty over the Straits. Russia, on its part, wished closed Straits when it was weak and at such times asked for the support of Turkey, but set its heart on open Straits for itself and did not hesitate to antagonise Turkey when it felt more conscious of its power. Thus Soviet Russia attended the Lausanne and Montreux Conferences to give Turkey full sovereignty over the Straits while on the eve of the Second World War it desired to infringe this principle by its demand to participate in the defence of the waterway. During Saraçoğlu-Molotov talks, Russia endeavoured to obtain a foothold at the Straits in order at once prevent others from commanding the warm water approach to its Black Sea coasts and to place itself in a position to exercise a hand in Mediterranean affairs. This would have implications of a far-reaching nature.

Any proposals for joint control and fortification of the Straits raise the question of whether the foreign share in it would extend to Istanbul. Rumours during the Turco-Russian conversations of September-October 1939 about the Soviet demands were that they would mean an international defence post at Haydarpaşa quay, the Asiatic railway terminal through which all rail traffic to or from Europe must pass. Certainly that would be the ideal vantage point to control not only the Straits, but also the city of Istanbul, all rail traffic for European and Asiatic destinations, Turkey's major naval base at Gölcük, and the largest concentration of business houses, cultural institutions, and homes in Turkey[101].

[100] First Ten Years and the Balkan Pact, pp. 326-345. Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim* (My Views), Istanbul, 1968, p. 201.

[101] Eleanor Bisbee, *The New Turks, Pioneers of the Republic:1920-1950*, Philadelphia, 1959, pp.200-201.

Considering the basic divergence in objectives, it is no wonder that Saraçoğlu's mission to Moscow failed. It was an extraordinary visit in the annals of diplomacy, because the Foreign Minister remained away from home for almost a month at a time of great international crisis. His trip coincided with the visit that Ribbentrop paid to the Soviet Union. The German minister, who had come to discuss the division of eastern Europe into the German and Soviet spheres, was given priority in Moscow, and Saraçoğlu was kept waiting for weeks between the meetings. By that time Turco-Anglo-French conversations for a definitive alliance were far advanced, and most of the major points of agreement settled. In order to reconcile its Western friendship with Soviet objections, Turkey was willing to formulate its proposed alliance with Britain and France in such a way that it would explicitly exclude any common anti-Soviet action. This concession was made with the approval of the British and French, who fully understood Turkey's difficult position. Such an arrangement might prove satisfactory to Russia, and at one time during the Moscow negotiations the Soviet leaders seemed to be ready to conclude a pact on that basis. But German pressure prevailed, and Moscow insisted that, in its treaty of alliance with the West, Turkey must promise to refrain from engaging in war with Germany. This, of course, was unacceptable to Saraçoğlu, as it would render the Turco-Anglo-French alliance meaningless. Germany preferred to see no Turco-Soviet pact at all than a pact which would result in safeguards to Russia only, and not to itself. Anxious to oblige the Germans, the Soviet leaders finally informed Saraçoğlu that they were not interested in the pact[102].

The net result of Saraçoğlu's visit to Moscow was that he learned, much to his uneasiness, of a rather pronounced degree of Germano-Russian co-operation and of consequent Soviet opposition to Turkish links with the West. The trip impressed upon Turkish leadership the need for great caution in their international relations but did not deflect them from the basic course of co-operation with the West.

The nervous glances cast in the northern neighbour were evident in the Turkish press. A journalist much in Inönü's confidence, Falih Rıfkı Atay, in the semi-official *Ulus* wrote that negotiations failed with the Soviets because of the clash between obligations to Britain, the Soviet position, and the

[102] Ibid. See also George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, New York, 1956, p. 137.

Montreux Convention. But he stressed that this did not mean the end of the Turco-Soviet friendship. He underlined that any undertaking Turkey went into would be to preserve peace and security in its own area: "This unchanging principle of Turkish foreign policy is sure to be appreciated by our friends the Soviets."[103] Yalçın in the *Yeni Sabah* said that Turkey had tried hard to reconcile Anglo-French views with those of the Soviets, unfortunately this had proved impossible[104].

What had the Russians been after? Firstly, it seems obvious that they wished to remove all substance from the tripartite treaty, and if this were not possible, to negate its possible operation against the Soviet Union. Secondly, the proposed amendments, taken together, could not but have reduced Turkey to something like political vassalage. Thirdly, certain of the amendments, in particular the Bulgarian reservation, would have nullified the Balkan Entente. What had the Russians wanted? They wished to supply a Finnish solution to the problem of Turkey and to return Turkey to the state of relative reliance in which it had existed prior to 1932. The views of the Turkish press to that effect are enlightening. On the subject of the Russo-Finnish dispute, which the Turks closely followed, Ragıp Emeç wrote in popular *Son Posta* that the Soviets had made claims on Finland and negotiations were in progress. Of the Finns he said: "Because they are a long way from nourishing illusions, while negotiating with the Russians on one hand they have been taking the precautions necessitated by circumstance – Finland wants to live in peace with the world. But nor does it seem at all likely to make sacrifices of its national integrity and freedom." Emeç hoped negotiations would lead to a satisfactory solution[105].

The Turks obviously saw a potential similarity between Finns and themselves. The parallels between the Turkish and the Finnish cases are suggestive. Finland too received an urgent invitation to send a plenipotentiary to Moscow to "discuss concrete political matters" in October 1939. Like the Turks, the Finnish delegation was confronted with impossible demands – border modifications and the acceptance of a Soviet base in the south of the country; unlike the Turkish case, Finnish refusal led to virtually immediate hostilities with the Soviet Union[106].

[103] Falih Rıfkı Atay, *Ulus*, 18 October 1939.
[104] Hüseyin Cahit Yalçın, *Yeni Sabah*, 19 October 1939.
[105] Ragıp Emeç, *Son Posta*, 21 October 1939.
[106] See Max Jakobson, *The Diplomacy of the Winter War*, Harvard, 1961, passim.

Saraçoğlu's failure in Moscow to reconcile Turkey's two big friends – the British and the Russians – denotes the end of the period during which Ankara attempted to juggle the two relationships. This heralds a new phase in the development of Turkish foreign policy with the Soviet Union now becoming a major worry. A Turco-Soviet pact of mutual assistance had proved incompatible with the other undertakings already entered into by the two parties, and, furthermore, it appeared certain that the Soviet Union was embarking on a policy of expansion reminiscent of its Tsarist antecedents. The Western allies, for their part, saw their last hopes for a link with the Soviet Union dashed, but they were grateful that the tripartite treaty was signed in its original, unamended form.

The period from the conclusion of the Treaty of Lausanne up to the signing of the Turco-Anglo-French Triple Alliance Treaty, saw Turkey go from a position of non-alignment to one where it had to admit the need for powerful friends. In the early post-Lausanne days this role was filled by the Soviet Union. But the Soviet Union was primarily a land power and the rise of Fascist Italy led Turkey to seek the friendship of a naval power as well. This started the Turco-British rapprochement. Therefore Turkey sought for some time to balance these two powerful friendships. Yet Turkey's wish to establish closer relations with Britain was not prompted by any intention to restrict Turkish contacts with the Soviet Union. For a significant time Turkey managed to carry on both British and Soviet friendships simultaneously. The Soviet Union was a power factor in Europe like Britain, France and Germany, and because of its geopolitical position a more vital power factor for Turkey. Ankara only gradually drifted away from Moscow, leading to the state of distrust prevailing after the Ribbentrop-Molotov pact. But it was more a realisation in Turkish decision making circles that Ankara would not be able to act as a bridge between the Western powers and the Soviets, as it had hoped.

Following the signature of the Turco-Anglo-French Treaty of Mutual Assistance the Turks found themselves solidly placed, on paper, in one of the belligerent camps. They had nourished strong hopes of including the Soviet Union in this arrangement, but now they found it not only outside but also in a position of co-operation with Germany. Kremlin was highly critical of the tripartite treaty when it was officially announced, and Molotov in his speech of 31 October 1939 made vocal his disapproval of Turkey's action.

The Soviet Foreign Minister stated that the Turkish government, by its alliance with the Western democracies had openly abandoned its policy of neutrality and had entered the orbit of war, adding that Turkey might one day repent of its deed. Relations between Turkey and the Soviet Union thus entered into a new period of mutual distrust and tension.

The Ribbentrop-Molotov pact was a measure not only for the partition of Poland but seemed a prelude to further conquests. The Russians began to plan their expansion into the Balkans. Moscow revived its methods of aggression and invasion and intended to swallow smaller nations. Turkish policy-makers viewed events primarily with this norm in mind. The demolition of Poland was assessed mainly in terms of what the consequences would be to the accretion of Russian power. Turkish officials assumed that if ever they permitted a reasonable pretext to occur, the Russians would jump at the opportunity created by it in order to occupy Turkey or, at the very least, to fortify the Straits. They set out to prevent this while, at the same time, doing everything prudently within their power to strengthen the hand of the countervailing powers. Whatever form the resolution of conflict eventually took, Turkey had to contain Soviet power and Russian ambitions.

Through the centuries Russian governments acquired a conviction that their nation is menaced from the direction of the Straits. They have seen British naval might roaming the eastern Mediterranean, bringing political action as well as military victory in its wake. Vast land mileage protected the Soviet Union from western Europe. But the Straits and the narrow isthmus of Turkey were virtually an open gate leading directly from Mediterranean seats of naval power towards the Ukraine, the Donetz basin, and the Caucasus. Even with a dominant position in the Balkans, a Russian could sense a feeling of being bottled up without control of this vulnerable gateway. He could imagine that Turkey would not be able to bar the passage if a great power were to apply itself to the task of forcing the way. It is with some such thoughts in mind that successive Russian governments repeatedly have sought a controlling hand in the Straits and bases near their shores. Accordingly it would not be wrong to state that, while usually in abeyance at other times, during periods of crisis and war the question of the Straits comes to the fore in Turco-Soviet relations and constitutes the most important item on the political agenda.

Kitap Tanıtmalar:

Kitap, matbaa, kitap tarihi, dergi, dergi tarihi, İtalya'da Şark âlemi için basılan eserler üzerine araştırmalar:

1 - Luigi Balsamo, Pierangelo Bellettini, Alessandro Olschki, *Cento anni di Bibliofilia. Atti del Convegno Internazionale. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze 22-24 aprile 1999,* Firenze 2001, VI-424 Sayfa.

2 - Luigi Balsamo-Pierangelo Bellettini, *Anatomie Bibliologiche. Saggi di storia del libro per il centenario de "La Bibliofilia",* Firenze 2000, *La Bibliofilia* dergisinde neşredilen hacimli makalelerin bir ayrıbasım halinde basılmasıdır, s. 101-632 arası.

3 - Fondazione Giorgio Cini-Biblioteca Nazionale Marciana, *Le civiltà del Libro e la stampa a Venezia. Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento,* 175 sayfa, bir sergi kataloğu olmakla beraber araştırmalar da ihtiva eder.

4 - Giorgio Vercellin, *Venezia e l'origine della stampa in caratteri arabi,* 2001 Venezia, 126 sayfa.

Hümanizma ve Rönesans hareketlerinin kültür, mimarî, sanat, müzik ve akademi çalışmalarının merkezi sayılan Floransa şehri, bu geleneği başarıyla devam ettiren hatta teknolojinin başdöndürücü gelişmesinin XX. yüzyılda kendisini hissettirmesine rağmen, geleneklerden vazgeçmeyip, asrîleştiren bir yuvadır. Bu başarısı büyük ölçüde coğrafî yapısından ileri gelir ve bu yapıyı benzersiz bir insan potansiyeli tamamlar. Bu beceriye bir de matbaayı ilâve etmemiz kaçınılmazdır. Fakat evvelâ bazı konulara temas etmekte fayda vardır.

Matbaa Almanya'da keşfedildikten[1] kısa bir zaman sonra, Venedik şehrinde yetişen yatırımcılar sahip çıktılar ve sonra da komşu mahallere de öğrettiler, bu arada Floransa[2] şehri de bu yenilikten istifade etmesini bildi. Yeni keşfin getirdiği özellikler: eğitim, kültür, sanat alanlarında kitabın tesiri artarken, bir de ekonomik hareket kendisini gösterdi. Bunun tahlili değişik kereler araştırıcılar tarafından ele alınmıştır. Avrupa kıtasının sayılı kültür ve ilim merkezleri bu becerileri sayesinde iftihâr ederler. İtalya yarımadasında oluşan bu 'kitap' yeniliği her şehir için kaynak teşkil eder. Fakat hepsinin üstünde Floransa şehri ile onun içinde yetişmiş Leo S. Olschki adlı yayınevi değişik bir yer işgal eder. 100. kuruluş senesini[3] başarı ile kutlayıp bir de

[1] Matbaanın keşfi ve bunun Avrupa kıtasında benimsenmesi konusu her zaman dikkatle incelenmiş ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır: Orhan Öcal, *Kitabın evrimi,* Ankara 1971; Svend Dahl, *Antikçağdan günümüze her yönüyle kitabın tarihi,* Ankara 1999.

[2] Floransa şehri küçük bir şehir devleti olmasına rağmen, özellikle XV. asırdan sonra kurduğu yeni sistem sonucu, malî durumu yükselmiş, bir kültür ve ilim merkezi olup, Rönesans hareketinin en parlak örneklerinin yaratıldığı şehir sayılmıştır.

[3] Bu kitabevi, 100. kuruluş yılı vesilesiyle büyük bir çapta neşriyat ve kalıcı eser yaratma girişiminde bulundu: Cristina Tagliaferri, *Olschki un secolo di editoria 1886-1986* c. 1. *La libreria antiquaria editrice Leo S. Olschki (1886-1945),* Firenze 1986, 435 sayfa; Stefano De Rosa, *La casa editrice Leo S. Olschki (1946-1986),* aynı yer ve sene, 184. *Un secolo per il Libro,* Firenze 1987, 119 sayfa. Bu devasa eserler üzerine yazdığım tanıtma makalesi: M.H. Şakiroğlu, "100 yıllık muhteşem faaliyetinin iki önemli eseri, Floransa'daki Leo S. Olschki yayınevi ve 100. yıl kutlamaları", *Erdem* c. V/13, s. 239-247.

devasa eserler yarattıktan sonra şimdi de kitap tarihi üzerinde seçkin bir müstakil dergi için 100. sene kutlaması yapılmış ve ortaya kalıcı eserler çıkmıştır. Bunu takip eden zamanlarda bir kültür merkezi olan Venedik şehrinde de kitap ve özellikle de Arap harflerinin kullanıldığı kitapların tarihi üzerine çok kıymetli eserler ilim âlemine sunuldu. Venedikliler İslâm âlemine de kitap ihracatı yapmak için matbaacıların yetişmesini sağladıkları sırada, Floransa şehri de bu gelişmeden nasibini aldı; Stamperia Orientale (Doğu Matbaası) kuruldu ve bir takım kitapların basımından sonra iflas etti ise de Roma şehrine taşındı ve burada gelişen şark için kitap basma girişiminden maddi çıkarlar sağladı ve yeni iş alanları açması yanında, ilmi çalışmaların ilerlemesine sebep oldu ve muhtelif Avrupa ülkelerinde de bu girişimlerini geliştirdiler. Şimdi elimizdeki kitapların özelliklerinin birleştirici ve ihtisas kısımlarına kısaca bir göz atmak faydalı olur.

İlk iki sırada zikrettiğim kitaplar, Leo S. Olschki kitabevi tarafından neşredilen "La Bibliofilia" dergisi esas alınarak, kaleme alınmış araştırmalardır. Süreli yayının 100. yılı ve bu arada kitabevinin 113. yılı vesilesi ile hazırlanan toplantı için sergi ve kataloglar[4] birer kalıcı eser sayılırken, neşredilen makaleler de bu çabaların muhtelif safhalarını araştırır: *Anatomie bibliologiche* ana başlığı taşıyan liste içindeki kitap[5], yeni bir terimin ve daha başka kavramların kazandırılmasını sağlarken, kitap kültürünün bir asır süre ile gelişmesinin sonuçları verilmiştir ve bunları sıralayınca: Melissa Conway, "Artits on the edge: collaboration, accomodation in a typical fifteenth-century Flemish Book of Hours" s. 111-124, Kostantinos Sp. Staikos, "Filobilia. The contribution made by philobibly to the editing and preparation of editions principles during the Renaissance" s. 125-134, Brian Richardson, "The debates on printing in Renaissance Italy" s. 135-156, Paul Needham, "Venetian printers and publishers in the fifteenth century" s. 157-200, Franca Petrucci Nardelli, "L'immagine del libro. Un metodo e tre esempi" s. 331-356, Paul F. Gehl", Day-by-day on credit. Binders and book sellers in Cinquecento Florence" s. 391-410, Pierangelo Bellettini, "Le piu antiche gazzette a stampa di Milano (1640) e di Bologna (1640)" s. 465-494, Lotte Helling, "The European printed heritage c. 1450-1830: a new approach" s. 597-606. Bir tek başlıklarını verdiğimiz bu seçme makalelerden sonra iki ayrı dizin ile eser sona erdirilmiştir. *Bibliofilia* dergisinin özelliğine ayrılan cilt içinde geliştirilen makaleler ise: Conor Fahy, "La Bibliofilia e gli studi bibliogici in Italia" s. 13-26, Piero Scapecchi, "La Bibliofilia e lo studio degli incunabuli in Italia" s. 27-36, Franca Petrucci Nardelli, "La Bibliofilia e la storia della legatura" s. 71-82, Dennis E. Rhodes, "La Bibliofilia, 1954-1999: ricordi autobiografici" s. 105-116, Pierangelo Bellettini, "Carlo Frati (1683-1930) e La Bibliofilia" s. 117-176", Roberto Bruni, "Due riviste o confronto: La Bibliofilia e The Library" s. 195-208, Konstantinos Sp. Staikos", The Printing shop of Nikolaos Vlastos and Zachario Kallierges. 500 years from the establishment of the first Greek printing press" s. 277-298, Maria Luisa Lopez-Vidriero, "Los estudios de historia del libro en Espana durante el siglo XX" s. 375-388, Luigi Balsamo, "Pastfazione" s. 395-400 ve bu son makaleden sonra iki tane dizin, kitabı tamamlamaktadır. Kitap ve kültür tarihi için araştırmaların birbiri ardına belirtilmesi kalıcı ve etkinlik yaratacaktır. Bir de doğu matbaası üzerine araştırma bulunmasını beklerdik. *Bibliofilia* dergisi, Venedik'te keşfedilip sonra ilim âlemine tanıtılan araştırmayı içerir (bk. n. 8).

[4] Bibliofilia kelimesi kitap sevgisi ve özellikle nâdir esere duyulan yakınlık demektir. Kurucu Leo S. Olschki bir nâdir kitap koleksiyoncusu, katalog hazırlayıcısı ve satıcısı olduğu için böyle bir başlık kullandı.

[5] Bibliologica terimi, kitap tarihi ve araştırma usullerini öğrenmeyi ifade eder, Yayınevi geleneğini böyle devam ettiriyor.

Venedik şehrinde geliştirilen "Kitap ve basım medeniyetinin"[6] gelişmesini inceleyen makaleler şunlardır: Marino Zorzi, "Il libro religioso nella storia della stampa veneziana" s. 17-28, Giuliano Tamani, "Edizioni ebraiche veneziae dei secoli XVI-XVIII" s. 29-36, Giorgio Vercellin, "Venezia e le origini della stampa in caratteri arabi" s.53-64, Matthias Kappler, "La stampa caramanlidica" s. 65-76, P. Vahan Ohanian Mechitarista, "La Bibbia armena dell'Abate Mechitar" s. 95-104, Stefano Trovato, "Una comunità cristiana ortodossa di lingua turca: i *karamanlides*" s.105-111, bu satırlardan sonra 113 tane seçkin eserin tanıtma resmi ve tavsifinin bulunduğu sayfalar ve bir kitabiyat ile eser tamamlanmıştır. Bu son konu ettiğim kitap içinde dikkatimizi çekenler sırası ile: G. Vercellin'in "arap harfi kullanan basımevleri" ile Karamanlıca (Yunan harfleri ile Türkçe yazan cemaat mensuplarının dili) üzerine yapılmış iki araştırmadır. Venedik şehrinde faaliyet gösteren, Yunan harfi kullanan matbaacılar, yapılan siparişler üzerine, Karamanlıca kitaplar basıp üzerlerine düşeni yerine getirdiler. Araştırıcılar ilgilendikleri konunun tarihi safhalarını inceleyip sonuca gitmeyi ve belirli çalışmaların sonuçlarını aktarmağı başarmışlardır. Ermeni katolik tarikatı mensubu V. Ohanyan ise tarikatının kurucusu Sivas'lı Mekhitar'ın kitap basımı çalışmaları üzerinde durmaktadır ve serginin esas amacı olan Venedik şehrinde basılı dini metinler konusu içinde, Ermeni dili için tabedilen İncil ve tesirini incelemektedir. Katalog içinde teşhir edilen Kuran metinlerinin de özel yeri vardır ve bilhassa Lâtinceye tercüme edilmiş olanlara özel yer verilmiştir (n.100-104 arası). G. Vercellin tarafından, satırlar bir kataloğa fazla olacağı için, özel bir kitap olarak ayrı bir neşir düzenlenmiştir ve "Venedik ve arap harfleri ile basımın kaynağı" başlıklı bu eser 14 tane sergi malzemesi olan kitabın tavsifi ve kültürel etkinliği üzerinde durmuştur ve en son sunulan Tunuslu Hacı Ahmed tarafından yapılma harita belirli bir çabanın devamıdır. Zengin bir kitabiyât eseri tamamlamakta ve basım çalışmalarını sonraki araştırıcılara aktarmaktadır (İtalya'da yapılan şarkiyat çalışmaları için bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 23 s. 453 vd., "İtalya. Şarkiyat çalışmaları bölümü").

Serginin düzenlendiği Biblioteca Nazionale Marciana, çok uzun bir geçmişi olan ve Hümanizma döneminin seçkin kişilerinden Kardinal Bessarione tarafından[7] temeli atılmış ve sağladığı elyazmaları sayesinde burasının bir merkez olmasının yolunu açmıştır. Venedik kökenli araştırıcılar da bu malzemeyi asırların girdabından çıkarıp her bir nesil içinde daha da olgunlaştırmışlardır. Bu birikim, Venedik şehrinin bir kültür merkezi olmasına yol açmış, Marciana Kütüphanesi zenginliği aracılığı ile araştırıcıların ziyaretini sağlaması yanında, neşrettiği yıllığı da ilim âleminde ve ayrıca kitap üzerine araştırmalara her zaman yer verir. Nitekim, *Miscellanea*

[6] Venedik şehri, kurulduğu tarihden itibaren Bizans İmparatorluğu'nun ileri bir karakolu ve Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan merkez durumunu hep sürdürdü, Bizans'ın yıkılışından sonra bu geleneği Osmanlı Devleti ile son gününe kadar devam ettirdi. Kitap ve bilgi yaratma merkezi olarak da meziyetini sürdürdü. Bu birikimin en güzel eseri: *Eredità dell'Islam. Arte islamica in Italia,* 1993, 519 sayfa. Türk âleminin ihmal edilmediği bu eser, alanında seçkin bir yer kazanmıştır. Venedik'in Doğu ile Batı arasında bir buluşma yeri sayılmasına armağan edilmiştir.

[7] Hıristiyanlığın ortodoks mezhebinden olup, din adamı olmayı tercih eden bu zat, ilerlemiş yaşında katolik mezhebin intisap etmiş ve bir aralık Papalık makamına aday olmuş militan ruhlu biri idi. Hümanizma hareketinin seçkin kişilerinden biri olup, Türk âlemi aleyhine faaliyeti ile de isim yaptı. Kaleme aldığı eserler, topladığı yazma metinler sayesinde Venedik şehrindeki Marciana Kütüphanesi'nin çekirdeğini teşkil etti. Kütüphane idaresi de bu eşsiz payın hâtırasını hep yaşatır. Metinde konu ettiğimin dışında: L.Labowsky, "Bessarione", *Dizionario biografico degli italiani,* c. 18, s. 686-696: Giacomo E. Carretto, "Bessarione e il Turco", *Bessarione e l'Umanesimo,* Napoli 1996, s. 261-269; Agostino Pertusi, *La caduta di Costantinopoli,* c. 1 Milano/Verona 1976, s. 52-53, 64-80, 214, 354.

Marciana diye devam ettirdikleri resmî organı için özel sayılara ve bu arada c. X-XI (1995-1996) yıllığı Kitap" için tahsis edilmiştir *(Metodologia bibliografica ve storia del libro. Atti del seminario sul libro antico offerti a Dennis E. Rhodes,* 397 sayfa) ve ilk araştırma İnebahtı deniz savaşına ve bu vesile ile Venedikte basılan eserlere ayrılmıştır *(La battaglia di Lepanto e la stampa popolare a Venezia. Studio bibliografico)* s.9-63. Kütüphaneye yakın bir geçmişte, kitap için bir sayı daha tahsis etti ise de tedarik etmem mümkün olmadı. Venedikliler daha evvelden de matbaacıları ve özellikle: *Armeni, ebrei greci stampatori a Venezia,* 1989[8] diye bir neşriyat gerçekleştirip üzerlerine düşeni yerine getirmişlerdi. Bu belirttiğim kitaplar ve onları olgunlaştıranlar, kitabın insanlık tekâmülü içindeki yerini çok iyi tespit etmişlerdir.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

[8] Sırasıyla Ermeni, Musevi, Yunan matbaacıların Venedik şehrindeki faaiyetine değinen bu eser, bir sergi kataloğundan öte, kitabın gerçek bir epopesidir. Şark âlemine ait boşluk G. Vercellin tarafından kaleme alınan eserden evvel şu araştırmada konu edilmişti: Angelo M. Piemontese, "Venezia e la diffusione dell'alfabeto arabo nell'Italia del Cinquecento", *Quaderni di Studi Arabi,* c. 5-6 (1987-1988) s. 641-653 ve ek 8 tablo. Venedik şehrinde basılıp da kütüphanelerde bulunmayan bir Kuran nüshası, yine bu şehirde bulunup, ilim âlemine, *Bibliofilia,* dergisinde tanıtıldı (G. Vercellin, dizine bk.)

LUKE TREADWELL, *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)*, Ashmolean Museum, Oxford 2001, XXXIX+247 (*Catalogue*, Katalog)+172 s. (*plates*, fotoğraflar).

İslâmî nümizmatik son yıllarda önemli uluslararası yayınlara konu olmuştur. Ashmolean Müzesi Oriental Nümizmatik kısmı başkanı, nümizmat ve sanat tarihçisi Luke Treadwell'in uzun bir süredir Buveyhî paraları üzerinde çalıştığı nümizmatik çevrelerinde iyi bilinmekte idi. Araştırmacının uzun ve yorucu mesaisinin bir neticesi olarak *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)* isimli eser 2001 yılında yayımlandı. Söz konusu eserin, alışılmış katalog çalışmaları yerine, bir kalıp kataloğu (*die corpus*) çalışması oluşu dikkat çekmektedir. Araştırmacının ifadesine göre, böyle bir kalıp kataloğu hazırlama fikrini kendisine Tübingen Üniversitesi'nden Dr. Lutz Ilisch tavsiye etmiştir.

Eser ana hatları ile şu kısımlardan oluşmaktadır: İçindekiler (s. VII), Giriş (s. VII-XIX), Eyaletlere göre darphaneler (s. XX), Alfabetik sıraya göre darphaneler (s. XXI), Darphanelerin kısaltmalar listesi (s. XXII), Bibliyografya (s. XXV), İndeksler (s. XXIX), Kısaltmalar (s. XXXVII), Şecere (s. XXXVIII), Buveyhî darphanelerini gösteren harita (s. XXXIX), Katalog (s. 1-247), Sikke fotoğraflarını ihtiva eden levhalar (s. 1-172).

Araştırmacı eserin giriş kısmını; teşekkürler, kalıp kataloğunun önemi, kataloğun metodolojisi, Buveyhî paralarına kısa bir bakış ve Buveyhî nümizmatiğinin geleceği konularına ayırmıştır. Yine, eserin giriş kısmında araştırmacı, kalıp kataloğunun önemi (*The significance of the die corpus*) başlığı altında (s. VIII-IX), kalıp kataloğu hazırlama işine nasıl başladığından bahsetmektedir: Araştırmacı 1992 yılında Tübingen Üniversitesi İslâmî Nümizmatik Araştırmaları Merkezi'ne gittiği zaman, Dr. Lutz Ilisch, çalışma için tip kataloğu (*type catalogue*) yerine, bir kalıp kataloğu (*die corpus*) hazırlama fikrini tavsiye etmiştir. Araştırmacı bundan sonra böyle bir çalışma için inceleme fırsatı bulduğu koleksiyonlardaki paraların fotoğraflarını almak zorunda kalmış ve bu iş için yüzlerce film kullanmıştır. Yine, araştırmacının kendi ifadesine göre, çok çabuk büyüyen Tübingen'deki İslâmî sikkeler koleksiyonuna son zamanlarda girmiş olması muhtemel bazı paralar istisna tutulursa, bu çalışma Avrupa ve Kuzey Amerika'daki bilinen koleksiyonlarda bulunan Buveyhî paralarının tamamını kapsamaktadır. Hicrî 350-360'larda basılan ve muhtelif araştırmalara konu olan resimli madalyonlar, araştırmacı tarafından yakın gelecekte başka bir yayına konu edileceği için, bu eserin dışında tutulmuştur. Yine, Buveyhîler'e tâbi olan Kâkûyîler ve Hasanveyh gibi büyük hanedanlara ait sikkeler de, eseri çok genişleteceği için çalışmaya dahil edilmemiştir. Araştırmacıya göre, eserin bir kalıp çalışması olması ve dolayısıyla harcanan uzun süre, sikkelerin bazı yönlerden incelenme ve tahliline engel olmuştur. Bunların başında, 'Abbâsî halifelerinin üniter para sisteminden, hicrî 320'lerden itibaren lokal para sistemine nasıl geçildiği, Buveyhî para sisteminin bozulması ve kaybolması gibi meseleler gelmektedir. Yine, Buveyhî definelerinin ele alınması ve buna bağlı olarak Buveyhî sikkelerinin tedâvülü, Buveyhî paralarının metal analizi, yayınlanan sikkelerin tarihî kaynaklara dayanılarak yorumlanması gibi konular da maalesef kitapta yer bulamamıştır. Bütün bunlara rağmen, bu çalışmanın önemi, şu ana kadar bilinen bütün kalıpları kapsaması ve ileride bulunacak yeni Buveyhî paralarının da bu eser ışığında değerlendirilebilecek olmasıdır. Yine, bir yıl içerisinde kaç kalıbın kullanıldığı, kalıpların hangi hakkâkların elinden çıktığı, Buveyhî hükümdarları adına aynı senede muhtelif darp yerlerinde kullanılan unvan ve lâkablar, bu unvan ve lâkabların bazılarının bir kısım darphanelerde kullanılmaması, bazı darphanelerde halifenin isim ve unvanla-

rına rastlanmazken, bazı darphanelerde ise ölmüş olan halifenin isim ve unvanlarına rastlanması, böyle büyük bir materyal kullanılmadan çözülebilecek soru/sorunlar değildir. Bütün bu meseleler ancak böylesine zengin bir 'kalıp kataloğu' sayesinde gün ışığına çıkmıştır.

Giriş kısmında, kataloğun metodolojisi (*The methodology of the catalogue*) başlığı altında (s. IX-XI) eserde kullanılan metodolojik sistem tanıtılmaktadır. Örnek olarak, Şîrâz'da 361 yılında basılan gümüş bir sikke, Sh (Şîrâz için) 361 (basım yılı) şeklinde gösterilmiştir. Sikke eğer altın ise, altın için G (gold= altın) kısaltması kullanılarak "*Sh361G*" şeklinde gösterilmiştir. Eserde, bir darphanede belirli bir yılda basılan paraların ön yüzüne ait kalıp farkları sadece rakamlar, arka yüzlerine ait kalıp farkları ise R (*reverse*= arka yüz) kısaltmasından sonra verilen rakamlar ile gösterilmiştir. Örnek verecek olursak, Şîrâz darphanesinde 361 (971-972) yılında basılmış 27 adet sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerin 15 ön, 15 arka kalıptan basıldığı görülmektedir. Yine, eğer aynı sikkenin farklı varyantlarına rastlanması durumunda, -örneğin Şîrâz'da 366/976-977 yılında basılan bazı sikkelerin arka yüzüne halife "*el-Mutî'*"nin adı yazılırken, bazı sikkelerde sonraki halife "*et-Tâ'i'*"'nin isminin zikredildiği görülmektedir-, varyantlar, seneden sonra küçük harflerle verilmiştir (Sh366a= *el-Mutî'*; Sh366b= *et-Tâ'i'* gibi).

Sikkelerin üzerindeki Arap harfli ibareler başlangıçta bir defa verilmiş, aynı olması durumunda sonradan tekrarlanmamıştır. Yazıların dışında, sikkelerin üzerinde yer alan çeşitli süslemeler ile, mânâsı açıklanamayan çeşitli harfler de katalogda gösterilmiştir.

Araştırmacı, giriş kısmı içerisinde "Buveyhî paralarına kısa bir bakış" (*A brief survey of Buyid coinage*) başlığı altında (s. XI-XII), Buveyhî paralarının genel özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, Buveyhîler'in sadece altın ve gümüş sikke bastırdığı görülmektedir. Esasen, daha Buveyhî hâkimiyeti kurulmadan önce dahi merkezî İslâm dünyasında bakır para basımı son bulmuştur. Buveyhî para sisteminde, gümüş sikkelerin aşağı yukarı bütün darphanelerde yaygın olarak basıldığı görülmektedir. Altın sikkeler ise, Cibâl, Medînetu's-Selâm (Bağdad), Ummân (*'Umân*) ve hicrî IV. asrın ikinci yarısında kısa bir dönem için Sûku'l-Ahvâz-'da basılmıştır. Bunların yanısıra, yine kısa bir dönem Fârs eyaletindeki bazı darp yerleri, Basra, Amul ve Curcân'da da altın sikke basıldığı görülmektedir. Para ağırlık sistemlerinin incelenmesi, daha Buveyhîler'den önce 251/865 yılından itibaren ortak ağırlık sisteminin terk edilmeye başlandığını ve bu sürecin hicrî 300 (milâdî 912) yıllarına gelinceye kadar merkezî İslâm ülkelerinde tamamlandığını ortaya koymaktadır. Bu gelişmenin tabii bir sonucu olarak da Buveyhî sikkelerinde belirli bir ağırlık sistemine rastlanılamamaktadır. Katalogda incelenen sikkeler, metalojik bir tahlile tâbi tutulmamakla birlikte, ayâr olarak yüksek bir kalitede olduğu dikkat çekmektedir. Buveyhî coğrafyasında sikke ayârındaki bozulma hicrî IV. yüzyılın sonları ile V. yüzyılın başlarında Cibâl ve Hazar denizi bölgesinde görülmektedir. Aynı zamanda, Şîrâz'da çok çeşitli tiplerde sikke basılmasının gümüş kıtlığı ile ilgili olması muhtemeldir. Henüz metalojik bir tahlil yapılmamakla birlikte, sadece paraların görünüş ve ağırlığına bakarak, bazı darphanelerde 380/990'lı yıllardan itibaren gümüş kıtlığının kendini göstermeye başladığını söylemek mümkündür.

"Bölgesel bir bakış" (*A regional survey*) adını taşıyan başlıkta (s. XII-XIV), daha çok sikke tiplerinin bölgelere göre değişimi üzerinde durulmuştur. Buna göre, tip bakımından üç bölge göze çarpmaktadır: Irak, Cibâl ve Fârs. Bu bölgelerden Irak'ta basılan sikkeler en muhafazakâr olanlardır. Bu sikkeler arasında halifenin bastırdığı sikkeler de bulunmaktadır. Fârs'ta ise başlangıçta geleneksel tipte sikkeler basıldığı göze çarpmaktadır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, ilâve olarak kenarlara dualar konulmuş ve 'Adudu'd-devle zamanından itibaren (344-346/955-958) tip olarak sekizgen, 348/959-960 yılından sonra ise *adlî* sikkeler basılmaya başlanmıştır. Şîrâz'daki *adlî* tiplerin, 'Adudu'd-devle'nin Bağdad'ı ele geçirmesiyle birlikte, 364/974-975 yılında

Bağdad'da da basıldığı görülmektedir. Daha sonraki yıllarda (348-364/959-975) ise, bu sikkelerin sadece Fârs'ta değil, Kirmân ve Ummân'da da basıldığı dikkat çekmektedir. Amacın daha çok halife tipinden ayrılarak, tamamen kendi tipini yaratmak olduğu anlaşılmaktadır. 366/976-977 yılından itibaren adlî tiplerin bir kaç yıl için kaybolduğu görülmektedir. Bu tip sikkeler daha sonraları hicrî 380/990'ların başında Şemsu'd-devle'nin hâkim olduğu dönemde yeniden ortaya çıkmıştır. Hicrî 390 (milâdî 1000)'lı yılların başında Şîrâz'da daha önceki tiplerden tamamen farklı tipler basılmaya başladığı görülmektedir. Şîrâz'da bilhassa Buveyhî hâkimiyetinin son 50 yılında son derece farklı ve yeni tipler basılmıştır. Burada araştırmacı şu soruyu sormaktadır: "Buveyhî paralarındaki bu farklı ve yeni tipler, acaba büyük emîrlerin siyasî mücadeleler ile meşgul olduğu bir dönemde, hakkâkların sanat ve estetik anlayışlara göre kendilerini daha bağımsız hissetmelerine mi bağlı idi? Yoksa, aynı dönemde Cibâl ve Fârs'taki sikkelerde gümüş miktarının azalmasına bağlı olarak muhtemel taklitlerin engellenmesi ile mi ilgili idi? (Basit sikkelere göre taklidi çok zor olduğu için)". Cibâl'deki sikkelerde, sadece yazı ve süslemelerde farklılık gözükmekle birlikte, halife tiplerine devam edilmiştir. Muhammediyye (Rey)'de basılan sikkelerin, teknik olarak Şîrâz'daki sikkeler kadar iyi olmadığı görülmektedir. Bu darphanede, 340/950'li yılların ortasından 360/970'lere kadar hakkâk el-Hasan b. Muhammed'in hazırladığı kalıpların kullanıldığı görülmektedir. Fahru'd-devle'nin hâkimiyetiyle birlikte, 370/980'lerden itibaren Deylem bölgesindeki sikkeler gibi, daha küçük ve tek stilde paralar basılmıştır. Mecdu'd-devle (387/997-420/1029) zamanından itibaren sikkelerdeki gümüş miktarının önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Hicrî 390 (milâdî 1000)'lı yılların ortasında Muhammediyye ve Hemedân, V. yüzyılın başlarından itibaren ise Esedâbâd'da normalden daha ağır sikkelerin basıldığı gözlemlenmektedir. Huzistân, Kirmân, Ummân ve Hazar Denizi bölgelerindeki darphanelerde ise, bu bölgelere özgü sikkelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Kirmân sikkeleri daha çok Fârs'ın *adlî* sikkelerine benzemektedir. Bu bölgedeki darphaneler 360/970'lerden itibaren darp faaliyetine geçmiştir. Bu darphanelerde basılan paraların ön yüzünde muhtemelen darp yerlerine işaret eden muhtelif harfler bulunmaktadır. Bu durum ilk anda, kalıpların Fârs'ta hazırlanıp sonradan Kirmân'a gönderilmiş olabileceğini düşündürtmektedir. Ummân'da basılan sikkelerin çok çeşitli ve düzensiz tiplerde olduğu dikkat çekmektedir. Hazar denizi bölgesindeki darphanelerde ise, Adudu'd-devle'nin son zamanlarında basmaya başladığı tiplerin kullanıldığı görülmektedir.

Yine, eserin giriş kısmında, "kronolojik bir bakış" (*A chronological survey*) isimli başlık altında (s. XIV-XV) Buveyhî sikkelerini tarihî gelişimi özetlenmiştir: İlk Buveyhî sikkesi 'Alî b. Buveyh tarafından Şîrâz ve Sîrâf'ta 322/933-934 yılında basılmıştır. Bu sikkelerin tamamen halife sikkeleri model alınarak hazırlandığı ve Halife er-Râdî (934-940)'nin adının yanına 'Alî'nin adının eklendiği görülmektedir. Bu paraları Cannâbâ, Arrâcân ve İsfahân'da basılan paralar takip etmiştir. Yine, 320 (932)'li yılların sonlarına doğru 'Alî'nin kardeşi Ahmed tarafından ele geçirilen Huzistân'da bulunan darphanelerde de gümüş paralar basıldığını görmekteyiz. Bu paraların hepsinde, -'Alî ve Hasan'ın adı bulunan biri hariç-, 'Alî ve Ahmed'in ismi zikredilmiştir. Bu darphanelere bakıldığında, sadece bir kaç kalıbın kullanıldığı ve Fârs bölgesi darphanelerine göre çok daha sınırlı miktarda sikke basıldığı görülmektedir.

330/940'lı yılların ortasında iki önemli bölgenin Buveyhî para sistemine girdiği görülmektedir: Irak ve Cibâl. Medînetu's-Selâm (Bağdad)'da basılan paralarda halife tarafından verilen lâkablardan ilk kez 'Alî için *'Îmâdu'd-devle*, Ahmed için ise *Mu'îzzu'd-devle* lâkablarının kullanıldığını görmekteyiz. Medînetu's-Selâm'dan hemen sonra, Basra, Vâsıt ve Kûfe'nin de para basmaya başladığı görülmektedir. Bu darphaneler içerisinde en çok para basan Basra darphanesidir. Bununla birlikte, Medînetu's-Selâm, Buveyhîler zamanında da bölgenin en önemli darphanesi olmaya devam etmiştir. Cibâl eyaletinin başkenti Muhammediyye (Rey)'nin 335/946-947

yılında, bundan hemen sonra da daha küçük darphanelerin para basmaya başladığı görülmektedir. Bu küçük darp yerlerinde büyük çoğunlukla altın sikke basıldığı dikkat çekmektedir.

340/950'lerde Buveyhî konfederasyonunun batı kısmında para sisteminin yerine oturduğu görülmektedir. Bilhassa birkaç büyük darphanenin bu sistemde ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Bunun en güzel örneği, Irak/Cezîre ve Huzistân bölgesinde Medînetu's-Selâm, Basra, Sûk el-Ahvâz ve Tustar min el-Ahvâz darphaneleridir. Kısa bir süre için Kuzey Irak'taki Mûsul ve Nusaybîn'de de Buveyhîler adına para basıldığı görülmektedir. Fârs ve Cibâl'de aktif kalan darphane sayısı ise daha çoktur. Bu arada, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bağdad Definesi, Kum, Kazvîn, Mâh el-Basra, Mâh el-Kûfe ve Hemedân darphanelerinin altın sikke darp faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. 350/960'larda el-Hasan b. Muhammed'in İsfahân darphanesi için kalıplar hazırladığı görülmektedir. Bu dönemde Cibâl bölgesinde, İsfahân darphanesinin Muhammediyye darphanesine göre oldukça aktif olduğu görülmektedir. Fârs'ta, 'Adudu'd-devle tarafından yeni kurulan yerleşim yeri Kard Fenâ Husre (*Gerd Fenâ Husrev*, bkz. İbnu'l-Belhî, *Fârs-nâme*, neşr. G. Le Strange-R.A. Nicholson, London 1921, s. 132)'nin gümüş sikkeler basmaya başladığı görülmektedir. 360/970'li yılların başında ise Ummân darphanesi darp faaliyetlerine başlamıştır.

'Adudu'd-devle'nin hâkimiyetinin sonlarına doğru Buveyhî para sisteminde önemli değişiklikler olmuştur. Hazar denizi bölgesinin Buveyhî hâkimiyetine girmesiyle birlikte, bu bölgelerde önemli miktarda darp faaliyeti başlamıştır. 'Adudu'd-devle'nin hâkimiyet merkezini Bağdad'a taşımasından sonra Fârs darphanelerinin -Arrâcân hariç- darp faaliyetlerinin büyük ölçüde azaldığı, birkaç yıl için önemli darp faaliyetinde bulunmayan Basra'nın ise yeniden Irak'taki en faal ikinci darphane durumuna geldiği görülmektedir.

'Adudu'd-devle'nin vefatının ardından, başkent dahil olmak üzere Buveyhî darphanelerinin darp faaliyetlerinin azaldığı ve düzensizleştiği dikkat çekmektedir. Bunun en önemli sebebi bitmek bilmeyen iktidar mücadeleleri olmalıdır. Hicrî 390 (milâdî 1000)'ların sonlarına doğru Bahâu'd-devle döneminde Sûk el-Ahvâz darphanesinin yeniden altın dînârlar basmaya başladığını, yüzyılın sonunda ise daha çok altın kaplama sikkelerin basıldığını görmekteyiz. Aynı şekilde, Cibâl ve Fârs'ta da sikkelerdeki gümüş miktarının azaldığı ve gümüş kıtlığı yaşanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Hicrî V. yüzyılın ilk on yılı içerisinde (1009-1020), Medînetu's-Selâm düzenli olarak altın sikke (*dînâr*) basmaya başlamıştır. Bu dönemde, Şîrâz istisna tutulursa, diğer Buveyhî darphanelerinin ancak zaman zaman sikke bastığı anlaşılmaktadır. Bilinen son Buveyhî sikkesi, el-Meliku'r-Rahîm adına Ahvâz'da 445/1053-1054 yılında bastırılan sikkedir. Onun ikinci hükümdarlık dönemi (447-454/1055-1062)'ne ait şimdiye kadar herhangi bir para bulunamamıştır.

Yine, eserin giriş kısmında, "Buveyhî nümizmatiği araştırmalarının geleceği" (*Future research on Buyid numismatics*) isimli üst başlık altında (s. XV-XIX), bu sahada yapılacak yeni araştırmaların mahiyeti incelenmiştir.

Bunlardan; "unvanlar" (*Titulature*) alt başlığı altında (s. XV-XVII) dikkate değer Buveyhî unvanlarının tarihî gelişimi yorumlanmıştır: Araştırmacıya göre, bu eser Buveyhî unvanlarının incelenmesine imkân sağlayacaktır. Esasen Lutz Richter-Bernburg, 1980 yılında yayınlanan bir makalesinde, münşeât mecmuaları, kronikler ve kitabeleri kullanarak pek çok ilginç yönü araştırmış ve Buveyhî unvanları ile ilgili bazı noktaları aydınlığa kavuşturmuştur (bkz. "*AmÓr-Malik-Shāhānshāh:* 'Adud ad-Daula's Titulature Re-examined", *Iran*, XVIII, (1980), s. 83-102). Bununla birlikte, Richter-Bernburg'un çalışması nümizmatik yönden eksik kalmıştır.

Esasen Buveyhî paralarının ana tipleri çok eskiden beri bilinmekte idi. Bu kitapta çok az yeni unvana rastlanmaktadır. Bu konuda bir önemli istisna olarak, Merzubân b. 'İzzu'd-devle'-nin 365/975-976 yılında Basra'da bastırdığı sikkelerde *'İzzu'd-devle* unvanını aldığı görülmektedir. Yerli varyasyonların tespiti, ne zaman kullanılıp ne zaman kullanmadığının ortaya çıkarılması ve unvanların ne zaman değiştirildiğinin bulunması için önemlidir. Bu kataloğun tarihçiler tarafından daha kolay kullanılmasını sağlamak için ayrı ayrı isim ve unvan listeleri verilmiştir (bkz. s. XXIX-XXXVI). Burada Buveyhî unvanları hakkında detaya girilmeden genel bilgi verilecektir.

'Alî b. Buveyh (*'İmâdu'd-devle*)'in adı ya tek başına, ya da kardeşleriyle birlikte bütün paralarda zikredilmiştir. Bu normal bir uygulamadır. Zirâ, 'İmâdu'd-devle bu görevi tek başına halifeden almıştır. Kardeşleri ise ancak 'İmâdu'd-devle'nin vekili durumundadırlar. Erken Buveyhî sikkeleri S. Shamma ve N.A. Daftar tarafından incelenmiştir. Bununla birlikte, sikkeler bize 340/950'lerden itibaren *kunye*nin nümizmatik bir unvan olarak kullanılmasıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. 'Adudu'd-devle'nin aynı yıl içerisinde, *kunya* ve *lakab*ı ile zikredildiği ayrı tipte, ayrı paraların yorum ve değerlendirilmesi (neden sadece *kunye*, ya da sadece *lakab* ile zikredildiği meselesi), müstakil bir araştırmanın konusudur.

Yine, 364/974-975 yılı başında Bağdad'da ilk olarak isimsiz bir para ve aynı yıl Ruknu'd-devle ve 'Adudu'd-devle'ye ilâve olarak İ'zazu'd-devle'nin adının zikredildiği sikkeler mevcuttur. Bu dinârlar bize, 'Adudu'd-devle'nin Irak'ta daha üstün olduğunu, ama Irak'ın valisinin İ'zazu'd-devle olduğunu ve 'Umdetu'd-devle'nin de ordu kumandanlığı vazifesinde bulunduğunu göstermektedir.

Aynı dönemde Şîrâz'da basılan sikkeler 'Adudu'd-devle'nin yeni aldığı *Meliku'l-devle* unvanını kullanmaktaki tereddüdünü göstermektedir. *Meliku'l-'âdil* unvanını ilk kez 364/974-975 yılında Medînetu's-Selâm'da kullanmıştır. 366/976-977 yılında ise Şîrâz'da üç farklı tip ile karşılaşmaktayız: 1. *el-Emîru'l-'âdil*, 2. *el-Meliku'l-'âdil*, 3. Unvan yazılmaksızın *lakab* kullanılan sikkeler. Şîrâz'daki sikkelerde bundan sonraki yıllarda, ölümüne kadar, ne *Meliku'l-'âdil*, ne de *Emîru'l-'âdil* unvanı kullanılmıştır. Son dönemde Şîrâz darphanesinin unvanların kullanımında Arrâcân darphanesine uymaya başladığını görmekteyiz. En azından bir yıl için, her iki darphanede kullanılan kalıpların da aynı *hakkâk* tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır.

el-Emîru'l-'âdil ve *el-Meliku'l-'âdil* unvanlarının Şîrâz ve diğer Fârs bölgesi darphanelerinde kaybolması müstakil bir tetkikin konusudur. Zirâ, bu unvan diğer darphanelerde, Kirmân (Sîrcân hariç) ve Ummân darphanelerinde kullanılmaya devam etmiştir. Şîrâz'da, 'Adudu'd-devle'nin 368/978-979 yılından sonra aldığı *Tâcu'l-mille* ve *Şâhânşâh* unvanlarının kullanılmaması da şu anda cevapsız kalan bir meseledir. *Şâhânşâh* unvanı tarihçiler arasında da tartışmalara konu olmuştur. Bu unvan ilk defa Ruknu'd-devle'nin Muhammediyye'de 351/962 yılında bastırdığı bir madalyonda kullanılmıştır (G.C. Miles, "A portrait of the Buyid prince Rukn al-Dawlah", *ANSMN*, XI, (1964), s. 283-293). G.C. Miles'e göre, bu madalyon bir hatıra parası olarak basılmıştır. Bu unvanın ikinci kullanılışı Fârs'ta yine bir madalyonda 359/969-970 yılında olmuş ve *Şâhânşâh* unvanı Pehlevi yazısıyla yazılmıştır. Söz konusu madalyon Ruknu'd-devle adına basılmıştır. Ruknu'd-devle'nin adının bulunduğu yere *Şâhânşâh* unvanı yazılırken, arkaya oğlu 'Adudu'd-devle'nin portresi, bu unvan kullanılmaksızın işlenmiştir. Bu madalyonlar hatıra parası niteliğindedir. Bu unvan normal paralarda ilk defa 'Adudu'd-devle'nin Mûsul'da 368/978-979 yılında bastırdığı sikkelerde görülmektedir. *Şâhânşâh* unvanı, 'Adudu'd-devle'nin ölümünden sonra Bahâ'u'd-devle tarafından kullanılmış, yıkılış döneminde ise pek çok Buveyhî hükümdarı tarafından tercih edilmiştir. *Şâhânşâh* unvanının Arapça karşılığı olan *Meliku'l-Mulûk* unvanı da 'Adudu'd-devle'nin ölümünden sonra pek çok hükümdar tarafından kullanılmış-

tır. Fahru'd-devle'nin 373-374/983-985 yılları arasında kısa bir süre için *Şâhânşâh* unvanını kullanması da araştırılması gereken bir konudur. Buveyhî hanedan üyeleri arasında *Şâhânşâh* unvanının kullanımı IV. yüzyıl sonları ile V. yüzyıl başlarında yaygınlık kazanmıştır. *Şâhânşâh* unvanı klasik kullanımın yanında Celâlu'd-devle (Ebû Tâhir) tarafından 430/1038-39 ve 435/1043-44 yıllarında *Şâhânşâhu'l-a'zam* şeklinde Bağdad'da ve Ebû Kâlîcâr b. Sultânu'd-devle tarafından da "*Şâhânşâhu'l-mu'azzam*" şeklinde Fârs ve Ummân darphanelerinde kullanılmıştır (Şîrâz 431, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 444; 'Ummân 432; Medînetu's-Selâm 436; Fesâ 436; Sûk al-Ahvâz, 430'lar). Buveyhîler'in yanısıra, Selçuklu hükümdarlarının da, daha kuruluş döneminden itibaren *Sultân* (*Sultânu'l-mu'azzam*) unvanı ile birlikte *Şâhânşâh* unvanını kullandığı bilinmektedir (C. Alptekin, *SAD*, III, Ankara 1971, s. 448; H. Busse, *Chalif und Grosskönig. Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Beirut 1969, s. 179, 184).

363-365/973-976 yılları arasında Arrâcân'da basılan sikkelerde, hem eski halife el-Mutî' (azl 363/973-974) hem de et-Tâ'i' adına hazırlanmış kalıpların kullanıldığını görülmektedir. Bu uygulamanın sebebini anlamak güçtür. İkinci örnek, Ebû'l-Fevâris Şîrdil'in Şîrâz'da 373-378/983-989 yıllarında kullandığı unvanlardır.

Kullanılan tahminî kalıp sayısının (*Estimates of die totals*) kritik edildiği alt başlıkta (s. XVII), bundan sonra artık çok sayıda yeni kalıp çıkmasının pek de beklenemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu kitaptan ve bu konudaki definelerden hareketle, bir senede ne kadar kalıp kullanıldığı ve kaç para basıldığı gibi, iktisat ve finans tarihinin sahasına giren konularda İslâmî nümizmatiğe bir giriş yapılabilir.

Çalışmanın en ilginç sonuçlarından birisi "hakkâklar" (*Die-engravers*) ismini taşıyan alt başlıktır (s. XVII-XVIII): Buna göre, katalogda bulunan resimler, bunları küçük bir obje olarak araştırmaya ve hangi sanatkârların bunları nasıl çalıştığını ortaya koymaya izin vermektedir. Sikkeler dikkatle hazırlanan objeler olmakla birlikte, bunlarda epigrafik ve yapısal olarak hakkâkların izlerini görebilmek mümkündür. Bilhassa Cibâl'de basılan sikkelerde çok çeşitli stiller kullanılmasından dolayı, hakkâkların izlerini takip edebilmek daha kolay olmaktadır. Bu hakkâklardan birisi olan el-Hasan b. Muhammed tarafından hazırlanan sikkeler bugüne kadar G.C. Miles (1938), C.M. Bier (1979) ve A.A. Heidemann (1993) tarafından üç farklı araştırmaya konu olmuştur. Hazırladığı kalıplara adını koymasından dolayı, el-Hasan hakkında araştırma yapmak kolaylaşmıştır. A.A. Heidemann'ın çalışması, el-Hasan'ın Cibâl'deki pek çok darphanenin yanısıra, Arrâcân'ın da kalıplarını hazırladığını ortaya koymuştur. Şimdi kataloğumuzdaki yeni veriler, el-Hasan'ın 330'ların ortasından itibaren, Muhammediyye darphanesinin darp faaliyetlerine başlamasıyla birlikte, bu darphane için kalıplar hazırlamaya başladığını göstermektedir. Kariyerinin ilk yıllarında sadece altın (*dînâr*) sikkeler için kalıplar hazırlayan el-Hasan, kendi imzasını sadece bir harf, ya da bir kelime ile işlemiştir. El-Hasan, İsfahân'da 350/960'lardan itibaren ise tam adıyla karşımıza çıkmaktadır. El-Hasan'ın 340/950'lerin sonlarına doğru pek çok imzalı ve imzasız kalıp hazırladığı görülmektedir. Örneğin, 354/965 yılında Cannâbâ ve Arrâcân için kalıplar hazırlamıştır. Yine, biz onun Arrâcân'da 359/969-970 yılında kalıp hazırladığını görmekteyiz. Onun muhtelif darphanelerdeki farklı stilleri nasıl kendi stiline uydurduğu ve nerede oturduğu, araştırmacı tarafından yakında yayınlanacak hususî bir incelemeye konu olacaktır. El-Hasan'ın işlerinin kalitesi de dikkat çekmektedir. Ama, onun yanısıra, başka hakkâklar tarafından hazırlanan muhtelif kaliteli kalıplara da rastlanmaktadır. Bilhassa, Cibâl ve Fârs bölgesindeki Şîrâz, Arracân ve Sîrâf darphanelerinde kullanılan bu tür kaliteli kalıplar dikkat çekmektedir.

Sikkeler üzerinde yer alan sembolik müstakil harflere (*Isolated letters*) ayrılan (s. XVIII-XIX) giriş kısmının son alt başlığı da oldukça önemlidir: Bazı Buveyhî sikkeleri üzerinde yer

alan tek harfler, başlı başına bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bu harfler 'Abbâsî halifelerine ait sikkelerden sonra basılan ilk Buveyhî paralarında karşımıza çıkmaktadır. Bu probleme küçük bir bakış, bu harflerin sadece tek bir amaç için değil, pek çok farklı amaçla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Daha önce bu konuya değinen bazı araştırmacılar, bir darp yerine işaret etmek için bu harflerin kullanılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. 360/970'li yıllarda Kirmân darphanelerinde kullanılan kalıplarda yer alan harfler, bu görüşün en kolay açıkladığı sikkelerdir. Yine, bu görüşe ilâve olarak, hakkâk el-Hasan b. Muhammed'in de, daha kendi adını tam olarak kaydetmeden önce '*h*' imzasını kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte, harflerin çoğu bu iki görüşe de uymamaktadır. Sîrâf'ta 330/940 ve 340/950'li yıllarda bir tek hakkâkın elinden çıkan kalıplarda bir veya bir çok harf kombinasyonunun yer alması, bazen de sikke üzerinde harflerin yanısıra gerçek isimlerin bulunması, harflerin hakkâkları değil, darphanelere bağlı kimseleri gösteren semboller olduğunu düşündürtmektedir. Araştırmacı bu konuda yeni bir yorum getirmektedir. Buna göre; sikkelerde kullanılan harfler, sikkelerin basılmasından sorumlu görevlilerin isimlerini gösteren sembollerdir. Anlaşıldığına göre, müstakil harfler, ihale ile sikke darb hakkını alan kimselerin (*farmer*), sikkenin ayârı ile ilgili, sonradan karşılaşabilecekleri soru veya sorunları bertaraf etmek için kullanılmış sembollerden ibarettir. Eğer sikke yerel hâkimler tarafından bastırılmış ise, bu kez harf kullanılmamıştır. Medînetu's-Selâm'da 340-341/951-953 yıllarında basılan sikkelerde '*hâ-sîn*' harflerine rastlanmaktadır. Bu harfler, Medînetu's-Selâm'da kayboluşundan sonra, Sîrâf'ta 341 yılında '*hâ-sîn*' ve 342 yılında da '*Huseyn*' şeklinde yeniden karşımıza çıkmaktadır.

Darphanelerin yer aldığı eyaletleri (s. XX-XXI), darphanelerin isimlerini (s. XXI-XXII) ve darphaneler için kullanılan kısaltmaları (s. XXII-XXIV) gösteren üç ayrı liste araştırmaya ilâve edilmiştir. Eserde istifade edilen geniş bir bibliyografya (s. XXV-XXVIII)'yı müteakip, indeksler gelmektedir: I. Buveyhî sikkeleri üzerindeki isim, künye ve unvanlar indeksi (s. XXIX-XXXIV), II. Buveyhîler'in kullandığı ikinci isim, künye ve unvanlar indeksi (s. XXXV-XXXVII). Eserin giriş kısmı, kısaltmalar listesi (s. XXXVII), ayrıntılı bir Buveyhî hanedan şeceresi (s. XXXVIII) ve Buveyhî darphaneleri ve bağlı oldukları eyaletleri gösteren harita (s. XXXIX) ile son bulmaktadır.

Eserin asıl metnini teşkil eden kalıp kataloğu kısmında, sikkeler, eyaletlere göre, darphaneler esas alınarak kronolojik olarak verilmiştir: FÂRS (Arracân, s. 1-14; el-'Asker, s. 14; Dârâbcird, s. 14; Fesâ, s. 15-23; Furc, s. 23; Huzû, s. 23-24; Cenâbâ, s. 24-27; Kard Fenâ Husre, s. 27-30; Kâzerûn, s. 31-33; Nevbencân, s. 33; Sâbûr, s. 33; Şîrâz, s. 33-65; Sîrâf, s. 65-74; Tavvac, s. 74), KİRMÂN (Bamm, s. 75-76; Berdâsîr, s. 76-78; Cîruft, s. 78-80; Nermâşîr, s. 80-81; Rûdhân, s. 81; el-Sîrcân, s. 81-83), UMMAN ('Umân, s. 84-94), HUZİSTÂN (el-Ahvâz, s. 95-97; el-'Asker, s. 97; el-'Asker min el-Ahvâz, s. 97-100; 'Asker Mukrem, s. 100-101; Ayzac, s. 101-103; Ayzac min el-Ahvâz, s. 103; Cundey Sabûr, s. 103-104; Cundey Sabûr min el-Ahvâz, s. 104; Râmhurmuz, s. 105-108; Râmhurmuz min el-Ahvâz, s. 108-109; Sûk el-Ahvâz, s. 109-120; Tuster min el-Ahvâz, s. 121-125), IRAK/CEZÎRE (el-Basra, s. 126-137; el-Kûfe, s. 137-139; Medînetu's-Selâm, s. 139-158; el-Musul (*el-Mawsil*), s. 158-161; Nusaybîn (*Nasîbîn*), s. 161; el-Râfika, s. 162; Surre min re'â, s.162; Tekrît, s. 163; Vâsit, s. 163-166), CİBÂL (Esedâbâd, s. 167; el-Dînever, s. 167-168; Hemedân, s. 169-176; Hulvân, s. 176-177; İsfahân (*İsbahân*), s. 177-183; el-Kerec, s. 184-186; Mâh el-Basra, s. 186-190; Mâh el-Kûfe, s. 190-194; Mâh surre min re'â, s. 194-195; el-Muhammedîye, s. 195-217; Nâ'în, s. 217; Nihâvend, s. 217; Karmîsîn, s. 218; Kazvîn, s. 218-225; Kumm, s. 225-229; Rûzrâver, s. 230, Sâve, s. 230-231), HAZAR DENİZİ BÖLGESİ (Amul, s. 232-237; Estârâbâd, s. 237-239; el-Deylem, s. 239; Havsam, s. 240; s. Curcân, s. 240-243; el-Rûyân, s. 244; Sâriye, s. 244-246). Bunlardan; Şîrâz, Medînetu's-Selâm ve Muhammediyye en faal Buveyhî darphaneleridir. Bundan

sonra, katalogdaki sikkelerin fotoğraflarını ihtiva eden levhalar (*Plates*) gelmektedir (s. 1-172). Fotoğraflar kaliteli ve okunaklıdır.

Eser bugüne kadar bilinen bütün Buveyhî sikkelerini kapsamaktadır. Bilhassa Avrupa ve Amerika'da bulunan pek çok müze ve özel koleksiyon araştırmacı tarafından ayrıntılı bir şekilde taranmıştır. Bununla birlikte, çeşitli güçlüklerden dolayı yeterince istifade edilemeyen İran müze ve koleksiyonlarında yeni Buveyhî sikke ve kalıplarının tespit edilmesi her zaman için mümkündür.

Buveyhî devleti siyasî, sosyal, ekonomik, idarî ve kültürel tarihi, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren V. Minorsky, G.C. Miles, Mafizullah Kabir, R.N. Frye, Bertold Spuler, Joel L. Kramer, C.E. Bosworth, Heribert Busse, R. Mottahedeh, L. Richter-Bernburg, 'Abdu'l-Huseyn Zerrînkûb, 'Alî Asgar Fakîh ve K. Hachmeier gibi araştırmacılar tarafından önemli çalışmalara konu edilmiştir. Bununla birlikte, Sayın Luke Treadwell'in çalışmasının ışığında, var olan pek çok mesele çözüme kavuşturulabileceği gibi, pek çok yeni soru/sorun da ortaya konularak tartışılma imkânı bulacaktır.

Eser Buveyhî tarihi araştırmalarına daha pek çok konuda yenilikler getirmektedir. Bunun yanısıra, bilhassa ilk Selçuklu deniz seferi olması açısından büyük önem taşıyan Kavurd Bey'in Ummân seferini (bkz. E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1983, s. 17-18) de, eserde yayınlanan yeni Buveyhî paralarının ışığında, ekonomik sebepler ve Basra Körfezi bölgesindeki altın ve gümüş akışı ile ilgilendirmek mümkündür. Zira, Basra körfezinde yer alan Ummân'da, Selçuklular'dan önce, Buveyhîler adına ciddî bir darp faaliyeti gözlemlenmektedir (bkz. *Buyid Coinage*, s. 84-94. Krş. Ed. von Zambaur, *Die Münzprägungen des Islams*, Wiesbaden 1968, s. 179-180).

Bunlardan başka, eserde yayınlanan sikkeler ve darphane darp faaliyetlerinin ayrıntılı bir tahlilinden sonra, şimdiye kadar askıda kalan şu genel meselelere tatmin edici cevaplar bulabilmek mümkün olabilecektir:

1. Buveyhîler zamanında para basımında kullanılan altın ve gümüşün nereden ve nasıl temin edildiği,

2. Kalıp ve para miktarının ordu, savaş ve vergi gibi siyasî ve ekonomik olaylarla ilişkisi,

3. Hükümdar ve hanedan üyeleri için kullanılan unvanlar ve bu unvanların şahıs, zaman ve bölgelere göre değişimi,

4. Buveyhî hanedan üyeleri arasındaki hâkimiyet münasebetlerinin tahlili (kimin, ne zaman, ne kadar süre için, hangi unvanlarla, nerelere hâkim olduğu),

5. Buveyhî para sistemi ve darp faaliyetlerinin Hasanveyh, Hamdanî, Kâkûye, Sâmânî, Gazneli ve Karahanlılar gibi Doğu İslâm dünyasındaki diğer siyasî hâkimiyetler ile ilişkisi,

6. İlk Selçuklu sikkelerinin Buveyhî para sistemi ile ilişkisi.

Biz, bu ve buna benzer pek çok sorunun cevabının, geniş ölçüde Sayın Luke Treadwell çalışmasına dayanılarak, yakın gelecekteki araştırmalarda ortaya konulabileceğini ümit ediyoruz.

İslâmî nümizmatik alanında kalıp çalışmalarına dayalı yayınlar henüz oldukça yenidir. Bu tür çalışmaların, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve Timurlular gibi yüzlerce varyasyon ve binlerce sikkeyi ihtiva eden devletler söz konusu olduğunda nasıl uygulanabileceği sorunu da henüz çözümlenebilir gözükmemektedir. Bununla birlikte, son derece zahmetli olmasına karşın,

bu tür çalışmaların İslâmî nümizmatiğe getirdiği ivme tartışılmazdır. Araştırmacı bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "son on sene boyunca öyle zamanlar oldu ki, bu işe girmekten pişman idim. Ama ümit ederim ki, bu kitap bütün bu çabalara değecektir". Bizim de ümidimiz, Buveyhî ve erken Selçuklu devri siyasî, sosyal ve ekonomik meselelerini inceleyen araştırmacılar için oldukça yeni ve ham malzemeler sunan bu değerli çalışmanın, muhtelif yönlerden incelenerek kıymetlendirilmesidir.

OSMAN G. ÖZGÜDENLİ * - ESKO NASKALİ ** -

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul).
** Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul).

Göknur Göğebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, no. 6, Malatya 2002, XXIX + 458 s. + 1 harita.

Osmanlı döneminden günümüze ulaşan arşiv belgeleri arasında Tapu-Tahrir ya da Nüfus ve arazi sayım defterleri (TT) oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu defterlerin çok büyük ölçüde XV-XVI. yüzyılları kapsadığını belirtmek gerekir. Aslında timar ve iltizam sisteminin işleyişine esas olan bu defterler, günümüz tarihçileri, iktisatçıları, coğrafyacıları vb. tarafından çok değişik açılardan incelenmekte ve değerlenditmektedir. Son yıllarda bu defterler bağlamında bir sancağın, bir kentin, bir kazanın belirli bir dönemdeki durumunu ele alıp işleyen araştırmaların sayısı oldukça artmıştır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bu defterlerden bazılarını, harita ve dizin eklemek suretiyle tıpkıbasım halinde yayınlamış bulunmaktadır. Defterlerdeki nüfus ve vergi kayıtları günümüzde bilgisayar düzeni içinde çok önemli bir veri tabanı oluşturmaktadır. W. D. Hütteroth ve Nejat Göyünç'ün güneydoğu Anadolu, Suriye ve Irak'ın bir bölümünü içine alan bölge için yaptıkları çalışma, bu açıdan dikkate değer bir örnek olarak görülmektedir.

Dr. Göknur Göğebakan'ın, TT verilerinden yola çıkarak Malatya Kazasının XVI. yüzyıldaki durumunu inceleyen çalışması, şimdiye kadar bu bağlamda yapılan araştırmalara önemli katkıda bulunmaktadır. Çalışmanın çıkış noktası olan TT yalnız sayımın yapıldığı tarihe değil, Osmanlı öncesi dönemin sosyal ve ekonomik yapısına da önemli bir ışık tutmaktadır. İlk sayım defterlerinin içinde yer alan kanunnameler, herhalde yüzlerce yıllık bir uygulamanın, bir sosyal, ekonomik yapının, vergi düzeninin izlerini taşımaktadır. Malatya'nın ilk sayım defteri 1519-1520 tarihlerinde tamamlanmış ve her yerleşim birimine ait nüfus, vergiler, değirmenler hakkında bilgi bu defterde yer almıştır. Daha sonraki sayım defterleri 1536, 1547 ve 1560 tarihleri taşımaktadırlar. 1560 tarihini taşıyan mufassal defter, Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük tarafından daha önce yayınlamıştı (*Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983).

Bir doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada öncelikle kullanılan kaynaklar tanıtılmış, Malatya'nın Osmanlı dönemine kadar tarihsel gelişmesi üzerinde durulmuştur. Burasının tarihin derinliklerinden beri önemli yolların bir kavşak noktası olması, Malatya'nın belli başlı ekonomik ve ticari merkezlerle iletişim kurmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Kentin bu konumu onu, bir çok güçlerin bir parçası haline getirmiştir. Kentin stratejik durumu, öteden beri Malatya'yı çeşitli devletler arasında tam bir savaş alanına çevirmiştir. Osmanlılar tarafından bir ara ele geçirilen fakat sonra yitirilen Malatya, son olarak, Mercidabık savaşından sonra (24 Ağustos 1516) Memluklardan alındı. Böylece Darende, Gerger, Behisni, Divriği, Kâhta, Ayntap gibi Memluk sultanlığına bağlı yerler de Osmanlı yönetimi altına girmiş oldu.

Osmanlı yönetimi'nin kurulmasundan sonra Malatya, hem bir sancak merkezi hem de bu ad altındaki kentin merkezi haline geldi. Bu araştırmada, kazanın yönetimi, belli başlı görevliler, şu ya da bu nedenle vergiden muaf tutulanlar hakkında bilgi verildiği gibi bunlar tablo halinde de gösterilmiştir (s. 33-67).

Osmanlı kentinin temel özeliklerin başında onun bir takım mahallelere bölünmüş olması gelmektedir. Mahalle, genellikle bir cami ya da mescit çevresinde oluşur ve adını da bu yapıdan alırdı. Müslim ve gayri müslim mahalleleri birbirinden ayrı yapılanmışlardı. XVI. yüzyılda Malatya kentinin 28 Müslüman, 4 gayri müslim mahallesi bulunuyordu. Bu mahallelerdeki hane sayısından yola çıkılarak ve her hanenin 5 katsayısıyla çarpılmak suretiyle nüfusunu yuvarlak biçimde hesap etmek olanaklı görünmektedir. Buna göre Malatya kenti, 1519-1520 yıllarında 6837,

1530'da 6811 ve 1560 yılında 8242 kişilik bir nüfusu barındırıyordu. Bütün bunlar ayrıntılı hesaplar sonucunda çıkarılmış, Türk ve Ermeni nüfus arasındaki fark belirtilmiştir. Doğu Anadolu'da Osmanlı yönetimi kurulduktan sonra bir çok yerlerde Ermenler, ticaret ve zanaat için kasabalara göç etmişler ve bu nedenle bir çok yerde kalabalık bir zümre oluşturmaya başlamışlardı. Fakat Malatya merkez kazasında durum tamamen tersidir. Bu dönemde yapılan bütün sayımlarda Müslüman nüfusun oldukça ağır bastığı, gürülmektedir. Nitekim burada nüfus dengesi %88 gibi yüksek bir oranla Müslümanların lehine hesaplanmaktadır.

Malatya'nın geniş bu çevre ile ulaşım olanakları, kentin ekonomik ve ticari yönden canlılığını korumasından önemli bir etken olmuştur. Bu canlılığın XVII. yüzyılda da sürdüğüne şüphe yoltur. Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler bu görüşü doğrulamaktadır. Kentin içindeki hanlar, bedesten ve çarşıda çeşitli meslek grupları etkinliklerini sürdüruyordu. Defter verilerine dayanılarak yapılan tablolar, bu konuda yeterli bir fikir vermektedir. Kent halkının önemli bir bölümü tarımla uğraşmakla birlikte "sanayi" kapsamında değerlendirilebilecek bir üretimin de söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Malatya'da önemsiz de olsa bir kirişhanenin varlığı dikkati çekmektedir. Asıl önemli olan kentte dokumacılığın gelişmesi ve buna bağlı olarak "mahsul-i boyahane"nin önem kazanmasıdır. Barut üretimine bağlı olarak Malatya-'da bir de güherçile kârhanesi buluyordu.

Çalışmada, vakıf eserlerine ve bunlara tahsis edilen gelirlere önemli bir yer ayrılmıştır. Belli başlı camiler, mescitler, zaviyeler, medreseler, vb. üzerinde ayrıntı olarak durulmuştur.

Malatya'nın çevresinde yer alan ve yönetim bakımından bu kazaya bağlı olan belli başlı iskân yerleri, köyler ve bunların nüfusuyla söz konusu yerleşim yerlerinin tanıtımı bize çevrenin kırsal özelliklerini tanıtmak açısından önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca kırsal kesimin üretim yoğunluğu, vergiler, bölgenin tarihsel süreç içinde ekonomik yapısını daha yakından tanımamıza önemli bir katkıda bulunmaktadır. Bu çevrede bilinen Osmanlı timarından farklı olarak, Malikane-Divani sistemi adı altında bir uygulamanın varlığı, Ömer Lütfi Barkan'ın bu konu üzerinde yaptığı araştırmadan beri (1939) çok iyi bilinmektedir. Kısaca anımsatmak gerekirse özetle diyebiliriz ki bu sistem Karaman, Sivas, Tokat, Amasya yöresi ve Suriye'de uygulanıyordu.

Malikane-Divani, iki baştan tasarruf edilen yani toprak ürünlerinden iki kez öşür alınan mülk ve vakıfları kapsamaktadır. Vakıf ve mülk sahipleri yüksek mülkiyet hakkı kendilerine ait bulunan bu toprakları işleyen köylülerden yalnızca toprak kirası istemek yetkisine sahip bulunuyorlardı. *Malikane hissesi* denilen bu toprak kirası, yerel geleneklere göre ürünün onda yedide, hatta beşte biri olarak kabul edilmiştir. Bunu dışında çiftçilerin devlete vermek zorunda oldukları diğer bütün hak ve resimler, *Divani hissesi* adı altında toplanmaktadır. Bu hisse de devletin temsilcisi konumunda olan sipahiye ya da mültezime ödeniyordu. Bunlar arasında toprak haracı, çift, bennak, gerdek, tapu, ağnam vb. resimleri bulunuyordu. Bu durumda her köyün biri malikanesine, diğeri divanisine tasarruf eden iki sahibi vardı. Bu sistemin Osmanlı öncesinde Anadolu Selçuklu Sultanlığı ve Karaman Beyliği döneminde uygulandığına şüphe yoktur[1]. Göğebakan'ın çalışmasında malikane-divani sistemiyle ilgili verilerin Malatya bağlamında değerlendirilmiş olması büyük bir önem taşımaktadır. Öyle ki kimi yerlerde yalnız Divani hisseye yani rüsûm-ı örfiyeye dayalı timarların bulunması dikkati çekmektedir. 1560'da Malatya'da vakıf gelirleri 300.854, mülkler 374.459, divani gelirler ise 1.456.913 akça tutuyordu.

[1] Barkan'ın çalışmaları dışında ayrıca bk. İrène Beldiceanu - Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans "Anatolie preottomane" JESHO (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*), XIX/3 (1976), 233-327.

Malatya ve çevresinde toprak tasarrufunda görülen bir özellik de burada mülk sahibi olan kişilerin eski Selçuklu, Memlüklu ve Dulkadırlı beylerini temsil etmeleridir. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu, daha başlangıçtan itibaren ele geçirdiği ülkelerdeki yerli beylerin, hanedanların kazanılmış haklarına saygı gösteriyor ve kendilerinden bir zarar gelmediği sürece onları yerinde bırakıyordu. Ancak zamanla bu hanedanların tasfiyesi yoluna da gidilmiştir[2]. Müslüman bir ülkenin hakimi, hutbeyi ve sikkeyi Osmanlı hükümdarı namına "mukarrer" ettiği takdirde, yerinde bırakılır ancak siyasal ve idari bir sakınca görülürse bir başka yerde görevlendirilebilirdi. Bununla ilgili olarak gerek ilk Osmanlı tarihlerinde, gerek TT kayıtlarında ve diğer arşiv malzemesi içinde pek çok örnek bulunmaktadır. Sözgelimi XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı hizmetinde pek çok Akkoyunlu umerası bulunuyordu[3].

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Dr. Göknur Göğebakan, XVI. yüzyılda Malatya kazasındaki sosyal ve ekonomik değişimleri, nüfus hareketlerini, üretim ilişkilerini, toprak tasarruf biçimlerini ve vergi düzenini TT verilerine dayanarak ortaya koymuştur. Çalışma dönemin hem kentsel yapısına hem de kırsal kesimine önemli bir ışık tutmaktadır.

ZEKİ ARIKAN

[2] Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II (1954), 103-129.

[3] M. Tayyip Gökbilgin, "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetinde Akkoyunlu Umerası", *Türkiyat Mecmuası*, IX (1951), 35-46.

The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century (VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Bizans İktisat Tarihi), ed. Angeliki E. Laiou, Washington, D. C., 2002, ISBN 0-88402-288-9, III cilt, X+1205.

Baş editörlüğünü Harvard Üniversitesi Bizans tarihi profesörü, Dumbarton Oaks'ın eski müdürü, Atina Akademisi üyesi Angeliki E. Laiou'nun, bilim heyetini Charalambos Bouras, Cécile Morrisson, Constantine Pitsakis ve eserin yayınlamasından önce vefat etmiş olan Nicolas Oikonomides'in yaptığı çalışma Yunan Merkez Bankası, Yunan Bankalar Birliği'nin sponsorluğunda ve Yunan Ulusal Bankası Kültür Kurumu'nun desteği ile Atina'da Yunanca, Washington-'da da İngilizce olarak aynı anda basılmış.

Eserin yazılmasındaki amaç, VII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortasına kadar Bizans ekonomisini bir bütün olarak çalışmaktır. Her ne kadar Bizans ekonomisini değişik açılardan inceleyen pek çok iyi eserin olmasına rağmen konuya global bir açıdan bakan müstakil ve bütünsel bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak bu amaca yönelik olarak Michael F. Hendy'nin *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450* (Cambridge, 1985) ve Paris'de 1989-91 yılları arasında iki cilt halinde yayımlanan *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* adlı eseri de zikretmek gerekir.

"*VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Bizans İktisat Tarihi*" adı altında yayımlanan bu eserde dikkat çeken unsurlardan birisi, IV, V ve VI. yüzyılları kapsayan üç asrın protobyzantine adı ile adlandırılmasıdır. VII ve XV. yüzyıllardaki Bizans ekonomisini bir bütün olarak ortaya koymak için imparatorluğun demografik yapısı, şehir ve taşra ekonomisinin yapılanması ve organizasyonu, tüketim, yatırım, kredi mekanizmaları, fiyatlar, alış veriş usülleri, dahili ve uluslararası ticaret, paranın basımı ve dolaşımı, mahalli olaylar, özel mülk edinme, devletin ekonomik meselelerde uyguladığı kanunlar, iktisat fikri ve Bizans ekonomisinin ortaçağ Akdeniz dünyasındaki yerini belirleme çabaları da bu eserin dikkat çeken unsurlarıdır. Çalışma diğer Bizans ekonomi tarihi denemelerinden kullandığı metodoloji açısından da farklılıklar göstermektedir. Eser, daha önceki çalışmaların bir sentezi olarak düşünülmüş ve bazı bölümleri bu şekilde gerçekleştirilmiş olmasına rağmen pek çok bölümü yeni konuları orijinal kaynaklara dayanarak incelemektedir. Diğer bir farklılık ise, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı şehir ekonomisi gibi konularda arkeolojik araştıma sonuçlarının elde mevcut olan datalarla birleştirerek yeni çözümler önerebilmesidir. Son olarak Bizans iktisat faaliyetlerinin uygulamalardan olduğu kadar ekonomi ile ilgili kanunlardan da etkilendiğinin tespit edilerek hukuk tarihi çalışmalarına verdiği önemdir.

Üç cilt ve altı bölümden oluşan ve 1205 sayfalık bir hacime ulaşan eserde değişik yazarlar tarafından kaleme alınan 51 makale yer almaktadır. İçindekiler ve önsözden sonra giriş bölümünde çalışmanın editörü A. Laiou'nun "Bizans iktisat tarihini yazmak" ve "Muhtasar [Bizans] siyasi tarih" adlı makaleleri yer alıyor. "Üretim teknikleri, ulaşım, kaynaklar ve tabi çevre" başlığını taşıyan birinci bölümde 9 makale yer alıyor. Bunlar Bernard Geyer "Tarla ve Bahçe kullanımının gelişiminde fiziksel unsurlar"; A. E. Laiou "İnsan kaynakları"; Anna Avramea "IV-XV. yüzyıllar arası kara ve deniz ulaşımı"; George Makris "Gemiler"; Anthony Bryer "Tarımsal Üretim Araçları: kas ve aletler"; Klaus-Peter Matschke "Madencilik"; Maria K. Papathanassiou " Metalurji ve metal işçilik teknikleri"; Jean-Pierre Sodini "VII-XV. yüzyıllar arasında Bizans'ta mer-

mer ve taş işçiliği"; Anna Muthesius "Dokuma tezgahları ve ipek tekstil üretiminin teknik safhaları ve temel yöntemleri" adlı makalelerdir. "VI. yüzyıl, arkaplan" ismini taşıyan ikinci bölümü sadece iki makale oluşturuyor. Bunun nedeni de çalışmanın başlangıç noktası olarak VII. yüzyılı almasından kaynaklanıyor. VI. yüzyıl bu başlangıcın altyapısı olarak düşünülmüş. Cécile Morrisson ve Jean-Pierre Sodini "VI. yüzyıl - ekonomi yüzyılı" ve özel alan çalışması şeklindeki James Rusell'in "Anamur" adlı makaleleri ile bölüm sınırlandırılmıştır.

Üçüncü bölüm "Üretimin yapısı, organizasyonu ve gelişimi" anabaşlığından oluşuyor. Bölüm, tarım, şehir ekonomisi ve özel alan çalışmaları altbaşlıklarına ayrılmış. Tarım altbaşlığında Jacques Lefort'un "VII - XII. yüzyıllar arası taşra ekonomisi"; A. E. Laiou'nun "XIII - XV. yüzyıllar arası tarım ekonomisi" ve Pierre Toubert'in "Bizans ve Akdeniz tarım uygarlığı" adlı üç makale ile birinci cilt sona eriyor. İkinci cilt, üçüncü bölümün ikinci altbaşlığı olan "Şehir ekonomisi" ismi ile başlıyor. Bu altbaşlıkta yer alan 9 makaleyi Gilbert Dagron "VII - XII. yüzyıllar arası şehir ekonomisi"; Klaus-Peter Matschke "Geç dönem Bizans şehir ekonomisi (XIII - XIV. yüzyıl); Charalambos Bouras "VIII - XV. yüzyıllar arası Bizans şehrinin durumu"; Paul Magdalino "Ortaçağ İstanbul'u çevrenin imarı ve şehrin gelişimi"; Charalambos Bouras "Ustabaşılar, ustalar ve Bizans'ta inşaat faaliyetleri"; Anthony Cutler " Sanatsal Endüstriler"; Nicolas Oikonomides "Yazım malzameleri, belgeler ve kitaplar"; Véronique François ve Jean-Michel Spieser "Bizans'ta çömlek ve cam"; Christopher Entwistle'nin "Bizans ağırlık ölçüleri" oluşturuyor. Üçüncü bölümün son altbaşlığı olan özel alan çalışmalarında İstanbul dışında Bizans ekonomisinde yer tutan 8 yerleşim birimi ile ilgili çalışmalar yer alıyor. Bunlar, Clive Foss ve Ayer Scott'un "Sart"; Kalus Rheidt "Bergama şehir ekonomisi"; Aspasia Louvi-Kizi "Teb"; Maria Kazanaki - Lappa "Ortaçağ Atina'sı"; G. D. R. Sanders "Korintos"; Vasso Penna'nın "976 yılından 1204 yılına kadar Korintos'da paranın dolaşımı"; Anne Bortoli ve Michel Kazanski "Kerson (Sivastopol - Akyar) ve bölgesi"; İvan Jordanov "Preslav (Eski İstanbulluk)"; Konstantin Dochev'in " VI. - XIV. yüzyıllar arasında Tırnova (Veliko Tırnovo)" makaleleridir.

İkinci cilt, "Pazarlar, ticaret ve alış veriş" başlığını taşıyan dördüncü bölümle sona eriyor. Bu bölümde de A. E. Laiou'nun "İktisadi ve gayr-i iktisadi alış veriş" ve "VII. ve XII. yüzyıllarda ticaret ve alış veriş" adlı makalelerin yanısıra Klaus Peter - Matschke "XIII. ve XIV. yüzyıllarda ticaret, alış veriş, pazarlar ve para"; John Day'in "Ortaçağ'da Doğu Akdeniz (Levant) ticareti" ve Cécile Morrisson ve Jean - Claude Cheynet'in "Bizans dünyasında fiyatlar ve ücretler" başlıklı çalışmaları da yer alıyor. Ayrıca "Özel konular" altbaşlığı ile Harris Kalligas'ın "VII. ve XV. yüzyıllarasında Monemvasia" ve Jr. Frederick van Doorninck'ın "Bizans gemi batıkları" adlı makaleler ile bölüm tamamlanıyor.

Üçüncü cilt, "Devlet ve iktisadi kurumlar" diye adlandırılan beşinci bölümle başlamaktadır. Bu bölümün ilk üç makalesini Cécile Morrisson'un "Bizans parası: darp ve dolaşım"; John Day'in "Doğu ve batıdaki parasal mekanizmalar dair bir açıklama"; Nicolas Oikonomides'in "Ekonomide Bizans devletinin rolü" çalışmaları oluşturuyor. "Ekonominin yasal görünüşü" adlı altbaşlıkta Eleutheria Papagianni'nin "Kiliseye ait mülk sorunlarında yasal kurumlar ve uygulamalar", "Bizans'ta rüçhan hakkı" ve "Sosyal sınıfa dair ekonomik faaliyetlerde Bizans kanunları" çalışmalarını Demetrios Gofas'ın "Bizans faiz kanunu" ve Olga Maridaki-Karatza'nın "Ticaret finansmanının hukuki halleri" adlı makaleleri takip ediyor. Çalışmanın son ve altıncı bölümü olan "Bizans ekonomisinin genel özellikleri" A. E. Laiou'nun "İktisadi düşünce ve ideoloji" ve "Bizans ekonomisine genel bir bakış" makaleleri eseri tamamlıyor. Çalışma, kısaltmalar listesi, Eric McGreer, Chrysavgi Koutsikou ve Platon Petridis'in hazırladığı konu indeksi, Stamatina McGrath'ın düzenlediği genel dizin ve görsel sayfalar açıklaması ile bitiyor.

Bizans ekonomi tarihi ile ilgili üstünde fikir birliğine ulaşılamayan pek çok nokta bulunmakla birlikte yazarların bu eserde birleştikleri konular da vardır. Her şeyden önce kronolojik olarak Bizans ekonomisi bir ortaçağ ekonomisidir ve tek bir sistemden oluşmamıştır. Ekonomik faktörler ve üretim gücünün artması ya da azalması onun karma bir ekonomi uygulamasına neden olmuştur. Bu ekonomide devlet yönlendirici, koruyucu, müdahaleci serbest piyasa unsurlarını düzenleyici, sınırlayıcı rolleri ile büyük payı tutarken girişimci daha küçük yer almıştır. Ekonomi olgusunun temel unsuru tarım olmuştur. Ayrıca çoğalan ya da azalan nüfusun ekonominin büyümesinde veya küçülmesinde oynadığı role göre devlet yeni politikalar takip etmiştir. Coğrafi olarak ise, Bizans İmparatorluğu büyük ölçüde Doğu Akdeniz dünyasının bir parçasıdır. Bu bölgede iklim ve toprak ürünün belirlenmesinde çok önemli olmuştur. Buna ilaveten bölgenin fiziksel şartları çok kültürlü ve çok aktiviteli bir ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Köyün ve mülkiyetin paylaşılması bu bölgede tarihi tecrübelerle sağlanmıştır. Deniz kıyılarında koloni şeklindeki ticari yerleşim birimleri de ürünün nakledilmesinde ve bölgede iletişimin kurulmasında önemli rol oynamışlardır.

Bizans ekonomisinin gelişimi temelde dört zaman dilimi içinde takip edilebilir. Bu dönemlerden ilki, VII. yüzyıldan IX. yüzyılın başına kadarki süreyi kapsayan dönemdir. VII. yüzyılın başında Bizans kendini ekonomik, politik ve demografik olarak tam bir krizin içinde bulmuştur. Krizin ana sebebi büyük ölçüde VI. yüzyılın ikinci yarısında çıkan vebadan ve onun demografiği yok edici etkisinden kaynaklanıyordu. Zengin bölgelerin bir kısmı kaybolurken kalanlar da sürekli fiili bir saldırının altında idiler. Vebadan dolayı ortaya çıkan askeri kriz, Slav, Avar, Pers ve nihayet Arap saldırılarına karşı direnç imkanını zayıflatıyordu. Kriz, VIII. yüzyılın bitiminde sona erdi. Kriz esnasında azalan işçi sayısı üretimin düşmesine neden oldu. Şehirler topraksal olarak küçülürken nüfus bakımından azaldılar. Para dolaşımı eyaletlerde azaldı. 660 yılından IX. yüzyılın başına kadar bronz paranın dolaşımı taşrada hemen hemen yok gibi idi. Bunu önlemek için ordu yeniden yapılanırken 769 yılına kadar büyük ölçüde ayni olarak toplanan verginin oranı bu tarihten sonra nakde dönüştürüldü.

Bu dönemde İstanbul, nüfusunun azalmasına rağmen bölgesel ve uluslararası ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirdi. Eyaletlerde ise, Selanik, Efes, Venedik, Sivastopol ve Mesembria ve Monemvasia gibi merkezler de bu rolü oynadılar. Harici faktörlerin iyileşmesi ve genişlemesi ile ekonominin krizi yenmesine izin veren değişmeler ve dirençler de vardı. Bunlardan ilki, XI. yüzyıla kadar ekonomide devam edecek olan devletin uyum sağlayıcı tutumuydu. Bu bağlamda devlet tarım alanlarında ekonominin yeniden yapılanmasını kabul ederek bunu destekledi. İşçi eksikliğinin etkilerini mirassal kira sözleşmelerinin önemini artırarak azalttı. Taşrada devlet memurlarına maaşların nakit olarak ödenmesi para dolaşımını hızlandırdı. 769 yılından sonra vergilerin peşin olarak ödenmesi emri verildi. VIII ve IX. yüzyıllarda da bakır paranın yaygınlaştırılması para sistemine esneklik kazandırdı. Devlet, ticarette uyguladığı adalet düşüncesiyle sosyal anlaşmazlıkları azaltmayı amaçlayan bir politika takip etti.

Krizi aşmada uygulanan diğer bir metot ise, ekonomik faaliyetlerde devletin bir kontrol mekanizması kurması ve hububat ve ipek gibi bazı ürünlerde monopol oluşturmasıdır. Ayrıca bu yüzyıllarda her şeyin çok daha küçük olduğunu da vurgulamak gerekir yani şehirler, limanlar ve gemiler küçüldü. Bu da ticareti azalttı. 820 yılı yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Çünkü VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfus artışına bağlı olarak tarım üretiminde bir artış gözlenmeye başladı. I. Nikephoros döneminde de yeniden yapılandırılan mali sistem buna katkıda bulundu. Bu yapılanma sonucu ekonomide olduğu gibi siyasette de başarılı sonuçlar elde edildi.

Bizans iktisadi tarihinin ikinci aşamasını IX. yüzyılın başından XII. yüzyılın sonuna kadar devam eden büyüme dönemi oluşturur. Burada vurgulanması gereken nokta Bizans ekonomisinin Batı Avrupa'dan çok daha önce büyüme safhasına girmesidir. Tarıma dayalı ortaçağ ekonomilerinde nüfus artışının üretimi arttırdığı bilinmektedir. Bizans, bu dönemde bu süreci yaşamıştır. IX. yüzyılın ortalarından itibaren artan tahıl fiyatları toprak fiyatları ile paralel seyretti. Üretim artışı, ticarette devletin asayişe verdiği destek IX. ve X. yüzyıllar boyunca devam etti.

İstanbul, bölgesel ve bölgelerarası önemini kaybetmeksizin uluslararası ticaretin büyük antrepo olarak fonksiyonunu sürdürdü. Surların içinde yoğunlaşan zenginliği sayesinde ve mali sistemdeki etkilerinden dolayı devlet ekonomisi ile bütünleyici bir rol oynadı. Eyalet şehirleri de zenginleşmeye başladı. Profesyonel tüccarlar görülmeye başladı. Hububat ve ipek gibi önemli mallar imparatorluğun müdahalesine tabi idiler. İpek üretimi büyük ölçüde imparatorluk atölyelerinde gerçekleştiriliyordu. İstanbul'a zahirenin tedarikinin garanti altına alınması, aşırı ve düzensiz fiyat değişikliklerden kaçınmanın yollarını devlet aradı. Bu tüccarların azami düzeydeki karlarını olduğu kadar esnaf üretiminin de bazı kısımlarda düzenlenmesi manasına geliyordu. Ayrıca aşırı üretimden kaynaklanan ucuz satışlar öncesi aristokrasiden gelen bazı nakit engellemelerine karşı da devlet tedbir aldı. Devlet öncellikli olarak köylü nüfustan vergi kaynaklarını sağlıyordu. Bundan dolayı küçük köylüyü korumaya ve geniş müklerin yayılmasına mani olmaya çalıştı. Altın olarak vergi toplayan devlet bürokratların maaşlarını ve diğer harcamalarını da altın olarak ödedi. Böylece devlet sadece paranın darbını değil tedavüldeki paranın miktarını da belirledi. Paranın bakırdan gümüşe, gümüşten altına dönüşmesi faydalı idi, sonuçta ekonomide tedrici bir refah ve gelişme dönemine girildi.

Devletin ekonomideki bu dengeleyici düşüncesi, X. yüzyılda büyük ölçüde güven verici idi. II. Basil, imparatorluğa kattığı yeni toprakları eski sahipleri içinde örgütledi. Makedon hanedanına mensup imparatorlar, toprakların şahısların elinde toplanmasını engelleyici bir politika takip ettiler. Tarım ekonomisinin büyümesini sağlayan zengin köylü ve zengin aristokratların yatırımlarını toprağa yapmalarını teşvik ettiler. Bu da sosyal durumun statükosunu kuvvetlendirirken hızlı büyümeyi de engelledi. Bununla birlikte XI. ve XII. yüzyılda gelen hızlı büyüme X. yüzyıl boyunca inşa edilen ekonomik sistem üstünde yükseldi. Bundan daha önemlisi, ekonomi yeni dönemin ihtiyaçlarına kendini adapte edebildi. Taşra ekonomisi yeni şartlara karşılık vererek kar için yeni fırsatlar oluşturdu. Bizans ekonomisi bu yüzyıllardaki esnekliği sayesinde Akdeniz'in genel zenginliğinin Batı Avrupa pazarlarına açılmasının yarattığı yeni şartlardan da yararlandı.

Bizans iktisat tarihi yazımı son yıllarda daha önceki tarih yazımının aksine XI. ve XII. yüzyılları ekonominin büyüme yüzyılları olarak kabul etmektedir. Daha önceki tarihçiler XI. yüzyılın sonunda alınan askeri yenilgiler ve XII. yüzyıldaki toprak kayıplarına bakarak siyasi ve askeri çöküntünün ekonomik çöküntü ile paralel gittiğini düşünmüşlerdi. Oysa, son zamanlarda Bizans tarihçileri arasında Bizans devletinin bu dönemini gelişen Akdeniz dünyası içinde görme eğilimi vardır. Nihayet şimdi tarihçiler geçmişte olumsuz olarak düşündükleri gelişmelere farklı bir gözle bakmaktadırlar. Bu siyasi olaylar için olduğu gibi ekonomik olaylar için de geçerlidir. Örneğin, bir zamanlar bir krizin sonucu olarak görülen aşırı devalüasyon ve çöküşün işareti olarak düşünülen büyük mülkler bugün ekonomik büyümenin bir unsuru olarak görülüyor.

XI. ve XII. yüzyıl boyunca Bizans ekonomisinin pek çok sektöründe hızlı büyüme yaşandı. Sürekli nüfus artışı, aşırı şehirleşme, bütün sektörlerde üretim artışı, hem lüks malların üretimleri hem de ortadüzey pazarları olduğu kadar geniş tüketici kitleleri için münferit tüketici malları imal eden ve üreten çok sayıda şehir merkezinin ortaya çıkması bu dönemin karakteristik özellikleridir. Bazı teknik yenilikler de bu üretim artışını etkilemiştir. Ayrıca serbest pazar me-

kanizmaları bu dönemde daha önceden hiç görülmediği kadar aktif rol oynamıştır. XI ve XII. yüzyıllarda buğdayın yanısıra çavdar ve yulaf gibi yeni ürünlerin artışı da gözlemlenmektedir. X. yüzyıldan itibaren görülen su değirmenleri XI. ve XII. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Bu gelişmelerin daha önce tarım yapılamayan topraklarda uygulanması bu dönemde Doğu Akdeniz'in genel bir fenomenidir. Hem köylüler hem de toprak sahipleri yeni tarım alanlarının açılmasında yer aldılar. Tarım sektöründeki büyüme, özel müklerin sayısında artışa neden oldu ve XII. yüzyılda bunlar çoğunluğu teşkil eder duruma geldiler. Bu da karlı üretimi doğurdu. Mülkiyet sistemi içinde toprağı kullanan ve üreten küçük birimler ortaya çıktı. Devletin rolü ise, mal sahiplerine pronoia bahşetmek ve imparatorluk ailesinin üyelerine toprak bağışlamak şeklinde oldu. Şehirlerin yekünü sayıca ve büyüklük bakımından XII. yüzyılda arttı ve tüm imparatorluğa yayıldı. Alış veriş hacmi arttı. Kimi şehirler bazı ürünlerin merkezi oldu. Teknik buluşlar seri üretimi arttırdı. Örneğin, çömlek ve seramik üretimi değişik stillerde Korintos'dan Sivastopol'a kadar yapıldı. Cam üretimi ise, İstanbul, Korintos, Sart ve Tırnova'da gerçekleştirildi. İpekte ise, 1000 yıldan beri el tezgahlarında var olan teknik yenilenerek yaygınlaştırıldı. Teb, Korintos, küçük bir ada olan Andros ipek kumaş merkezi olarak XII. ve XIII. yüzyıllarda İstanbul'un yanında yer aldılar. Teb'deki ipek üretimi Atina'da ipek kumaş boya üretimine geçişi sağladı. Orta ve aristokrat sınıfta ipek tüketimine karşı talep arttı, Bizanslı ve İtalyan tüccarlar ipeği imparatorluk içinde Mısır'da ve Batıda sattılar. Serbest pazar çerçevesinde gelişen ticaret XI ve XII. yüzyıllarda İstanbul'da zengin, güçlü büyük tüccarların ve bankerlerin çıkmasını sağladı. Eyaletlerdeki ticari canlılık uluslararası pazarlara yansıdı. İtalyan tüccarla Bizans'lı meslektaşları arasında rekabet yaşandı. Ancak Bizans topraklarında ölen yabancı tüccarların mallarına el konulması uluslararası ticaret yapan yabancı tüccarların sayı ve gücünü azalttı. XI. yüzyılın sonunda nakit para sıkıntısı da yaşanmıştır, bu da siyasi ve askeri felaketlerin bir sonucu idi, hazine harcamalarının artması nakit para stokunu azaltmıştır. Fakat hem para politikası hem de mali sistem I. Aleksios tarafından ıslah edilmiştir.

XI. ve XII. yüzyıl fiyat hareketleri konusunda fazla bilgi bulunmamakla birlikte tahıl ve toprak fiyatlarında artış olduğu malumdur. Hammadde fiyatlarında da artış gözlemlenmiştir. Faiz oranları ise, Justinianus döneminden beri aynı kalmıştır. XI. ve XII. yüzyılda zımni olarak oranı arttıysa da gerçekte aynı kalmıştır. Borçlu biris için % 85'e kadar faiz artışına izin verildiğini Justinianus kanunlarından biliyoruz. VI. yüzyılda oran genelde % 38 olarak görülür. Ancak gerçek faiz oranının % 6'dan % 8,33'e yükseldiğini hatırlatmak gerekir. Şunu da bilmeliyiz ki XI ve XII. yüzyıllar boyunca sadece tüketime yönelik değil üretim içinde borçlanmaya gidilmiştir. IX - XII. yüzyıllar arasındaki gelişmeler için son olarak Bizans ekonomisinin üretken olduğunu ve batıda yaşanan ekonomik süreçle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bizans ekonomisinin üçüncü aşamasını "kayıp yüzyıl" olarak nitelendirilen XIII. asır oluşturur. Bu dönem gerçekte 1340 yılına kadar uzanır. Dönemin genel özelliği XIII. yüzyılda Batı Avrupa ekonomileri gelişme gösterirken Bizans ekonomisine düzensizlik olgusunun hakim olmasıdır. Gerçekten de 1204 Haçlı seferinden 1261 yılına kadar Bizans ekonomisinin ne olduğunu söylemek çok zordur. Bu dönem Bizans çalışmaları İznik üstünde yoğunlaşıyor. Ancak Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan'da ve Latinlerin elinde de bir zamanlar Bizans toprağı olmuş olan devletler mevcuttur. XIII ve XIV. yüzyıllar boyunca bölgede ticaret önemli bir rol oynamıştır ve İtalyanların eline geçmiştir. Venedik ve Cenova elde ettikleri imtiyazlarla ticarete hakim olarak Bizans üstünde siyasi ve ticari rekabete giriştiler. XIII. yüzyılda da nüfus artışına paralel olarak üretim artışı devam etti. İmparatorluğun İznik'e çekilmesi tarımsal üretimi arttırdı. Fakat tarıma yeni toprak alanları açma faaliyeti bu yüzyılda yavaşladı ve nihayet verimi düşük toprakların terk edilmesi süreci başladı. XIV. yüzyılın başındaki fiyat artışları bu olgunun bir sonucu idi. Latin işgaline uğrayan İstanbul'daki saray bağlantılı sanayi çöktü. Buna karşılık Sart ve İznik'de

üretim artışı gözlendi. Laskarilerin hakimiyetinde çömlek ve cam üretimi görüldü. Korintos ve Atina'da ise bu ürünlerin üretimi sona erdi. Genel olarak İtalyanların hakim olduğu ticaret sisteminde XIV. yüzyılda pek çok şehir çökme safhasına girdi. Korintos'daki cam sanayinin yerini Venedik cam edüstrisinin ürünleri aldı. İstanbul'da ipek üretimi sona ererken Latin hakimiyeti altındaki Teb ve Andros gibi yerlerde üretim devam etti. Hatta Venedik kontrolündeki Eğriboz gibi yerlere de yayıldı. Bu yüzyılın karakteristik özelliği tekstilde ucuz batı mallarının daha önceki Bizans topraklarındaki pazarlarda görülmeye başlaması ve XIV. yüzyılda bu eğilimin çok önemli boyutlara ulaşmasıdır. Bizans ekonomisi bir bütün olarak genişeleyen pazardan faydalanamadı. XIII. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinin ekonomik gelişmelerinde önemli faklılıklar vardır. Özellikle deniz devlerinin gelişme oranları dikkat çekicidir. Bizans ise bu gelişime seyirci kalmıştır. Bu nedenlerden dolayı XIII. yüzyıl bir bütün olarak Bizans ekonomisi için "kayıp yüzyıl" olarak tanımlanır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, ekonomik büyüme devam ediyordu ve toplum genel olarak XIII. yüzyılın sonunda ve belki de daha sonra daha zengindir. Politik bütün ile ekonomik yapıyı birbirinden ayırmak gerekir. Hatta nüfus artışı 1340'ların başına kadar devam etti. Tarımda ve taşra ekonomisinde düzen görüldü. XIV. yüzyılın ilk yarısında köylü toplumunda iyileşme görüldü. Sürelebilir toprakların oranında öküzün toprak sahiplerinin elinde bulunmasının bir sonucu olarak büyük mülkiyetler genişledi. Karın azalması demografik faktörlerden kaynaklanmış olabilir. Zaten tarımsal ürünlerin pazarlardaki etkisinin azalması hem Bizans şehirleri hem de uluslararası pazarlar için geçerli idi. Toprak sahibi ile köylü arasında angarya, yevmiyeli ve ortakçı tarzında işletmeler ağırlıkta idi.

İtalyan deniz devletleri büyük para kaynakları ve pazarları ile Bizans ekonomisinde avantjlı oldular. Palaiologos'lar döneminde köylü üzerindeki vergi arttırıldı, ancak devlet bundan yeterince yararlanamadı. İlk iki Palaiologos zamanında İtalyanlara imtiyazlar verildi. Sonuçta Bizans İmparatorluğu ve Doğu Akdeniz pazarları liberalleşti ve bundan tüccarlar, özellikle de İtalyanlar yarar sağladı. Sonuç olarak XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Bizans ekonomisi sadece iç dinamikleri ile hırpalanmamış, aynı zamanda diğer devletlerin ekonomileriyle de etkisizleştirilmiş ve her taraftan kıskaç içerisine alınmıştır.

1340'lardan XV. yüzyılın ortasına kadar devam eden ve Bizans iktisat tarihinin son periodunu oluşturan dönem "son kriz" olarak adlandırılır. "Kayıp yüzyılın" şartları nüfus ve tarım, devleti katastrofik bir şekilde etkiliyordu. Sürekli bölgesel savaşlar, marjinal topraklarda büyüme sürecini tamamlayan köylülerin gücünün azalması, tüm Avrupa'yı saran veba, Osmanlı yayılışı ve son olarak da Doğu Akdeniz ticaretinin yeniden yapılanma süreci Bizans'ta kesin çöküşü yarattı. Üstelik yüzyılın ortasında Moğol barışının sona ermesi İstanbul'un ekonomik önemini azaltırken Memlukluların doğu lüks ticaret mallarının çıkışı için daha güvenli ve daha karlı olması, Asya yollarından ticaret merkezlerine ve kuzeye bağlı ticarette de Bizans'ın etkisini azalttı. Venedik ve Ceneviz arasındaki daimi savaşlar ve rekabet, uluslararası ticareti tehlikeye soktu ve Bizans'ı olumsuz bir şekilde etkiledi. Bu yüzyılda Avrupa ekonomilerindeki çöküş genel olarak nüfusun azalmasından kaynaklanıyordu. Batı Avrupa'da olduğu gibi Bizans'ta nüfusun azalması kişi başına düşen gelirin artmasını, para kaynaklarının birkaç kişinin elinde toplanmasını, işe bağlı olarak kiraların düşmesine ve gelirin tarım işçileri ile köylüler lehine yeniden dağıtımına yol açıyordu. Gerçekte ise, Bizans topraklarında bu etkilerden bazıları görülmüştür. Kaynaklar çok zengin birkaç kişinin elinde ya da bazı manastırların mülklerinde toplanmıştır. Yüksek bireysel kazançlar ve fırsatlar uluslararası düzeyde olmuştur. Toprak ucuzlamış, emek kaba kuvvetle elde edilmiştir. Bizans topraklarında siyasi ve askeri olaylar aşırı derecede güvensizlik ortamı yaratmış ve kaynaklar tükenmiştir. Çok üstdüzeyde makamları tutan ve para birikimleri bulunan bazı Bizanslı yetkililer, yatırımlarını İtalya'da yapmayı tercih etmişlerdir. Zayıflamış ve gücünü yitirmiş devletin krizden çıkması için her hangi bir umut kalmamıştır.

Bizans İmparatorluğu bir zamanlar zenginliğin ve lüksün bir imajı olarak algılanıyordu. Örneğin, VII. Konstantin sarayı gümüş lambalar, altın işlemeli parlak perdeler, zengin halılarla dekore edilmiş ve içindeki memurların ipekten ve altın nakış işlemeli elbiseler giyimiş olarak tasvir ediyor. Lutprandis, 940 yılında İstanbul'a yaptığı seyahatinde imparatorluk sarayındaki altın kaplı mekanik tahtlardan, ötüşen kuşlardan, kükreyen arslanlardan ve ziyaretçilerin arz odasına huzura gelmelerinden önce tahtı yukarıya kaldıran makinanın ihtişamından şaşakalmıştır. I. Manuel Komnenos ise, Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan için bir resepsyon düzenlemişti. Taht odası çok görkemli bir şekilde döşenmişti ve imparatorun kendisi altın, inci, değerli taşlar ile müzeyyen bir şekilde sultana yeteri kadar imparatorun büyüklüğüne inandırmıştı. IX. Konstantin Monomachos ise, halifeye hediye olarak 500.000 altın sikke göndermişti ki bu 2.2 ton ağırlık yapıyordu. I. Manuel de, hususi olarak Sicilya'ya yaptığı gezide 8 ton ağırlığa ulaşan 2.160.000 sikke harcamıştı. 1204 yılında İstanbul'un Haçlılar tarafından yağmalanmasından sonra bu ölçüde Bizans ihtişamından bahsedilmez.

Eser, Bizans iktisat tarihi alanında şu ana kadar yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Yazarları arasında N. Oikonomides, A. E. Laiou, Anna Avramea, J. Lefort, A. Bryer, J. P. Cheynet gibi Bizans tarih yazımında haklı şöhret kazanmış bilimadamlarının bulunması eserin değerini daha da arttırıyor. Ayrıca arkeoloji, hukuk, tarih ve iktisat gibi bilimlerin interdisipliner çalışmasıyla orijinal makaleler yeni bilgiler sunuyor. Ancak sanıyorum ki, eserin en önemli yanı, Bizans İmparatorluğunun Anadolu toprakları üzerinde Selçuklu, Balkan toprakları üstünde de Osmanlı İmparatorluğunu kuran Türklerin, Bizans iktisat tarihini bu çalışmada ayrıntılı olarak bulabilecek olmasıdır. Eser, tarihçilerin yanısıra arkeologların, hukukçuların, sanat tarihçilerin ve tarih sevenlerin de ilgisini çekecek niteliktedir.

LEVENT KAYAPINAR

DR. SEYYİD EBU'L-KASIM FURUZANÎ, *Sîmcûrîyân, Nuhustîn Dudmân-ı Kudretmend-i Türk der İrân*, Tehran hş. 1381 (m.2002), XII+121 s. (İran'da Kudretli İlk Türk Ailesi, Sîmcûrîler).

Adı geçen eserde Fihrist/İçindekiler ve Mukaddime, s.IX-XI/Önsöz'den sonra Birinci bölüm, Türkan der Fırâz ve Furûd-ı Rûzgâr, s. 1-14/Türkler zamanın zirvesinde ve dibinde başlığı altındadır. Bu bölümde Sasaniyân ve Türkân, s. 3-7/Sasanîler ve Türkler ile Müslümanân ve Türkân, s. 7-12/Müslümanlar ve Türkler, Türkân der Sipâh-ı Samaniyân, s. 12-14/ Samanîler ordusunda Türkler konuları işlenmektedir. Bu bölümün Müslümanlar ve Türklerle ilgili ilk bilgilerin zikri; Buhara hâkimi Hatun unvanlı[1] bir kadınla Araplar'ın işbirliği yapmasıyla başlıyor. Daha sonra Emevî ve Abbasî dönemlerinde Halife Mu'tasım (833-842)'a kadar Türk-Arap münasebetleri anlatılıyor. Birinci bölümün son kısmında Türkler'in Emîr İsmail'den itibaren Samanî ordusunda yer aldığı, bundan sonra gittikçe Türkler'in kuvvetlerinin arttığı ve hacib-i buzurg makamına kadar yükseldikleri açıklanıyor. Bölümün sonunda Samanî emîri çaresiz Türk sipehsâlarına tâbi olmuş, ayrıca içteki karışıklıklar Samanî ülkesine dıştan hücumlara yol açmıştı. Yazar bu ortamda ortaya çıkan Sîmcûr ve ailesinin Samanîler'e hizmet ve hıyanetlerini açıklayacağını belirterek bölümü sona erdiriyor.

Eserin ikinci bölümünün başlığı, Sîmcûr, Ser-ı dûdmanîy-i Şâyeste, s. 15-24/ Sîmcûr, bir ailenin liyakatli lideri. Bu bölümde ilk olarak Sîmcûr'un Samanîler'in gulamı (kölesi) olana dek pek belirsiz hayat hikâyesi üzerinde durulduktan sonra, Sîmcûr'un manasının tespiti hakkında açıklamalarda bulunuluyor. Daha sonra Sîmcûr der Sistân, s. 17-19/Sîmcûr Sistan'da; Sîmcûr der Kuhistan, s. 19-20/ Sîmcûr der Kuhistan'da; Sîmcûr der devlet-i Emîr Nasr-ı Samanî, s. 21-22/ Sîmcûr Emîr Nasr-ı Samanî'nin hizmetinde; Nakş-ı Sîmcûr der istimrar-ı kudret-i Sîmcûrîyân, s. 22-24/ Sîmcûrîler'in iktidarlarının sürekliliğinde Sîmcûr'un rolü alt başlıkları ile Sîmcûr' un döneminde geçen olaylar incelenmektedir.

Üçüncü bölüm, İbrahim-i Sîmcûr, Sipehsâlâr-ı Fâzıl, s. 25-32/Erdemli Sipehsâlar İbrahim-i Sîmcûr, başlığı altında olup, burada hanedanın ikinci üyesi hakkında bilgiler veriliyor. Bu bölümün I. alt başlığı İbrahim-i Sîmcûr ve Medaric-i Terakki, s. 26-27/ İbrahim-i Sîmcûr ve yükseliş basamakları. Bu kısımda İbrahim-i Sîmcûr'un babasının yerine ailenin başına geçtikten sonra Kirman ve Cürcan'da siyasî olaylara karışması açıklanıyor. İkinci alt başlık, İbrahim-i Sîmcûr Sipehsâlar-ı Horasan, s. 27-31/ İbrahim-i Sîmcûr Horasan Sipehsâlârı'dır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu kısım, İbrahim-i Sîmcûr'un Nişabur valiliğine yani Horasan Sipehsâlârlığına tayini ile başlıyor. İbrahim, Ebû Ali Çaganî'nin de adının geçtiği olaylara karışıyor, hatta esir düşüyor. Daha sonra yerine yine Türk komutanlarından Mansûr b. Karategin tayin oluyor. Bölümün son alt başlığı ise, İbrahim-i Sîmcûr der vâpesin-i eyyâm-ı Zindeganî, s. 31-32/Hayatının son günlerinde İbrahim-i Sîmcûr'dur.

Dördüncü bölüm; Ebu'l Hasan-ı Sîmcûrî, Sipehsâlâr-ı dâhi, s. 33-54/ Dâhi sipehsâlâr Ebu'l-Hasan-ı Sîmcurî başlığını taşıyor. Bu bölümdeki 1.başlık onun Horasan Sipehsâlârlığına tayiniyle ilgilidir; Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî, Sipehsâlâr-ı Horasan, s. 33-35/Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî, Horasan Sipehsâlârı. Fakat o yönetimde başarısız olduğu için görevinden uzaklaştırılmıştır. 2. alt başlık, Sipehsâlârîy-i dû bârey-i Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî, s. 36-38/Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî ikinci

[1] Bu hatun'un ismi Kabac'dır, Bk.H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*,İstanbul 1976, s.11.

kez sipehsâlar'dır. 3. alt başlığın konusu Ebu'l-Hasan Sîmcûrî ve Emîr Nûh b. Mansûr, s. 38-39'dur. Bundan sonraki 4. alt başlık, Ber kenariy-i Nâsır el-Devle Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî ez sipehsâlarî, s. 39-43/Nâsır el-Devle Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'nin sipehsâlarlıktan azli. Onun görevden uzaklaştırılmasında yeni tayin edilen Vezir Ebu'l-Huseyn rol oynamıştır. Ebu'l-Hasan'ın yerine ise yine Türk komutanlarından Ebu'l-Abbâs Taş tayin edilmişti. Ebu'l-Hasan Sîmcûrî ve zeminey-i bazgeşt be kudret, s. 44-45/ Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî ve tekrar iktidara dönüşünü hazırlayan sebepler 5. kısmın başlığıdır. Bölümün 6. kısmı Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî ve Katl-i Utbî, s. 45-47/Ebu'l-Hasan Sîmcûrî ve Utbî'nin katli başlığını taşıyor. Vezirin öldürülmesinin zikrinden sonra eserde 7. başlık yer alıyor; Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî ve Ebu'l-Abbâs Taş, s. 47-49/'dır. Bu kısımda iki Türk komutan arasındaki rekabet ve bunun anlaşmayla sonuçlanması işleniyor. 8. başlığın konusu; Suvvumîn devrey-i sipehsâlariy-i Ebu'l-Hasan Sîmcûrî, s.49-51/ Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'nin sipehsâlarlığının üçüncü dönemi'dir. Burada Horasan Sipehsâlârı Taş'ın, Vezir Abdullâh Üzeyr'in de desteğiyle, görevden uzaklaştırılması ve Ebu'l-Hasan'ın yeniden sipehsalârlığa tayini işleniyor. 9. başlıkta, Ebu'l-Hasan'ın ölümü ve görevinin sona erdiği zikrediliyor; Ser encâm-ı sipehsâlar, s. 51/Sipehsâlarlığın sonu. Dördüncü bölümün son alt başlığı, Kazavat der bârey-i Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî/Ebu'l-Hasan-ı Sîmcûrî hakkında hüküm vermedir. Burada Ebu'l-Hasan'ın komutanlığının yanı sıra ilim adamı olduğu, kendisinden hadis dahi rivayet edildiği ve âlimleri himaye ettiği gibi olaylar işlenmiştir.

Beşinci bölüm, Ebû Ali Sîmcûrî Sipehsâlâr-ı gerdenkeş, s. 55-82/Asî sipehsâlar Ebû Ali Sîmcûrî başlığı altındadır. Bölümün 1. kısmı, Ebû Ali Sîmcûr der pillekân-ı pişreft, s. 56-57/Ebû Ali Sîmcûr ilerleme basamaklarında şeklindedir. 2. kısım Ebû Ali Sîmcûrî Sipehsâlâr-ı Horasan, s. 57-58/Horasan sipehsâlârı Ebû Ali Sîmcûrî olarak başlıyor. Bu kısımda Ebû Ali'nin babası öldükten sonra ailenin başına geçişi inceleniyor. Bundan sonraki 3.kısmın başlığı ise Niza'-yı Ebû Ali ve Faik Hassa s.58-59 / Ebû Ali ve Faik Hassa çekişmesidir. Ebû Ali'nin Horasan Sipehsâlârlığına tayininden sonra Ağaz-ı isyan-ı Sipehsâlar Ebû Ali Sîmcûrî , s. 59-60/ Sipehsâlâr Ebû Ali'nin isyanının başlaması başlıklı 4.kısım gelmektedir. Bu bölümün 5. kısmı, Ebû Ali Sîmcûrî ve İttihad-ı bâ Buğra Han Karahanî s,.60-63/ Ebû Ali Sîmcûrî ve Karahanlı Buğra Han ile antlaşması başlığını taşıyor. 6. kısım yine bir anlaşmayla ilgilidir. Ebû Ali Sîmcûrî ve İttihad-ı bâ Faik s.63-64/ Ebû Ali Sîmcûrî ve Faik ile antlaşması. Bu sıralarda Gazneliler Devleti kurulmuş ve Sebüktegin siyaset sahnesinde ön plâna çıkmıştı. Bu bakımdan Emîr Nûh Sebüktegin'den yardım istedi. 7. başlık altında bu konu işleniyor. İstimdâd-ı Emîr Nûh ez Sebüktegin, s.64-68 / Emîr Nûh'un Sebüktegin'den yardım istemesi. Bu bölümün 8. başlığı Ebû Ali Sîmcûr ve ceng-i Rahne, s.68-70/ Ebû Ali Sîmcûr ve Rahne savaşıdır. Bu savaşta Gazneli Mahmûd ilk kez yenildi. Ancak Ebû Ali'nin bu üstünlüğü çok sürmedi ve Tus Savaşı'nda mağlup oldu. Nitekim 8. başlık altında Şikest-i Ebû Ali Sîmcûrî der Ceng-i Tus, s.70-71/ Ebû Ali Sîmcûrî'nin Tus Savaşı'nda mağlubiyeti anlatılıyor. 9. başlık Cuday-ı Ebû Ali Simcûr ve Fâik, s.71-73/ Ebû Ali Simcûr ve Fâik'in ayrılması idi. Samanîler, bu başlığa uygun olarak, iki Türk komutanını ayırmağa muvaffak olmuşlar ve Ebû Ali Hârezm bölgesine gitmişti:. 10. başlık bu olaya uygun olarak, Ebû Ali Sîmcûrî ve Harezmşâh, s.73-74 şeklinde idi. Bundan sonraki 11. başlık, Ebû Ali Sîmcûrî'nin sonunun geldiğine işaret ediyor. Fercâm-ı ruzgar-ı Ebû Ali Sîmcûrî, s.75-77/ Ebû Ali Sîmcûrî döneminin sonu. Bu başlık altında Ebû Ali'nin Samanîler tarafından aldatılarak esir edilmesi, sonra Sebüktegin'e teslimi ve Gerdiz kalesinde yanındakiler ile beraber ölümü zikrediliyor. Beşinci bölümün son kısmında Ebû Ali Simcûr fermânrevayi-yi ehl-i minber ve mihrab, s.77-82/ Ebû Ali Sîmcûrî'nin dinî otoriteye hükmetmesi yani şahsiyeti araştırılıyor.

Altıncı bölümün başlığı Ebu'l-Kasım Âhirin Ümid-i Simcûriyân, s.83-104/ Ebu'l-Kasım Simcûriler'in son ümidi'dir. Bölümün 1. başlığı Ebu'l-Kasım ve telaş-ı beray-ı kesb-i kudret, s.84/85/ Ebu'l-Kasım Sîmcûrî ve tekrar kudret elde etmek için uğraşı olarak zikrediliyor. Ebu'l-

Kasım, Sebüktegin'in desteğiyle tekrar Kuhistan'daki iktidarına kavuştu. Ancak onun gayesi Sebüktegin'den intikam almak idi. Bu olay 2. başlıkta kendisini gösteriyor. Ebu'l-Kasım Sîmcûrî ve ruyaruyî bâ Sebüktegin, s.85-86/ Ebu'l-Kasım Sîmcûrî ve Sebüktegin ile karşılaşması. Daha sonra Sebüktegin Karahanlılar'a karşı Ebu'l-Kasım'dan yardım istemiş, ancak o bunu reddettiği gibi, iki tarafın durumundan yararlanarak Nişabur'u ele geçirmişti. Ancak Ebu'l-Kasım boş durmuyor ve Büveyhîler ile de ittifak yollarını arıyordu. Böylece 3. başlık, Ebu'l-Kasım Sîmcûrî der penah-ı Al-i Buveyh, s.86-87/ Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'nin Büveyhî ailesine sığınması teşkil ediyor. Samanî tahtında Melik Nûh'un ve ardından Sebüktegin'in de ölümüyle Gazneliler tahtına sahip olmak isteyen Mahmûd'un harekete geçmesiyle Horasan sipehsâlârlığına Begtüzün tayin edildi. Öte yandan Ebu'l-Kasım Faik'in de teşvikiyle sipehsâlârlığı ele geçirmek istiyordu. Bu durum, Ebu'l-Kasım ve Begtüzün başlığı altında inceleniyor. (s. 87-88). Ancak Mahmûd'un Gazneliler tahtına sahip olmasıyla Horasan için bir hakimiyet mücadelesi başladı. Bu olaylar Emîr Mahmûd Gaznevî ve siyaset-i intizar, s.88-90/Emîr Mahmûd ve bekleme siyaseti başlığı altında gözden geçiriliyor. Ancak Begtüzün ve Fâik birleşerek Samanî emîrini öldürdüler, bu sebepten başlık Katl-i Mansûr ve bahaney-i Mahmûd, s. 90-91/ Mansûr'un katli ve Mahmûd'un bahanesi şeklindedir. Daha sonra Sultan Mahmûd'un Mansûr'un intikamcısı olarak harekete geçmesi, ona karşı yeni bir ittifak meydana getirdi. "İttihad-ı Ebu'l-Kasım Sîmcûrî bâ Fâik ve Begtüzün, s.91-92/ Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'nin Faik ve Begtüzün ile ittifakı. Ancak ittifak Sultan Mahmûd'a karşı başarı sağlayamadı. Bu durumda Ebu'l-Kasım Gazneli sultanına sığınmak zorunda kalmıştı. Bu olayın başlığı Ebu'l-Kasım Sîmcûrî der penah-ı Emîr Mahmûd, s.92-93/ Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'nin Emîr Mahmûd'a sığınması şeklindedir. Karahanlılar'ın Samani Devleti'ne çöküş için son bir darbe indirmesiyle hanedan mensupları Özkend'e götürüldü(999). Ancak oradan kaçan ve Samanî Devleti'ni tekrar diriltmeğe teşebbüs eden Muntasır için başlık, Kıyâm-ı Muntasır, s.93-94/ Muntasır'ın isyanı'dır. Daha sonra Sultan Mahmûd'un yanından kaçan Ebu'l-Kasım ve Muntasır birlikte hareket ettiler. Ebu'l-Kasım Sîmcûrî ve Muntasır, s.94-97. Ancak Ebu'l-Kasım Gazneliler'in eline esir düştü. Bu sıradaki başlık, Ebu'l-Kasım'ın şahsiyetiyle ilgilidir. Şemmeiy-i der bârey-i Ebu'l-Kasım Sîmcûrî, s.97-99/ Ebu'l-Kasım Sîmcûrî hakkında birkaç husus. Altıncı bölüm bir "Netice", s.99-104/ Sonuç ile bitiyor. Daha sonra eserde Samaniler'in ve Sîmcûrîler'in soy kütükleri yer alıyor. Eser; harita, bibliyografya (s.109-112) ve dizin (s.113-121) ile sona ermektedir.

Belki de bir doktora tezi olan *Sîmcûrîyân* başlıklı eserde en büyük eksik; Sîmcûrî hanedanıyla ilgili olarak 1979'dan başlayarak 1987'de biten beş makalemin[2] Dr. Seyyîd Ebu'l- Kasım tarafından görülmemiş olmasıdır. Ayrıca batı dünyasında daha önce yayınlanan ve araştırıcı tarafından görülmeyen başka makale ve eserler de kitapda eksik noktalardan biridir. Öte yandan yayımladığım beş makale ile Dr. Seyyid'in kitabı içindeki bilgiler arasında birçok benzerlikler mevcuttur. Tabii bütün bu benzerlikleri göstermemize imkân yoktur, biz burada bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

[2] Bk. "Sîmcûrîler I. Simcûr ed -Devâti", *Tarih* Dergisi, sayı:32, İstanbul 1979, s.71-88; "Sîmcûrîler II, İbrahim b. Sîmcûr", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı :X-XI, İstanbul 1981, s.91-96; "Sîmcûrîler III.", *Tarih Dergisi*, sayı:33, İstanbul 1982, s.97-132; "Sîmcûrîler IV" *Belleten*, sayı:195, Ankara 1986, s.547-567; "Sîmcûrîler V", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: XIII, İstanbul 1987, s.123-138.

Furuzânî. Sîmcûrîyân

s. 15 str.14

Sîmcûr'un kabilesinin menşei ve doğum yeri belli değildir. Acaba o savaşlar sırasında bir Türk kabilesine mi esir düştü, sonra esir tüccarları tavassutuyla satın alındı ve Maverâünnehr'deki esir pazarlarına intikal etti.....

s.18 str.6

Bu olaydan sonra Muhammed b. Ali (Leys b. Ali'nin kardeşi) Sistan hükümetine ulaştı. Bu arada Halife el-Muktedir Billah (H.295-320) Sistan'da Saffarî hanedanının ortadan kaldırılması için "Maveraünnehr, Horasan sahibi Ahmed b. İsmail b. Ahmed' e mektup yazarak Sistan ahdini ona gönderdi ve Sistan'a ordu göndermesini emretti."[4]

4-Tarih-i Sistan, s.290

s.27 str.16 ve devamı.

H.333 yılında Emîr Nûh b. Nasr (H 331-343) Nişabur'da bulunduğu sırada halktan bir grubun Ebû Ali Çağanî'den şikayeti ile karşılaştı. Onlar "Ebû Ali'nin kötü huyundan ve onun halifelerinden yakındılar".[4]

4-Gerdizî, Zeyn el Ahbar, s.340

s.28 str.14 ve devamı

Kitab-ı Zeyn el-Ahbar'ın yazdığına göre, Ebû Ali Çağanî'nin Nişabur'a ulaşmasından sonra Sipehsâlar İbrahim-i Sîmcûr ve büyük serdar Mansûr b. Karategin Merv'de bulunan Emîr Nuh'un yanına gittiler. Ancak İbn el Esir şöyle diyor. Nişabur'a ulaşmasından sonra Ebû Ali Çağanî İbrahim b. Sîmcûr ve Mansur b. Karategin 'in kendisine tâbi olmasını istedi ve o ikisi Ebû Ali'nin isteğini kabul ettiler ve onunla hemrâh oldular.

Mercil. Sîmcûrîler I.

S. 72

Sîmcûr'un doğum tarihi ve ailesi hakkında şimdilik bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun, Samaniler'in daha islâmı kabul etmemiş Türkler üzerine veya Türk kabilelerinin birbirlerini yağmaladıkları sırada ele geçirilmiş ve Buhara'ya getirilerek satılmış olması muhtemeldir...

s.73

Bu olaydan sonra Sistan'da onun yerine kardeşi Muhammed b. Ali emir oldu (1 Muharrem 298/9 Eylül 910)... Bu sırada Abbasi halifesi Muktedir (908-932) Samanî emiri Ahmed b. İsmail'e bir mektupla Sistan'ın idaresini ona bırakan bir ferman yolladı ve bir ordu göndererek o bölgede Saffarîlerin idaresine son vermesini istedi.[13]

13-Bk. Tarih-i Sistan s.290. Krş.Bosworth, The Tahirids and Saffarids,s.123.

Sîmcurîler II.

s.94.

Samani emîri el-Hâmid I.Nuh(943-954) ... Nişabur'a geldi(Recep 333/Şubat-Mart 945)...Onun buradaki ikameti sırasında halktan bir topluluk huzuruna gelerek Nişabur valisi Ebû Ali b. Muhtac'ın kötü huyundan, onun vekillerinin (halifetan-ı o/nevvâb-ı o) hırsızlıkları ve tecavüzlerinden şikayette bulundular.[8]

s.95-96

Gerdizî'nin rivayetine göre, İbrahim b. Simcûr, Mansûr b. Karategin ve onun süvarileri oradan ayrılarak Merv'e Emîr Nuh'un yanına gittiler. İbn el-Esîr'e göre Ebû Ali her ikisinin de (İbrahim b. Simcûr ve Mansûr b. Karategin) kendisine bağlanmasını istedi. Onlar da bunu kabul ettiler.

Dr. Seyyid Ebu'l-Kasım'ın eserinde zaman zaman gözden kaçan olaylar, tarihler ve eksiklikler de mevcuttur. Simcûr isminin manası açıklanırken (s.16-17) gözden kaçan rivayetlerden biri de "ismin sonundaki Cûr(Çur)'un Türkçe'de rütbe ve unvan olarak has isimlerin sonunda kullanılmasıdır"[3]. Dr. Seyyid Samanîler tarafından Sistan'a gönderilen ordu da birkaç devlet büyüğünün bulunduğunu, bunlardan birinin Sîmcûr olduğunu zikrediyor (s.18). Ancak bu gönderilen komutanlar arasında Ahmed b. Sehl, Muhammed b. Muzaffer, hatta *Tarih-i Sistan*'a göre Samanî emîrinin kızkardeşinin oğlu da yer almıştı[4]. Ayrıca Sistan olayları pek basit olarak anlatılmış ve bir kez tarih verilmiştir (bk.s.18-19). Söz gelişi Sistan'da Samanîler adına 2 Zilhicce 298/1 Ağustos 911'de hutbe okunduğu bile zikredilmemiştir[5]. Öte yandan Sebükeri(Subkeri)'nin Abbasî halifesine Fars'ın yıllık haracını eksik göndermesi, ona karşı bir sefer düzenlenmesine yol açtı ve esir edilerek Bağdat'a gönderildi. Bir rivayete göre, Sebük-eri'yi esir eden Simcûr idi (298-299/m.911)[6]. Bu olaydan Dr. Seyyid hiç bahsetmiyor. Ayrıca eserde Emîr Ahmed b. İsmail'in ölüm tarihi Cumada II. 301 olarak geçiyor (s.19). Samanî emîrinin tam ölüm tarihi 21 Cumada II. 301/22 Ocak 914'tür. Yine Simcûr'un Sistan'dan kaçışı Ramazan 301 olarak zikrediliyor (s.20). Simcûr'un Sistan'dan kaçış tarihi günüyle bellidir (8 Ramazan 301/7 Nisan 914)[7]. Yazar, Simcûr'un ölüm tarihi için de bilgi sahibi bulunmadığını belirtiyor (s. 23). Ancak en azından bu konuda bir yorum yapılabilirdi[8].

İbrahim b. Sîmcûr'un ilk memuriyetinin Kirman bölgesi olduğu doğrudur (s.26). Ancak İbrahim b. Sîmcûr oraya nasıl gitmişti? Dr. Seyyid Samanîler tarafından bölgeye önce Makan b. Kakî'nin idaresinde bir ordu gönderildiğinden bahsetmiyor, bu askerî birliğin içinde İbrahim b. Sîmcûr'un da yer aldığını tahmin edemiyor. Ayrıca eserde (s.26) İbrahim b. Simcûr'un Muhammed b. İlyas'ı bu kalede muhasara ettiği belirtiliyor. Bu kalenin ismi (H.nâk)'dır[9]. Yine eserde Ebû Ali Çağanî[10] nin Gurgan (Curcan)'a gönderilmesi ve oradan İbrahim b. Simcûr'u vali tayin ederek ayrılmasıyla ilgili tarihler eksiktir. Ebû Ali Çaganî'nin Nişabur'dan Gurgan'a gönderilişi 328 Muharrem/Ekim-Kasım 939, oradan ayrılışı Muharrem 329/ Ekim-Kasım 940'dır. Ayrıca Gurgan olayları hakkında İbn el-Esir ve İbn İsfendiyar'ın eserlerinde bilgi mevcut iken, daha geç bir tarihte yaşamış İbn Haldun'un kitabından istifade edilmiştir (s.27 not.3). Eserde, İbrahim b. Simcûr'un Gurgan'ı terk etmesi ve Ebû Ali'ye ait Nişabur şehrini nasıl ele geçirdiği hakkında bilgi verilmiyor[11] Samanî emîri I. Nuh'un Nişabur'a gelişi ve İbrahim b. Simcûr'u Horasan sipehsâlârı tayini tarihi h. 333 olarak verilmiştir (s.27). Halbuki I.Nuh Receb 333/Şubat - Mart 945'de Nişabur'a geldi ve elli gün burada kaldıktan sonra Ramazan ayında / Nisan-Mayıs'da Buhara'ya döndü. İbrahim b. Simcûr'un tayini de bu iki tarih arasında olmuştur[12]. I. Nuh'a isyan ederek amcası İbrahim b. Ahmed'i destekleyen Ebû Ali Çağanî'nin

[3] Bk. "Sîmcûrîler I", s.71 not.3.

[4] Bk. aynı eser, s.74.

[5] Olayların daha geniş anlatımı için bk. aynı eser, s.73-75.

[6] Bk. aynı eser, s.76.

[7] Bk.aynı eser, s.79.

[8] Bk. aynı eser, s.88.

[9] Bk. "Sîmcûrîler II", s.91-92.

[10] Dr. Seyyid, Muhtacoğulları için Minorsky'nin yayınladığı *Hudut el-Alem*'den iki sayfalık bir bilgiyi zikr ediyor, s.30 not.3. Ancak bu konuda ayrıntılı çalışmalar mevcuttur. Bk.Erdoğan Merçil, "Muhtacoğulları", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s.67 not.1

[11] Bk. "Sîmcûrîler II",s.93.

[12] Bk. aynı eser, s.94.

Buhara'ya girişi ve İbrahim b. Ahmed adına hangi tarihte hutbe okunduğu da eserde yer almıyor (s.30). Bu olay Cumada II.335 / m. Aralık 945- Ocak 947'de vukû bulmuştur[13]. Ayrıca Mansur b. Karategin'in[14] Horasan sipehsâlârlığına tayinine kadar Buhara'da geçen olaylar daha geniş açıklanabilirdi.

Eser'de yine bir tarih eksiktir. Horasan sipehsâlârı Bekr b. Malik Buhara'da hangi tarihte öldürülmüştür? (s.34). Bu olay 345 Ramazan / Aralık 956- Ocak 957'de olmuştur[15]. Bu arada Ziyarî büyüklerinden olmaları muhtemel iki kumandanın Ebu'l-Hasan'ın yanına gitmeleriyle ilgili olarak verilen bilgiyi Dr. Seyyid görmemiştir[16]. Halife Muti' tarafından Bisutun'a gönderilen hil'at ve "Zahîr el-Dîn" lâkabıyla ilgili fermanın tarihi de eserde yer almamıştır (s.37)[17]. Samanî emîri Nuh da halife tarafından Bisutun'a verilen yerlerin Ebu'l- Hasan'ın beceriksizliğinden kaybedildiğine inanmış ve belki bu yerleri geri almak için Eş'as b. Muhammed'i Nesa'ya, Nasr b. Malik'i de Gürgenç'e göndermişti. Ayrıca Ebu'l-Hasan Samanî emîrinin güvenini kazanarak geri döndüğünde Merv vilayetinin idaresi de ona verilmişti. Adı geçen eserde bu bilgileri göremiyoruz[18]. *Sîmcûrîyan* başlıklı eserde yer almayan bilgilerden biri de Ebu'l-Hasan Sîmcûrî döneminde Gur bölgesindeki faaliyetlerdir[19]. Zikredilmeyen olaylar arasında Ebu'l-Huseyn Utbî' nin vezirliğe tayin ve katl olunması tarihleri de yer almaktadır (s.39 ve 46)[20]. Ebu'l-Hasan ve Taş arasında bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre Ebu'l-Hasan Sîmcûrî'ye düşen yerler arasında zikri geçen Badgis, Dr. Seyyid tarafından belirtilmiyor (s.38). Dr. Seyyid'in Taş'ın görevden uzaklaştırılması ve yerine üçüncü kez Ebu'l-Hasan'ın Horasan sipehsâlârlığına tayini için verdiği tarih hicrî 373 yılıdır (s.49). Ancak bizim tespit ettiğimiz tarih ise Rebi I. 376/ Temmuz-Ağustos 986'dır[21]. Daha sonraki olaylar arasında Taş'ın son olarak Gurgan'a firar ettiği ve Fahr el-Devleye sığındığı zikrediliyor (s.50). Acaba Taş'ın akıbeti ne olmuştur?. Taş Gurgan'da veba hastalığından öldü. Ölüm tarihi hususunda ise kaynaklarda anlaşmazlık vardır[22]. Eserde (s.60-61), Ebu'l-Hasan'ın unvan ve lâkaplarının tespitinde bastırdığı paralar belirtilmiyor. O bastırdığı sikkelerde "Emîr el-Celil el-Muzaffer" ve "Seyyid el-Ümerâ" unvan ve lâkabını kullanmıştır[23].

Ebû Ali Sîmcûrî başa geçtikten sonra Karahanlılar ile bir ittifak yapmıştır. Eserde (s.60 not.4) Karahanlılar ile ilgili bilgiler için sadece Farsça bir makale zikredilmiştir. Ancak başta bu sahanın üstadı O. Pritsak olmak üzere pek çok araştırıcı bu konuda çalışmıştır[24]. Bu bakımdan Dr. Seyyid'in gösterdiği makale bu konuda hiç yeterli değildir. Ebû Ali Sîmcûrî'nin Karahanlı Buğra Han ile anlaşmasıyla başlayan kısımda Dr. Seyyid yine tarihleri ihmal ediyor. Bu bölümde Buğra Han'ın Buhara'ya geliş tarihi yok, bu olay Hicri Rebi I. 382/Mayıs-Haziran 992'de vuku

[13] Bk. Merçil, "Muhtacoğulları", s.79.

[14] Bu aile için Bk. Erdoğan Merçil, "Karategin Ailesi", Prof Dr .İbrahim Yarkın'a Armağan, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1988.

[15] Bk. "Sîmcûrîler III", s.115.

[16] Bk. aynı eser, s.119.

[17] Bk. aynı eser, s.120.

[18] Bk. aynı eser, s.120.

[19] Bk. aynı eser, s.121-122.

[20] Tarihler için bk.aynı eser, s.123 ve 126.

[21] Bk. aynı eser, s.129.

[22] Bk. aynı eser, s.131 ve not 48.

[23] Bk. "Sîmcûrîler IV", s.550 ve not 18.

[24] Bu konuda geniş bibliyografya için bk. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, s.32-33.

bulmuştur[25]. Yine bu olayla ilgili olarak Nuh'un Buhara'ya dönüşü hakkında da bir tarih gözükmüyor (s.63). Bu tarih nimey-i Cumada II. 382/17-18 Ağustos 992'dir. Yazdığım makalelerle Dr.Seyyid'in kitabında bazı benzerlikler olduğunu belirtmiş ve bunlardan örnekler vermiştim. Bazen başlıklarda benzer veya aynıdır. Söz gelişi;

Furuzânî	Merçil
Ebu'l-Hasan Sîmcûrî Sipehsâlârı Horasan (s.34)	Ebu'l-Hasan'ın Horasan sipehsâlârlığına tayin edilmesi (s.115)
Ebu'l-Hasan Sîmcûrî ve Katl-i Utbî (s.45)	Vezir Ebu'l-Huseyn Utbî'nin öldürülmesi (s.126)
Ebu'l-Hasan Sîmcûrî ve Ebû-l Abbas Taş (s.47)	Ebu'l-Hasan Sîmcûrî ve Taş rekabeti (s.127)
Ebû Ali Sîmcûrî ve İttihad-ı Buğra Han Karahanî (s.60)	Ebu'l-Ali'nin Karahanlı Buğra Han ile anlaşması (s.551)
Ebû Ali Sîmcûrî ve İttihad-ı bâ Faik (s.63)	Ebu'l-Ali'nin Faik ile anlaşması (s.553)

Ebû Ali Herat Savaşı'ndan sonra Büveyhîler'den[26] Fahr el-Devle'den yardım istemişti. Eserde (s.69) Fahr el-Devle de bu ordunun ihtiyacı için bir miktar mal gönderdi deniyor. Ancak Fahr el-Devle, Ebû Ali'nin ordusunun işlerine harc etmesi için o bölgenin gelirinden 1 milyon dirhem şâhî verilmesini emretmişti[27]. Ebû Ali tekrar Nişabur'a hâkim olduğunda Mahmûd'un bir bağın kenarında olduğu zikrediliyor (s.69). Bu yer Amr-ı Leys Bağı idi[28]. İki taraf arasındaki savaş sonucu Mahmûd Nişabur'u terk etti ve geride kalan techizat ve ağırlıkları ile birkaç fil ve Hindli maiyyeti (haşem) nden bir grup Ebû Ali'nin eline geçti[29]. Dr. Seyyid bu olay hakkında da bilgi vermiyor (s.69). Tus Savaşı'nın tarihi eserde (s.71) Cumada II. 385 olarak zikrediliyor. Ancak savaşın tam tarihi 20 Cumada II. 385/M.22 Temmuz 995'dir[30]. Tus Savaşı sonunda Ebû Ali ordusundan bazı komutanlar esir düştü, bu şahıslar hakkında eserde hiçbir bilgi yoktur (s.71). Biz makalemizde Ebû Ali'nin adamlarından onbir kişinin esir düştüğünü isimleriyle tespit etmiştik[31]. Ebû Ali'nin Harezmşâh askerlerine ne zaman teslim olduğu da eserde yer almıyor(s.73). Bu tarih Ramazan 385/Eylül-Ekim 995'dir[32]. Ebû Ali Sîmcûrî Sebüktegin'in yanına Belh'e kaç tarihinde gönderildi ve beraberinde kimler vardı?. Bu olaylar ile ilgili bilgiler yine eksiktir. Ebû Ali'nin yanında İlmengü'den başka Vezir Abdullâh Uzeyr, yeğeni Ebu'l-Huseyn ve Emirek Tusî vardı ve Şaban 386'da Belh'e gönderilmişti[33]. Ebû Ali'nin sikke bastırdığı hususunda kaynak olarak Markov'un kataloğu gösterilmeliydi[34].

Dr. Seyyid Ebu'l-Kasım Sîmcûrî'nin Fahr el-Devle'nin ölümünden sonra oğlu Mecd el-Devle'ye sığındığını zikrediyor (s.86). Ancak Mecd el-Devle'nin yaşı küçük olduğu için annesi Sey-

[25] Bk. "Sîmcûrîler IV", s.552.
[26] Bk. aynı eser, s.553.
[27] Bk. aynı eser, s.558.
[28] Bk. aynı eser, s.559.
[29] Bk. aynı eser, s.559.
[30] Bk. aynı eser, s.561.
[31] Bk. aynı eser, s.562.
[32] Bk. aynı eser, s.563.
[33] Bk aynı eser s.566.
[34] Bk. A. Markov, *Invertarnii Katalog Musulmanskih İmperatorsago Ermitaja*, St. Petersburg 1896, s.182-183.

yide'nin niyabeti altında tahta çıkmıştı[35]. Ebu'l-Kasım Sultan Mahmûd ile yaptığı savaşta Gazneli ordusuna saldıran Dârâ b. Kabus ile savaşın tarihi (27 Cumada I. 389/16 Mayıs 999)[36], eserde yine söz konusu edilmiyor (s.92). Bu arada Samanî Devleti'ni diriltmek isteyen Muntasır, Sultan Mahmûd'un kardeşi olan Horasan sipehsâlârı Nasr-ı mağlup etti (s.94). Ancak yine tarih yok[37]. Tarih verilmeyen olaylardan ikisi de Sultan Mahmûd'un önce Nişabur'a, sonra da Herat'a gelmesiyle ilgilidir[38]. Son olarak belirtmek istediğim tarih, Ebu'l-Kasım ve öteki esir düşenlerin Gazne'ye gönderilişidir (s.91). Bu önemli olayın tarihi de eserde yer almıyor. Ebu'l-Kasım ve beraberindekiler Rebi I.392/ Ocak- Şubat 1002'de Gazne'ye gönderildiler[39].

Dr. Seyyid, *Sîmcûrîyân* başlıklı eserinden anladığım kadarıyla, olayların tarihleriyle pek ilgilenmiyor. Ancak bir tarihî eserin olayların tarihi verilmeden yazılamayacağı da âşikârdır. Yazar eserinde batılı araştırmalara da pek yer vermiyor. Avrupa'da ikinci baskısı yapılan *Encyclopaedia of Islam*'dan veya *IRANICA*'dan hiç söz edilmiyor. Ayrıca *The Cambridge History of Iran*, cilt 4'deki C.E.Bosworth, R.N. Frye ve W. Madelung'un makalelerinden, M. Nazım'ın *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931 başlıklı eserinden kitapta yararlanılmamıştır. Görülmeyen çalışmalardan biri de Farsça'dır. Azizallâh Bayat, Al-i Muhtâc (Ümerây-ı Çaganî), *Berresihây-ı Tarihî*, yıl 10, sayı: 1 ,Tehran hş. 1354/1975, s.273-290.

Eserde zaman zaman olaylar için verilen bilgiler tek bir kaynağa -genelde Curfadakanî'nin tercümesine- dayanıyor. Ortaçağ tarihi için çok önemli bir kaynak olan İbn el-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* başlıklı eseri sayfa 38'den sonraki olaylar için hemen hemen hiç kullanılmıyor.

Dr. Seyyid'in en büyük eksikliği hiç şüphesiz Sîmcûrîler konusunda yazmış olduğum 5 makaleyi görmemiş olmasıdır. İranlı meslekdaşlar -Türkiye'dekilerin Farsça'yı öğrenmek istemelerinin aksine- her nedense Türkçe neşriyatı pek önemsemiyor ve kullanmıyorlar. Muhtemelen Türkçe'yi de öğrenmek istemiyorlar. Benim beş makaleden biri ayrıca Avrupa'da da basılmıştır[40]. İran tarihi üzerine otorite olan ve birçok eseri bulunan İngiliz tarihçi Prof. Dr.C.E. Bosworth zaman zaman Sîmcûrîler başlıklı makalelerimi kullanmıştır; "The Rulers of Chaghāniyān In Early Islamic Times" *IRAN*, XIX, 1981, s.15; Aynı müellif SĪMDJŪRIDS, *EI*[2] s.612; Aynı müellif, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, 1994; Aynı müellif, *The New Islamic Dynasties*, Edinburg University Press 1996, s.175. Buna rağmen Dr. Seyyid'in *Sîmcûrîyân* başlıklı eserinde bizim çalışmalarımızdan hiç bahis yoktur. Aksine onun eseriyle benim yazdığım makaleler arasında birçok yönden benzerlikler bulunmaktadır. Acaba Dr. Seyyid benim makalelerimden intihal mi yaptı?. Yoksa bu benzerlikler aynı kaynakları kullanmaktan dolayı mı gerçekleşti?. Bu duruma, her iki çalışmayı okuyan ve karşılaştıran araştırıcılar karar verecektir sanıyorum.

ERDOĞAN MERÇİL

[35] Bk. "Sîmcûrîler V", s.126.
[36] Bk. aynı eser, s.130.
[37] Bk. aynı eser, s.132.
[38] Bk. aynı eser, s.133 not.30.
[39] Bk. aynı eser, s.135.
[40] Bk. "Sîmcûrîler III," Studien Zur Geschichte Und Kultur Des Vorderen Orients, *Festschrift Für Bertold Spuler Zum Sibzigten Geburstag*, Leiden 1981, s.249-263.

Hazırlayan FERİDUN M. EMECEN, *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi. İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, İstanbul 2003, I. XI+431; II. 89 (Dizin).

Osmanlı Tarihi'nin ana kaynaklarından bir eser daha okuyucunun istifadesine sunulmuş bulunuyor. *Tarih-i Lebiba* olarak tanınan eserin tek nüsha olması yüzünden araştırıcıların ulaşması çok zordu. Bugün talep karşılanmış oluyor. Prof. Emecen'in bu eser ile olan ünsiyeti, eserin bir kısmını mezuniyet tezi olarak hazırlamasıyla başlamıştır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1979). Bilahire Prof. Emecen akademik hayatının başlarında bir de yayın ("Tarih-i Lebiba'ya Dair", *Tarih Dergisi*, sayı 33, İstanbul 1982, 237-257) yaparak eser'in önemini ortaya koymuştur. Bu makale ile ilim alemince daha da tanınan eserin tamamının neşri zaruri hale gelmişti. Nâşir, öncelikle Abdullah Efendi'nin âilesi, eğitimi ve kadılık görevlerini araştırmış, bu araştırma sonucunda eserin vaktiyle hatalı olarak *Lebiba Tarihi* diye anılmasının sebebini de ortaya çıkarmıştır. Bu gün eseri doğru adıyla kazanmış bulunuyoruz.

Eser bir günlük (ruznâme, ruzmerre) tarzında yazılmıştır. Özellikle İstanbul'da meydana gelen olayları nakleden yazar, I. Abdülhamid'in son yılları ile III. Selim'in ilk sekiz ayını (Hicri 25 Receb 1198-5 Rebiülevvel 1204; Milâdî 15 Haziran 1784-24 Kasım 1789) kaleme almıştır. Bu da dört yıl üç aylık bir zaman dilimidir. Magazin yönü ağır basan bir çeşit hatırat veya günlük görünümü veren eser, adeta devrin ruznâme modasına da uygunluk göstermektedir. Nitekim I. Mahmud devrine ait *Kadı Ömer Efendi'nin Ruznamesi* de burada zikredilebilir. Yayınlayanın, yazarın "Şemdanizâde'nin *Mür'i't-tevârih*'inden etkilenmiş" olabileceği fikri yerindedir. Ruznâmeler Prof. Emecen'in ifade ettiği gibi vakanüvislerin genel olarak ilgilenmedikleri İstanbul olaylarını anlatarak bu eksikliği telafi etmektedir. Ancak onun da eksikliği siyasî olayların sebep ve sonuçlarıdır. Buna rağmen eserde serhadlerden gelen fetih ve bozgun haberleri ile askerî hareketlilik haberleri de bulunmaktadır. Mesela Hicrî 1203 yılı hadiseleri arasında İstanbul'dan ayrılan ordunun menzilleri kat edişi bu haberlerin bariz örneğidir (s. 344-356). Dikkat edilecek olursa eserde Ruslar, Kazaklar ile Nemçe hakkında da bilgilerin bulunduğu görülür.

Elimizdeki *Ruznâme* kendi türünde Osmanlı edebi literatürünün az bulunan bir örneğini teşkil etmektedir. Eser sahibi Taylesanizâde Abdullah Efendi'nin kronolojiye sadık kaldığı anlaşılıyor. Müellif bu kronolojik çerçeve içinde olayları anlatırken diğer ruznâmelerde görülen yeknesaklıktan sakınmıştır. Hatta yer yer renkli ifadeler kullanmıştır. Burada bazı ince noktalar, mesela giyim kuşamdaki teferruat dikkati çekmektedir. Müellifin yeri geldikçe olay kahramanlarının konuşmalarını vermesi esere farklılık kazandırmaktadır. Abdullah Efendi'nin *Ruznâme*'yi kaleme almasının sebebi, hadiselerden gelecek nesillerin ibret alması için olmalıdır. Zira şahit olmadığı hadiseleri tahkik edip eserine kaydetmiştir. Bu onun niyetine dair bir ipucu olabilir. Nitekim müellifin Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesi üzerine halk ve yeniçerilerin infialine yer vermesi buna örnektir. Keza padişahın hatt-ı hümâyunu da bunu resmetmektedir (s. 217-218).

Kadı Abdullah Efendi'nin mesleği doğrultusunda ulemâ ile ilgili konularda ayrıntılı bilgiler vermesi dikkati çekmektedir. Zira eserde "silsile-i ulemâ", "silsile-i müderrisîn" sütunlarına fazlaca rastlanmaktadır. Uzun listeler, onun idarecilere ve bürokratlara yakınlığını

hatıra getirmektedir. Keza idareci zümreler arasındaki tayin, azil ve sürgün haberleri de onun resmî kayıtları görebildiğine işaret etmektedir. Abdullah Efendi'nin kazasker ve bilahire şeyhülislam olan Esad Efendi'nin muhitinden olması bu işi kolaylaştırmış olmalıdır. Bu sayede, bugün adı sanı bilinmeyen birçok medrese ve dersiyenin adlarını tespit etmek de mümkün olmaktadır. Öte yandan yazarın donanma ve tersane hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler esere değer kazandırmaktadır. Bu konularla ilgili hatt-ı hümayun yayınları ve mükâlemeler önemlidir. Bundan başka elçi gelişleri ile yapılan törenler esere renk katmaktadır. Bu cümleden olarak padişahların İstanbul ve civarına yaptıkları geziler (biniş-i hümâyun), iftar davetleri, yeniçeri ve kalyoncu yaramazlıkları ile çeşitli asayiş meseleleri İstanbul tarihi için önemlidir.

Titiz bir çalışma ile yayına hazırlanmış olan eser, aynı dönemi bir takım eksikliklerle de olsa ihtiva eden Vâsıf, Edip gibi vakanüvislerin eserleri ile I. Abdülhamid dönemine ait Ruzmerre ve Ruznâmelerle karşılaştırılmıştır. Eser konuşma dili havasında yazılmıştır. Rahat anlaşılır ifadeler, yer yer latife türü cümlelerle desteklenmiştir. Araştırma yapanların devrin tarihlerine bakarken bu eseri de göz önünde bulundurmaları gerekecektir. Eser sadece tarihçiler için değil, diğer sosyal bilimciler için de önemli bir kaynaktır.

MÜCTEBA İLGÜREL

İngilizce Özetler:

ÖZDEMİR KOÇAK : *Sinop's Early Settlements* (pp. 697-718)

Sinop is an important harbor city located on the southern shores of the Black Sea. Evidence of dense settlements dating from as early as the late Chalcolithic age can be seen in the city and its environs.

It is known that both human will and geographical features are the determining factors in the establishment of a settlement. The choice of Sinop as a settlement area was influenced by the water, soil, geographical location, historical natural roads, and mineral resources of the area.

The most prevalently found culture in this area is that of the Early Bronze Age. While the number of settlements remained constant during the transition from the Late Chalcolithic (LCA) to the Early Bronze Age (EBA), there was a numerical decrease in the transition from the Early Bronze Age (EBA) to that of the Middle/Late Bronze Age (M/LBA). The increase in population during the transition from the LCA to the EBA, coupled with the larger size of the settlements evidenced during the transition from the EBA to the M/LBA may be signs of partial urbanization.

As was the case in many areas of Anatolia, the political upheavals that occurred in Sinop during the first periods of the Iron Age influenced the move of these settlements to more mountainous areas.

It is observed that the Sinop colony that was established on the Sinop peninsula reflects the general characteristics of cities of Greek colonies. This location was preferred due to its double harbor and protected site.

SEVİNÇ GÜNEL : *New Contributions to the Prehistorical Period of the Western Anatolian Region* (pp. 719-738)

The surface findings gathered from an investigation carried out in the environs of Aydın shed light on the cultural and chronological developments that occurred during the early periods of the Western Anatolian Region. The first of these sites is located at Köprüova, an area in the İkizdere region situated on one of the northerly arms of the Major Meander River. Köprüova, located in the Menderes region along one of the natural roads leading to the İzmir region, provides surface evidence that

proves Prehistoric Age activity in this region. In addition to the pottery remnants dating to the Neolithic Age, other findings from this site that shed light on the Prehistoric Age are stone tools and a large number of obsidian points and pre-choppers. The pottery with rope-hole tunnel handles and holding handles are recognized from the ceramic traditions of the Western Anatolian Neolithic Age. In addition, the axes made of various kinds of stone display differences in terms of their shapes. The stone axes in rectangular and triangular shape represent types that are known in the Western Anatolian and Aegean worlds. The abundantly found examples of obsidian points point to the existence of a highly developed stone-tool industry in the region. The second important site is that of the tumulus at Tepecik located in the Çine plain along one of the major, southerly arms of the Meander and situated in a spot that serves to join the areas leading in a southerly and eastern-southerly direction from the Meander. Among the items recovered in the surface investigation were painted pottery shards that reflect the painted ceramic traditions of the Late Neolithic and Chalcolithic Ages. These ceramic findings point to the fact that the settlements at the Tepecik Tumulus stretch back to the Chalcholithic and Early Bronze Ages.

BİNNUR GÜRLER : *New Antique Site Found in the Kaystros (Minor Meander) Plain / Hacı Hasanlar Village near Birgi and Findings* (pp. 739-744)

Three ceramic and five glass objects found on 25 August 1981 on land belonging to Mustafa Girgin in Hacı Hasanlar, a village located five kilometers to the north-east of the town of Birgi in the county of Ödemiş and province of İzmir, that were then delivered over to the Ödemiş Gendarmes, are being safeguarded since in the Tire Museum. These eight objects were dated by comparing them with parallel examples of firm date and were found to date from between the end of the 3rd century BC and the 4th century AD. It appears strongly certain that these were grave offerings. For this reason, the data at hand is evidence that this necropolis in the village of Hacı Hasan in Ödemiş's region of Birge, the site from which they were excavated, was in use at least from the end of the 3rd century BC to the 4th century AD. We must next search for the related settlement to this site in the nearby environs. It is known that there certain antique settlements in the area: Dioshieron in the south west of the Hacı Hasanlar Village, Koloe (Kiraz) at the south east, Daredda (near Elbi) and Tarigya/Targya (near

Akpınar Village in Çavuşdağı), Diginda (Kayacık Asar) and Euadsa (between Dioshieron and Koloe). There are no written documents relating Hacı Hasanlar Village and/or its near environs to any of the aforementioned sites. All the same, these rich findings are evidence of the archeological importance and richness of the necropolis area and/or the existence of a settlement in the region.

TURHAN KAÇAR : *The Fall of Ioannes Chrysostomus: Religion and Politics in the Capital of the Eastern Roman Empire* (pp. 745-770)

Ioannes Chrysostomus was ordained as the bishop of Constantinopolis with the full support of the court bureacracy in A.D. 397. However, in a short time after the ordination he was at trial before an episcopal synod organised by the imperial back up. How this had happened? This paper attempts to explore the reasons behind the fall of Chrysostomus. My suggestions for the bishop's fall are as follows: a- As Chrysostomus was a reformist figure, his attempts to redesign the church of Constantinopolis and its dependent institutions created problems. b- The increasing power of Chrysostomus frightened the bureacracy because the bishop had played an important intermediary . c- The aim of Chrysostomus to remodel the society of the capital in the ideal Christian manner led to the reaction among the upper class women. d- Chrysostomus' relationships with the western church increased the tension in the eastern capital, where the court was careful to avoid any western intervention. Also the diplomacy between Alexandria and Constantinopolis worked at the expense of Chrysostomus.

VARİS ABDURRAHMAN : *New Researches on the Ancient Turkish City of Balasagun* (pp. 771-780)

The present article attempts to shed light on the history, origins, foundation, and founders of the ancient Turkic city of Balasagun by consulting the available material in a number of languages as well as the data provided by archaelogy.

In the face of the deplorable insufficiency of the relevant original sources, the issue of the origins, founders, and date of foundation of Balasagun has been a matter in controversy among the scholars. In the present article, having previewed and assesed the above-mentioned hypotheses, the information pertaining to Balasagun contained in the

Arabic, Turkish, and Persian sources is analysed. Departing from the conclusions of the comparative analysis concerning the etymology of the word Balasagun, the city of Balasagun is estimated to have been located the in the site of current ruins of Burâna to the north of the fortress of Akbesim (in contemporary Kyrgyzstan) which used to be known historically as "Suyab".

It is argued that the Orkhon Uygur state's ruler (Kaghan) is the founded the Balasagun city, then under the name of "Boyla Sangun" as it had been testified by the Chinese sources. Following the great migration of the Uygurs from the Orkhon area, Boyla Sangun became the capital of the Karakhanid state now under the modified name of "Balasagun". It is also argued that the rulers who built Balasagun and those who established the city of Besbalik were of the same origin.

YÜKSEL ARSLANTAŞ : *The Mameluke and Mongolian Struggle and its Effects on the history of the Near East* (pp. 781-800)

The 13th century was a chaotic period in the Turkish-Islamic world. The Mongols had begun to appear in the Middle East and were posing a threat to Anatolia, Azerbaijan, Iraq, Syria, and Egypt.

After the Mamelukes defeated the Ayyubides in 1250 and occupied their lands, they waged a successful battle against the Mongols who were then threatening Syria and managed to halt their progression there. In this way the Mamelukes broke the power of this destructive force that could have invaded Egypt, the Mediterranean and even Europe.

The struggle between the Mamelukes and the Mongols continued until the beginning of the 14th century, with the Mamelukes the ultimate victor who succeeded in ending the Mongolian invasion.

The Mongolian invasion had political, economic, and social ramifications in the Middle East. The invasions gave rise to local uprisings with resultant damage to crops and cities. In addition, the large armies formed to resist the Mongols also served to damage the Mameluke economy.

DENİZ KARAMAN : *The 16th Century Foundations of Ayaş County* (pp. 801-852)

The financial and social components of various charitable institutions such as soup kitchens, mosques, dervish lodges, schools, and shops are formed as products of foundations and their structures are such that they rely on real estate and funds allocated to them by vakıfs (funding foundations). Additional investigations carried out into historical foundations will act to reveal both the social and financial features of these organizations and will also serve to roughly estimate the amounts of funding from other than "state budget" sources used for these purposes. This will allow us to better determine the transfer of funds from the society's more affluent groups to its poorer and the amounts of funds allocated for social needs, in other words to make a more sound assessment of the society's social justice mechanisms. When we take into account the wide geography of the Ottoman Empire, it becomes obvious that such a task will be very time-consuming. In light of this, this work represents an investigation into the foundations active in the Ayaş County of the Ankara sancak (region) during the 16th century. Thusly, this research has determined the allocations received from villages and pastures of Ayaş that were not included in the timar (fiefdom) system, allocations of varying amounts of funds from individuals, the purposes for which they were allocated, and, additionally, the names of the villages located in Ayaş county during the 16th century. According to *Evkaf* (real estate) register number 558 encompassing the years 1572-1572, there were seven neighborhoods within the county seat of Ayaş proper and twelve villages within the county that constituted foundation property. A total of ten villages were allocated to Sultan Bayazid II's *imaret* (charities) in Amasya, one village to the Karacabey *imaret* in Ankara, and one to the Umurbey Mosque in Bursa. If we consider each village separately according to allocated products, a total of 14 villages were bound to the Sultan Bayezid II's foundations while the total number of foundation villages rose to 16. Besides these we also find that various mills, stores and other real estate like farms and vineyards in pasture areas and other sums of monies were also allocated to foundations. In this way, a sum of 80,400 akçe from three financial foundations were allocated for the mosque in Ayaş, the school in Ayaş, and the mosque in the village of Karacaviran. A large part of the afore-mentioned real estate was allocated for the salaries of the imams or hatips (preachers) at 21 lodges and five

mosques. One foundation had been dissolved. A major portion of the collected taxes was sent outside of Ayaş, with a large part going to Amasya where it was then transferred to Bursa and Ankara. We will have to wait for further investigations into foundations in order to ascertain what sums of income were transferred to Ayaş from other areas.

SONGÜL ÇOLAK : *The Life of Ahmed Bin Mahmud, Clerk of the Public Treasury and a Scribe of 18TH Century Ottoman History* (pp. 853-864)

There remain a very large number of hand-written Ottoman manuscripts outside of Turkey that are awaiting investigation. One of these is a single copy of a manuscript, today in the collection of the Berlin Staatsbiblioltbek Orientabtilung (Ms.or.quart 1209), that was written by Ahmed Bin Mahmud, a clerk at the *hazine-i birun* (Public Treasury). Very little is known about either this manuscript or about its writer, Ahmed b. Mahmud, a researcher of Ottoman history. Actually, Ahmed b. Mahmud was both a witness and a recorder of the political, social, and economic changes that were occurring in the Ottoman Empire of the 18th century. For this reason, this record represents a primary resource for those who are researching the history of the Ottoman State during this time period. The almost 150 page portion of the manuscript that is devoted to the events occurring within the state during the years spanning 1711-1759 represents a very significant chronicle. Because Ahmed b. Mahmud was not an official state historian he was able to impart his own ideas into the chronicle and in this respect this manuscript becomes quite different from other contemporary chronicles. In this work, for the first time Ahmed bin Mahmud ventures off part of an endeavor to bring a more general perspective to his life and his work.

SALİH YILMAZ : *The Karakalpak Rebellion Against The Khive Khan (1855-1856)* (pp. 865-880)

Before they moved into the Harezm region, the Karakalpaks lived first in Sirderya and then in the lands of the Kazakh khanate. Although they later agreed to live under Khive rule when they migrated to the Harezm region to escape Kazakh oppression, the heavy taxes levied by the Khive

khans led the Karakalpaks to rebel. The most important of these uprisings was the Karakalpak Rebellion of 1855-1856. This rebellion was led by a Karakalpak named Ernazar Alaköz. In his struggle for an independent Karakalpak Khanate, Ernazar Han enlisted the aid of the Zarlık Khan of Genghis Khan ancestry. During this struggle he also received assistance from many other Karakalapk, Kazakh, Turkmen and Uzbeks begs. However, due to his use of clever politics, Seyid Muhammad Rahim Khan, who had risen to the Khive throne in 1855, succeeded in quelling the Karakalpak Rebellion, even though he had a difficult time doing so. By promising them titles and gifts Seyid Muhammed Rahim Khan tricked some of the begs into abandoning the rebellion; he then used his own force to kill those begs who remained in the rebel force. The 1855-1856 uprising led by Karakalpak Ernazar Alaköz was a response to the severe economic hardships imposed by the Khive khanate and by their constant imposition of taxes. This rebellion occupies an important place in Karakalpak history and Ernazar Alaköz is considered by the Karakalpaks to be a national hero. After this date the Karakalpak people did not attempt to enter solely or to lead such a powerful rebellion and they lived for many long years under the rule of the Khive Khanate.

AHMET HALAÇOĞLU : *The Province of Trabzon as Described by English Consul Longworth (1892-1898)* (pp. 881-910)

Beginning in 1878 and utilizing the provisions granted it by the Treaty of Berlin, England began on a regular basis to send English consuls to various locations in Anatolia. Actually these were not the first consuls to be sent to Ottoman lands, for before this date various English consuls had come to cities believed to be of commercial or military consequence. It is known that in 1868 a report about the various provinces in Anatolia was prepared by the English consul W.G.Palgrave. He added to this report his investigation and monitoring of the duties of consuls assigned to Anatolia, the applications of reforms directed towards Armenians living in Anatolia, and whether or not the Armenian populace was being protected from Kurds and Caucasians.

Consul H. Z. Longworth most likely came to Trabzon sometime between February 1885 and February 1886. After settling down in that city, he began

to gather information about both the officials and the events transpiring in Trabzon and its environs. At regular intervals he then communicated his findings to his mother country. These reports contained his information about his experiences in Trabzon, the events he had witnessed, and his thoughts and evaluations regarding the authorities. The information he provided about other subjects relative to Trabzon–its population, its economic structure and its security–is in agreement with other resources. From his reports we can also gather information about natural disasters and epidemics that occurred in Trabzon, like floods and outbreaks of cholera.

It is impossible to evaluate the veracity of the information supplied by Longworth. While we may surmise that parts of his reports are objective and not prejudiced, it is not possible to claim that all of his reports are the same. In conclusion, the reports written by Longworth during his term as consul in Trabzon, represent an important resource in terms of illuminating from a foreign viewpoint the history of Trabzon and its environs during the years 1892-1898.

AHMET EYİCİL : *Armenian Atrocities in Maraş During World War I And The Struggle For Independence* (pp. 911-948)

Prodded and encouraged by foreign forces, during the First World War the Armenian populace of Maraş rebelled against the Ottoman State. They struck the Turkish soldiers in the back during the time of the battles taking place in Gallipoli. The Armenian rebels were active in the environs of Maraş, Pazarcık, İslahiye, Nurdağı and Bahçe, committing outrages against that which the people held sacred. The Armenians living in the region also collaborated with the French invaders. Armenian legionnaires donned French uniforms as they massacred innocent and unarmed civilians in Maraş and its surrounding villages. A general curfew was established in the city between the hours of 06-18, thus disallowing people to go to work or into the streets.

During the 22 day long defense of Maraş, from 22 January through 11 February, 1920, the Armenians, failing to realize that it was their own country that was being invaded, collaborated with the French in attacking the city. They set fires in various parts of the city. They especially selected Turkish dwellings to set alight. The citizens of Maraş waged a noble struggle

against the French invaders and the Armenian collaborators. The cannon war that was carried out under the orders of General Querette failed to hamper the people. Armed battles were led by the Armenians from the churches and homes in which they had taken refuge. The attack of the invading forces in Maraş was finally repulsed by the Kuva-yı Milliye (National Independence Army) that had been formed by, and was acting under the order of, Mustafa Kemal Atatürk. In the face of the Turkish defense, the now hopeless French command and the Armenian legionnaires took refuge in the American college in the city. Understanding the danger of the developments, the invading forces secretly decided to flee the city. On 11 February 1020 the French and their collaborating Armenians left Maraş and retreated in the direction of Tükoğlu.

YÜCEL GÜÇLÜ : *The Uneasy Relationship: Turkey's Foreign Policy as Regards the Soviet Union at the Outbreak of the Second World War* (pp. 949-986)

In view of growing threat of the Axis powers, by the beginning of 1939 a security agreement with the Soviet Union came high on the list of Turkish priorities. Turkey would also co-operate with Britain in the Balkans and the Mediterranean. Ankara proposed a triangular Turco-Anglo-Soviet relationship.

Turkey sought to search for the illusive Soviet connection to parallel its signing of mutual assistance agreement with Britain on 12 May 1939. But the Germano-Soviet Non-aggression Pact of 23 August 1939 upset the entire international balance and put Turkey into a delicate position. Nonetheless Ankara still considered that arriving at an accord with Moscow would not be incompatible with its engagements towards the West. Saracoğlu's mission to Muscow in the autumn of 1939 failed because of Russia's attempts to unilaterally amend the Montreux Straits Convention and to draw Turkey away from the West.

During Saracoğlu-Molotov talks, Kremlin endeavoured to obtain a foothold at the Straits in order at once prevent others from commanding the warm water approach to its Black Sea ports and to place itself in a position to exercise a hand in Mediterranean affairs. Relations between Turkey and Russia thus entered into a new period of mutual distrust and tension.

CONTENTS

Articles and Studies:

	Page
KOÇAK, ÖZDEMİR: Sinop's Early Settlements (with 2 maps, 3 plates, 3 illustrations)	697
GÜNEL, SEVİNÇ: New Contributions to the Prehistorical Period of the Western Anatolian Region (with 15 plates, 2 maps)	719
GÜRLER, BİNNUR: New Antique Site Found in the Kaystros (Minor Meander) Plain / Hacı Hasanlar Village near Birgi and Findings) (with 3 illustrations, 8 figures)	739
KAÇAR, TURHAN: The Fall of Ioannes Chrysostomus: Religion and Politics in the Capital of the Eastern Roman Empire	745
ABDURRAHMAN, VARİS: New Researches on the Ancient Turkish City of Balasagun (with 1 map, 1 illustration)	771
ARSLANTAŞ, YÜKSEL: The Mameluke and Mongolian Struggle and its Effects on the history of the Near East	781
KARAMAN, DENİZ: The 16th Century Foundations of Ayaş County	801
ÇOLAK, SONGÜL: The Life of Ahmed Bin Mahmud, Clerk of the Public Treasury and a Scribe of 18TH Century Ottoman History	853
YILMAZ, SALİH: The Karakalpak Rebellion Against The Khive Khan (1855-1856)	865
HALAÇOĞLU, AHMET: The Province of Trabzon as Described by English Consul Longworth (1892-1898)	881
EYİCİL, AHMET: Armenian Atrocities in Maraş During World War I And The Struggle For Independence	911
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Uneasy Relationship: Turkey's Foreign Policy as Regards the Soviet Union at the Outbreak of the Second World War	949

Book Reviews:

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: *Kitap, matbaa, kitap tarihi, dergi, dergi tarihi İtalya'da Şark âlemi için basılan eserler üzerine araştırmalar*	987
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. - NASKALİ, ESKO: Luke Treadwell: *Buyid Coinage. A Die Corpus (322-445 A.H.)*	991
ARIKAN, ZEKİ: Göknur Göğebakan: *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*	1001
KAYAPINAR, LEVENT: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century (VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Bizans İktisat Tarihi)* .	1005
MERÇİL, ERDOĞAN: Dr.Seyyid Ebu'l-Kasım Furuzanî: *Sîmcûrîyân, Nuhustîn Dudmân-ı Kudretmend-i Türk der İrân*	1013
İLGÜREL, MÜCTEBA: Haz.Feridun M. Emecen: *Taylesanizâde Hâfiz Abdullah Efendi Tarihi. İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*	1021
Abstracts	1023

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXVII No. 250

December 2003

ANKARA - TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE

2004